

821(477)'06

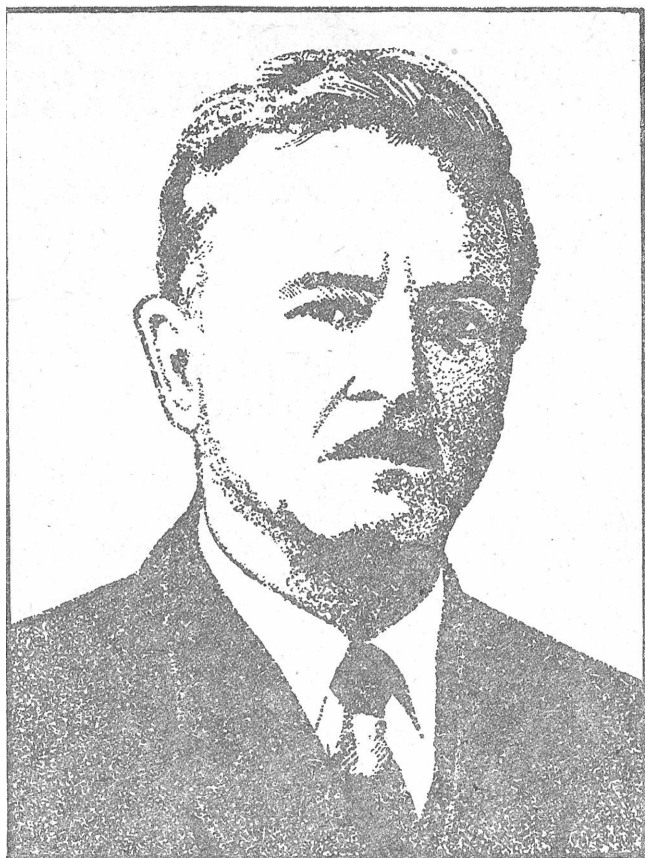
M-62

Віктор Міняйло

1

THE
MAY
1911

1

Віктор Міняйло

Вибрані твори в двох томах

Том 1

Посланець

до живих

Роман

Молоді літа

Олександра Сокола

Повість

Київ

Видавництво художньої літератури

«Дніпро»

1989

...Тобі неодмінно скажуть, потрапив у полон — ти вже потенціальний зрадник. Ти вже не наш. Отож знищуй себе. Якщо не принесеш цим користі, то не буде й шкоди... І ось ставлять тебе без пояса й без зірочки над ямою, і десяток гвинтівок... «Товариші, я не винен!» — «А нам все одно. Ті, що судили, знають». ...І десяток гвинтівок... «Чому ви такі жорстокі до своїх?» ...б'ють в твоє серце, підлий зраднику! «О Господи, хто мені вкаже шлях?..»

Подібні дилеми ставила війна перед тисячами людей, через душі яких пролягали її фронти.

До першого тому вибраного відомого українського радянського письменника ввійшли роман «Посланець до живих», лірико-гумористична повість «Молоді літа Олександра Сокола»

...Тебе непременно скажут: попал в плен — ты уже потенциальный предатель. Ты уже не наш. А значит, уничтожь себя. Если не принесешь этим пользы, не будет и вреда... И вот ставят тебя без пояса и без звездочки над ямой, и десяток винтовок... «Товарищи, я не виновен!» — «А нам все равно. Те, которые судили, знают». ...И десяток винтовок... «Почему вы так жестоки со своими?» ...бьют в твоё сердце, подлый предатель! «О Господи, кто мне укажет путь?..»

Подобные дилеммы ставила война перед тысячами людей, сквозь души которых пролегли ее фронты.

В первый том известного украинского советского писателя вошли роман «Посланец к живым», лирико-юмористическая повесть «Молодые годы Александра Сокола».

Передмова Г. М. Штопя

Редактор Н. Д. Олександренко

М $\frac{4702640201-083}{M205(04)-89}$ 83.89

ISBN 5-308-00352-1 (т. 1)

ISBN 5-308-00354-8

© Передмова, склад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро» 1989

УСМІХНЕНИЙ ЕПІК...

Хоч би як багато про тасмниці художньої творчості було написано, справжній митець їх щоразу помножує. Причому стосується це не лише ним створеного, а й ним прожитого, яке так чи так відбивається у слові, впливає на його тональність, образний зміст — практично на все, що цим словом як певною духовною субстанцією виражено. Та ось уявіть на хвильку, що ви розмовляєте з людиною, за скельцями окулярів якої навдивовиж спокійні, ба й холоднуваті очі, чоловічки яких аж ніби стиснуті глибоко затамованим і водночас жорстко «дисциплінованим» болем. У рисах обличчя цієї людини теж багато промовистого; їхня витончена строгість миттєво породжує згадку про дитинство і фотокартки за склом суворо застиглих перед об'єктивом старших і молодих чоловіків, що пі одягом, ні формою майже обов'язкових вусів не дозволяли собі відійти від усталеного уявлення про інтелігента. У першому чи єдиному поколінні — не суть важливо — народ плекав і народ висував із своїх рядів у цей прошарок не тих, хто інтелігентом народився, а хто ним прагнув стати і став. Стриманість манер, виваженість кожної фрази, ясність і викінченість думки — це вже похідні втіленого вашим співрозмовником образу, що неначе зійшов з давніх дагеротипів і чемно підтримує з вами бесіду, жодного разу не замірившись на те, щоб взяти її у власні руки і повести у вигідному чи потрібному для себе напрямку.

«Невже саме таким не лише виглядає, а і є Віктор Міняйло?» — щиро здивується той, хто, можливо, уявляв автора «Зір і оселедців» чи «Останнього рубежа» абсолютно іншим. Іншим, до речі, небезпідставно: авторський стиль, якщо він воістину оригінальний і, що головне, цілком в межах самого себе природний, так чи так — але «фотографує» письменника як людину ізсередики набагато краще, ніж навіть щоденне з ним спілкування. Отож і Віктор Олександрович Міняйло, судячи з його обігрітого і уяскравленого всіма барвами багатолікої народної душі письма, мав би бути людиною не лише вроджено мудрою, а й непідробно веселою, балакучою... Можливо, оця його стриманість, оця скупість кожного жесту і звична зімкнутість губ — продумана і підтримувана ним гра у когось іншого?

Передбачаю, як при слові «гра» чоловічки Віктора Олександровича повужчають і як ледь сіпнутья його давно вже сиві вуса. Але що при цьому він відчує, а тим більш подумає — залишиться тільки у ньому. Бо він давно звик не давати волі емоціям; хай відстояться, щоб були залежними не лише від ситуації, в якій виникли, а й від нажитого досвіду. Причому — не тільки свого...

Можна було б, звісно, цю і багато інших рис характеру Віктора Олександровича (скажімо, схильність до настроєвого мінору) пояснювати,

як це поспіль робиться обставинами дитинства, юності, більш зрілих літ, котрі припали на часи, що багато чим протилежні сьгоднішнім. Для цього досить простої констатації «заспівних» віх його життя: народився у с. Строкові на Житомирщині в 1919 році, отже, з теорією і практикою сталінізму, а надто ж — з аграрним її варіантом, стикався віч-на-віч; по закінченню у 1939 році залізнично-будівельного технікуму працював геодезистом, учителем, землевпорядником, економістом, що в людині мислячій, спостережливій і душевно вразливій теж не нагромаджувало оптимістичних вражень. Та не все або й категорично не, все у крупному художникові можна зрозуміти через обставини суто біографічного кшталту. Звичайно, аби ним стати, треба оволодіти (і бути з д а т н и м до цього) стихією рідної мови, приборкати і впокорити цю стихію, щоб виробити власний стиль. Проте й цієї здатності для серйозного прозаїка критично мало, якщо паралельно з цим так само важка і обов'язково переможна робота не відбуватиметься в надрах щоденного його мислення, де не повинно лишитися жодного стереотипу, а в ідеалі — жодної з натоптаних доріг, якими на газетному здебільшого «пальному» навперегонки мчать удатливі проблемохапачі. Знайти і вкорінитися на проблемі, вистражданій своїм розумом і духом, і при тому вберегти її од усіх, хоч би якими принадними ті виглядали, «віянь» — завдання чи не з найкардинальніших: його щасливе здійснення вивершує акт переходу потенційного таланту в явищний феномен доби, що бере участь у його народженні як величина виключно дорадча...

На підтвердження сказаного придивімося пильніше до життєвих віх Віктора Міняйла вже як письменника. Те, що за перо він взявся пізно, аж у тридцять з солідним гаком років, не основне: взявся тоді, коли повірив у свої сили. Промовистішим є інше — дати появи і тональність його книжок, що пішли до читача ніби й одна за одною, проте далеко не з тою суголосністю «провідним запитам часу», яка гарантує блискавичний успіх у критиці. Володіючи (за усними оцінками А. Дімарова) «шаленим, неймовірним почуттям гумору», В. Міняйло з гумористичних оповідок та повістей і почав, випустивши у 60-х роках три книжки — «Перо жар-птиці» (1960), «Блакитна мрія» (1963) та «Дзеркальний короп» (1968), — які рівнозначних в ідейно-естетичному плані аналогів мали на той час не так уже й багато. Чому — однозначно судити важко; заборонених тем на початку згаданого десятиліття практично не існувало, у суспільній атмосфері після громового відлуння ХХ-го з'їзду переважав запах озону, у літературі відбувалися серйозні реорганізаційні процеси, з'являлись нові таланти, порушувались все нові й нові дразливі проблеми... А Міняйло — сміявся. Теж розкуто і щиро, але не над орачораним днем, а над сьгоднішнім, де громовиці, навіть смертельно лякаючи міщанина, все ж залишали його неушкодженим і живим. Коли ж цей міщанин (а тільки це слово здатне бодай наблизити нас до «духовних» підвалин сили, опертя на яку деформувало й деформує соціалізм ізсере-

дини) став у вседержавному масштабі всім заправляти, сміх письменника вмовк. Не з якогось там остраху, а з набутої вже в ранзі письменника переконаності, що в тодішніх обставинах сатира і гумор стріляли по горобцях, а та птиця, проти якої вони були спрямовані, набиває свої вола дедалі безкарніше. Тому-то третю із згаданих книжок («Дзеркальний корол» автор випустив у світ скорше за інерцією, додавши до неї з раніше написаного лише кілька оповідань, найбільш в'їдливим серед яких став «Номенклатурний покійник». Цим «покійником» В. Міняйло зробив сатирика В. Міняйла, що вмер і на тому світі очолив підприємство «Райські яблучка», де до адміністративно-управлінського апарату входило 25 осіб, а працювало 11...

Втім, вважати і це оповідання, і книжку в цілому актом капітуляції письменника перед застійною добою хтозна чи варто. Радше — вимушеним нагадуванням про себе видавцям і читачеві, які — це не варто скидати з рахунку ніколи — підтримують автора також і тим, що його твори купують. Зрештою, документована «Дзеркальним королом» «смерть» сатирика обернулася для літератури набутком в іншому жанрі — романом «Посланець до живих», що побачив світ у 1966 році й одразу ж увійшов до числа найпомітніших явищ тогочасної української прози. Це, щоправда, не означало якихось докорінних змін у долі його автора; самотвердження майже кожного самобутнього таланту — справа вельми і вельми повільна: перш ніж до нього звикнути і одностайно його визнати, критика мусить зробити деякі перестановки у таблиці про ранги, переглянути апробовані «концепції» літературного розвитку тощо. Принагідно зауважу, що В. Міняйло цього вповні так поки що і не дждався; його й досі прищеплюють до різновартісних об'ємів, віддають належне його манері, але щоб визнати за ним право називатися одним із кращих українських прозаїків радянської доби — цього ні: дається взнаки суто перестраховальний мотив — ану ж образяться класики... Хоч іще у 1961 році П. Загребельний із властивою йому запальністю зауважував, що «треба бути глухим і сліпим, щоб не помітити сміливих шукань наших молодих прозаїків — не зауважити появи блискучих імітаційно-пародійних повістей В. Міняйла...»¹

Про це ж саме, тільки з іншими інтонаціями і про інший твір, писав через шість років В. Речмедін: «Без перебільшення можна сказати, що цей твір («Посланець до живих». — Г. Ш.) — один з найоригінальніших з чималої низки творів, присвячених подіям, що відбувалися на нашій землі в роки війни»². І далі: «Від цілого ряду образів віє справді первородною свіжістю і оригінальністю — вони ні в чому не повторюються

¹ Загребельний П. Три краплі смутку//Літ. Україна.— 1961.— 23 черв.

² Речмедін В. Герой наших сердець// Вітчизна.— 1967.— № 4.— С. 158.

і не мають своїх попередників у творах про боротьбу народу з фашистськими посіпаками»¹.

Заради об'єктивності слід наголосити, що обидва відгуки належать прозаїкам, а не професійним критикам, які спочатку роман «Посланець до живих», а опісля — його продовження «Кров мого сина» (1969) оцінювали дещо по-іншому. Так у восьмому томі «Історії української літератури» першому з них хоч і відведено цілий абзац, але абзац академічно по-благливий і в принципі порожній. Ось він повністю: «Виявлення істинного громадянського та морального обличчя людини в суворих обставинах борні з ворогом, надто обставинах окупації, духовна нікчемність різних фашистських прихвостнів простежуються і в першому романі Віктора Міняйла... «Посланець до живих» (1966). Автор оригінальних, в цілому прихильно зустрінutih критикою гумористичних книжок «Перо жарптиці» (1960) та «Блакитна мрія» (1963), Міняйло в романі глибший і вправніший»².

Так само через «і», себто в одному ряду з добрим десятком хай високо-талановитих, але художньо «несумісних» імен і творів (В. Бикова, Г. Бакланова, С. Кондратьєва, Д. Граніна, В. Распутіна, О. Гончара, Григорія і Григора Тютюнників, П. Загребельного, Л. Первомайського, В. Земляка, Є. Гуцала, В. Дрозда) згадані романи фігурують в останній у часі «Історії української літератури», де їхньому змісту адресована така сумарна характеристика: «Не тільки соціально-моральні проблеми буття сучасника, сучасного суспільства, але й історичне минуле народу, передусім минуле близьке, збережене в пам'яті ще цілого покоління — покоління Великої Вітчизняної війни,— осмислюється літературою в проекції на людину як суб'єкта історії, особистість, що виступає як самоцінна індивідуальність з неповторним, унікальним комплексом духовно-моральних особливостей. Саме тому через моральне досить часто осягається зміст і характер соціального»³. Додати щось до подібних узагальнень важко: в них є все, окрім... «самоцінної індивідуальності» митців, чий твори цю ж самоцінність у собі й своїх героях уперто відстоюють. Але це — принагідно: кожен справжній письменник рано чи пізно з подібних обойм вибуває, а коли й продовжує в них фігурувати, то не з власної вини — «обоймне» мислення теж багато що характеризує і, отже, має право на місце в історії літератури таке саме, як і власне література.

Та повернемося до Віктора Міняйла, якому, судячи з відгуків колег по перу, важливим було не так заявити про себе у повен голос і з ним до когось пристати, як не «співати» з чужого голосу. Це, власне, стало й залишається його візиткою у літературі останніх десятиліть, де, за воцаріння колективного підряду на розробку тих чи інших тем і поцінувального

¹ Речмедін В. Герої наших сердець//Вітчизна.— 1967.— № 4.— С. 158.

² Історія української літератури: У 8 т.— К., 1971.— Т. 8.— С. 333.

³ Історія української літератури: У 2 т.— К., 1988.— Т. 2.— С. 252.

обліковства, йому постійно відводилось місце або поряд із кимось, або за чиймись плечима. Скажімо, його наступну після роману «Посланець до живих» дилогію «Зорі й оселедці» (1972) та «На ясні зорі» (1975) теж спіткала незавидна доля представляти — в критичних, зрозуміло, довідниках — українську прозову «химерію» у парі з В. Земляком, ба й у тіні цього, безперечно, самотнього й неповторного, як і сам Міняйло, майстра. Підстав для цього ніби й не бракує: «Лебедина зграя» побачила світ на цілий рік раніше роману «Зорі й оселедці», той ж кожен «спільний» у цих творах художній нерв чи сюжетний вузол (скажімо, образи сільських хронографів Левка Хороброго та Івана Івановича Лановенка) можуть розглядатися не лише як творчий перегук... Проте ймовірно і дійсне збігається далеко не завжди. Особливо — в художній творчості, де навіть одне і те ж слово в різних контекстах набуває взаемовиключних часом змістів. До того ж ці його змісти не існують апіорі, а народжуються, причому народжуються в процесі творчості, що знімає в мистецтві питання про смислову тотожність навіть коми чи двокрапки, не кажучи вже про таку тонку матерію, як індивідуальний стиль.

Утворення «химерної» стильової течії як певного напрямку в розвитку української прози 70-х років — це скорше справа її епігонів, а не першотворців: ні Земляк, ні Міняйло про неї як таку не думали і не могли думати хоча б тому, що ставили перед собою завдання набагато конкретніше — виразити своє бачення недавнього минулого українського села, а це потребувало відповідної системи образно-стильових засобів. Хто до цієї системи прийшов першим і чи взагалі можливе існування будь-якої художньої системи раніше, ніж вона стане втіленою у слові, — питання абсолютно безглузде і вирішується — якщо тільки справді вирішується — лише заднім числом. Причому не письменниками, а критиками, що глибокодумно згадують «Енеїду» Котляревського, «Козацькому роду нема переводу...» О. Ільченка, віднаходять між ними прямий зв'язок і цим зв'язком проблему теоретично закривають. А на практиці все це кожним талантом коли не спростовується, то виглядає далеко не так прямолінійно і просто. А точніше — просто, але не так, як це бачиться збоку. «Химерія» і її український різновид справді не є вигвором тільки Земляка і Міняйла. Не є вона в їхніх романах і виключно «химерією», якщо брати до уваги добуті з її допомогою смислові, зокрема суспільствознавчі й людинознавчі, результати, котрі скорше тяжіють до поглиблено реалістичних, аніж до «вільно»-поетичних. Однак про це — дещо пізніше, після того, як проблема стильового пріоритету повернеться у час її «виникнення».

Ось вельми цікаве у цьому плані спостереження цитованого вже В. Речмедіна, яке, нагадую, стосується роману «Посланець до живих», у роки написання якого ні В. Міняйло про «Зорі й оселедці», ні В. Земляк про «Лебедину зграю» ще й не думали. «Український народ у романі Віктора Міняйла, — нотує В. Речмедін, — це не однорідна, а тому й не безлика маса, а багатобарвна людська сім'я, в якій антиподи живуть за

законами якогось химерного (розрядка наша.— Г. Ш.) співіснування. в якій під одним дахом живуть суворі праведники і веселі грішники, у представників якої під впливом подій і обставин змінюються погляди, настрої, позиції. В романі немає героїв, душі яких до нудоти стерильно чисті і яких автори частенько оберігають від протягів життя»¹. Отже,— поспішите з висновком дехто з читачів,— виходить, що... Ні, не виходить. Ось що, приміром, бачить у цьому ж романі Л. Кореневич, який писав: «Саме завдяки... органічному поєднанню індивідуального психологічного дослідження з суспільною психологією письменникові вдається виразити не лише свій погляд на війну і боротьбу, а й погляд народу, показати формування ідейних, моральних і політичних основ перемоги над фашизмом»².

Як бачимо, про один із перших у 60-х роках рецидивів «химерного» стилю у Л. Кореневича, на відміну від В. Речмедіна, ні слова. Хоч погляди обох в оцінці роману «Посланець до живих» по суті збігаються. Підкреслюю, саме по суті, а не на рівні художніх засобів, які для Л. Кореневича не видаються од природи «химерними», а — хай лише за призначенням — народознавчими. То ж чи перестають ці засоби виконувати ту саму функцію, коли їх стає більше і їхня стильова домінанта виходить на передній план? У епігонів — так, ті ними «граються». А майстри — працюють. Не думаючи про авторство саме щодо засобів (такого не існує в принципі), а тільки про кінцевий результат своєї праці, яка, навіть прийшовши до читача майже одночасно, ні про що ні з ким не сперечалася. Хіба з тим, що нею заперечувалося: поглядом на пореволюційне українське село лише як на матеріал для сталінських над ним експериментів, а на його людей — як на гвинтиків з дріпобуржуазною іржею, що вимагала спочатку безжальної чистки, а опісля — наплавки вихолощеної од життя людського духу «ідейності». Крен у «химерність», слід думати, за такої авторської позиції був настільки ж закономірним, наскільки й вимушеним — йшлося ж бо не просто про реабілітацію села як невинної жертви соціальної практики культівської доби, а про повернення йому в літературі хай не всуціль позитивної, але реальної його «фізіономії», що, до речі, вимагало наближення до неї не лише вихідних авторських настанов, а й посторінкового письма.

З-поміж багатьох його можливих формотворчих якостей В. Міняйло зупинивсь на ясній, як прощальний зблиск сонця, іронії, наситивши її по можливості всіма змістовими барвами часу, про який ідеться. Час цей — перша половина 20-х років — аж двигтів соціальними контрастами, які поєднати в одне ідейно-художнє ціле ні «чистим» романтикам (Ю. Яновський), ні «чистим» реалістам (А. Головка) практично не вдалося. Потрібен

¹ Речмедін В. Герої наших сердець//Вітчизна.— 1967.— № 4.— С. 158.

² Кореневич Л. Людина і перемога//Літ. Україна.— 1967.— 2 черв.

був якийсь новий духовно-художній ключ, універсальність якого однаково підходила б і до трагічного, і до комічного у побуті розворушеного революцією села, де вони (трагічне і комічне) не існували як антитези, оскільки буття народна стихія переплела їх воедино. Отже, ключ цей повинен був стати відмичкою і до самої «стихії», а радше — історично-побутового моноліту, що розколювався і внутрішньо перероджувався не тільки важко, а й часто-густо воістину химерно.

Оця химерність перехідних форм сільського побуту і є тим, що єднало В. Міняйла з В. Земляком. Усе інше, в тому числі й іронія, одержали у В. Міняйла іншу, сказати б, суто реалістичну якість, тоді як В. Земляк явно тяжів до філософських узагальнень поетико-романтичного плану. Критика, отже, не була до кінця послідовною і тоді, коли відгукнулася на романи першого з них лише анотаційно-позитивними рецензіями, і тоді, коли (починаючи з другої половини 70-х рр.) поставила їх в один ряд з «Лебединою зграєю» і «Зеленими млинами». Суверенність діалогії В. Міняйла, попри те, що згадка про неї є ознакою хорошого тону чи не кожної тепер солідної історико-літературної праці, явно недооцінена, що, однак, не применшує плідності її творчих знахідок для кожного митця, який прагне дивитись на вітчизняну нашу історію очима щоденного її творця — народу.

Його духовним представником у «Зорях й оселедцях» виступає вчитель Іван Іванович Лановенко, чия Книга Добра і Зла стала своєрідним дзеркалом, в якому життя села Буки Половецької волості відбилося якщо не повністю, то доволі всебічно. Причому всебічно в соціально-побутовому передовсім плані, що позначається також і на поетиці діалогії, яка при всіх ліричних її «завихреннях» послідовно залишається раціонально «земною»...

Оціночність записів Івана Івановича вивільняє автора від детального внутрішнього портретування всіх дійових осіб. Для нього головне — достатньо вмотивувати тим чи тим персонажем, його вчинками чи настроями Зло, на яке розпочала тотальний свій наступ нова дійсність. Те, як ця дійсність пробивається крізь шкаралуцу предковічних селянських передсудів, психології власництва, а інколи й породженої ним дикості, і стало життєвим матеріалом першої частини діалогії. Її змістове повнокрів'я лише почасти пов'язане з точним відтворенням усіх соціальних реалій тодішнього селянського буття. Своїм твором В. Міняйло мав намір сягнути і сягнув більшого — відбив сонячність нового світосприйняття, яке не стає над щоденністю і не губиться у ній, а присутнє в її духовному русі.

Аби цей рух вловити і випрозорити, автор «змушує» Лановенка у його Книзі Добра і Зла найбільше місця відвести Любові — цьому вічному двигуну людяності, що нерідко працює з драматичними перебоями. Але працює щодень потужніше. Степан Курило, сам Іван Іванович, ригорист-більшовик (ця його риса підкреслена і його іменем) Поліщук —

кожен із них це почуття на читацьких очах буквально вистраждав. І кожен нічим його не погамував, окрім злету душі, що прикипіла до революційних ідеалів сама і своєю з ними єдністю ненав'язливо підштовхує до цього інших.

Тільки не всіх інших, а тих, хто занесений Іваном Івановичем у графу Добра. Їх з кожною сторінкою роману стає дедалі більше. Вони це тривають читацьке серце своєю незахищеністю перед лицем пореволюційної розруки, нестатків. Багато з них, ставши кращими, ще не здатні до повного із собою порозуміння, облутані багатьма пережитками, навіть певні у тому, що саме в цих пережитках — їхня сутність, тоді як автор вже вилуцив із них сутність незмірно прекраснішу. Звідси й світла осоненість мистецького його почерку, по-народному барвистого, іронічного щодо Зла, і сумовито-ліричного (кожне ж бо конкретне життя, хоч би яким воно поставало внутрішньо привабливим, минуце) скрізь, де на перший план оповіді виходять ті, до кого жорстокість і дикість сліпого власництва дотяглись уже безсила.

Роман «На ясні зорі», збираючи на початку ту саму мудро-іронічну тональність, за наскрізною темою дещо інший. На його сторінках дедалі частіше проривається важко тамований сарказм, спрямований не так проти «турків» (цим словом Ригор Поліщук охрестив сільську куркульню), як проти дикої темноти тих, хто, впившись, як і вони, у власність, не лише втрачає людську подобу, а й ламає, нищить Красу. Її у романі уособлює нерідна донька Степана Курила Яринка Корчук. Увійшовши в її хату спершу наймитом, а опісля приймаком матері, Степан приречено розуміє, що любить не старшу, а юну господиню. Яринка ж невдовзі виходить заміж за душевного виродка й прихованого бандита Данька Титаренка. В сім'ї свекрухи і свекра, здичавілих настільки, наскільки взагалі є диким існування, присвячене лише розбухлому господарству, де свиня чи кінь є вартіснішими од людини, Яринка дуже швидко надломлюється, стає після збиткувань чоловіка калікою і з безвиході чинить спробу самогубства. З цієї миті і набирає сили розповідь не так про неї, як про хист художниці, що вибухнув раптом у Яринці. У хаті матері, куди її переніс на руках Степан, вона вперше відкриває для себе світ поезії Шевченка і передає цей світ намальованими скрізь, куди дістають руки, квітами.

Сторінки про це не можна читати без хвилювання, яке набирає все вищих й вищих нот в міру того, як душа Яринки розвиднюється для прекрасного, а її малюнки розквітають спочатку для односельців, а згодом для повіту і цінителів-професіоналів... Я не знаю іншого твору в українській прозі, де б оце квітування скаліченої душі сягало таких ідейно-філософських висот, де б письменника так щемно боліла жорстокість бездуховності, втіленої образами Кузьми і Палажки Титаренків з достеменністю, од якої безсило стискаються кулаки. При цьому не можна не зрозуміти розпачливої люті Степана, од якої набухало не лише серце,

а й рука, що не могла не опустити шаблю на голову Данька, який після довгих переховувань об'явився серед сільського побойща під час перероз поділу землі і застрелив там творця Книги Добра і Зла Івана Івановича Лановенка.

Саме тут і настає час для запитання: чому ж над усім цим в діалогії паузе всерозуміючий, хоч далеко не всепрощаючий авторський усміх? І чому він анітрохи не порушує природних пропорцій життя, де, буває, сам невблаганно потьмарюється від споглядання чийсь жорстокості і душевної глухоти? Нарешті, чому зовсім не песимістично для читацького слуху звучить зболене авторське: «Люди добрі, будьте глибокими!»? Відповідь на це дає, зрозуміло, лише увесь романний масив. Але можна її вловити навіть у інтонації таких ось, зовні найбуденніших уривків:

«...Позолочені вечірнім сонцем, звертали в обійстя орачі. Стомлені коні форкалі й коротко іржали, косячи фіолетовими очима на хазяйку, що тягла з криниці воду.

Пахло смаженою олією — пекли на вечерю гречаники.

Спроквола завмирав денний гамір. Стомлена біганиною дівтора, заточу-ючися з утоми, клишоного переступала поріг, пхикала «їшти». Обсідали на порозі здоровенну миску з квашею, плямкали й крєктали від насолоди.

Повільнішою й спокійнішою ставала говірка, спадало напруження у взаєминах між людьми,— ось воно все, прироблене, перед твоїми очима, зникла тривога про завтрашній день, є хліб, а в кого — й до хліба,— тепер би дав Бог пережити зиму, а там... А там знову закрутить усіх коловерт життя, довгого й повільного, бо кожен день — як рік — турботами своїми й трудами...»

Все у цьому уривкові вихоплене, як часто кажуть, прямо із життя. Але вихоплене людиною, яка вдячно зупиняється і біля натрудженого у полі селянського коня, і біля зголоділої за день дитини. Зупиняється, щоб ми змогли їх розгледіти теж. І, проймаючись по-народному мудрим письменницьким ними замилюванням, почали врешті-решт осягати, що щемлива краса всього сущого на землі не оминає нікого й нічого. А найбільше її заховано в щоденних народних «турботах і трудах» — цих наймогутніших генераторах океанів Добра, на яких тримаються всі кораблі історії.

Всіх, хто на них вирушає у свою єдину під сонцем путь, чекає, залежно від обраного курсу, різне. Чекає і непоступливе, неминуче для всіх це-буття. Воно, каже сумовито щирою діалогією Віктор Міняйло, завчасно жевріє у кожному з нас, якщо ми бодай одним тільки серцем не доторкне-мося хоч раз до вічності тим, що збільшимо у цьому світі добрих жадань і помислів. І цим подовжимо їм віку, оскільки, народжені в людині раз, вони відроджуватимуться у ній до безконечності. Як відроджується саме життя, до якого кожен з нас хоч раз та звертається хай не цими саме словами, то усім тим, що за ним у Івана Івановича Лановенка і його творця стоїть: «Скільки радощів дарувало воно мені? Скільки щастя?

Кажуть, щастя в тому, щоб жити radoщами й болями людей. Але чужі радощі обходять мене стороною, а от болі... Й серце моє щемить, і тіло болить, кожен нерв сіпає. І де сховатися від тої муки?

Я — пасую...»

Пасую — не значить від цієї муки втікаю, а визнаю і приймаю її і як приватна особа, і як епік, що піднявся над нею словом, щоб врешті-решт дійти висновку: «Нема вже на карті землі того безлюдного острова, де можна переховатись від бур житейських». А коли так, то і ховатись від них намарно. Недостойно людини. Якої саме — хай вирішує читач,— що — письменник у це вірить,— не просто ковзане очима, а перейметься і розділить той стан, що зродив зізнання Лановенка: «Я люблю Революцію. За її небуденність, за пафос її й щирість серця. Хай не вицвітають червоні прапори, які ми сьогодні принесли на свято. Я люблю Революцію й за те, що вона широко розкриває обійми всім людям, аби тільки вони були чесні в помислах і ділах своїх... Ось, нарешті, де твоє безсмертя, лицарю печального образу Іване Івановичу,— у вірнім служінні Революції!..»

«Є проза, яку читаєш, як будень. Є проза, яку читаєш, як свято»¹. За великим рахунком це й справді стосується не лише «зоряної діалогії». В. Міняйла, а усього доробку письменника, хоч зберегти подібне відчуття недоторканим під велетенським, як і народне життя, піддашсям художнього світу письменника не просто. Заважає, окрім масштабу, ще й не прихована від ока, а, навпаки, різко підкреслена поліхромність цього світу, який, попри наскрізну сонячність авторського ліризму, хоч і містить усі кольори веселки, веселковим аж ніяк не назовець. Радше — безжально правдивим, що, здавалося б, усяку згадку про сонячність ставить на межу словосхрещувального абсурду. Але хіба, приміром, сонце усі роки війни над нашою землею не світило? Доказ, звісно, наївний, проте не настільки, щоб його відмітанням відмести і факт алогічного тільки для обивателя розпрямлення людських душ у роки війни, які, причастившись до всенародних страждань і їх переживань, немовби народилися вдруге. І що найголовніше — не за тою логікою, про яку довго і до війни, і після сурмили газети і якою жила пересічна романістика сталінської доби, а за багатоманітністю від усіх пропагандистських кліше старішою — за логікою людського духу, в якому перемога над фашизмом оселилася задовго до Перемоги, що її присвоїв собі — чи йому присвоїли — один генералісімус. Сказати, що її витоки — у народі, це сказати ще далеко не все: треба стати цим народом у війні. Що для літератури теж є, хай важкою і почесною, але половиною справи. Друга половина таїть у мовленому про народ слові, яке стільки перед ним нагрішило, що тільки неабиякої мужності митець, віддавши належне не одним швидкописцям, а й могутнім талантам, котрі перед народом вже висповідалися, осямілилися сісти і за свою перед ним сповідь.

¹ Кравченко І. З книги добра і зла//Дніпро.— 1981.— № 1.— С. 137.

У В. Міняйла вона забрала майже два творчих десятиліття і вилася в романи «Посланець до живих», «Кров мого сина» і «Останній рубіж» (окремою книжкою вийшов у 1983 р.), що склали внутрішню цілісну трилогію. Поки що — як і «зоряна діалогія» — без спільної назви, але зі спільним для всього трикнижжя героєм — Олексою Феопенктіївичем Копитенком. Той, у кого ймення героєвого батька викличе мимовільну посмішку, не дуже-то й помиляється: багато чого із колоритності цього ймення успадкував і Олекса — можливо, найбільш непередбачуваний і некерований із персонажів військової нашої прози, якого, гадаю, не впокорив до кінця і сам його творець. А тільки як міг правдиво зобразив, сам, напевне, скрушно час од часу дивуючись з натури цього крученого, як селянський світ, чоловіка, і як цей світ — незламно великого. Що у своїх негаціях, що у своїй невідсудній перед історією правоті.

Щоправда, досягнути цю правоту і однозначно її витлумачити не так просто. Якими, приміром, поняттями з науки хай не про літературу а суспільне наше життя, можна вичерпно пояснити, чому цей чоловік, який у першій з книг трилогії тільки тим і привертає до себе увагу, що з приводу й без приводу матюкається, що дезертирував з фронту, плете на продаж німцям солом'яні чуні, гонить для нової влади самогон, раптом рубає сокирою крайсландвірта з його перекладачем і щезає на їхній бричці в лісах? Для одного цього вже треба переповісти увесь роман, де автор встиг відтворити життя села Заріччя і в 30-і роки, і в часи окупації, виліпити біля десятка повнокровних і геть не схожих один на одного людських характерів. І, на додаток до цього, настільки заглибитись у, здавалося б, навіки зіпсовану (а може, й розхитану всілякими негараздами в передвоєнному селі?) натуру Олекси, що його поява в партизанському загоні, яким командував колишній голова райвиконкому Іван Павлович Чорний, сприймається як цілком закономірна. Правда, вибух цієї натури коштував Заріччю непоправно дорого: село, а з ним і всіх його жителів разом з дружиною й дітьми Копитенка німці спалили. Сцена цього спалення, особливо те, як одна з героїнь, здогадуючись, що на всіх зарічан чекає, встигає переконати свого онука непомітно перебігти кілька метрів і скочити у завалений погрібник, своєю надможливою достовірністю мучить читацьку увагу і серце.

Мучиться своєю виною перед спаленою сім'єю і селом і Олекса. Ця вина породжує навіть не зневажливість до ворога, а зависненість, що аж хлопає через край і яка виливається у вчинки, де героїзму в чистому його вигляді навряд чи й варто шукати. А з тим годі шукати (так, принаймні, здається більшості партизанів) в Олексі і доброти. Це, проте, не завадило підліткові Володьці, що пробився до партизанів, саме в цьому лайливіцеві відчутти щось батьківське. А Копитенкові, після того, як він п'ятнадцять кілометрів ніс пораненого Володьку на руках, а потім в хаті одного з поліцаїв, де хлопця оперували, кілька днів не стуляв повік, знайти у цій жорсткій, як і сам, дитині названого сина. Промовисто, що й поліцай,

чию сім'ю у ці нестерпно важкі для нього дні Олекса озлоблено тероризував, теж став його кровним побратимом: пішов з ним до лісу і по дорозі, захищаючи Олексу з Володькою від переслідувачів, гранатою підірвав разом з ними й себе...

Усе це — події вже другого роману трилогії. А радше — блідий з них зліпок, бо Міняйло малює окупаційну дійсність настільки житоєво густо, правдиво й жорстко (інакше трагедія всіх, кого пропустила через себе війна, не буде до внутрішнього дрожу відчутна), що передати це за допомогою простого переказу неможливо. Та чи й треба? Читач двотомника у цьому переконається сам. І, переконаний, запрагне прочитати й третю книгу трилогії.

Вона — про Копитенка, що став кавалером трьох орденів Слави, повернувся у рідні краї, так і не дійшовши, як десятки літературних героїв до нього, до Берліна: завадив осколок під серцем.

Героям, обпаленим війною, багатонаціональна радянська проза віддала уваги чи не найбільше. Хоч далеко не одразу вона заповзялася знімати з їхніх не стільки тілесних, як душевних ран пов'язки. Бо треба було спочатку загоїти душу народу, дати їй внутрішньо од пережитого отямитись. Та й знімати ці пов'язки було обопільно боляче. Спочатку цьому необхідно було навчитися, що й розпочав Михайло Шолохов своєю «Долею людини» — твором зламним, який науку цілком закономірної ненависті до ворога доповнив наукою щемної уважливості до кожного, хто бачив цього ворога перед собою. На цій шолоховській хвилі написаний і роман Віктора Міняйла «Останній рубіж». Написаний багато в чому інакше й про інше. Й можливо, без щонайменшої потуги досягти бодай наближено такої ж, як у видатного нашого епіка, узагальненості погляду на зображуване. Але з такою мистецькою самовимогливістю, яку народжує не лише літературний досвід, а й абсолютно чисте од літературної суєтності сумління.

Письменник останнє своє побачення з Олексою Копитенком розпочинає з дороги героя до рідного села. І на цій дорозі читачеві починає спершу здаватися, що перед ним вже не той Олекса, а стриманіший і внутрішньо більш «причесаний». Та ось Копитенко здибує біля братської могили, де поховані його рідні, якогось ветхого святошу, і з його вуст знову готова зірватися щонайбрутальніша лайка. І так, щоправда, в пом'якшених варіантах, буде іще й іще, аж поки на сторінки роману невідь звідки почне просочуватися мелодія, яка, набираючи щосторінки нової сили, поступово перекриє і нескінченні «падло собаче» (вираз із найневинніших), і Олексину, виникає часом таке враження, дрімучу упертість і малокультурність. Все це відступає у фон-обвугленого і через те розпеченого од розширяючої його любові до людей характеру «майже комуніста» і «майже героя», який, причастившись істини людяності світу, що його переродив, по-своєму, по-копитенківськи її реалізує. За збігом обставин (його партизанський командир тепер працює першим секретарем райкому) Олекса стає головою колгоспу села Стрижики, де господарює, як то кажуть, на мужиць-

кий розум. Тобто по-дядьківськи простосердно, хоч і з лайкою на губах, починає розм'якшувати людські душі, виганяти з них недовір'я не так до себе, як до спільної з ними праці. Миттєвого переродження колгоспу і колгоспників, зрозуміло, не відбулося. Зрозуміло тому, що Міняйло ані на крихту не відступає від правди життя тогочасного села, де працювало здебільшого жіноцтво (війна ж бо ще йшла) і де хліб вирощувався насамперед для фронту. Проте той, хто дав світові крилатий вислів «не хлібом єдиним», мав щодо села рацію абсолютну. Крім хліба народ, аби не думати тільки про нього, потребує ще й поваги до себе. Непоказної, негаласливої, але всерозуміючої. Здатністю до неї і володів Копитенко, якого дуже швидко саме вона змусила відчуті ті перехльости в ставленні до хлібороба, не всі з яких і не так швидко списала війна. Але він їх в Стрижиках списав. Роблячи це із дитинно чистою мрією — після того, як на його місце прийде хтось інший, — знайти для себе справу, щось зробити для села таке, щоб воно його по смерті пам'ятало. І зупинився на тому, що викопає самотужки для Стрижиків ставок.

Ще Олекса сподівався відшукати жінку, в якій, коли партизанів, трапилося заночувати. Виніс він з тієї ночі, сам того не усвідомлюючи, свою першу й останню любов. Останню, бо коли він таки розшукав село, де та жінка жила, то на місці її хати знайшов лише згарище. А од сусідки дізнався, що ту, яка, ні про що не розпитуючи, впустила його колись до себе, німці на ранок забрали. В тексті роману про неї лаконічно, окремими врізками згадується як про ув'язнену під номером 32305, що загинула в Равенсбрюку від виснаження і сухот.

Помирає, повернувшись назад у Стрижики, невдовзі й Олекса. Був він натоді почесним лише головою, якому колгосп виділив окрему хатину і власний виїзд. Здійсненою своєю мрією Копитенко так і не побачив. Але Олексин ставок (так його назвала молодь, що його доконала) в Стрижиках залишився. Як лишився у пам'яті всіх, хто його знав, сам Копитенко, серце якого стугоніло в поранених грудях од ніжності до людей і, може, саме тим наближало до себе смертоносну крихітку заліза.

«І це все?» — здивовано запитає той із читачів, хто в переказаному побачить звичайний «сантимент». Так, все. Тільки все щодо сюжету «Останнього рубежа». Що ж до його змісту, то наведу лише одну з його мікрочастинок, де Копитенко передає свої повноваження голови колгоспу обліковцеві Козубу:

«...Непевна посмішка застигла на Козубовому обличчі, як машкара. Він терпляче чекав.

І Олекса теж чекав. Поскаржитись на життя своє, на образу свою, на безвихідь?.. Не зрозуміє відставний молодший лейтенант, ба навіть не повірить, бо звик уже до напівжартівливих, напівглумливих речей Олекси.

Та не любив Копитенко піддобрюватись. Тому з боєм, аж у виїзних заломило, рубонув:

— Дурень я, тому й поступаюсь місцем розумнішим!

Довго мовчав, дивлячись у затінений кут кімнати. Потім промовив, мабуть, до самого себе:

— Глумись сам над собою — не глумитимуться інші.

— Ти, мабуть, і на війні був такий — біг, біг, аж падав.

— Не завсіди... Тільки одного прошу тебе: не переінакшуй того, що я вже зробив. І полюби тих людей добрих, що я полюбив. І не зобиджай Ніну Оскілко, бо навіть я, лютий, її простив. І ще обминай лихим поглядом двір Фросини Ковалихи, бо кару свою, мов той горб, повіку носитиме за плечима!»

Хто така Ніна Оскілко, хто така Фросина Ковалиха, яке за ними стоїть життя і які долі — пояснити сповна неможливо. Особливо — коли відокремити їх від усе того ж Олекси Феопенктіївича Копитенка, постаті, від якої у нашу сьогоднішню прозу війнуло чимось таким по-народному живим, добрим і світлим, що вважати його як художній образ явищем суто літературним чомусь не хочеться. Не хочеться, бо знаєш, чия душа і чий людський і людяний хист перелився в нього і що його народило... Тайна мистецтва? Так. Але ж саме мистецтво многолике. Як, до речі, і доробок Віктора Міняйла, який виступає у двотомнику і в іншій якості — веселого автора веселої (принаймні у фіналі) повісті «Молоді літа Олександра Сокола», про яку Олександр Климчук, прагнучи наслідувати манері автора, писав: «Заводить Міняйло притчі в «Молоді літа Олександра Першого» (початкова назва повісті.— Г. Ш.),— це й не зі спроби «ухимерити» жанр чи приміряти тогу мораліста, а героям у поміч (ачей і вийдуть за орбіту лишень квартирної філософії) й собі на розмисли, а якимось робом і на жартівливо-іронічно-дошкульний квіт — з тим, що вряди-годи допікає не одному Віктору Міняйлу»¹.

Що не одному — правда. Але найголовнішою правдою — і таємницею — Міняйла-прозаїка є і залишається те, що ховає у собі не його сміх, а усмішка. Нечаста, надивовиж стримана у житті, і повна незглибимої народної мудрості — у романах, де їхній автор схожий на себе найбільше. І де він живе з душею, що не знає стриму у Добрі і не терпить розхристаності, а тим більш олжі — у Слові. Чи не від того йому й так самотньо серед нас? Не знаю... Може, й не від того... А може...

Втім, хай судить читач. Йому, а тим більш — народу, видніше. Якщо тільки ці два поняття не на словах, а на ділі стануть величиною неподільною. Для цього література й існує. А в ній — майстри. Серед яких автор цього двотомника утвердився давно й надовго.

Григорій ШТОНЬ

¹ Літ. Україна.— 1984.— 29 листоп.

**Посланець
до живих**

Роман

ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКИ

Частина перша

1. «ОЙ СИНИ МОЇ, СИНИ!..»

Це вже як собі хочете, а село Заріччя в історію не потрапить. Не брали його в облогу половці, не заганяли гридні князя Володимира голих зарічан у ковбані хреститися, не народився в Заріччі жоден славетний футболіст чи невдаха письменник, і навіть на погоріле не їздили просити зарічани — за весь час тільки й пожежі було, що в Олексі Копитенка — згоріла повітка, де він потайки смалив кабана жаровнею.

Та й топографи цього села якимось не помітили: на жодній нашій карті Заріччя не позначили...

Десь іще в двадцятім році на цім місці був громадський вигін волосного селища Хлібодари.

Переганяли туди хлібодарівці корівок убрид, і розкошувала худоба на прісній луговій конюшні, на довгих і м'яких, як коси, травах, ремигала собі сонно та нашорошувала вуха на басовитий джмелиний спів.

Тими самими бродами закрадалися дядьки красти ліс, тим же шляхом тікали від озброєних козаків. Розгорялись тут цілі баталії — на безцільні постріли лісової охорони бандиткуваті хлібодарівці засапано огризалися пострілами з куцаків.

Одразу після громадянської, як збудували міст, біля самого лісу почали нарізати нові садиби. Виріс хутірець, а далі й село дворів до двохсот.

Тісно стало зарічанам у Хлібодарівській сільраді, от і виділили їх у окрему. А там і колгосп організували. Й зажили зарічани з хлібодарівцями, як молодший брат зі старшим на однім подвір'ї, — не цуралися один одного, проте хазяйнували нарізно. Початкову школу зарічанські діти кінчали в своєму селі, а в старші класи ходили через міст у Хлібодари.

І так непомітно для себе молоді висільчани стали літніми, а літні — старими.

Тітка Ксеня переселилася з Хлібодарів на хутір ще дужою молодницею, а це вже й коси висріблило, і так, гляди, й поховують на зарічанськім кладовищі — ой далеко ж від батьківських рідних могилок...

Покійний її чоловік Тимко був чи не найбільшим серед односільчан. Не чоловік, а дуб — могутній, добродушний, трохи хрипотливий. Хтось жартома назвав його Каланчею. Так поступово й прилипло до нього це прізвисько. А тітка Ксеня, звісно, стала Каланчихою, хоча зросту була середнього, а в ширину — слава Богу.

І хоч Тимко легко брав із землі на плечі п'ятипудовий куль борошна, а як ще один покласти — не гнувся, в тридцять третьому році здолав його окраєць житнього хліба.

Пухлий від лободи й кайок (кайками звали на селі річкові черепашки), він у переджнив'я вийшов на вгород, вкосив снопів десять зеленкуватого ще жита і, висушивши собі на черені, змолов. Тітка Ксеня побожно спекла перший того року хліб. І як не благала чоловіка триматися — не послухав. І помер смертю мученика.

Залишилася тітка Ксеня сама. Ні, не сама, сім синів — щасливе число — дожили до великого хліба. Двом то й зовсім було легко — служили в армії.

Після смерті чоловіка тітка Ксеня одразу постаріла і розпливлася. Як більшість опасистих людей, вона хворіла на ядуху.

Перед дощем та в сильну спеку задихалася і ставала тоді зовсім безпорадною.

Білки великих сизувато-сірих, трохи витрішкуватих очей були в неї постійно червоними — рідко коли спала вночі від частих приступів задишки.

Цілісіньку ніч просиджує було біля відчиненого вікна, буздумно втопивши погляд у сирій морок. Перед світанком, сидячи отак, забудеться в короткій дрімоті, а з сонцем уже на ногах. Могла б і заснути яку годину, та, бачте, скажуть: ледача.

Хворих село не любить. Недужу ніхто й за жінку не візьме. А вже той, хто посеред дня спить, — то й зовсім казна-що. Хіба повірять сільські кумасі та й у колгоспі, щоб така собі нівроку була недужа?

Тримала чимале господарство вдома і ходила на роботу в колгосп. Можна було б і не мати клопоту з тими коровою та кабаном, але непевно якось: одного року то й зо два кіло дадуть, а іншого — тридцять днів на місяць ще й босий дохід...

Праці тітка Ксеня не боялася. Остерігалася лише своєї хвороби. Носила висушене листя блекоти, сірники та цигарковий папір.

Коли зариплять у грудях ковальські міхи її хвороби, невміло скрутить цигарку й запалить. Стає мовби легше. Тоді знову до роботи. Тільки не чеше язика, не полоще кісточок своїм сусідкам. Як і зачіпають її гостроязичкі молодички, то тільки посміхається осудливо й розумно.

І тому красувалася незлою славою — роботяща, него-вірка, в такому віці, коли вже всі бачать у ній не жінку, а матір сімох дорослих синів.

Двоє з них, найстарші, були військовими: один в авіації, той, що під ним, — у артилерії, щороку приїздили до матері з тоненькими, дуже вродливими дружинами. Еге ж, дуже гарні, білорукі та виховані, і не- того такі вродливі, що чоловіки гроші добрі беруть, а того, що сини он які браві та вродливі козаки!

В обох було по дитинчаті — більше родити не наслідувались. Теж мені інтелігенція!.. Але так невісточки добрі. Валя — та навіть з сапкою ходила допомагати свекрусі підгортати картоплю. Елла, правда, не вміла робити, зате часто садвила тітку Ксеню навпроти себе і читала їй уголос книжки.

— Вам треба розвиватися, мамо, — казала вона, — щоб не соромно було показати вас у місті.

«Та й чого б я їхала до вас? — думала тітка Ксеня. — Своя хатка — паніматка».

Склавши руки на колінах, вона чемно слухала й одразу ж засинала. Елла сердилась і з книжкою йшла до лісу. Ну та нічого, невістка — людина освічена, в неї інші турботи...

Проте тітка Ксеня більш полюбляла Валю. Якось простіше було з нею, вільніше.

А вже дітей баба й з рук не спускала. Маленькі такі, чистенькі, пурхають, як метелики. Шкода тільки, що мало живуть коло бабусі...

Чотири молодші сини поодружувались у сусідніх селах і одійшли ще за батькового життя, а п'ятий — Андрій, Андрійко, Андрусик — жив біля неї як остання втіха й відрада.

Можливо, й цього оженила б. Взяла б собі за невістку ласкаву кралю Мариню Корзунівну, до якої, — вона вже знала, — прив'язався її Андрійко мовчазною любов'ю, на людях — мовби насмішкуватою прихильністю. Почалася вона ще з сьомого класу. Діти сиділи за однією партою. Додому теж ходили разом, бо мешкали садиба з садибою. Ще й тоді надокучали батькам щоденними одвідинами то по задачник або циркуль, а то й просто знічев'я.

Після сьомого класу Маринка вступила до технікуму. Андрієві мати порадила кінчати десятирічку. Один рік, правда, пропустив — це в десятім, як застудився.

Щоразу, як приїде дівчина з міста, так і тягне Андрійка до Корзунів. Тільки вже ходить потайки від матері... Й дівчина, відчуваючи свою владу над ним, не пустує, як колись, а, зустрічаючись, полохливо змахує віями і краєчком ока стежить за вікном його хати, покусує губи.

Тітка Ксеня й сама не раз спостерігала за ними із глибини кімнати, ще й Корзунові натякала — а гляньте, як наші діти вирости, подружилися мов голка з ниткою.

І вона вже гордо й ласкаво-зверхньо позирала на дівчину. Ну й гарна ж!.. Чорні коси аж у пояс, кінчики розпушені. Стрункий стан, брівки зрослися в переніссі — стережися, Андрусику, ревнива! — а на щоках палахкотить і виграє смагляво-вишневий рум'янець від здорової степової крові та від соромливості перед матір'ю Андрія. А ще очі — як у батька — сірі та вогкі... І ласкава ж яка та чемна!..

Так, мала чим причарувати парубка!..

Тітка Ксеня вже було й повчає дівчину, обережненько й напівжартома погукує, як на невістку.

Можливо, вивчила б сина, подружила з Маринкою, дочекалась би й від них онуків і жила б разом з дітьми до самої кончини — ясно й щасно, в солодкій тривозі та в метушливому піклуванні про молоді пагінці на дереві свого роду.

Та з першими вибухами, що струснули землю, всі її надії й мрії, як трісочки, закружляло й потягло в море вогню.

Ой сини ж мої, сини!..

Два найстарші, знала вона, першими прийняли на себе злісну силу ворога й десь там, на межі життя і смерті, обливаються кров'ю, чекають на поміч.

І ще чотирьох жонатих, виснучи на шії в кожного, вирядила на війну. Вже й сліз тих не вистачало, тільки смоктало під грудьми й стискало й стискало серце.

А далі почалося щось неймовірне. Мов чорною бурею підняло аж до неба кушпелю. Тисячними чередами посунула селом худоба. Стривожені корови тужно ревли за рідними пасовиськами. Було так тісно, що лагідні тварини клали голови на крупи передніх.

Мекання ягнят нагадувало дитячий плач.

Потім гуркотіли колони тракторів. Коли якась машина спускала дух, трактористи в два молоти добивали її на місці.

І в цьому гвалті тихою ступою їхали підводи з людом. Вони валками зупинялися коло криниць. Дико вищали коловороти. Й уже за півгодини у відрах жовтів самий пісок. А діти плакали: «Води!», а сонце все палило й палило немилосердно їхні немиті, скуйовджені голівки.

Жінки виносили холодне молоко в глечиках і подавали на підводи. Люди стомлено дякували. І рушали далі, під палюче сонце й рясні дощі, під бомби на захаращених мостах, на далекі полустанки, в черги за окропом і пайкою хліба, в душі теплушки, в невідомі путі.

Тому туга була в їхніх поглядах, гостра нудьга.

Але траплялися серед них і такі, що злигодні біженства задалегідь записували подвигом у свій послужний список. Нема землі там, де нема мене... Вони й у горі народному почувалися одинаками героями.

Кололи очима мовчазних жінок у натовпі: «Залишаєтесь, зрадники? Ми вам це пригадаємо!..»

«Боже ти мій, до чого така неприязнь і погорда? Кого може зрадити народ?.. Увесь люд не переселиш. Та й чи погодиться хоч один народ кинути рідну землю?»

Стояла тітка Ксеня коло плоту, посіріла від пилюки й печалі, вслухалася в той гамір, і тисячі голосів озивалися до неї з сивої давнини.

«Ще татари на нас лізли, села палили, виганяли людей у ясир. Та ми знову збиралися на рідних згарипцах.

Оскаженіла шляхта палила нас на вогні, топила в колодязях, садовила на палі. Ми тижнями конали в муках, але землі наших дідів і прадідів відібрати в нас ніхто не спромігся. Які чужинці не ступали б на нашу землю, всі вони в ній зогнивали, а ми залишалися.

Загинуть і ці, а я таки не піду нікуди!»

Ой, нема синів, нема захисту...

Бо вже й останнього проводжала. Казали — на окопи.

Сиділи хлопчачки на підводі, штовхались ліктями, згинали один одному шиї, пробуючи силу, бадьорилися — ніби й розлука не розлука, ніби вже й вийшли з-під матеріної влади.

Та ось коні налягли на шлеї, зарипів намитий дощовими ручаями пісок, і підвода рушила.

І крик свій прикусила тітка Ксеня,— адже хлопчачки в цю мить, може, ставали чоловіками, і вони не повинні бачити сліз.

Замислені трудяги коні сумовито кивали похнюпленими головами, а хлопці вже вгамували свої гарячкові

веселоці й сиділи на возі напружені — нога до ноги й плече до плеча.

А там коні затрусили кволою риссю, і підвода зникла за поворотом.

За тиждень селом продирали мотоцикли передових німецьких частин, попригинали все живе до землі літаки з чорно-жовтими хрестами. Й люди залишилися в тилу ворожої армії.

І така страшна нудьга стисла серце тітки Ксені, що з нього в самотні тоскні ночі зацебеніла пісня-плач, сирітська, невтішна пісня-кривавиця.

Чи ж доспіває мати її до кінця?..

2. ЛАСКАВА РІЧКА РОСЬ

Річка була неширока, прозора й стрімлива. Вода в ній ласкава і м'яка, жовтава від настою трав.

У сиву давнину вона розділяла землі слов'ян і половців.

Річка витікала з вічності. Засмагли парубки різних племен молотили п'ятами лискучих чортів із синім полум'ям у оскаженілих очах, заганяючи в срібні її бризки.

На крутому лівому березі з десятків городищ охороняли босих гречкосіїв од стріл та арканів.

Ген-ген як давно річка аж кишіла життям. Шестипудові соми з козачими вусами виробляли такі штуки, що статечні рибалки було що й міняли білизну посеред тижня. Вечорами в річці щось стогнало, кректало й ревла, мов із бочки, й чийсь отакенні очі визирали з води. Карасям не було куди подітися, і вони пудами перли в ятері. Зनावіснілі раки лякали не лише чоловіків, а й молодичь. Не було тут, може, самих тільки крокодилів та бегемотів, та це брешуть учені, а насправді старі люди бачили ще й не таке...

Років зо сто тому поміщики понатикали над річкою гуралень та цукроварень, і життя в річці трохи втихомирилось.

А в наші часи на місці напівкустарних цукроварень вирости ненажерні велетні — цукрові заводи й своїм шиканням та свистом, тоннами мастила та ще й солодкою водичкою, випущеною в річку, очистили її від усього, що лякало й живило прибережного жителя.

Були, кажуть, прихильники старого і в місцевих органах Радянської влади. Та веселі директори заводів сміялися їм просто у вічі. Вони без жалю платили штрафи із заводської каси. «Ай-ай-ай!..— хитали вони головами.— Ми

виходимо з державних інтересів, а ви, товаришу хороший, про якусь там рибку!.. Ви тільки подумайте і зважте, до-о-обре зважте!..»

Й рибка вже не «плавала по дну», а засинала навіки, пририта хвилею до берега...

Річці не судилося бути рубежем нашої оборони. Після кількадечних важких боїв наші війська, обійдені з півдня, змушені були відступити. Над Россю знову запала тиша.

Давно поховали тих, хто поліг на її берегах. Тільки літаки обох сторін, мов граючись, перекидались у світлому небі й, збиті, зі страшним плескотом врзались в її мирні води.

Річку любили прибережні жителі, навіть ім'я дали їй ласкаве, дівоче — Рось. Але бійці, що виходили з оточення, проклинали її.

І ось якось уночі лиха доля спіткала ще одного з них. У калюжі власної крові на березі річки лежав без пам'яті червоноармієць Григорій Колонський.

Із невеликою групою товаришів він темної ночі виходив із оточення.

Через міст вони вже не могли йти: його охороняли німці. Бійцям було видно розпливчасті силуети вартових, що неквапливо походжали лунким настилом.

— Може, потривожимо фріців? — спитав гостролиций низенький боець, схожий на цигана.

— У них на березі ще й кулемет, це вже так, — з похмурою впевненістю сказав Григорій. Бійці мимоволі поглянули на свої гвинтівки й пусті підсумки. Вони довго й тоскно вдивлялись у протилежний берег з примарно-чорними контурами лісу.

— Підемо вниз по течії, може, знайдемо човна, — сказав сержант, який був у них за старшого.

Довго брели, розводячи руками зле віття верболозу й спотикаючись на купинах.

А хоча б тобі яка дошка чи колода...

— Ну що ж, браточки, попливемо... Ти, Колонський, залишайся з Фокіним. Коли буде тихо — хвилин за двадцять пливить і ви. Як там нас зустрінуть — хтозна...

Тримаючи гвинтівки над головами, бійці тихо зайшли у воду й, кумедно ворущачи тулубами, попливли.

Григорій з Фокіним лежали метрів за п'ять один від одного і з тривогою стежили то за мостом, то за темними точками, які повільно, аж хотілося поквипити, віддалялись од берега.

За кілька хвилин вони вже плавців не розрізняли.

Тримаючи гвинтівку напохваті, Григорій лежав і думав, чому німці охороняють річку. Ходять чутки, що їхні передові частини вже подалися далі на схід. Може, про всякий випадок будують тут лінію оборони, поки підтягнеться другий ешелон? Чи, може, готують нашим військам нове оточення?..

І раптом небо спалахнуло й засяло мерехтливим світлом. Описуючи круту дугу, плавно опускалась ракета. Потім з урвища оскаженіло загарчали кулеметні черги.

Одна за одною кілька ракет злетіли в небо, яке стало ще темнішим. Од того світла Колонський почувався голим і беззахисним. Хотілося втиснутись просто у твань. Ще й ще затріщали постріли. Зовсім близько забулькали у воді кулі. Над головою цьвохкало і свистіло.

З того берега не відповідали.

Так само раптово настала тиша. Григорій аж віддих затамував.

Подумав: «Випадково чи помітили?»

Він пошепки покликав Фокіна, але той не відгукнувся.

Григорій підповз до нього і зрозумів, що кликати товариша марно. Той лежав на вологій землі, уткнувшись обличчям у трухлявий корч, і, коли Григорій перевернув його горілиць, посклянілі очі товариша вже відбивали блиск зірок. Колонський хотів рівніше покласти його голову і аж здригнувся — на руці відчув теплу студенисту масу мозку.

Бійцеві стало неймовірно страшно.

«Один!..— подумав він. І, холодіючи, довго ще розмірковував: — А як на тому березі? Невже покинули?.. Й знову в оточенні!..»

Похитуючись на одерев'янілих ногах, Григорій підійшов до річки й обережно забрів у воду.

Підіймаючись все вище й вище, вона повільно підступала до серця бійцеві.

Ось уже тонким кільцем стисла йому груди. Щоб не відчувати роздвоєння тіла, він зажмурих очі й на мить пірнув.

Одразу стало легше, й Григорій поплив. Він плавав добре, але ніколи не думав, що тримати над головою гвинтівку так важко. Рука німіла й намагалася зануритись у воду. Разів кілька він захлинався. Думалось: «Кину... адже й сам не дотягну...» Але потім спадало на думку: «Ти боєць, і втратити зброю... Трибунал?.. Обов'язок?.. Та он цілі армії безладно відступають... Ні, тобі, навіть важко пораненому, не можна кидати зброї, адже ти не лише боєць, а ще й єврей,

по-їхньому — юде... Ворог не дасть тобі вмерти, поки не натішитися твоїми муками...»

Йому залишилося проплисти ще метрів з шість, як раптом знову зашипіла ракета, вся річка стала страшним дзеркалом, і щось протяжно затріщало, ніби роздерли найміцніше полотно. Вода круг нього заупузирилась бульбашками, як від ясного літнього дощу.

І, вражений пекучим болем у передпліччя й стегно, він впустив гвинтівку.

Як назвати ту силу, що вирятовує людину в біді,— любов'ю до життя чи інстинктом самозбереження,— люди сперечатимуться довго, але ця сила дотягла Григорія до берега.

І там, упавши обличчям на купину, порослу татаринням, він знепритомнів...

3. ПАНІ ЛЬОКАЙСЬКА

Після того як снаряд з німецької танкової гармати завив над селом, тут уперше протягом останніх двох десятиріч змінилася влада.

Цей болісний процес пройшов дуже буденно.

У відповідь жодного пострілу не було зроблено, і кілька німецьких танків заїхали до села і засновигали вулицями, шукаючи цілі. Не виявивши нічого, вартого хоча б одного снаряда, танкісти вилізли з машин і розбрелися по садках.

За кілька хвилин до села вскочили мотоциклісти, а за ними — верткі машини з низенькими броньованими кузовами, на яких сиділи насторожені солдати в темно-зелених шоломах і в куртках жаб'ячого кольору.

До машин підійшли танкісти з роздутими від яблук кишнями. Вони весело герготали і кидали плоди солдатам у машини. Ті позіскакували на землю і теж розбрелися по дворах.

Не було ані стрілянини, ні насильств. І це вражало обивателя, вселяло в його душу ще більшу тривогу. Правда, в одному дворі вже кудкудакали переполохані кури, в іншому відчайдушно вищала свиня, яку солдати вантажили на машину, але ж то, людоньки, реквізиція, а може, й не реквізиція, а просто торги військового часу, бо солдати тицькали переляканому власникові свині свої гроші — маленькі рожеві папірці з не нашими, якимись колючими літерами.

Й обиватель посміливішав. Коли дружина гукнула йому в погріб, що не вішають і не б'ють, він виліз, обтрусився, обережненько виповз на вулицю і розсівся попід тином. Він простяг ноги. По них не топталися і не били прикладами, й він відчув себе вільним.

Отже, куме, переміна власті... А що ж, влада — воно, звичайно... Владі треба підкорятися... Звісно, горужжа... Що проти нього вдієш?.. Гон з гарматами, значця, та з кулеметами, та ще з тими, як вони?.. повтікали, а ми що?.. Мирні жителі. Покірне телятко двох маток ссе...

Й обиватель, якого сьогодні ніхто не бив по пилку за простягнені на вулицю ноги, почувався вже сміливим і погукував на дружину:

— А винеси-но, Якилино, глечик молока та з десяток яєць. Нап'ються, то, може, й не чіпатимуть...

І чужі солдати весело сміялися, п'ючи молоко з глечика й обережно складаючи яйця в пілочки. Офіцер знімав з плеча «кодака» і фотографував цю пам'ятну сцену. Ось як зустрічають німецьких солдатів вдячні селяни!.. А обиватель млів од солодкого страху й совав ногами...

Та обивателя було дуже мало — всього з навильник. Не міг він вплинути на перебіг війни. Бо не минуло й години з часу його замирення, як у небі загуркотіло. Солдати стривожено задерли голови, й досвідчене їхнє око правильно визначило ставлення до себе радянських робітників та селян.

Вони притьмом шаснули в городи. Обиватель, тримаючи штани, побіг у погріб. Він уже не бачив, як від літаків одривалися коробки з осколочними бомбами, він тільки чув, як ухкала й стогнала земля. І він тремтів не лише від страху перед бомбами, а й від непевності: а чи не бачили з літаків його глечика з молоком і полумиска з яйцями?..

Обивателя лиха година не взяла. Він передрижав і знову виповз. Навіть знайшов гарячого осколка від бомби й, хукаючи, перекидав із руки в руку. Скрушно хитав головою — німці понесли до машин двох своїх убитих.

Але він не знав, що тими ж бомбами вбило молоду комсомолку, зодягнену в дрантя, бо не хотіла впадати в око ворогові. Молитовно звівши очі, дівчина стежила за рідними літаками. Їй навіть на думку не спадало, що з них може впасти смерть і на її голову...

Аж допіру над селом постала примара війни з її кривавими парадоксами.

Льотчик знав, що дівчина буде вбита. Серце його падало кудись униз разом із тими бомбами. Адже товариш міг скинути такі ж коробки на голови його сестри або матері. Але внизу була територія, захоплена ворогом. Льотчик бачив, як розбігалися гітлерівці по городах, бачив їхні танки й машини. Їх потрібно нищити, щоб вони не вбили ще тисячі й тисячі таких дівчат...

Але влада в селі все-таки змінилася. Вона не мала ще конкретної назви, не було людей, які її уособлюють, але вона вже існувала, бо на неї сипалися бомби...

І як вона зайшла, то Палажка Панасюк одразу стала панею Поліною Льокайською. На вулиці, як і перше, її стиха кликали: пані Сучка, бо на Панасючку вже не озивалася.

— Яка я вам Панасючка? Та хіба ж він чоловік? Отак, притика... А мій батько були таки пан Льокайський, а не репаний мужик...

Бралася в боки й ладна була з багном змішати того, хто сумнівався.

Хто її зна, може, й справді пані... Адже з діда-прадіда Льокайські служили в дідичів Підгорських лакеями, тож і успадкували своє шляхетне прізвище...

А батько Палажчин, якому гривеник за гривеником натекло з дідового шляхетного «чаю», свого часу міг поставити на широку ногу торгівлю бакалійними й господарчими товарами у великому волосному селі.

Дочка ж його зростала недурною. Та ще й учена була — закінчила двокласне міністерське. Хоч що там кажіть: ученіє — світ, а невченіє — тьма... Навколишні мужики не пускали своїх дочок і на поріг школи, бо дурні. Льокайський знав, куди вітер віє. Арифметика — то рідна сестра комерції. Навіть інститут вищих наук відкрили для комерції...

Дав бог Льокайському дочку, на яку можна покластися в усьому.

Низенька та опецькувата, стояла бувало Палажка у білому фартусі, поклавши на прилавок червоні, голі по лікоть руки.

Водянисті очі пильно стежили за всіма, хто проходив повз вікна крамниці.

Щоразу зривалася з місця і котилася до дверей.

— Дзєнь добрий, дядьку Федоре! А чого це ви нас минаєте? До нас усі справжні хазяї заходять. Ми ж не Хаскелі, прости господи, щоб торгувати іржавими оселедцями! Та в нас і мило справжнє, людське, а не собаче!.. Ой дядечку, гріх християн кривдити!..

А хто зайде — не відхреститься і не відмолиться...

Палажка швидко пізнала всі таємниці обрахунку, обміру і обважування. Короткі її пальці хвацько клацали на рахівниці, зачіплюючи потрібну кількість зайвих кружечків. А очі з невинністю голубки пестили покупця.

— Тьху! — лаялись дядьки.— Суций тобі купець у храмі...

Тут же, в стінах крамниці, мліючи і зітхаючи, покохала наймита Демида Панасюка, тихого та гарного парубка.

Зробивши його якимось своїм чоловіком на купі мотуззя, обтрусилася, як качка, і того ж дня впала навколішки перед татом.

— Ой, простіть, таточку!.. Демид... Демид... Йй-богу, він...

— Ах ти ж, стерво! — кинув шапкою об землю Льокайський.

Ну й дівка! Ця самого чорта обкрутить!..

Проте для порядку намочив мотуз і відшмагав так, щоб пам'ятала до нових віників. Потім закликав Демида, замкнув двері, взяв парубка за рукав і мовчки підвів до образу, на якому чорти-юристи судили грішників.

— Бачив? — суворо запитав він наймита.— А ще буде епітимія від батюшки. А коли роцот дам та й усім хазяям скажу, що скуситель і стерво?..

За тиждень старенький попик обвів грішників круг аналою...

Батько старів, і Палажка поступово прибрала до рук всі його торговельні справи.

А Демида як був, так і залишився в підводах.

Та він себе й там почував непогано. По-перше — звично, а по-друге — не лежала душа до богоданої дружини. Вдачі він був спокійної й терплячої, тому в сім'ї панував мир. Палажчиними справами він не цікавився та й не мав до них доступу. Ну що ж, усякому своя доля...

І Палажка була вдоволена: крім крамниці та іншого майна, вона мала ще й власного чоловіка...

І все ішло б на добре, якби не триклятий Хаскель.

Він так зумів поставити справу, що товари в його крамниці були дешевші, ніж у Льокайських. Широко відкрив дрібний кредит, а це приводило до нього більшість містечкової бідноти іудейського, православного та католицького віросповідань.

— Ой пане Кравчук, якщо ви скажете, що на цих оселедцях я не маю збитку, то хай вам бог дасть багато щастя!..

Аністілечки я не маю зиску, добродію Кравчук!.. Тільки по сім копійчок, і їжте собі на здоров'ячко та попивайте водичку... Ви кажете — нема грошей? Ну, це ж просто смішно, щоб Колонський дер з людей шкуру!.. Беріть собі й без грошей, а Хаскель якось уже побуде!.. Чи Колонський не знає, кому вірити?.. Саро, одваж добродію три фунти!..

Отакий був анахтемський єврей!.. А християни мусять терпіти!..

І коли траплялася нагода, Палажка, взявши добру палицю, йшла склити вікна «хриstopродавцям».

Як заступив Петлюра, Хаскеля вбили. Жінка з дітьми переховалася в людей, а потім кудись виїхала.

Та так уже велоса, що й після цього Палажчині справи не поліпшились. А як твердо встановилася Радянська влада, їй стало зовсім непереливки. Спочатку попустили віжки, усміхнулася доля непом, а далі, як ото пішов наступ по всьому фронті,— луснула Палажчина комерція. За несплату податків конфіскували крамницю.

Засіло в ній сільське споживче товариство. Хоч довго ще казали йдучи по оселедці:

— Куди це?

— Та в Палажчину кооперацію...

А Демид не сумував. Він так і залишився в підводах...

Згодом навіть пішов на підвищення — призначили завторгом.

Кривди своєї Палажка не забула.

— Ех,— казала,— якби не оце таке та не євреї, то хіба ж би отак люди жили?..

І того дня, як у селі зупинилися німецькі танки й солдати полізли в садки, пані Сучка вийшла на вулицю в хустці, напнутій на брови, взялася в боки і виснула:

— Ну, тепер комуністам — кришка!..

І розгонисто перехрестилася.

Підозріло оглянула притихлу вулицю, повернулась і, похитуючись на коротких ногах, почалапала на своє подвір'я.

4. ДІВЧИНА ЇДЕ НА ВІЙНУ

Військовий комісар підвів очі на Марину. Надовго лишиться в його пам'яті худенька, струнка постать дівчини.

Комісар мимохіть замилювався її обличчям. Воно було ніжного овалу, смагляво-рум'яне. Прямі брови зрощені, від

чого лице набирало серйозного і водночас наївно-беззахисного вигляду. Ніздрі тонкого, з горбинкою носа нервово тремтіли.

Вона стояла перед ним, по-дитячому опустивши очі, куйовдила пухнастий кінчик дбайливо заплетеної коси.

Хвацько зсунута на брову пілотка не надавала її обличчю воявничості. Дівчисько...

Воєнком подумав про своїх дітей. На мить його серце гостро защеміло від жалю. Може, дівчина випадково зайшла сюди, що так розгублено переступає з ноги на ногу на запиленій килимовій доріжці?..

Ні, зараз війна, а вона не зважає на молодість...

Подумати тільки, куди він її посилає!..

Та хтось залізний стояв за його плечима, і воєнком, стрепенувшись, сказав бадьорим баском:

— Ну, от і все. Беріть призначення і негайно в свою частину. Літер і продовольчий атестат вам випишуть в ахеча. Бажаю!..— І махнув кудись рукою.

Тільки після цього військфельдшер Марина Корзун відчула себе людиною військовою.

Виструнчившись і тримаючи долоні дощечками біля стегон, запитала по-казенному:

— Дозвольте йти?..

А далі все відбувалося мов уві сні. Як сомнамбула, рухалась у черзі до військового коменданта залізничної станції, котрого звали чудернацьким словом «зека». Чи то спала, чи дрімала в залі для військовослужбовців. Потім штовханина в натовпі на посадку і, нарешті,— о чудо! — класний вагон і нижня полиця в нім, послужливо звільнена для неї якимось командиром.

Вона взяла свого чемоданчика й пішла в кінець вагона. Звідти повернулася в синьому спортивному костюмі і в тапочках, тримаючи в одній руці чемодан і чоботи, а на зігнутій другій — акуратно складений формений одяг.

Підняла нижню полицю, склала в ящик чемоданчик і чоботи, повісила одяг, лягла на лаву й блаженно зажмурила очі. Хоч би заснути по-людському...

Супутниками її були люди статечні й ненабридливі. Ніхто не намагався привернути її увагу чи викликати на розмову.

Марина й не шукала друзів серед своїх сусідів. Їй потрібно було зосередитись. Зараз не знайшлося би людини, яка допомогла б їй збагнути, що ж саме сталося. Її супутникам було не до неї. Розмовляли про залишені вдома

родини, про свої цивільні професії, а в Марини ж власної родини, якщо не рахувати батька-матір, не було, а фах... та який там у неї фах!

І хоча мова йшла про вчорашні справи, сприймалися вони як щось далеке, що належало вже історії. Розмовляли, аби не думати про війну, що приглушено гуркотіла тисячами громів звідусіль, владно нагадувала про себе завиванням сирен протиповітряної тривоги, надто лаконічними й тривожними оперативними зведеннями, фотографіями й статтями в газетах і збудженою пульсацією артерій-залізниць, що живили фронти кров'ю.

Частенько підводячись на своєму твердому ложі, Марина бачила крізь вікно захирачені військовими ешелонами колії, платформи з промисловим обладнанням, тисячні натовпи, в котрих люди рухались безладно, як молекули в рідині, що закипає.

Стомлено визирали з вікон санітарних ешелонів люди із забинтованими головами. Крізь широкі вікна м'яких вагонів виднілися непорушні постаті тяжкопораних, що скидалися на мумії в прозорих саркофагах.

Вона знала, що незабаром страждання цих людей стануть її власними.

Дівчина уявляла себе на якомусь широкому полі, ніби баченому десь уві сні. Нервовими розгалуженнями перетинають його глибокі глинисті водомії. Все поле вкрите терном та грушами-дичками і тому здається сумним і спустошеним, як зруйнований хутір. Бродить полем смерть. Земля здіймається в небо сіро-жовтими кактусами вибухів. Люди повгризалися в земну кору, й часті сині димки тануть у повітрі, як чийсь легке дихання. А смерть насувається на людей звідусіль — закута в сталь, крилата, гримотлива. Гарячий метал шматує людські тіла, крапля за краплею виціджує з них життя.

І Марина йде в це некло зі своєю брезентовою сумкою. Крізь грім і страх просувається до розпростертих тіл. Перев'язує рани, знемагаючи, тягне на собі людей в укриття. А вони кличуть її: «Сестро!..»

І ще може бути,— ні-ні, не треба!..— в одному з пораних вона впізнає Андрія!..

Андрюшко, ти ніколи не вмреш, адже я з тобою... Обніми мене за шию, я винесу тебе з вогню. Я дужа, адже я — сестра...

Ні, хай краще цього не буде!.. Вона йде на війну з обов'язку: фельдшер. Андрюшку ж, мабуть, на фронт не візьмуть.

Через той плеврит на призові дали пільгу. А там видно буде. За рік, певно, й війна закінчиться. Пишуть же в газетах — усі атаки ворога відбито...

...Нарешті ешелон, хитаючись на стрілках і ритмічно постукуючи на стиках, вирушив кудись у ніч.

Замурзаний товстун паровоз пихкотів, задихався, розмахував гострими ліктями шатунів і надимав щоки, щоб зненацька оглушити людей розбійницьким свистом. Милій старий дивак!.. Дівчина любила його, адже він завжди одвозив її з міста додому.

У стукоті коліс народжувався ритм. Він обростав мелодією стрічного вітру, й уже у вухах чулася сумна, без початку й кінця, пісня.

Від неї ставало тоскно.

Марина не спала другу добу поспіль.

Уява малювала картини війни, а пам'ять уперто тягла до рідного дому. Вона не була там півроку — ще від зимових канікул.

Що тепер робить мама?.. Як-то їй зараз ідеться? Адже залишиться сама, бо татові лише сорок шість років. Він, безперечно, теж на фронті. Або в душній теплушці, спітнілий, сумний, лежить на нарах, палить з кулака цигарку й дивиться в темряву. А колеса вистукують безугавно, з прискоренням, наче серце в тривозі...

Скільки горя звалиться на твою голову, матусю!.. Тепер тобі вдень і вночі йти за мною й татом, жити бідною, якою живемо ми, бачити смерть, яку, може, побачимо ми, відчувати тих ворогів, яких, може, лихої години не помітимо ми...

Йй буде в тебе подвійне життя і подвійний тягар. Щодня ходитимеш у колгосп і працюватимеш за двох — за себе й тата. Йй ніхто тебе не спита про твої достатки і втому. Ніхто не скаже спочити. Йй працюватимеш, задихаючись від спеки й куряви, а вдома чекатиме на тебе пуста хата, нетоплена піч і черствий окрасць. А може, і його не стане, й лягатимеш натщесерце. Цілу ніч не заплющиш очей від пекучих думок. І тільки цвіркуни під пічню засвідчать тобі, що ти жива...

Так протягом двох ночей під хрипіння і сонне бурмотіння сусідів по купе думала й не передумала всього Марина Корзун...

Ясного ранку, коли ешелон, гуркочучи, мчав між двома зеленими стьожками лісонасаджень, за якими вгадувалось окроплене сонцем золото хлібів, Марина, вже вмита й

зачесана, стояла біля вікна. Ешелон ось-ось мав прибути до місця призначення. Старий кордон уже переїхали давненько. Марина його й не помітила. Прогуркотів міст — і все.

Небо було безхмарне, гаряче й голубе. Такою, кажуть, буває розтоплена мідь. Поглянувши у вікно, Марина відчула лоскіт у носі. Очі затекли сльозою. А як зиркнула догори, то й зовсім упевнилась, що небо гаряче, бо й сонце розтоплювалось у нім. Крайки його розтікалися гарячим золотом, і світило ставало схожим на кавалок масла в синім полум'ї.

Марина засліплено зажмурилась, а коли розплющила очі, то їй здалося, ніби сонце розсипається на кришталеві уламки. Дівчина протерла очі суглобом пальця і глянула ще раз. Уламки стали мовби ближчі і вже здавалися маленькими комахами. Згодом це вже були комарики, а далі вони перетворилися на жуків з розпростертими крильцями.

— Погляньте, літаки!..— обернулася вона до людей.

Високий капітан у гімнастерці без пояса поквапливо витяг бінокль із футляра, що висів на гачку, і безцеремонно відсторонив Марину од вікна. Похитуючись у такт ударам коліс, капітан довго цілився в небо. Марина, перегнувшись, намагалася визирнути з-під його ліктя.

— Фашист,— пробурмотів капітан, не звертаючись ні до кого.

Марині раптом забракло повітря. Вона настирно намагалася висунутись у вікно.

Капітан обернувся, глянув з висоти свого зросту на її кучеряву голівку.

— Не поспішай. Вони тебе й самі знайдуть.

У розмірений гул поїзда вгризався уривчастий, задишкуватий гуркіт моторів. Загудів паровоз. Ударили перші черги зенітних кулеметів ешелону. Завищали гальма. Поїзд притишував хід.

Ще за хвилину гуркіт став такий оглушливий, так низько звис над поїздом, що Марина, втягнувши голову в плечі, побілілими очима дивилася на стелю вагона. Чекала, що дошки ось-ось хруснуть і її розчавить.

Оглушливо загарчав якийсь звір.

За мить чорна тінь майнула з боку ешелону, й Марина, прикривши тім'я руками, впала навколішки. Вона ясно побачила, як на підлозі підстрибували дрібненькі скалочки розщепленого дерева. Потім попереду ухнуло так, що дівчина не почувала власного розпачливого зойку: «Ма-а-амо!!»

Знову садонуло десь уже збоку.

Поїзд став. Захлиналися zenітні кулемети.

По ешелону хвилею пройшла тяжка судома, й невідома сила жбурнула Марину під лаву.

Все перемішалось в її свідомості — крики людей, завивання моторів, чийсь чоботи перед її обличчям, гвалт кулеметів, гуркіт грому, хитанина, від якої нудило.

Вона задихалася.

І щоб звільнитися від усього цього жаху, виповзла, скочила на лаву і стрімголов кинула несподівано легке тіло у вікно.

5. ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИК

Їх було троє. Данило Іванович Корзун і ще два бійці. Оповиті хмаркою куряви, вони йшли в розвідку.

Стрілецький батальйон із останнього свого рубежу відходив п'яту добу поспіль. І на новому місці, видно по всьому, затримається недовго.

Ніхто не роз'яснював бійцям становища, що створилося на цій ділянці фронту. На запитання командири відмовчувались. Проте бійці й самі розбиралися непогано: далеко на північний і на південний схід давно не змовкала кано-нада.

Ті ж німецькі підрозділи, що просувалися слідком за батальйоном, чомусь не поспішали вступати в бій.

Данилові Івановичу ставало ясно, що німець хоче оточити їх, знищити, захопити Кривий Ріг і прорватися за Дніпро. А там і Донбас... От куди він, хобоба його бери, націлився!..

Але наші війська не допустять цього. Поступляться до ріки, займуть заздалегідь підготовлену лінію оборони, наведуть у себе лад, а там...

Тим часом треба дізнатися, чи не задумав фашист якої каверзи на ділянці батальйону. Щось не дає він про себе знати ні пострілом, ні ракетою вночі. Вийдеш у поле — коники стрекочуть, падають зірки... Тиша... Аж чудно. От і глянути б на ворога зблизька...

З цим завданням і послав їх командир роти в сусіднє село, кілометрів за сім від розташування оборони.

Отож йшли вони втрьох — Данило Іванович, невисокий і кремезний, з круглими бровами, високо зведеними над лагідними сірими очима, поруч огрядний, низьколобий Кривенко, колишній повар, рудуватий та неохайний. Він усе ворушив острішкуватими бровами, жував товстими

губами й тому здавався жорстоким і чимось невдоволеним. Поруч з ними — узбек з пронизливими очима на худім засмаглим обличчі. В нього вислі плечі й дівочі стегна. Боєць кепсько розуміє по-російському й тому весь час підозріло поводить очима й з недовірливою чемністю скалить сніжно-го кольору зуби.

Данило Іванович був призначений за старшого. Хоча він потай і пишався з цього, тримаючись поважно й зосереджено, та намагався нічим не виказувати своєї зверхності. Він ішов у розвідку не вперше, був набагато досвідченіший за товаришів. Ще в пам'ятку й Фінляндія, і Туркестан, і білопольський фронт. Та й у цю війну — як-не-як, а вже місяць на переднім краї. За цей час бували й бої, і вже Данило Іванович бачив ворога так близько, що аж мурашки пробігали по спині. Й стріляв у німців, от тільки не скаже, чи хоч раз влучив. За цей короткий час рота навіть ходила в розвідку боєм, і Данило Іванович разом з іншими, випнувши щелепу, кричав страшним голосом: «А-а-а!» і, не відчуваючи здерев'янілого тіла, з памороззю на стриженій голові, розтинав грудьми, які здавались йому самому надмірно широкими, наповнене свистом і громом повітря.

Що буває з тими, які йдуть у розвідку боєм, кожен знає... І вбитих бачив, і поранених, і таких, що простягали руки: «Брате, добий!..» А його тоді навіть не зачепило. То й скажіть, що нема на світі щастя!..

Все це й давало йому право бути за старшого серед таких недосвідчених із останнього поповнення, як Кривенко та цей чудний узбек, якого Данило Іванович лінкувато кликав Мусієм.

Ну який боєць із Кривенка? Навіть пілотка на ньому сидить якось уперек, нагадуючи поварський ковпак. Гімнастерка розстебнута, видно заяложеному спідню сорочку...

А в Мусія слабувато з мовою. Команду ще розуміє, а розмовляти — хоч руками розводь... Ех, учити вас та й учити! А часу на це німець не дає... Ну, нічого, раз-другий проваряться в бойовім котлі — і не впізнаєш бійців. Певна річ, якщо до того не вб'ють...

— А поки що, бійці, дійдемо до балки, що перетинає шлях, — не забули по карті? — й розійдемося. Я підувдовж шляху, ти, Кривенко, дійдеш до східної околиці, а ти, Мусію, — до західної. Там городами добудетесь до хат, обережненько розпитаєте в колгоспників, чи є німець у селі

і все таке інше. Гранат не кидайте, не стріляйте, бо, сказати б, нічого сам-один з ним не зробиш. Краще, якщо залишитесь живі, адже на нас чекають... Рознюхасте, де штаб. Збір он у тій канаві біля двох груш. За три години щоб були там живі або мертві.

Так, може, вдесьте роз'яснював Данило Іванович бойове завдання своїм бійцям.

Сонце пекло їм у чорні шорсткі потилиці, і звичайний у цих місцях південно-східний суховій гудів у вухах. Сонячно-гарячими хвилями перекочувались пшениці, готові жертвовно лягти під косу. Ех, і свербіли руки в Данила Івановича до звичної праці!.. Сісти б оце на лобогрійку, застрекоче вона, як коник, а ти на повну силу змахуєш вилами, а ззаду перебігають від купки до купки жінки з приперезаними перевеслами, женуться за тобою, і кленуть, і сміються, а на стерні — сніп за снопом — лежить твоя радість і втома, твій піт солоний і твоя хліборобська любов...

А ти кинув усе любе й звичне, пішов у прийми до смерті...

Часом з'являлася думка: «До біса війну, люди, гляньте — осипається хліб!»

Та тиснув під ребро підсумок із патронами, відтягала пояс граната, й гвинтівка за плечем — важка, як обв'язок...

«А хто без тебе захистить рідну землю?..»

І йдуть бійці та йдуть, розімлілі ноги гудуть і печуть у набучавілих чоботях.

Баб'ячим м'ятим голосом, що ніяк не пасує до його звіроподібної фізіономії, Кривенко вів якусь безконечну історію про сите своє життя в поварах, про ресторани і які там найдки й напитки, про свою дружину, дуже солідну жінчину, що вмів і дім тримати, й прийняти найліпших гостей, про кімнату на другому поверсі в будинку на самім Хрещатику... Жінку залишив не без грошей... Еге... Дебрі гроші!.. Аби тільки не пропали...

— Не стрекочи, сороко!..— з досадою сказав йому Данило Іванович. Сам він не зазнав того недостатку, а в ресторані не був, відколи живе.— До хвороби твої теревені,— земля горить, народ кров'ю стікає, а ти — про серванти та шифоньери!.. А про мене — пропади вони пропадом, твої достатки,— що поїли — та й спатки, аби діти наші не стали рабами!..

Вони наближались до яру, де мали розійтися в різні боки, як раптом крізь посвист вітру Данило Іванович розрізнув звук, схожий на муркотіння kota. Він устиг тільки

зупинитися й промовити: «Хлопці!..», як з-під гори тьмяно блиснула каска, а за нею вирости два погруддя. Сонячним зайчиком різонуло у вічі скляне око мотоцикла.

— Німці!..— тривожно гукнув Данило Іванович.— Залягай!..— Зиркнувши на бійців, що раптом зачовплись, як роззяви на пожежі, Корзун прикрикнув: — Ну, т-туди!! — і, зірвавши з-за плеча гвинтівку, впав у кювет. Завченим рухом послав патрон у патронник і почав нетерпляче ловити мушкою силуети мотоциклістів. Ціль стала маленькою і розпливчастою. Він навмання вистрелив у те місце, де клином врізалася в шлях курава.

— Вого-онь! — хрипко гукнув він, шукаючи поглядом товаришів обіч себе. А за мить забився всім тілом, як поранений птах, од лютої досади й гніву, бо вони, зігнувшись у три погібелі, чимдуж тікали назад до села.

— Кривенко! Мусію! — розпачливо закричав Данило Іванович. Він навіть вистрелив у них. Та вони не чули.

Пізніше Корзун зрозумів їхній стан. Може, вони й не були зрадниками, та, загінотизовані навальною швидкістю, з якою німці прошуміли над Європою, були, може, занадто мирними людьми, щоб у цю мить збагнути, що вони бійці.

Та дурні ж ви,— нема на світі нічого непереможного, якщо за тобою правда!..

Поки Данило Іванович з жалем та болем дивився їм услід, кликав та проклинав їх, сталося те, що й мало бути.

З долини вилітали все нові й нові машини.

Після того як пролунав перший постріл Корзуна, передній мотоцикліст зупинився, і машини збилися до купи.

Німці загомоніли голосно й тривожно. Деякий час вони мов зачаровані спостерігали за втікачами. Потім кулеметник, що сидів у колясці переднього мотоцикла, скособочившись, приклався і випустив довгу чергу.

За секунду втікачі, немов заплутавшись ногами в гудинні, попадали в пилюку.

— Ох! — застогнав Данило Іванович.

«Ну що ж, не зумів з них зробити бійців, будь бійцем хоч сам!» — І Корзун вистрелив удруге в скопище машин, що зараз нагадували йому дивовижних комах.

Коротка черга з ручного кулемета збила перед ним пил і запорошила очі.

Засліплено моргаючи, Данило Іванович стріляв і вже не чув ворожих пострілів, тільки тамував бажання гризти землю, коли над головою батогами цьвохкали кулі.

Липкий піт укрит чоло бійця. Дихав він коротко й часто. Смоктало під грудьми.

Незабаром Данило Іванович не міг підвести голови. Над його тілом схрещувались тисячі смертей. Він зрозумів, що його обійшли, може, навіть хочуть узяти живцем, але не міг уже нічого вдіяти. Що могла зробити проти ручних кулеметів та автоматів одна його гвинтівка зразка 1891—1930 років? Лише зрідка він відповідав ворогам її голосом, гучним і злим.

Ні, не зійде він зі свого місця, нехай і смерть.

Він на своїй землі господар!

«Я не просив вас сюди. А коли прийшли...»

Порослий жорстким типчаком кювет у його свідомості був єдиним місцем на землі, де він міг зараз жити й думати свою останню думку.

«Ну, от і кінець, хвороба його бери! Відповідатиму за все, що прожив. За непрожите ніхто не осудить. Потилиці вам не покажу!..»

Він стріляв на звуки автоматних і кулеметних черг і дивувався, чому його досі не вбито чи не поранено.

І хоча б яка згадка про рідне село, про Маринку, про дружину... Вся земля почала стискатися круг нього, й вороги залишилися десь по той бік світу... Оце тут місдинка на землі, де він — живий, де він думає, бореться за життя, звідки його не зжене жодна сила. Бо тут його земля, його батьківщина, його любов. І це місце стало для нього центром всесвіту.

Йому вже було байдуже, звідки в нього стріляють. Окремих пострілів він і не розрізняв. Стояв гул — могутній, наче всесвітня музика.

...поховайте
мене на могилі!..

Дух його бунтував у причавленім до землі тілі й поривався стати на весь зріст.

...серед степу широкого
на Україні милій!..

Ось зараз... зараз...

Йому обпекло брову. Потьмарилось у очах...

...Опритомнів, коли його звели на ноги.

Розплющив одне око (друге затягло чимось липким і теплим), побачив дуже близько молоде обличчя німця, зрошене потом. У погляді в того мерехтіло завзяття бою і торжество перемоги. Солдат той годився Данилові

Івановичу в сини. Він був дуже вродливий і, може, й не злий. Але він хизувався перемогою над людиною, яка не визнавала себе переможеною, і за це зненавидів його смертельною ненавистю Данило Іванович.

— Пусти! — вичавив Корзун крізь зуби й рвонув руку, що тримала його за комір.

— О ферфлюхтер!..¹ — гукнув солдат і вдарив пологоного у вухо.

У Корзуна підігнулися коліна й голова похилилася на плече.

Ковзаючись по сухій траві, збігалися до них солдати.

Вони оточили Данила Івановича тісним колом, молоді та дужі, майже на півголови вищі за нього. Галасували, лізли з кулаками, та Корзун уже не боявся їх, тільки думав: «Коли б швидше...»

Він знову рвонув руку німця і на цей раз одірвав її від свого коміра.

Якийсь із зірочками на погоні загелготів, солдати розступилися, і він пройшов до Данила Івановича.

— Ер іст айн гутер зольдат! Ніхт вар? ² — звернувся він до своїх і з якимось незрозумілим — чи то схвальним, чи то примружено-хитрим — усміхом плеснув Корзуна по плечу. Данило Іванович одвернувся.

— Біст ду комісар? ³ Комуніст? Арбайтер? — допитувався офіцер.

Данило Іванович зрозумів і про комісара, і про комуніста, та й про робітника, бо останнє слово чув ще од Марини, коли та навчалася в семиріччі.

— Іди ти... — незвично для самого себе вилаявся він. Потім стомлено сказав: — Колгоспник я... — Протер око, глянув на закривавлену долоню і одвернувся.

— Вас загт ер?... ⁴ — Спохмурнівши, офіцер деякий час мовчки кліпав очима, розмірковуючи.

Двоє поранених...

Навіть не за їхні рани, а за один постріл у німця більшовицького солдата потрібно знищити. Якщо фюрер не моргнувши оком посилає цвіт німецької нації в пекло війни, то хіба здригнеться його рука, винищуючи мільйони істот нижчої раси, які розмножуються, як черви?..

Отже, і цей засуджений на страту.

¹ О проклятий! (Нім.)

² Він добрий боєць! Чи не так? (Нім.)

³ Ти комісар? (Нім.)

⁴ Що він каже? (Нім.)

Але війна тільки-но починається. І кожен день її зміцнює фанатизм червоноармійця. З подібним солдатом армія фіурера не зустрічалася. От узяти б цього — один солдат наважився вступити в бій з цілою колоною на марші!.. Опір червоноармійців посилюється...

Отже, німецькі солдати повинні звикнути до опору.

Солдати повинні шанувати мужність. Повинні вчитися мужності в противника. Подібний подвиг німецького солдата був би нагороджений рицарським хрестом із дубовим листям...

Хліб осипається. Треба косити пшеницю. Адже цю війну ми почали за життєвий простір і хліб.

Боягузи вмирають. Мужні живуть.

А якщо його в табір? Хто ж поведе одного в полон?

А відпустити його — чи піде до своїх?

Інструкція передбачає: з метою розкладу радянських частин і завоювання симпатій місцевого населення в окремих випадках можна відпускати полонених родом із захоплених українських земель. Німеччині до того ж потрібні робочі руки природжених хліборобів.

Так.

І офіцер сказав:

— Єдт біст ду шон кайн зольдат ¹. Ти іди дома. Косить. Косить.— І, помахавши руками, показав у такий спосіб, чого вони хочуть від нього.

Потім витяг записну книжку та авторучку і щось написав. Видер аркушик і двома пальцями засунув його в нагрудну кишеню полоненого.

— Аусвайс ².— Офіцер жорстко усміхнувся і помахав кулаком перед обличчям Корзуна.

Коротко щось буркнув до солдатів, і один з них, розмахнувшись, як колють дрова, розбив об шлях Корзунову гвинтівку. Потому залунала гортанна команда, й колона рвонула вперед.

Біля трупів Кривенка й Мусія вони на хвилину зупинилися. Знищили зброю, а мертвих стягли з дороги. Вони не розглядали їхніх облич, не рилися в кишенях, шукаючи документів. Вони зневажали все людське, що було колись у мертвих.

І, найжачені стволами кулеметів, заколивалися на вибоях до села, звідки вирушив Данило Іванович бійцем, щоб стати рабом-вільновідпущеником.

¹ Тепер ти вже не солдат (нім.).

² Посвідчення, перепустка (нім.).

Пригнічено опустивши плечі, Корзун стояв і плакав. Не від радості, що залишився живим, що війна обминула його, а від тієї зневаги, яку виявили вороги до людської гідності нехай поганого, але все ж таки бійця.

Спитати б, чому вони його не вбили?

Чому не допитали, з мордобоем, з погрозами, хай навіть із муками, які він, може, зі стогоном, із криком, а стерпів би?

Чому вони його навіть не обшукали?

Навіщо залишили самого над шляхом, по якому прокотилась війна? Згоряти від сорому, що ось, живий-здоровий, стоїть над побитою гвинтівкою, яка ще нікого не вбила?

Не повірили вороги в людську його душу, в солдатську честь, і був він у їхній уяві трофейною худобиною, котрій вони подарували життя, бо треба ж когось запрягати в ярмо...

І що йому тепер діяти, куди йти?

Пробиратися до своїх?

Ну от, прийде він і скаже: бойового завдання не виконав, товариші — забиті, а я — без зброї.

А куди ти її подів?

Одібрали німці.

Ти — зрадник! Вони купили тебе за твою власну шкуру!..

Ні, я стріляв.

Ну хто тобі повірить? Хто був свідком тому?

Вороги. Самі вороги. Але вони забрали в мене зброю силоміць.

Зброю можна вирвати лише в мертвого. Чому ж ти не покінчив із собою?

Ні, цього Данило Іванович не міг зробити. Був час, коли, пухлий із голоду, половину з жомом їв, лободу варив, а не наклав на себе рук. Людина повинна вірити в себе. Тоді вона все переможе, все досягне.

Але тобі неодмінно скажуть: потрапив у полон живий — ти вже потенціальний зрадник. Ти не вистойш перед ворогом у чистоті душі людської. Ти — вже не наш. Отож знищуй себе. Якщо не принесеш цим користі, то не буде й шкоди... А за цими словами стоїть...

І ось тобі, Корзуне, п'ятдесят шоста з маленькою літерою стаття, ставлять тебе без пояса й без зірочки над ямою, і з десяток гвинтівок, які ще, може, не стріляли у ворога...

...Товариші, я не винен!..

...А ми виконуємо наказ. Ті, що читали, — знають!..

...б'ють в твоє серце, підлий зраднику!

О Господи, хто мені вкаже шлях? Хто візьме на себе частку мого горя?

А повз нього гуркотіли десятки машин із піхотою противника. Солдати повертали голови в його бік, і в поглядах їхніх не було навіть цікавості,— сама погорда й презирство. Цей уже знешкоджений. Накладе на себе руки. Або вб'ють свої. Або стане рабом. Вони — солдати і знають, як важко зробити вибір...

Данило Іванович вийняв із кишені бинта й абияк перев'язав голову. Потім, ледве пересуваючи обважнілі ноги, полентався до забитих.

Перетяг тіла до тополь, якими було обсаджено шлях. Лише чоботи їхні, підстрибуючи на грудочках і черкаючи гострими підковами, залишили на землі непевний слід...

Данило Іванович витяг із сумки Кривенка коротку піхотну лопатку. Став навколішки, зітхнув по-трудоарському, поплював на долоні й почав довбати могилу.

Мабуть, для того, щоб робота ця залишилася йому в пам'ятку до самої смерті, земля була тверда і неподатлива, мов кремень.

Легше йому було б копати могилу для себе, аніж для цих двох. Вони були мертві, про них ніхто не скаже злого, а йому день у день носити свій сором поміж людьми.

Тепер він ні в чому їх не звинувачував — у всьому його вина. Бо не вдихнув у них тієї ненависті до ворогів, перед якою відступає страх. Бо втратив над ними владу в ту мить, як вони легкодухо побігли від ворога. Бо не був пильним...

Поки він зрошував сухе груддя гірким своїм потом, на околиці села, яке він залишив, зав'язався бій. Німці, що гадали з ходу захопити новий населений пункт, натрапили на опір. Загриміли часті постріли. Серце в Корзуна збуджено закалатало. Десь, видно всушір, били «сорокап'ятки», бо постріл і розрив зливалися в один протяжний грім.

Металево дзвінко гавкали дрібнокаліберні гармати німецьких танків.

Товариші грудьми стоять за рідну землю.

А він тут один і вже не воїн.

Копав могилу...

Кому?.. Цим двом?..

Небо над головою — як віко труни.

Тополі в зеленому полум'ї верховіть — мов свічки над його домовиною...

Юнаки, виряджені на окопи, недовго їхали на підводах. Другого дня опівдні якась військова частина конфісувала в них коней.

Літніх їздових відпустили, й вони, прихопивши батоги, з погано прихованою радістю почимчикували додому. Завбачливіші з них зуміли виправити на всіх «папір». Як виявилось потім, — повернулися вони верхи — по дорозі половили на лугах шкап, кинутих кимось напризволяще. Кінь — він ніколи не зайвий... Краще погано їхати, ніж добре йти. А там видно буде...

Хлопці вишикувались у колону й рушили пішки.

Пізніше до них приєдналося чимало допризовників та жінок і дівчат з інших районів.

Супроводжували колону кілька бійців із військ НКВС на чолі з лейтенантом.

Бійці квапили колону — війна не чекає. Йшли від рання до смеркання з короткими перепочинками вдень, а на ніч зупинялися на колгоспних дворах. Спали на горищах покотом.

Парубчак підкочувались до дівчат. Ті нежартома пускали в хід кулаки. Молодиці гримали на хлопців, взивали їх чортовими бугаями і погрожували: «Ось я матері твоєї розкажу!..»

Парубків це дуже веселило. Вони розгонисто реготали і кпили один з одного.

Згодом все-таки вгамовувались і по-козацькому хропли.

Ці грубі залицяння дуже сердили Андрія.

— Ану, кавалери, відчалуйте на легкім катері!..

— Пхи! Що воно за одно?..

— Не липни до дівчини, а то зроблю бубликом!

Мусили зважати...

Дівчата теж звертали увагу:

— Нічогенький, а ще й добрящий, — кивали на нього.

Подобались у нім не лише зріст та плечі, а й неяскрава білява врода. Могутня шия з гідністю тримала голову з гладко зачесаним волоссям — пасмо біляве, аж біле, а інше — свіжа житня солома. Вітер дмухне — юнак трохи набичиться і звично пригладжує долонею чуба. Широкий лоб нависає над сірими очима крутим дашком, від цього погляд здається по-дорослому суворим. Підборіддя невелике, трохи випнуте. Стрілчаті брови завжди напружені, між ними — жорстока зморшка — ось зараз

кине крізь зуби щось дошкульне й зле. Не вельми задертий ніс морщиться від трохи насмішкуватої і самолюбно-соромливої посмішки.

Хоч дівоча увага приємно бентежила парубка, та не був він щасливий, бо знав за собою ваду. Повних тобі дев'ятнадцять — і жодного натяку на вуса. Інші он у шістнадцять уже починають голитися. Невже йому судилося бути таким, як Клим Безусий?..

Своїми великими сумнівами Андрій не міг поділитися навіть з найближчими друзями — глузуватимуть. А Маринка, якій він якось мовби жартома повідав свої жалі, тільки засміялася: «Це ж добре — ти такий гладенький!..» — і ніжно, як маленького, погладила по щоці. Аж спаленів тоді...

А дівчата цього лиха й не помічали. Навіть одірвані від домівки, прислухаючись до дальніх воєнних громів, вони частенько кидали на нього оком, а сміливіші то й займали.

— Гей, біленький! Ти не з нашого району? Ставай до нас, знайдемо добрі прийоми.

Андрій довгенько мовчав, морщив носа, ворухив губами.

— Та жонатий... і дітей двійко...

Ні, дівчатка, ви хоч що там, а своєї Маринки він не зрадить!..

І коли дівчата заводили яку-небудь сумну пісню про кохання, Андрієві ставало так тоскно, що ладен був утекти з колони і по всьому світу шукати Маринку.

Ой козаче-соколе,
візьми мене з собою
на Україну далеку...

Довго, дуже довго він не мав од Маринки листа. Цілі два місяці.

Він писав їй щотижня. Проте знав, що вона не могла вчасно відповісти: в неї ж державні екзамени. Навіть тітка Ївгіна, Маринчина мати, не мала від дочки звістки. Невже й Марину мобілізували?.. А він, широкоплечий, дужий парубок призовного віку, в товаристві дівчат та підлітків їде на окопи... Ну, плеврять там і таке інше, але він уже одужав. Як добре розсердять, то й чортові голову скрутить...

Мабуть, утече він звідси, пристане до якоїсь частини, а там незабаром і в стрій...

Але втекти було нелегко.

Приписні свідоцтва з військкомату зберігалися в лейтенанта. Крім того, щодня були вечірня і вранішня перевірка, а бійці не стільки стежили за порядком, як слідкували, щоб ніхто не наживав п'ятами.

Спроба поговорити з лейтенантом по щирості не дала наслідків.

— Відставить! — солідно покрикував він. — Ви мобілізовані. А які там у тебе взаємини з військкоматом — світову революцію не цікавить.

Порадившись між собою, Андрій і ще кілька хлопців, які горіли бажанням потрапити на фронт, вирішили чекати слухної години.

Годували погано. Щодня одне й те саме: на сніданок по пів-оселедця, на обід — пшоняний кандьор із пожовклим салом. Якби не сидори з дому, а в них всяка всячина — білі коржі та баночки з маслом, а то ще й добрий шмат копченої шинки, то плакали б наші хлопці отакими слізьми... Деякі сновняли «тринадцяту заповідь» — «не лови гав» — і частенько в балаці виявлялась курятина, про походження котрої кухарі не могли сказати нічого певного.

Кілька разів проходили над ними ворожі літаки, але всі так прудко розбігалися вривтіч, що вбитих у колоні не було.

А втім, німці не дуже ними й цікавились.

На третій день прибули на місце. Розташувалися в невеличкім сільці на лівому березі незнайомої річки. Тут уже було повно людей. У кожній хаті стояло чоловік по десять, а то й більше. До ранку наступного дня спочивали. Після сніданку сапери повели їх на ділянку.

За лісом, що припірав до річки, були виставлені віхи — вісь майбутнього протитанкового рову.

Всіх людей розподілили по бригадах. У тій, до котрої потрапив Андрій, були самі хлопці.

Кирпатий сержант, — увесь у ластовинні — й руки, й обличчя, — вишикував їх у одну шеренгу, огледів кожного з ніг до голови й тицьнув пальцем у груди Андрієві:

— Ти бригадир.

Як усі невисокі люди, він полюбляв показних. Андрій не дуже пишався з цього — адже великого розуму робота їхня не потребувала.

— Зараз привезуть шанцевий інструмент, і починайте.

Незбаром уздовж осьової лінії проїхала машина з тим шанцевим інструментом. Це були звичайні та підборні лопати і ще сокири — підрубувати коріння.

— Ну, єдинокровні брати, починайте. Тільки спершу покопайте собі щілини. Залякувати не збираюсь, однак скажу, що вдома безпечніше. Копайте на повний зріст. Докупи не збивайтесь.

За кілька днів переходу хлопці знудьгувалися за роботою і взялися не на жарт. Десь за годину щілини були готові. Сержант оглянув їх і був вдоволений.

— Ну, тепер мами ваші можуть бути спокійними. Копайте рів. Норма — дванадцять кубометрів на ніс. Це вдвічі більше, ніж за мирних часів, але ж — війна. Жінкам та дівчатам — половина.

Того дня хлопці переконалися, що норма завелика.

Хоч більшість із них працювали в самих трусах і старалися, як чорти в пеклі, проте, коли увечері прикинули, вийшло пересічно по дев'ять кубометрів на брата.

— Е-е, не годиться так, герої тилу, — сказав Андрій. — Ми ж — кожен на обліку. На нас теж війну розраховують. А раптом німці до строку сюди дійдуть? Отже, і ми гав не ловімо. Викличемо на змагання сусідню бригаду. Розділимось на чотири ланки. Дві копатимуть, дві підбиратимуть. Через кожну годину мінятися.

Наступного дня почали працювати по-новому. Робота пішла швидше, але від цього легше не стало. Вони вже вкопалися на значну глибину, й довелося робити уступи, перекидати землю з одного на другий. Хлопці умлівали від задухи. Сонце стояло просто над головами. Повітря було густе й непорушне, як кисіль. Юнаків обливав піт і роз'їдав попечену шкіру. Нетерпляче чекали перерви на обід, щоб стрімголов кинутись до річки.

Ладні були й не їсти, аби тільки їх не виганяли з води.

Дівчата та молодіці не приєднувались до їхніх ігровців, а тільки із заздрістю спостерігали за бронзовими тюленими з прибережних горбів. Самі ж вони купалися після роботи, віддаляючись од парубоцьких неситих очей у якісь тільки їм відомі потаємні місця.

Поївши всухом'ятку з торби, яка щодня дедалі більше зморщувалась, парубки знову зіскакували в душну траншею і люто викидали на поверхню ті кляті кубометри, що становили норму. Змагаючись із жіночими бригадами, вони щодня вигрібали по п'ятнадцять, а то й по вісімнадцять кубометрів.

Аж тут вони відчули, що таке справжня робота. Це тобі не шістдесят погонних метрів ловчої канави навколо бурякової плантації — шириною і глибиною в лопату.

Роботи були ще далеко не закінчені, як ними почав цікавитись противник.

Якось безхмарного жаркого дня високо в небі завис німецький двофюзеляжний розвідувальний літак. Летів так повільно, що здавався непорушним. Zenітних батарей поблизу не було, й він спокійно й неквапливо пройшовся над фронтом робіт.

Веснянкуватий сержант, зморщившись, довго проводжав його поглядом з-під прикладеної дашком долоні, потім вилаявся і сказав до хлопців:

— Ну, єдинокровні брати, тепер почнеться кордебалет. «Рама» марно не літає.

Він наказав пильно стежити за повітрям. Проте того дня ворог не дав про себе знати.

Другого дня години до десятої ранку люди теж працювали спокійно. Й раптом:

— Повітря! Повітря! Тривога!..

Люди видиралися з глибокого рову, тривожно оглядали горизонт, ще не вірячи, що з цього чистого, ясного, тендітного, мов з найтоншого скла, неба на їхні голови може звалитись біда.

Та вже заплакали, заскімлили сирени: «Ва-а-а! Вва-а-а!..», і люди, мов зметені чієюсь довгою рукою, покотилися з пагорба до щілин.

Андрій вскочив у окопчик. Там уже був їхній сержант.

— Зараз... почнеться...— майже пошепки сказав він.

Андрій зачаровано дивився на машини, які йшли просто на них. Його мучила дика цікавість. Він ще ніколи не чув, як близько вибухають бомби. Не знав, як почувасться людина на цій оргії смерті.

Й раптом із переднього літака щось капнуло — раз... удруге... втретє... Ніби ворона зронила послід. За якусь мить чорні краплі зникли з очей, а через деякий час почувся протяжний свист. Усе посилюючись, він ішов на їхню схованку. Андрій як підрізаний осів на дно окопчика й прикрив тім'я руками. Нараз ухнуло так, що він кляцнув зубами.

Земля колихнулася сюди-туди й застогнала: «А-а-а... А-а-ах!..» До горла підступила нудота. Дрібненькі грудочки сипалися за комір. Здавалося,— ось-ось стіни щілини зімкнуться над головою. Страх бути похованим живцем звів його на ноги.

Цікавість примушувала Андрія стежити за полем, а страх з кожним новим вибухом сіпав його донизу. Голова

обважніла, в роті пересохло, закортіло спати. Над окопчиком шелестіли осколки.

Й раптом метрів за чотири від однієї з ближніх нір виріс кактус вибуху, й земля, піднята в повітря, якось неохоче й повільно почала осідати на ту щілину.

— Засипало!...

Не роздумуючи, Андрій почав видиратися на поверхню.

— Здурів?! — гукнув сержант і потяг Пастушенка за ногу.

Той хвицнув і, бовтаючи ногами, звалився грудьми на землю. Потім звівся і згинці побіг до засипаних.

Щілину зрівняло з землею. Андрій почувався голим. Хотілося заритися в пухку землю — сховати хоча б голову.

Схопив уламок дошки й гарячково почав розгрібати. Нарешті намацав щось тепле. Ще кілька рухів — і показала голова. До другого засипаного йому довелося добуватися довше: того зігнуло в попереку — ніби комусь кланявся...

А світ навкруги стугонів і свистів. Спина в Андрія замерзала. Другого Андрій теж відкопав і звів на ноги. Деякий час засипані не подавали ознак життя. Потім один із хлопців мотнув головою і, не розплющуючи очей, чхнув. І лише після того прийшов до тями й напівбожевільними очима глянув на схиленого над ним рятівника. Товариша його нудило...

Тепер уже Андрій не міг підвестися, щоб перебігти ті двадцять-тридцять метрів, що відділяли його од власного окопчика...

Літаки відбомбилися і ще раз пройшли над будівництвом, прискаючи кулеметним вогнем. Це було ще страшніше, бо Андрій бачив, як кулі збивали навколо нього пил.

Ревіще затихало. Літаки повернули на захід.

Із острахом, притихлі й посірілі, люди вилазили зі сховищ.

Сходились до купи і з якимись змученими, винуватими посмішками обмацували поглядами один одного.

Прямим влучанням убило двох літніх жінок. Останків їхніх так і не зібрали — не було чого. Й дивно — майже нікого це не потрясло. Мовчки загорнули воронку, насипали могильний горбок, зітхнули й розійшлися...

Поранених того дня не було.

Натрудженими ногами ляпотів Данило Іванович по текучій, як вода, порохняві. Чоботи, зв'язані за вушка, висіли через плече.

Він уже й не скидався на бійця. Зірочку вирвав з пілотки молодий гевал у камуфляжній куртці. Він довго гамселив її кованим підбором, вбиваючи в землю. В Данила Івановича защеміло серце.

Невелика зірочка з серпом та молотом була для Корзуна не лише військовою емблемою, а й часткою його душі. Вона вела його все життя. З нею він бив пихатого австрійського полковника Пілсудського, громив Махна, ганявся за басмачами в далекім Туркестані. І раптом чужинець видирає її, як серце з грудей!..

А ти, похнюпившись, мовчав! І мовчанням своїм одрікся від неї!

Ще інші солдати в сіро-зелених мундирах, перестриваючи на дорозі, частенько рилися в його речовім мішку. Й хоч шукали вони там гранат, пістолетів та патронів, проте мішок ставав щоразу легшим.

І що ближче додому, то менше ставав схожим Корзун на червоноармійця. Він усе хмурих чоло та хнюпився.

Хто ти тепер?..

Серце й тіло його зараз жили нарізно. Тіло вже належало чужинцям, вони могли бити його, шматувати, в кращім випадку — підганяти канчуками до роботи.

А в серці м'яко світилася знайома ще з дитинства картина вечірнього умиротворення.

Поволі стихала неугавна степова пісня, що срібно дзвеніла над теплою землею.

На світ лягала голуба імла. В червоній хмарі куряви сунула до села череда.

На вечірнім прюзі сині ліси поступово набирали темного кольору й здавалися тасмничими, населеними волохатими легендами й вогнистоокими казками. На полях уже почалася косовиця. Присадкуваті копи вросли в землю, як шеломи загиблих богатирів.

Схвильований, печально-радісний і нещасний, Данило Іванович плентався за власною тінню.

Він був голодний і збесилений. По дорозі уникав заходити до жінок і просити їсти. Куди йдеш, чоловіче?.. Обов'язково спитають. А що на це скажеш?.. Твоя частина розбита, виходиш із оточення чи, може, з полону втік?..

Зараз тобі радісно. Недалеко домівка. Ти живий — обминула війна. Й земля твоя краща від усіх на світі.

Чому ж ти печалуєш, чоловіче? Чому ламаються брови, загнано озирасяш?..

Так увиходив Данило Іванович до рідного Заріччя.

Село теж обминула війна. Ані згарища тобі, ні осиротілого бовдура серед купи задимленої цегли. Тільки на колгоспнім дворіщі упали ниць будівлі, спалені, мабуть, своїми.

Рипіли бігуни воріт — господині виходили стрічати корів.

Так само ситі були корови, як і місяць з чимось тому, так же нашорошували вуха й ревли, зачувши хазяйчин голос, напівсонно ремигали, коли в дійниці, затиснені між хазяйчиними коліньми, дзвінко цвіркало, шипіло й пінилось молоко.

Крихкі димки весело пнулися над хатами, пахло вишневим теплим духом, смаженою олією і млинцями.

Рідне село!

Придивлялися до Данила Івановича. Але, мабуть, не впізнавали.

Чужий...

Село жило. Корзун і не гадав, що застане його таким. Зовні нічим не відрізнялось від того, яким він його покинув. Гордо й ніжно озирав людські оселі домовитий лелека зі своєї сохи. Заспокійливий клекіт снувся всім дітям, яких скидав він — та й немало! — в кожную хату.

Снували із двору в двір жінки з якимись горнятами та глечиками, повільно й вередливо засинав стомлений біганиною дитячий світ.

Мовби й нічого не трапилось, однак десь у глибині тиші причаїлась тривога.

Й Данило Іванович одразу збагнув її зміст, як тільки помітив кілька чоловіків такого, як сам, і молодшого віку.

Ось що тривожило, а потім вразило в саме серце: він тут не один!

Може, оце слідком за ним вони прийшли в село, залишивши на шляху побиті гвинтівки...

В кожного з них своя доля, велике чи мале горе. А може, були й безпечальні?.. Траплялися серед них різні, та кожен добувся до рідної хати не обпалений вогнем боїв. Спитай: як це сталося, що ти сьорбаєш жінчин борщ за чисто вимитим столом з тарілки, коли твої товариші їдять з котелка

в перервах між боями?.. Як сталося, що ти спиш із дружиною, шепочеш їй ніжні дурниці, а твої товариші дрімають, прихилившись спиною до стінки траншеї, і земля сиплеться їм за комір від неугавного гуркоту канонади? Як трапилось, що ти, живий і здоровий, ходиш перед очима у ворогів, а товаришів твоїх січуть кулеметним вогнем, шматують осколками мін і снарядів, розмелюють на криваве м'ясо гусеницями танків?

Що скаже на це кожен із них?

А, мабуть, мовчатиме. Словами не все з'ясуєш, не все поясниш, не всьому знайдеш виправдання...

Данило Іванович приплентався до свого двору й сів на перелазі. Переступити його він не мав сили. Вікна зизооко блимали на нього чорно-кривавим вогнем заходу.

Довго сидів непорушний і мовчазний.

Та ось ринули двері, й він почув ходу своєї Івгину.

Жінка підійшла до нього впритул і з-за плеча обережно заглянула в обличчя.

— Даню? — вражено видихнула вона, й Данило Іванович почув, як хруснули пальці її заломлених рук.

— О-о... — зітхнув він і більше не міг нічого сказати.

— Іди ж до хати, Даню, — заметушилася Івгина, боязко озираючись навкруги. А йому подумалось: «Як у чужу хату!..»

Жінка зняла з його плечей чоботи й стягла речовий мішок.

Він важко переступив перелаз.

І пішли до хати вдвох — попереду жінка, як поводитир, із чобітьми й мішком, а позаду — похнюплений Данило Іванович.

Він навіть не приклав рук відчинити двері — Івгина поставила чоботи на кам'яну плиту перед порогом і, торгнувши обома руками, відчинила сама.

Корзун зробив крок і зупинився роздумуючи.

Хата поки що своя. За плечима важко й тривожно дихав його дружина, рідна його Івгина, Женья — як кликав її замолоду.

— Мариня?..

— Мабуть, там. Ще й досі не маю звістки.

Довго стояв і думав. Ледь похитуючись, дотикався лопатками до м'яких грудей дружини.

— Ну, ходімо! — І відчинив хатні двері.

В хаті тихенько кублилась темрява. У відчинені вікна лізли зворушливо тонкі вишневі віти.

Сів на лаву, зіперся ліктями на стіл і поклав у долоні голову.

Ївгина чиркала сірником. У лампі боязко захитався вогник.

— Сірників не набрала...— жалілася жінка.— Розбирали кооперацію, а я й не пішла.

— Сірниками війну не спиниш.

— Я насиплю їсти, Даню.

— Щось не хочеться.

Вона поклала в тарілку свіжого сиру, хлопнула з глечика сметани, накраяла свіжого хліба й обережно підсунула до нього. Потому завісила хустками вікна.

— Кажуть, німці стрілятимуть, де світиться...

Він машинально почав їсти. Потім, дивлячись у коток, поклав ложку.

— Київ вони ще не взяли?.. Різне балакають...

Ївгина зіперлася ліктями на стіл і дивилася на нього віддано й жалібно. Кивнула на пов'язку:

— Ти як, Даню... відпустили назовсім?.. У чисту?..

Він допитливо глянув на неї.

— Отак... нема мені куди йти...— Й опустив очі.

— А й справді,— якимось непевно сказала вона.

Мовчала тривожно й очікувально. Хисткий стіл передав йому биття її серця.

— Німці тебе не зачеплять?

— Гадаю — ні,— сіро усміхнувся він.— Я ж безпартійний. Ото тільки, що в активі був... Куркулі...— Він зітхнув.— Німці папір дали...— вийняв його з нагрудної кишені й подав дружині.

Тремтячою рукою вона крутила перед очима папірець і не могла зрозуміти, як він міг захистити її чоловіка од війни і смерті. В очах її були страх і побожність.

— Поклади до скрині... Хай Мариня побачить, як її батько... ну, розумієш?..

Жінка впустила папірець на стіл і заплакала.

— Хіба ж ти винен?.. Хіба ти гірший од усіх? Он скільки на селі таких, і ніхто й рота не роззявить. Олекса Коштенко ходить селом, длубається в бороді, похваляється: «Я, таку вашу, дезертир...» І ніхто йому й слова не скаже...

— Скажуть!..

— Ну й що ж буде? — глянула вона йому в обличчя якимось отупіло й спокійно.

— Судитимуть. Розстріл або в кращому випадку — десять років.

А як же це сталося?

— Багато казати, та мало слухати.

— Усіх не засудять. Усіх не постріляють,— сказала Ївгіна.— Простять. Адже щоб судити тебе — треба прогнати німця. А тоді на radoцax усе простять. Після громадянської — пам'ятаєш?.. Ось побачиш! — Як і кожна жінка, Ївгіна була багатша на віру й сильніша духом.— Простять, кажу тобі!

— А самому як це в хвороби зносити?.. Та хай краще прийдуть мене судити... Ти знаєш, хто ти для цих?.. Бидло. Коли мене схопили, то навіть не допитали. Ой Женю, Женю!.. Як мені зараз вірити в непорушну єдність, в найліпшу на світі авіацію, у війну на чужій території?.. І як собі повірити?.. Був людиною, а став рабом. Пам'ятаєш, у перших радянських букварях: «Були пани. Були раби...» Як же це так, га?..

Жінка дивилася на його страдницьке обличчя і рада була й не рада. Серце разивалося між чоловіком та дочкою, яка невідомо де, та чи й жива. Ой війна, війна!..

І вони довго мовчки сиділи в хаті, що поступово наливалася сумом і мороком, і не було в ній святкового настрою, як завжди, коли хтось близький приходив у добрім здоров'ї з далекої дороги.

8. ОРДА

Днів за десять після того, як селом прошумів фронт почали підтягатися німецькі тили.

Це вже була справжня орда — з автомобілями, підводами, накритими тентами (вони нагадували циганські халабуди), з піхотою, кавалерією, з охайними офіцерами в лакованих чоботях і в кашкетах, схожих на сідла.

Недалеко од села на пагорбі, де був колись радянський аеродром, розташувалися німецькі бомбардувальники. Вони приземлялись майже щохвилини, здіймаючи червону хмару — радянські листівки, розсіпані в свій час при вантаженні на літаки.

В листівках німецькою і російською мовами закликали німецьких робітників та селян повернути зброю проти власних поміщиків, капіталістів, мілітаристів та фашистських бонз.

Німецькі льотчики тонталися по тих листівках, спішили до літаків і піднімалися в повітря з десятками бомб.

Зарічанські діти збігалися щодня на аеродром і, посідавши серед долину, з острахом і цікавістю позирали на німців, що в тіні літаків різалися в карти. Деякі з льотчиків були в самих трусах.

Хлопчаки, не підводячись, пересували задки поближче до літаків. Стежили — чи не помітять німці?.. Заводили хитру гру — задиралися між собою, і потім один тікав до літака, а решта наздоганяли його. Отак і підібралися до самісіньких крил, а там стали одне одному на плечі — і вже на літаку... А льотчики лише скося позирають на них і ляпають картами... Мабуть, лінки підвестися та розстебнути реміні. Отакі химерні були ті завойовники влітку тисяча дев'ятсот сорок першого року!..

За дітьми на аеродром посунув і обиватель. Він ішов повільно, похитуючись, задерши голову й закривши руки за спину. Так, пане, з цікавості... Обивателеві ніхто не свистів, і тому він не присідав од страху. Й він і цього разу сповнювався гордошів і трепетного захвату: його ще не б'ють!.. Підійшов до одного з літаків, що заправлявся паливом. Поруч стояла автоцистерна, а від неї протягся гофрований шланг до баків літака. Обиватель довго крутив головою і слухав, як десь у череві машини шумить помпа. Потім шланг прийняли, й на землю потекла рідина. Обиватель став навпочіпки й тицьнув у калюжу пальцем. Понюхав. Пахне солодким. Лизнув. Сплюнув. Пане, бензин? Німець сміється: «Кайн бенцін»¹. Потім кидає запаленого сірника в калюжу. Сірник гасне.

«Лишенько!..» — дивується обиватель і береться за штани.

Гоце техніка!.. Чи ви бачили таке?!

Обиватель іде додому, а увечері на дубках розповідає сусідам, як німці заправляють свої літаки водою.

Сам бачив! Сірника — а воно не горить!..

Піхота розташувалася в селі.

Німецькі квартир'єри розмістили в кращих хатах начальство, а потім уже групами солдатню.

Село стало схоже на величезний і гамірливий циганський табір.

У двори заїжджали криті підводи. Ліниві першерони із роздвоєними ситими задами й лахматими бабками,

¹ «Не бензин» (нім.).

фиргаючи, їли овес, легковажно розсїваючи його в густі спориші.

Диміли похідні кухні, коло них стояли в черзі солдати з котелками. Черговий по кухні роздавав невеликі буханці хліба в целофановій обгортці, а повар наливав у котелки суп, що пах селерою и петрушкою, а в кришку кїдав дві сирі котлети й салат. Дехто із солдатів їли котлети в такому вигляді, інші підсмажували в хатах.

І тут уже стояв обиватель, чухав у потилиці й ковтав слину.

В газетах він читав, що німці голодують, і от тобі таке... Брешуть газети, присвї-бо!..

Казенні обїди вже набридли солдатам, і вони групами вешталїсь по дворах, збирали «яйки».

Гвинтівки їхні висїли на грушах. Кулемети на триніжниках самотньо стояли коло тинїв. Гронами звисали ранці з телячої шкіри, пузаті від усякого солдатського добра... Щедра була завойована земля... Всього на нїй доволі, не вистачало лише «дас медхен мїт дем бльонден гаар» — білявих дівчат. Можна було б зупинитися і на чорнявих, але всі вони замурані, в брудних кофтинах, з немитими ногами. Як навмисне... Брр!.. Які неохайні слов'яни! І їм належала колись ця дивна, родюча й запашна земля!..

Солдати були ображені в кращих своїх почуттях. Вони, завойовники світу, біляві переможці, найкрасивїші в світі хлопці, не мають тут звичної втіхи — погладити струнки жіночі ноги й пом'яти пуп'янки дівочих грудей!..

І все це гамірливе стадо потай сумувало, вигравало на губних гармошках і акордеонах солоденькі мелодії, по-дачному ходило в самих трусах і від голоду, гострого голоду плоті, їло, що тільки могло. Вдоволення одного голоду викликало інший, ще гостріший. Уся земля ввижалася жіночим тілом, в яке любострасно втикаєш ніж!..

Поки обиватель заздрився на солдатські котлети, німці вже встигли витягти з його сажа свиню. Якилина мало не кидалася під ніж сама. Солдати нервували й грізно кричали:

— Матка! Цурюк!¹

А в цей час один поцупив у неї з комори козубеньку з п'ятьма конами яець...

Обиватель прийшов додому, як усе було скінчено. За-

¹ Назад! (Нім.)

різану свиню обливали окропом, і солдати кинджалами шкребли щетину.

Обиватель ляснув себе по стегнах і заволав:

— Пан! Пан! То не гут!

А німець кивав головою:

— Гут! Гут! — І тицьнув йому до рук три папірці по десять остмарок.

Годе тобі, Якилино, й нові гроші... Як привезуть із Германії чоботи, візьмеш собі пару з срібними підківками...

Із складним почуттям виходив обиватель на вулицю ділитися з сусідами новиною.

За цей час на білих стінах встигли з'явитися таємничі кола зі стрілками, а на дверях окупованих будинків папірці з хазяйськими написами на взірць: «Фукс іст форт»¹.

Худий солдат в окулярах оглядав усі двори, чи нема де голубників та радіоприймачів.

Інші двоє з відром клею й сумкою заклеювали стіни, стовпи та дошки наказами та плакатами німецькою і якоюсь химерною «українською» мовою, яку обиватель не міг розібрати.

Слова, що дійшли йому до тям, були «розстріл» і «юде».

Обивателя ще не розстрілювали, й слово це просіялось в його пам'яті, мов крізь решето. А от друге залишилося.

І обивателя розпирало від гордощів. Він тепер вільний! Хіба ж це не свобода — першому-ліпшому єврею — від шевця й до професора — кинути просто у вічі: «Юда!»?..

9. ЧИ ВАРТО ЖИТИ?

Коли Колонський прийшов до тям, — жодного болю не відчув. Спробував підвестися — і не зміг. Застогнав.

Розплющив очі й довго не міг збагнути, де він. Чув якесь неритмічне шарудіння, що нагадувало шаркіт коси. Десь зовсім близько скрадливо хлюпотіла вода.

Він знову зробив зусилля повернутися на бік.

Біль нагадував йому про все, що сталося.

Разом із болем відчув, як тіло здерев'яніло від холоду. Згадав ті смертельно небезпечні хвилини, коли він із

¹ «Фукс вийшов» (нім.).

товаришами натрапив на ворожий пост. Він до кінця зрозумів, що відтепер самотній і безпорадний. І свідомість того, що залишився живий, не принесла йому втіхи.

«Витече кров і — край... Без болю й муки...»

В тіло, розслаблене й немічне від втрати крові, вселялась найбільша слабкість — відчай.

Скреготнувши зубами, він сів. У голові потьмарилось, під серцем засмоктала млість, і він зрозумів, що крові втратив багато. Машинально витяг із кишені індивідуальний пакет. Розстебнув гімнастерку, оголив праве плече і, тримаючи кінець бинта зубами, просунув згорток його під пахву. Розправив тампони, перехопив лівою рукою згорток і почав намотувати. Залишив шмат бинта ще й на стегно. Відгриз залишок і кінці зав'язав на шії. Звичайно, це було ненадійно, але кров зупинить.

Він помацав поранене стегно. Кістку, здається, не зачепило. Забинтував і цю рану.

Він зробив усе, що міг. Повернув себе до життя, яке, може, нічого й не важило. Кому ти потрібен? Хіба що матері. Але мати — де вона?

Колонський народився звичайнісінькою людиною. Він не був героєм навіть у власній уяві.

Григорій народився хворобливим і хирлявим. За роки, поки підріс, мати його практично вивчила весь курс дитячих хвороб. Її вже й не дивувало, що ні курячі бульйони, ні вершкове масло, ні рідкі яйця не запалюють рум'яню на щоках Гриші. Ніяк не приходив до дитини найславетніший лікар — апетит.

Після смерті батька вони переїхали з Хлібодарів до невеликого міста. Старші сестри працювали в швацькій майстерні, а мати вела нескладне домашнє господарство, а вірніше — доглядала свого мізинчика. А дівчата, бувало, і їсти зготують на примусі в час своєї обідньої перерви, бо мати все бігає по лікарнях.

І так рік у рік, вивчаючи таблички на дверях педіатрів, Гриша витягся у високого, худорлявого юнака, схильного до застуди, мрійного й тихого.

Стеля в їхній кімнаті була розмальована білокрилими парусниками. Вони линули до островів із густими заростями пальм та ліан. Ці наївні малюнки викликали цілу бурю в юнім серці. Григорій складав вірші, такі ж наївні, як і предмет його натхнення. Пізніше він навіть надсилав свої поетичні спроби до журналів, але їх звідусіль повертали, й це продовжувалось доти, поки він не

зрозумів, що поета з нього таки не вийде. «Мріяти можна й без поетичного таланту», — мужньо вирішив він.

І Григорій читав і мріяв, мандрував по світі, був сильним і хоробрим, карав гнобителів і визволяв пригноблених. Жюль Верн, Джек Лондон, Джозеф Конрад розмовляли з ним до світанку.

А вранці підводився зі свого вузького юнацького ложа й тверезо лаяв себе за прожите вночі, бо зараз твердо знав, що він — нецікава, дуже посередня і необдарована людина. Адже і вчиться він посередньо. Ледве встигав з мов, с'як-так — з інших предметів. Легко давалася йому тільки математика. Тут він, здається, не пас задніх...

Так, у цього юнака було-таки помітне математичне обдарування. І хоч викладач у вічі ніколи не хвалив Григорія, бо знав про досить посередні його успіхи з інших наук, проте в учительській дуже пишався своїм учнем і пророкував йому велике майбутнє.

Хоч сам учитель не знімав з неба зірок, але був людина чесна й незаздрісна. Він написав про свого вихованця колишньому своєму шкільному товаришеві, директорові педагогічного інституту.

Разів кілька Григорія викликали до столиці на конкурси юних математиків. Усі задачі, запропоновані як обов'язковий мінімум, він розв'язав швидко й красиво. В співбесіді показав прекрасну обізнаність з диференціальним та інтегральним численням.

Директор запам'ятав його, і Григорій з поганеньким свідоцтвом про закінчення середньої школи досить легко вступив на фізико-математичне відділення.

І сивій його матері, котра по-єврейському знала не більше, ніж потрібно було дружині дрібного містечкового крамаря, а українською мовою, яку вона дуже калічила, розмовляла лише в крамницях та на базарі, судилося потримати в руках синів тиснений золотом диплом.

Григорій говорив їй щось про дальше навчання, про якусь аспірантуру, та вона на таких речах не розумілася. Їй ясно було одне: син бідака Хаскеля став ученою людиною!

Одне тільки було погано: того року скасували всі пільги по призову, й Григорія разом з молодиками та солідного віку «відстрочниками» (деяким із них було далеко за тридцять) покликали на дійсну військову службу.

Стару терзали тяжкі передчуття. Вона гладила синове плече й тихо схлипувала в нього на грудях.

— Нічого, мамо, все буде гаразд... Бережи себе, чекати всього три роки... Може, ще й у відпустку приїжджатиму...

Григорій служив ройовим. В сороковому для призовників з вищою освітою теж не існувало пільг. Полкова школа, а як побажаєш, то можуть відрядити в нормальне училище. Григорій нікуди не просився, бо вважав себе невинно цивільною людиною.

Війна накинлась на нього, коли він спав у наметі літнього табору біля невеликого міста Рави-Руської.

У першому смертельному поєдинкові старій відьмі не пощастило розквитатися з ним.

У хвилини страху й розгубленості Григорій і тисячі його братів по зброї ще вірили в чудо.

Гадали, що це — непорозуміння, сподівалися, що воєнний конфлікт буде нетривалим, що нібито дві армії тільки намагають сили чи слабкість одна одної, що врешті німці позадкують, як тільки-но з тилу підійдуть основні сили нашої армії.

Але вже палали міста та села, й люди вперше за два десятиріччя пізнали біль втрати найближчих. Уже в газетах опублікували портрет досі невідомого нікому німецького солдата, якогось Альфреда Ліскопфа, що добровільно перейшов на бік Червоної Армії. Уже з неба посипались папірці з мерзеними словами, що закликали радянських людей вбивати один одного лише тому, що один з них народився грузином, другий — росіянином, а третій — євреєм.

І всім стало ясно, що чуда не станеться.

Григорій у своїй безмежній повазі до друкованого слова, з якого протягом довгих років пив мудрість і віру, був приголомшений тим, що всі його уявлення про майбутню війну полетіли шкереберть.

Червона Армія відступала. Тільки наївна або нерозумна людина могла пов'язувати цей відступ з якимись далекосяжними стратегічними планами.

До початку кривавої трагедії Григорій вірив, що Червона Армія має найліпше і наймогутніше озброєння. А зараз явною була перевага німецької бойової техніки. Німецькі літаки ганялися навіть за поодинокими бійцями. Наші літаки горіли над своїми бойовими порядками від перших черг ворога. Піхота схилила голови перед мужністю наших льотчиків, які виходили на такий нерівний герць з ворогом.

До двадцять другого червня Григорій вірив, що робітники та селяни в мундирах німецької армії з першим же пострілом розпочнуть революцію...

Порадитись не було з ким. Скажеш товаришеві — завтра покличе уповноважений особливого відділу:— Панікер! Агітатор! — і не знати куди й подінешся. Запитаєш політрука, то розумний буде розповідати про віроломність фашистів (а до цього вони не були віроломними?..), про глибоку віру в перемогу, і ти, закліпавши очима, одразу й повіриш. Дурний же — нагримає.

А потім питатиме тебе старий колгоспник: «А що ж воно, сину, діється?..» І ти не скажеш нічого або буркнеш: «Міркуйте самі, батьку...» А товариш твій, що пам'ятає інструкцію, скаже старому: «На переформування, папашо... Німець ще далеко... А стріляють — то оточили десант...»

І старий чекатиме, поки німця поженуть або попередять усіх, що вже час кидати хату й виїжджати. А її ж не так просто кинути... Не треба, мабуть, поспішати, адже наші б'ються на Новоград-Волинському напрямі...

А наавтра протре старий очі кулаком — чи збожеволів, а чи й справді німці?..

Григорій був людиною першого пориву, і тому сумнів його зайшов так далеко, що вже чекав невідвратної смерті, яку готовий був зустрінути з гідністю, стиснувши зуби і підвівши голову...

Слухняно виконуючи команди, він стріляв. Холодно-кровно вибирав ціль, у думці оцінював свою стрільбу і думав: «Ось зараз уб'ють мене — й це буде логічно».

А тіло його, що вело розрахунок лише на життя, горнулося до землі, як немовля до рідної матері,— коли пронизливо свистіла бомба чи переривчасто завивав снаряд, згиналося — коли доводилось перебігати під вогнем. Треба жити. Жити навіть напівмертвому...

І Григорій, кривлячись від болу, звівся на ноги, вирізав патерицю і пошкутильгав із чагарника на чистий луг. Світ за очі...

10. ОЛЕКСА КОПИТЕНКО

— ...Отак одержав я той папір,— закінчив свою розповідь Данило Іванович.

Сиділо чоловік із десять на ганку сільради. Дехто зігнувся на лаві, хто влаштувався на поруччях, інші курили на східцях.

Після розповіді Данила Івановича довго ніхто не озивався. Кожен думав про своє.

Лише Олекса Копитенко, чухаючи свою чорну бороду, зло усміхався. Він був дуже гарний, цей сорокап'ятирічний стрункий дядько. Ніжного овалу гарячо-смагляве обличчя, тонкий, рівний ніс, шовкового блиску брови грають над сірими очима. На перший погляд очі здаються веселими, а уважно приглянешся — в них аж паляхотить холодна злість.

Родом він був нетутешній. Десь у двадцятих роках пристав у прийми до самотньої дівки, що мала хатину й коло неї клапоть городу. Землі за Ольгою (так звали дівку) лічилося десятина з чимось у трьох руках. Землю обробляли й засівали міцні дядьки, а потім звозили їй хліб на тік — що кому спаде на думку. Ольга ніколи не торгувалася за ті снопи. Кіп із чотири буде, й за те спасибі. Як кожна по дванадцять, то разом буде сорок вісім пудів. Вистачить і на харчі, та ще й продати на якусь слідничину. А решту можна заробити в тих же міцних дядьків...

Ольга була дуже негарна і якась ніби сонна. Широкі гострі вилиці, квадратні щелепи, кирпатий червоний ніс і безбарвні очиці під білими бровами не могли привернути уваги навіть найневибагливішого з сільських парубків.

І коли посватався до неї чорнявий красень Олекса, дівчата аж руками сплеснули. Ото щаслива! Олекса чув ті балачки й усміхався. Проте вулиці не кидав. Щовечора йшов на гулі, під кінець десь зникав і переймав дівчат у провулках. І скидав лелека в село байстрюків, а поговорі приписував цей гріх Олексі.

Й де він такий узявся?

Ніхто ділом не знав. Кажуть, у громадянську ходив у «зелених». Після амністії повернувся в рідне село, а дівчина його вже вийшла заміж... От він, мовляв, і озлився на весь світ... Хто його зна...

Від чого знаходились діти в його хаті — од любови чи від злості, — бозна. Але голоси свої подавали звідусіль — із печі, з лежанки, з полу й навіть з-під штандарів. Існування їхнє батько помічав, як уже дуже надокучали. Тоді скидав ременя й періщив направо й наліво:

— Нишкніть, гади, я ваш бог!

А дружину ненавидів і за її зовнішність, і за млявість, і за плідючість. І часто бив — з усмішечкою і так жорстоко, що власними кулаками відчував біль у її кістках.

Як почалася колективізація, горлав на зборах: «Не согласні!.. Хай комуністи самі спробують!.. А то на наших шиях!..»

Записали його в підкуркульники й пригрозили бойкотом.

Олекса ще більш бадьорився:

— А плювати мені!.. Ось хай-но зашумить «Зелений Гай»!..

На що натякав? А біс його зна... Тільки після цього повикидали його дітей надвір і почали розшивати хату.

Олекса зловив на вигоні лошака й, молотячи його п'ятами, поскакав до району. Невідомо, що він там казав, але з райпарткому подзвонили — одмінити. В селі ще довго сміялися — «куркуль, експлуататор...»

У тридцять третьому одне по одному одвіз на цвинтар кількох меншеньких. Залишилося троє, і він раптом пом'якшав, почав поглядати на них лагідніше.

Жінку більше не бив, та там уже не було й по чому бити. Залишилися кістки, обтягнуті шкірою, та запалі очі.

Але посмішечка не покидала його ніколи. З нею він галасував на зборах, кидав ущипливі репліки промовцям з району, на людях тримався з викликом і зарозуміло. Він був досить-таки начитаний: виявлялося, що й Шевченко, і Нечуй-Левицький, і Панас Мирний, і Коцюбинський в усьому поділяють його думку.

Від нього можна було сподіватися всього.

Повезе бувало з колгоспу в район уповноваженого — батогом пригостить. Так ніби ненароком розмахнеться коня підігнати та сідока назад — стьоб!.. Ти диви, падло собаче, через тебе он товаришеві дісталось!.. Ну, я ж тебе! — та знову назад — цьвох! Ну, скажіть ви мені, товаришу уповноважений, і чого в колективі такі коні ледачі?..

В колгоспі вже знали про ці його штуки й відповідальних товаришів йому не доручали. А ті, що не у високих чинах — до директора маслозаводу включно, — сідали на підводі поруч з ним, а не ззаду.

І так уже химерує Олекса, що хоч плонь йому в пику Поголиться було та й залишить на щоці один пейсик.

— Та й для чого ж це ти так, Олексю?!

— А дурням на подив!..

І мали його в селі чи то за безголового, чи то за безклепкого.

А зараз, прослухавши безрадісну сповідь Корзуна, Олекса глузливо хмикнув.

— Так, значить, і одержав...— процідив він, примружившись од диму і внутрішньої посмішки.— А що ж ти від цього втратив, що бідкаєшся так, га?

Данило Іванович глянув на нього осудливо й серйозно. Деякий час помовчав, а потім сказав задумливо:

— Честь свою втратив. Вітчизну.

— Он воно що!.. А з чим її їдять — честь?

— Це те, Олексо, без чого путяща людина вмирає.

— Ну, а вітчизна?

— Те саме. Одне слово, Радянська влада.

— А по мені — та власть, яка хліба дасть!.. А без хліба — плювати мені на неї! От відступав я та відступав, а потім кинув гранати й гвинтівку в жито та й подався додому. А що ж — воюватиму за ваше кіло? Кіло мені — не вітчизна! Німець менше не дасть. І я от — дезертир, і наплювати мені на вашу честь, на ваш суд і на вашу кару!.. Знаєш, Даниле, оту правду про хазяїв та коси? Один обкоситься, зіб'є косу, витре, змастить і — в комору. А інший, падло собаче, повісить на грушу. Хай її там іржа їсть... Так от — не хочу висіти на груші! І ну вас, таких хазяїв — знаєш куди?!

— Підеш на службу до німців — вони тебе змастять!..

— А й піду! А що ж — розкуркулений, класовий ворог, падло собаче, то куди ж мені йти?.. В партизани?..

— Не розкусили ми тебе до кінця, Олексо, не розкидали хати...— гостро глянувши у вічі Копитенкові, кинув кризь зуби Данило Іванович.— Хліба на тебе не жаліли!..

— Це в тридцять третьому? — прискалив око Олекса.

— Не знаю, хто в тому винен... Але весь народ пережив страшну біду й не пішов до фашиста скаржитись, а б'є зайду!

— А мені плювати на це, коли діти мої, кров моя — на цвинтарі!

— Паскуда ти, а не батько, якщо не помер раніш за них!

Олексу пересмикнуло, він скочив із зціпленими кулаками.

— Та годі вам! — стали поміж них дядьки.— Звелися, мов за б'атьківщину!

— Не за б'атьківщину, а за Б'атьківщину!.. Яку продають отакі... такі!.. Він уже моститься у фашистів!

— А от і послужу! Та, мабуть, і ти послужиш!.. Ми з тобою на один копил питі. Прийдуть Совети — обом капут! От і послужиш, товаришу активіст! Замість

того, щоб на радість мудрому батькові випустити собі кишки, ти, падло собаче, вхопив німецьку бомажку!..

— Куркуль!.. Зелений!.. Банда!..

— Нічого, такі зараз теж потрібні...

Обоє аж клекотіли від люті. Якби не розтягли, побилися б не на жарт. Помаленьку втихомирили обох і почали переповідати новини.

Невтішні вони були.

Коло Умані, пишуть німці, аж дві радянські армії сидять у мішку... Бій гримить і гримить. Київ теж облягли... Вчора призначили в Хлібодари коменданта. Якогось крайсяндвірта. А з ним чи то денщик, чи то переговорщик... Діла, діла...

11. ГРОШІ З ОРЛОМ

Пані Поліна Льокайська готувалася пересидіти війну. У перші дні після відходу Червоної Армії вона перенесла додому мало не всі товари з хлібодарівської та зарічанської крамниць.

По-страдницькому зморщившись і по-качиному перевалюючись на коротких ногах, тягала ящики мила, зручно вмощені на животі. Стогнала від тягаря і від страху, що добро, яке вона не могла донести цього разу, заберуть інші.

— Біжи мерщій, телепню,— пронизливо верещала до Демида,— плентається, наче з поминок, а там сіль добирають! Полінувався, іроде, сірників принести, щоб тебе на цвинтар винесло! Все б тільки виднем сидів на моїй шії, ледач проклята!..

Грюкала ящиком об підлогу й, притиснувши лікті до боків і сотаючи кулаками, знову бігла до містечка.

— Комуністи! — репетувала вона в натовпі таких, як сама.— Через вас ніде проходу нема! — І, хитаючи тулубом, наче маятником, протискалася наперед. Хапала перше, що попадеться, і, стукаючи ящиком по головах своїх ближніх, пробиралася на вулицю.

— Комуністи! Позабирали всі підводи, повтікали, а тут ящики на собі таскай!

Нагарбане вже не вміщалося у хаті.

Матраци повикидали. Замість них на ліжках лежали сувої сукна та мадаполаму.

Піраміди ящиків з махоркою та милом підпирали стелю, як американські хмарочоси.

Стеаринових свічок вистачило б для влаштування новорічної ілюмінації на всіх ялинках цілого містечка.

Галантерея в розсипному строю воювала з бакалією збоку на них навалилася парфюмерія...

— Оксано! Чого стоїш як засватана? — гукала Палажка через вулицю до Пастушенчихи. — Безсребрениця така, подумаєш!.. Біжи та хапай, бо за годину не залишиться і порожніх ящиків.

Після того як у крамницях не залишилося нічого, крім битого скла та клаптів паперу, пані Сучка кинулась до колгоспного саду, що припірав до її садиби.

Трусилася зелені яблука, носила клумаками додому й від ганяла дітей.

— Гетьте мені до одного! Сад на моїй садибі посадили!

Кутком рота гризла кислоти й хвалилася:

— Ото буде сушні! А пovidла! Й свіжими на базар. Хай-но тільки влечаться!

І німців хвалила:

— Власть! Усе для народу! Бери, скільки душа за жадає...

І, вихваляючи, частувала німців щиросердно:

— Он у тім дворі, пане, поросля в землянці... По-вашому — швінь, швінь... А он у тієї матки є ще курке і яйке... — І товстий палець безпомилково наводив «пана» на ціль.

Як роздобула першу окупаційну марку, бігала по хатах показувати.

— Бач, які справжні гроші! Аж лопотять! З орлом! Із хрестом! Поноухай, їй-богу, пахнуть.

Кинулась було й до Пастушенчихи, але та махнула рукою і стомлено відказала:

— На цих грошах — кров моїх синів... І не ходіть до мене з ними. Спільників вам тут немає...

— Ждеш Советів, Оксано? Либонь, прилетять на літаку? Бо ногами вже не дійдуть!.. Тобі б обережніше треба! Два сини — комісари...

— А що вам до моїх синів?

— А те, що Сталіна захищають! А те, що, коли я з голоду пухла, вони отакенні гроші брали!..

— Те, Палажка, кажіть комусь іншому! Бо тоді ви привозили з Білорусії хліб і за чашечку муки здирали з голодних останню сорочку! А синів я чекаю, і вони прийдуть!..

— Чекай, ну-ну!..

— Ідіть!

Криво усміхаючись, пані Сучка процідила в дверях

— Чекай, чекай!..

12. «ОДВЕДІТЬ ПАНА СТАРОСТУ!..»

На колгоспному дворіщі хтось закалатав у рейку. Люди висипали з хат. Тривожно оглядалися: — Де? Що?..— проте в повітрі й не пахло горілим. А рейка гула й гула...

— Скликають на колгосп,— догадалися люди й гуртами подалися на дворіще.

З ними посунув і обиватель. Дика цікавість мучила його. Він крутив кудлатою головою і прислухався до розмов.

— Мабуть, німці.

— А чого їм на колгоспі?

— Поженуть на роботу.

— Вони ж проти колгоспів.

— То й що? Колгоспні паланиці вони теж полюблиють.

— Ще й шинку. Ще й курку. І яйки.

— Задля цього йшли сюди.

— Може, землю ділитимуть?

— Ось вділять тобі три аршини...

— А мені вона, сказати б, до каганця...

Обиватель і собі втрутився в розмову:

— Кому як... А гінші то й узяли б... Ге-е, ще й не їден гектар!

— А що б ти з ним робив?

— Ну як — що?.. Горав би та сів.

— Та хліб возив німцям...

— У колгоспі теж горав та сів, а хліб дурнісінько готдай...

— Щось не бачили, як ти «горав»... Рибку ловив та до міста возив.

Обиватель зашморгав носом.

А натовп все густішав. Попід ногами снували дітлахи.

— На збори, дядьку, ге?..

— А тобі що? Тікай додому, пуцьверінок!

— Хочу німця назирити.

— Гляди, щоб він тебе не назирив!..

— А я його грудкою!.. А то ще автомата вкраду та др-р!..

— Герой!.. Он штани підтягни!..

— А у вас, дядьку, закурить нема?

— Ах ти ж, халамиднику! Я ось тобі як дам, то із заду дим піде!

— Овва! Боюсь я вас, як торішнього снігу!..

— От хулігани, і війна їх не бере!..

Через широкі ворота з березовою аркою та в проломи паркана натовп вливався на колгоспний двір.

Біля спаленої конюшні стояла відкрита німецька машина. На задньому сидінні розвалився німець в уніформі з двома зірочками на погоні. Він смоктав сигарету й обводив натовп нудьгуючим поглядом. Очі в нього були сині з поволокою. Немолоде лице, рожеве й пещене, аж пашило здоровою кров'ю.

На передньому сидінні, крім довгов'язого шофера, сидів цивільний у сірому піджаку та військових штанах радянського зразка. Він ховав очі й чистив сірником під нігтями.

Віддалік од машини стояла бричка. В ній нетерпляче крутився молодик з чорними вусиками в стрілочку й пишною, як у попа, чуприною.

Нарешті німець буркнув щось до цивільного в сірому, й той підвівся.

— Увага! — гукнув він, і обличчя його, розгублене й незначне, вмить стало жорстоким.— Пан Нірман, крайсляндвіртшафтсфюрер¹ вашого району, буде говорити!

Гомін поступово стихувався до шепоту, а потім до якогось шелесту. Нарешті запанувала глибока тиша. Спалені колгоспні будівлі й ця тиша надавали зборам якогось трагічного змісту.

Німець на заднім сидінні не змінив пози й заговорив неголосно й уривчасто.

Цивільний, національність якого важко було встановити, перекладав фразу за фразою.

— Пан крайсляндвірт каже, що німецька армія звільнила вас від іудейсько-більшовицького ярма. Вона несе тяжкі втрати, і в подяку за це ви повинні лояльно працювати на благо Великонімеччини.

Всяке ухилення від корисної праці буде розглядатися як саботаж і каратиметься смертю.

¹ Крайсляндвіртшафтсфюрер, крайсляндвірт — районний німецький сільськогосподарський комендант, найвища службова особа в районах, окупованих німецько-фашистськими військами (нім.).

Німецьку владу зараз не цікавить питання, хто саме спалив колгоспні будівлі. Це могло статися внаслідок примусу або глупства. Але жорстокою карою, аж до знищення непокірних населених пунктів, ми покладемо край саботажу й диверсіям.

З цією метою оголошується реєстрація комуністів, на яку повинні з'явитися всі члени й кандидати більшовицької партії незалежно од віку й стану здоров'я. Ті ж, що не з'являться, будуть розстріляні разом зі своїми родинами.

Члени комсомолу реєстрації не підлягають.

Оголошується також реєстрація всіх учителів. Їм будуть дані вказівки щодо відновлення занять у школі.

Всі особи, нагороджені Радянським урядом, повинні негайно здати свої відзнаки німецьким властям.

Радянські закони на окупованих німецькою армією територіях втрачають свою чинність. Дійсними вважаються лише накази фюрера й розпорядження німецьких окупаційних властей. Невиконання їх карається розстрілом. Непокірні общини будуть стиратися з лиця землі.

Забороняються шлюби з євреями й особами монгольської і тюркської рас. Крім того, особи, що вступають у шлюб, повинні проходити обов'язковий медичний огляд.

Всі радіоприймачі мають бути здані. За невиконання цього — розстріл.

Для зв'язку німецьких органів влади з населенням призначаються бургомістри й старости. Створюється також допоміжна поліція.

Зазначені службові особи мають право вдаватися до фізичної сили у випадку, якщо їхні розпорядження не виконуватимуться.

Завтра все працездатне населення мусить розпочати збирання врожаю.

Колгоспи ліквідуються, однак їхня організаційна структура зберігається до особливого розпорядження. Ці господарчі одиниці надалі називатимуться громадськими господарствами. Керуватимуть ними призначені німецькою владою провідники. Вони визначають бригадирів. На розподіл за трудоднями визначається п'ятдесят відсотків усього зібраного й зведеного урожаю. Решта йде на посівматеріал, страховий фонд і поставки німецькій армії.

Побиті трактори в місячний термін повинні відремонтувати ті, хто пошкодив їх. За невиконання — розстріл.

Пальне для тракторів німецька влада постачати не може, тому використовуйте бензин, що зберігся на колишніх радянських аеродромах.

Все.

Люди не дихали. Всі розуміли, що першу-ліпшу із своїх погроз німці не забаряться здійснити.

Лише обивателя розпирало бажання вийти наперед і висловитись. П'ятдесят відсотків врожаю!.. Гоце власть!.. Ну й заживемо!.. Коржі з маком, паляниці, сало, шинка, самогонка!.. Ну й діла!.. Але висловитись, мабуть, таки не дадуть. Німець сказав — і край. А ви слухайте. Це вам не загальні збори, де можна галаснути й голоснути... Ні, це сурйозна власть!..

І обиватель задом пробив собі дорогу подалі від спокуси...

У натовпі знову почалося перешіптування.

Перекладач зиркнув на крайсландвірта й підняв руку.

— Увага! Зараз пан Нірман призначить старосту й провідника громадського господарства. Поліцію буде сформовано виключно з добровольців. Хто з вас може представити панові Нірману кандидата на старосту?

Запала тривожна тиша. Всі опустили очі, зігнулися, увібрали голови в плечі.

Ця тиша почала дратувати крайсландвірта. Він смикнувся і щось швидко заговорив до перекладача.

— Пан Нірман вимагає, щоб ви думали швидше. Інакше він першим-ліпшим дев'ятьом поб'є фізіономії, а десятого призначить старостою!

І раптом у переднім ряду захлюнав смішок:

— Хо-хо!.. Навіщо їм, падлам, морди бити? Я й так скажу.

Олекса Копитенко вийшов наперед і склав руки на животі. Як неспокійний відблиск багаття темної ночі, в очах його мерехтіла посмішка. Сподіваючись на якусь витівку, в натовпі закихкотіли.

— Цитьте, гади, я — ваш бог! — гордовито озирнувся Олекса.

— Нун? ¹ — кивнув до нього Нірман.

— Корзуна старостою — он що! Він і за Советів ходив у депутатах та в активі. Служив товаришам, хай і панам послужить... падло... В нього й німецький папір є...

¹ Ну? (Нім.)

Перекладач щось швидко зашварготів до крайсянд вірта.

Нірман повернувся до натовпу.

— Корсун! Ком, ком!..¹

Схвильований і прибитий, Данило Іванович повільно, як на страту, виступив із натовпу.

— Біст ду кайн комуніст?²

Це вже вдруге питають отаке Данила Івановича. Першого разу він не сказав як треба. На цей раз скаже. Скаже. Він вдихнув у себе повітря і ствердно кивнув головою.

Нірман схопився за кобуру.

— Ні, ні, не комуніст він! — загукали з передніх рядів. — Безпартійний... Зовсім...

Данило Іванович обернувся до людей і побілілими губами ледве вимовив:

— Комуніст я, люди... Всією душею!.. Повірте...

Похнюпившись, цивільний у військових штанах тихим голосом переказував усе це німцєві.

Той засміявся і кинув кілька фраз.

— Пан Нірман каже, що йому наплювати на твою душу. Якщо не вступиш до партії за Советів, то зараз не вступиш. А щоб не сумнівався, то при першій нагоді він гумою висвятить тебе в націонал-соціалісти. Все. Ти будеш старостою.

— Я не буду старостою! — кризь спазми в горлі тихо, але чітко відказав Корсун.

— Пан Нірман каже, що він може зробити тебе не лише старостою, а й трупом.

— Я готовий!

— Це станеться тоді вже, як згорить твоя хата разом із жінкою та дітьми!

В Данила Івановича потемніло в очах, він похитнувся і, зламавшись у колінах, як куль, звалився на землю:

— Одведіть пана старосту додому! — звелів перекладач.

¹ Підійди!.. (Нім.)

² Ти не комуніст? (Нім.)

13. ВІТЬКО ГОРОХ РОЗБУДОВУЄ НАЦІЮ

...І так на тонку, непевну нитку часу намистинками налізувались дні, схожі один на одного тваринною своєю одноманітністю.

І була тиша в селі: ні гомону, ні сміху, тільки непроникливі обличчя із заглибленими в себе поглядами, тільки тиха, ляклива хода, тільки страшні плакати з фарбами чорною і червоною, де кожне друге слово — юде, де закликали нищити і вбивати...

Було страшно й тоскно.

Голосили матері та дружини. Вцілілі з розбитих радянських частин, втікачі з таборів для полонених приносили звістки — того вбито, той помер у таборі від дизентерії, того погнали в Німеччину.

Господи, спаси і помилуй хоч тих, що живі ще...

І збиралися жінки юрмою, несли схованого кимось із віруючих залізного хреста до клубу, де колись була церква, й здоровенний дядько в юхтових черевиках, в оксамитовій камилавці й чорній сатиновій рясі (риз іще не дістав) бубонів густим басом, висвячував осквернений Господній храм.

Ішла служба Божа о даруванні перемоги христіолобивою воїнству над силами зла й безбожія.

І все було ніби так, як і треба, тільки службу правили не церковно-слов'янською мовою, а українською. Церква тепер називалася: «українська автокефальна»... Оце тільки й усього. А про те, за кого молитися, — отець Кирило знають і самі. Та й за кого ж це воно, справді?.. За наших? Це ж наші — христіолобиве воїнство?.. Ге ж, наші? Бо он за спинами — бусурман у пілотці, з оружжям — це в храмі! — й запах живиці з кадила не може перебити медвяного духу його цигарети... Нірман, комендант, прийшов подивитися, чому так багато хлібодарівських жінок не на полі... Постояв, пихнув димом і виїшов... Оце вона й є, та сила зла й безбожія!..

Але як же це так: молитви за убієнних, за спасіння тих, що в полоні, і раптом — за здоровіє Гітлера-визволителя?..

Тривожно було. Страшно.

А на вулиці з'явилися людці з хиткою ходою і поглядом пса — ніби винуватим, ніби сторожким і в той же час онкіреним.

Вони носили за плечима гвинтівки радянського зраз-

ка й на лівій руці — білі пов'язки з німецькою печаткою і чудним написом по-німецькому — «шущман»...

Уже арештовували комуністів, хавали червоноармійців, що поодиноці брели на схід, і під конвоєм одводили до ближнього міста.

Вночі ходили вулицями села, грюкали у вікна, з яких просочувалось світло:

— Ану, погаси! А то як шарахну!..

А потім засідали в тіні вишників — чатували на оточенців.

А була в їхній понурій поведінці не зненависть скривдженого з лютою пам'яттю, а тупий страх людини, що чекає на відплату.

Тих утікачів із таборів, що приходили в своє село, поліцаї не чіпали. Цей уже для нової влади безпечний. Та, крім того, може статись, підстерезуть свої, напнуть мішка на голову, втоплять... Десь уже, кажуть, таке було...

Прийшов із табору Вітько Горох, здоровий, білявий парубок із сонними очима, прикритими пухнастими віями.

До Хлібодарів він прибув у військових штанах і в подертій сорочці невизначеного кольору й невідомо з чийого плеча.

Обличчя помітно змарніло, а зрештою не змінився, — набичений, низьколобий, трохи зухвалий і з такими важкими кулаками, що, як тримав у кишенях, — здавалося, ніби ховав там крадені кавунці.

Колись підстригав чуприну низеньким їжачком, а зараз обріс, і на обличчі гусячим пушком жовтіла неохайна порость.

— Звідки ти, Вітю? — стрілась йому пані Сучка.

— З того світу, — буркнув Вітько й закліпав віями. — Ой, цьоцю, — жалібно плямкнув він губами, — ледве оце ноги тягну. Аж із самої уманської ями. Там колись цегельня була, то ямище — півмістечка нашого потоне. Нагнали полонених — ніде яблукові впасти. Ну, і я там більш як місяць просо дзьобав і сьорбав баланду з дохлої конини... Була, правда, ще й торішня гнила картопля, — не без харчів же... А потім... Ну, довго розказувати, та мало слухати...

— Втік? — солоденько зморщившись, наставила вухо Палажка.

— Та й хитрі ви, цьоцю, як моєї дядини гуска!.. Вам би в таборі теж знайшлася роботка... Ну, не тікав, ні... Відпустили з паперами. — Вітько набундючився і закінчив: — Націю розбудувувати. От.

— Що, що?.. А чого ж ти в такому дранті?

— Тахтика, цьоцю,— засміявся Горох.— Іти далеко, а зодягнися женихом, то по дорозі жодна баба й бараболі не дасть. Годують тих, що на схід пробираються, та втікачів із таборів... Коли б не це, то... Мені он німці дещо й дали,— кивнув він головою на речовий мішок за плечима.— Ну, а як там моя мамуля? — запитав він по хвилі мовчанки.

— Здорові, слава богу,— сказала Панасючка.

— Ну, то поспішу. А хто в нас районним шехвом?

— А Омелько Порфирович.

— Дядько Омелько?! — радісно сплеснув Вітько по стегах.— Спасибі, цьоцю, добрі новини. Вам би могорича за це. Ну, побіг, побіг!..

Приклавши пальця до вуст, Палажка стежила за ним, аж поки не зник за рогом.

«Заявити німцям чи, може, й справді з паперами? Хто його зна...»..

Та Вітько таки мав перепустку.

Днів за три по тому в супроводі своєї сухої, як вобла, мамулі він завітав до районного старости Омелька Порфировича Сімченка.

Лише після того як очі звикли до світла, Вітько помітив дядькову миршаву постать за величезним столом навпроти вікна. Збоку сидів високий, красивий брюнет з тоненькими вусиками у вишневого кольору сорочці.

— Чого зволите? — витягши шию, запитав дядько скрипучим тенорком.

— Побий мене грім, що не впізнали! — сказав Вітько замість привітання і розтяг товсті губи в посмішку.

Мамуля, закривши руку за борт жакетки й випнувши сухий зад, задоволено гупала чоловічими чобітьми позаду сина.

Сімченко підняв на лоба окуляри.

— А-а!..— радо усміхнувся й він.— Та це ж Вітя!.. А ти, сестро, чого ховаєшся? Найближча родичка районного шефа — й така соромлива!..

Він випорснув із крісла, підбіг до Вітька й, високо задерши обросле рудою щетиною підборіддя, схопив племінникову руку в свої і замилувався:

— Оце парубійко! Оце українець! Ну справжнісінький тобі арієць!

«А ти ж тоді що?» — подумав Вітько, нагнувся і поцілував дядька в лисину.

— Знайомтеся! — заметушився Сімченко.— Моя сестра, стара діячка «Просвіти» — звичайно, найбільш свідомого крила, це — племінник, Віталій Горох, а це — пан...

— ...Іван,— буркнув брюнет і неохоче простяг спітнілу долоню.

Вітько потис її вільно й занадто доброзичливо,— пан Іван аж скривився. Мамуля, з якою незнайомиць хотів привітатися насамперед, не наважилась випередити сина й простягла руку вже потім, вклонилася мало не в пояс, усе белькочучи: «Пане, пане...»

— То які ж твої заміри, Віталію? — поважно запитав Сімченко, як усі повсідалися.

— Ха... Такі, як і ваші... Зміцнювати всяке там... націю, ну, й інше... Йй за батька тим рогатикам — отак!..

Брюнет потирав голене підборіддя і зацікавлено оглядав Вітька.

— То є добре,— сказав він.— Кожен мусить си офірувати соборній Україні. Вітаю щиросердно майбутнього вояка за щастє України!

— В мене рекомендація,— сказав Горох. Він витяг з нагрудної кишені папір і простяг дядькові.

Рекомендація воякові за щастя України була написана німецькою мовою. Сімченко покрутив її перед очима й передав брюнетові.

З бездоганною прусською вимовою той прочитав папірця уголос. Перекладати він не став, але з того, що підвівся і вдруге шанобливо потис Вітькові пальці, районний шеф зрозумів, що племінникові послуги Україні були, мабуть, значними.

— О, крім інтелектуальної зовнішності, пан ще має бездоганні якості вояка! Так і тільки так ми можемо позбутися більшовизму!

Омелько Порфірович запитливо переводив погляд з Вітькової інтелектуальної зовнішності на пана Йвана.

— Файна рекумендація,— вів далі брюнет.— Тувариші за тоту рекумендацію повісили б пана Віталія на першім букові!

— Ну, от і добре,— полегшено зітхнув Омелько Порфірович.— Будемо працювати разом. Ти, плем'яшу, поголишся, причепуришся, підемо до пана Нірмана на затвердження. Тільки часнику не наїдайся.

Наступного дня Горох з дядьком ходили до крайсландвірта.

Попереду, розвіваючи поли довгого чорного пальта, надітого для солідності, хоч надворі стояв задушливий сквар, дріботів спітнілий Омелько Порфірович, а позаду перевальцем, обережно, ніби боявся розтоптати нову владу,— Вітько Горох у сірій парі з готовими до послуг кулаками.

В приймальні вони обережно присіли на край дивана, боязко позираючи на портрет Гітлера. Той дивився кудись поверх їхніх голів поглядом, який не віщував нічого доброго.

У кабінеті крайсяндвірта, або, як його називав Омелько Порфірович,— коменданта, чулася голосна розмова, що ставала дедалі гучнішою. Закінчилася вона тим, що двері кабінету раптово прочинилися. З них випав чоловік, а за ним показався лискучий чобіт, простягнений, мабуть, на прощання.

Чоловік став навкарачки, відтак звівся на ноги, й Омелько Порфірович аж допіру впізнав агронома Кучеренка, начальника сільгоспвідділу районної управи.

— Спіткнувся...— пробелькотів той, ховаючи очі.

Вітько був не позбавлений гумору й поспівчував йому:

— Буває. Осел на чотирьох — і то спотикається.

Дядько глянув на нього з докором. Потім занепокоївся:

Не в слухний час... Та нічого не поробиш, ходімо! — Й потяг племінника за рукав. Обережно постукав нігтем у замок прочинених дверей, і з кабінету почулося:

— Нун?!

Вітько обережно протиснувся в двері й став позаду дядька. В кабінеті він побачив середнього віку німця у формі лейтенанта.

Сині з поволокою очі його були дуже гарні, але холодні, мов крижинки. На черепі, що звужувався догори, ріденьке русяве волосся ледве прикривало помітну лисину. Обличчя було того занадто здорового кольору, коли здається, що кров може цвіркнути від дотику голки.

На стільці біля стіни сидів чоловік років тридцяти п'яти з роздвоєним підборіддям і масними мідними очима. Горох глянув на його військові штани, на куценький сірий піджак, подумав: «Німець-колоніст, мабуть».

Сімченко викинув наперед руку і протяг недоріку вато:

— Хай Гі-гі-ітлер!

Нірман не поворушився, тільки прогугнявив знову:

— Нун?

Омелько Порфирівич улесливо перегнувся до перекладача і вказав на Вітька:

— Цей пан — мій плем'яш. Рекомендую на посаду начальника районної поліції. З шефом гендпоста вже погоджено. Батько його — відомий старшина української армії Симона Васильовича Петлюри, розстріляний більшовиками. Пан Віталій має документ від німецьких військових властей. — І, зігнувшись у три погібелі, подав Нірману Вітькову «рекомендацію».

Перекладач, хвацько гаркавлячи, переказав його слова.

Нірман, тримаючи папір на відстані, пробіг його очима, зробив гримасу й проричав щось. Потім усміхнувся і заговорив спокійніше. Перекладач, ховаючи очі, переказував:

— Пан Нірман каже, що на Петлюру йому на... щодо пана Петлюри, він... ну, словом... бандерівців він теж... теж поважас, але в основному цінує ті заслуги перед Україною, які стосуються Великонімеччини. Пан Нірман каже, що в цієї сви... що в цього пана добрі кулаки й це — найліпша рекомендація, на яку він звіряється. Пан Нірман каже, що повіс... одне слово, буде невдоволений, якщо дізе шайзе¹ — гм! — пан погано виконуватиме свої обов'язки. Пан Нірман зволить жартувати: в давнину в Німеччині існував звичай посвячувати в лицарі вдаром шпаги по плечу, але за відсутністю шпаги пан крайсландвірт використовує для цієї мети палицю...

— Ха-ха-ха! — звеселилися Сімченко і його племінник.

14. «ЗРАДНИКИ...»

Десятки тисяч людей брели на схід групами й поодинокі. Темними ночами, скрадаючись од села до села, живлячись випадковим шматком хліба, спеченою в каналі картоплиною, а то й намолоченою в долоні пшеницею. До фронту, до фронту, а де він?

Темні ночі, безлюдні шляхи, світова перекличка цвіркунів, шорстка стерня, заплакані від роси переліски. Серпневі дощі та грози, промокла шинелька, під ногами багнука з водяними очима, в роті повно слини від голоду, мрія про недокурки і сухий сірник...

І були ще короткі й гарячі сутички з німецькою польовою жандармерією — зелено-голубі мундири, на грудях —

¹ Це лайно (нім.).

щось ніби мідний півмісяць. І солдати з німецьких продовольчих команд розряджали свої автомати й гинули самі від останньої гранати радянського бійця. І копали німці дві могили край шляху, два хрести стояли в головах двох непримиренних ворогів, дві каски висіли на хрестах. І старенька бабуся, проходячи мимо, хрестилася на ті пам'ятники... Ось що потрібно було тому німецькому оберстові, що наказав поховати загиблих разом!..

Краще було тим із оточенців, що випадково потрапляли в партизанські загоны. Але партизанів поки що було мало, та не кожен з оточенців і вірив в успіх «малої війни»... Адже населення, кажуть, зустрічає німця хлібом-сіллю, жінки — в білих хустках та кофтинах, на селах — старости й поліцаї та всякі інші зрадники...

І довго ще мерзенна плітка, й боягузи всіх мастей пояснюватимуть нею власну підлоту.

А поки що бредуть оточенці до фронту. До фронту... А де він?..

Пробирався туди і капітан Риндя.

У думці він рвав на голові волосся. Йому цього, очевидно, не простять. Та й він, мабуть, не простив би такого. Залишалася ще надія непомітно пробитися через лінію фронту і влитися в юрбу біженців. Він ще, слава богові, не потрапив у полон... Якби не це...

Війна застала Риндю в районному центрі прикордонної області, де він працював уже з рік.

Район був лісистий і глухий. «Звіряча глушина», — казала його дружина Надя, мерзлякувато знизуючи плечима.

Знаючи її таємні уподобання, капітан розумів, на яку жертву пішла пишнотіла красуня і модниця, обравши собі в супутники життя його, нічим не примітного сухого чоловіка із засмаглим обличчям і гарячими циганськими очима. А вже переїхати з міста сюди...

Він же не вимагав од життя багато. Пачка цигарок і термос із міцним чаєм на нічну роботу. Свіжа сорочка під кітель і невтручання дружини в його службові справи. Обід... можна й без обіду і тільки поспати б години зо дві на канапі, скоцюрбившись під шинелею, — без сновидінь, зі спокоем людини, потрібної не самій тільки Наді...

Риндя одержував велику зарплату, але дружині її вистачало лише на вбрання. Ця обставина не дивувала його й не бентежила. Капітан не міг допустити Надиного відставання од моди, бо безмежно кохав дружину. Це була єдина

слабість, яку він міг собі дозволити. Виставляючи Надю напоказ у шовковій райдузі наймодніших суконь, він тішився, мов дитина.

Не був він ні злий, ні занадто добрий. Але був переконаний, що для користі його справи люди повинні боятися його. Досить було кинути на співбесідника погляд, який можна було тлумачити: «Знаю я тебе!», проказати крізь зуби: «Он як!» — і в серці людини засідала тоненька скалочка тривоги.

Він здоровкався з усіма за руку. Але при цьому застережливо примружував сухі очі: «Обережно! Без фамільярності!»

Він прийшов на роботу з комсомольським запалом і щирим наміром бути корисним партії і народові.

В його серці ще жили образи безстрашних лицарів революції, що згоряли в боротьбі без останку, як метеори. Він з радістю готовий був наслідувати їхній приклад.

Але його робота, що вимагала не лише політичного чуття і такту, а й благородства, ставила перед ним складні вимоги.

...Що легше — бути жорстоким чи людяно твердим?

...Як вберегти себе від згубного впливу влади над долею людей?

...Як відрізнити проникливість розвідника від хворобливої і боягузливої недовіри до людей?

Риндя був чесним хлопцем, але... й ретельним службистом.

І як усі ретельні службисти, був відданим до самозабуття вищому начальству, всю глибину намірів якого не міг збагнути. Й у складних випадках його виручала філософія: «Ім там видніше».

Не з власної вини опинився він у мандрах на второваних війною шляхах...

Просування німецьких танкових десантів було таким навальним, що біда затопила район зненацька. Риндя встиг лише спалити архіви і повантажити на старенький газик дружину й майно. Не встиг навіть одержати інструкцій на майбутнє.

І його вантажна машина краплею влилася в бурхливу ріку біженців, військових колон, отар худоби й разом із ними потекла до дніпровських переправ.

За час цієї страшної подорожі Риндя виявив у Наді рису вдачі, про яку він раніше й не здогадувався.

Сліпучо чепурна за мирних днів, в дорозі вона що не день перетворювалась на розкуйовджену сварливу бабу. З

великими темними колами навколо вирячених очей, вона скидалася на божевільну. Поведінка її дивувала чоловіка. По натурі незлий, він давав волю своєму гніву, коли Надя, махаючи руками, відганяла людей, що просилися під'їхати. Проте переконати її було неможливо.

Побоюючись, що з машини можуть щось потягти, вона нізащо не погоджувалась їхати в кабіні. Терпіла спеку, задихалася в непроникливій хмарі куряви, але хиталася на своїх ящиках та клунках грізна й насторожена. Судорожно хапалася за борт, коли машину кидало на вибоях, гримала на шофера, щоб їхав повільніше.

— Та чорт з ними, з твоїми сервізами! Знайшла коли думати про барахло! — кричав доведений до відчаю капітан.

— Так, так, — зло примружувалась Надя, — куди там тебе призначать — ти й сам не знаєш. А то ще й на фронт поженуть, а я — з голоду подихай?!

Коли на колону налітали ворожі літаки, Надя з вереском розкидала руки, як крила, стрибала з машини, скочувалась у жита, але очей із машини не зводила.

Після нальоту, обминаючи пораниених і вбитих, валькувато висла на ліктях і, дригаючи ногами, видиралася на кузов. Розкидала клунки і придивлялася, чи нема в ящиках пробойн. Упевнившись, що все гаразд, стомлено утирала обличчя полою плаща й гукала шоферові:

— Яшо, де ти там? Ото ще мені боягуз. Заводь!

Нальоти ставали усе запеклішими, а пробки на дорогах все безнадійнішими. Надю вже не можна було пізнати.

— Чого сидиш?! — кричала вона до чоловіка. — Чого не розводиш? Ти — баба, а не начальник!..

З головою, наболілою від людського горя, від крику й гвалту сотень людей, що метушилися навколо, Риндя бездумно дивився на пару з радіатора й не озивався ні словом. Він знав, що послухай він Надю, — ні його крик, ні навіть пістолет у цій каші не допоможуть.

Після однієї з пробок, коли вже наставала загроза, що їхню зіпсовану машину можуть скинути в кювет разом із Надею, і, коли Риндя, розіп'явши руки перед натовпом, умовляв, кричав і погрожував, а Яша тим часом встигати завести машину, — Надя майже спокійно сказала чоловікові:

— Досить! Так я втрачу все. Я по горло сита твоїми біженцями. Вези до мами. Й сам супроводь, а то одберуть машину. А там їдь хоч до чорта в зуби!

Коли капітан почав суперечити, вона подалась на нього грудьми:

— Ну?! — Й додала: — Якщо втратив владу над цими,— кивнула головою на людей,— то мною не покомандуєш!.. Завертай, Яшо!

І Риндя скорився.

Звернули з шосе на путівець і поїхали до Надиних батьків. Ті мешкали кілометрів за сорок на південь.

Перед вїздом до села Надя звеліла чоловікові:

— Переодягнись у цивільне!

В батьків Надя трохи одійшла й повеселішала. Розставляючи в кімнаті свої надбаня, весело щебетала й, перебиваючи всіх, розповідала про свої жахи.

Вона говорила про все пережите як про давно минуле.

Того ж вечора Риндя у повній формі з відзнаками, з речовим мішком на плечі зайшов у світлицю попрощатися.

Надя нарешті збагнула невідворотну істину, сплеснула по крутих стегнах, кинулась чоловікові на груди й заридала. Оксамитові п'явки її брів ламалися, лоскотали Ринді щоку.

— Митю, не треба! Не пушу! Не дам!

І вона з такою силою пригорнула його худорляву постать до свого тіла, наче хотіла втиснути в себе.

— Там їх вистачить... Залишайся зі мною, ти загинеш без мене! Я не переживу цього. Ти не маєш права лишати мене без захисту! Мужчина!.. Тебе тут ніхто не знає. Нічого тобі не станеться до самісінької смерті. Мамо, скажіть йому й ви, скидайте з нього цей мішок, а то я йому!..

Очі її потемніли.

Риндя у страшеннім подиві вирячився на неї. Він зрозумів, що зараз для неї не існувало ні обов'язку, ні Вітчизни,— химерних у її розумінні понять, слів без речового втілення. Її не пік вогонь війни, в якій уже згоряли сотні тисяч життів. Вона нічого не втратила. Вона могла втратити лише свого Митю...

Риндя ледве вирвався з її обіймів. Розгублено кліпаючи очима, пішов до машини. Розпачливий лемент Наді довго лящав у вухах.

І віддаляючись од дружини з її святим барахлом і хижацьким егоїзмом, Риндя почував, що його розгубленість постунається місцем ненависті.

— Пригрів біля серця гадину...— бурмотів він.— Ще жалів, що нема од неї дітей... Ось де була справжня зрада!..

Він не мав часу розмірковувати про причини, що спонукали Надю прив'язатися до свого барахла так, щоб не бачити всенього світу. Він так і не розпізнав того, хто тихцем отруїв душу його дружини...

Це було справжнє нещастя. Адже він ніколи не міг насититись нею сповна, завжди любив її самовіддано й пристрасно. Плечі її кохані, перса обціловані, мед з її вуст — солодка повільна отрута зради!..

Навіть трохі заспокоївшись, він бачив її зовсім у іншому ніж раніше, освітленні. Пишнотіла, але легка в своїх сукнях до колін, вона скидалася на великого гарного метелика, який безтурботно перелітає з квітки на квітку в пошуках солодкого. Тільки для себе. Тільки для себе!..

«Але коли вже й дружині не вір, то кому ж вірити? — з гіркою думав Риндя.— Зрада, скрізь зрада!» — стискав він зуби.

Їхали вони з шофером доти, поки могли дістати бензину.

Коли мотор востаннє чхнув і завмер, Яша вимочив ганчір'ям бензин у відстійникові, кинув у кабінку і запалив.

Вони пішли не оглядаючись.

А згодом і Яшу втратив Риндя в короткій сутичці з групою німецьких польових жандармів.

І залишився сам-один. Без певної надії, без харчів і курива. Навіть згадки не лишилося ні про кого, останнього тепла в душі. Нічого дорогого не мав він позаду. Батьки померли ще в тисяча дев'ятсот двадцять першому році, а більше — хто ж? Одне й тримало його на світі — важкий ТТ з кількома запасними обоймами та граната в кишені. Він ще її метне. Він ще стрілятиме. Він ще поверне собі військову честь!..

Капітан майже з ненавистю думав про тих, що брели на схід, котрі зі зброєю, а котрі й без неї.

«Мерзотники! Кинули фронт і раді, що зберегли шкуру! Розстрілювати, гадів, без суду! Бо дійдуть до свіжих частин — розкладуть і тих». Йому й на думку не спадало, що він поділяє їх долю.

Помічаючи здалеку жінок-колгоспниць, що в'язали й складали в копи хліб, він аж клекотів: «Чого залишились? Німцям паляниці пекти?..»

І обминав людей, не бажаючи брати з їхніх рук ні хліба, ні махорки, ба навіть води. Йому здавалося, що в кожному погляді він бачитиме злорадне вдоволення з того, що він, капітан Риндя, колись дуже значна людина, плентається спітнілий і принижений, зраджений навіть власною дружиною, не в змозі довести людям, що вороги не одібрали в нього зброю.

І він брів і брів, мов у страшному сні, смертельно стомлений і самотній, і все не міг дійти...

15. СИНИ ПРИХОДЯТЬ

Майже щоночі тітка Ксеня розмовляла зі своїми синами.

Для матиного серця не існує відстані.

Яке ти велике, яке чудодійне, серце матері! Всі болі земні стікають до тебе, як у море. І нема тобі спочину до самої смерті. Біль людський перекочується в тобі хвилями, любов твоя наповнює вітрила надії, віра одвертає кулі.

А коли й віра не в змозі захистити дітей, образи їхні карбуються в тобі, й ти носиш їх вічно — нетлінні й молоді.

...Сім синів у Пастушенчихи — сім струн у серці. Й гудуть вони, гудуть від найслабшого дотику долі...

Сім синів у тітки Ксені — сім радощів і сім печалей.

Щодня мати чекала на звістку від кожного з них.

У думці листи складала й голубами посилала на крилах віру. Але жоден лист не доходить — білі голуби згоряють у фронтівім вогні.

Щоночі сиділа мати в темній хаті навпроти вікна й гарчачими очима вдивлялась у темряву — чи не з'явиться котрий із них.

Сини не приходили.

Тільки голоси їхні вчувалися, такі тихі й невиразні, що ледве розрізняла в шелесті яблуневого листа. І хоч рідні й жадані були голоси, та чомусь паморозь обсіпала серце і мозок. І знову вслухалася в ніч, і знову мовби чулося їй невиразне шепотіння: «Ми прийдемо, мамо, прийдемо...»

Щеміло серце в старій, задихалася від приступу своєї хвороби, але просиджувала майже до світанку, щоб почути ще раз оте примарне «Ми прийдемо, прийдемо...»

І вони почали приходити.

Ведучи за собою вітерець, перший прийшов льотчик. Голову й плечі матері обсіпало снігом, бо навіть у своєму маренні вона зрозуміла, що син прийшов до неї мертвої.

Він стояв перед матір'ю прозоро-блідий, і очі його ховалися в темних колах-колодязях незміряної глибини.

Йї треба було мовчки пригорнути його.

Але мати знала, що ніколи вже не обніме його, ніколи не приголубить синову кучеряву посріблену голову.

І до кінця її днів він так само стоятиме перед її очима — вночі й удень, в будні й у свята, безмовний і безтілесний, і неміч сковуватиме її ноги, щоб не йшла до нього, й руки зсудомить, щоб не дотикалась до нього...

16. РАДЯНСЬКИЙ СЕРЖАНТ СТЕПАН ОШУРКОВ

Майже щодня кілька фашистських літаків у різний час скидали на будівництво бомби й розстрілювали людей із кулеметів. Уже були відчутні втрати вбитими й пораненими. Кілька готових дзотів розкидало прямим влучанням бомб.

Та роботи не припинялися. Як і раніш, підвивали на піщаному ґрунті машини, навантажені колодами, підходило нове поповнення робітників. В некошене жито виразками в'їлися артилерійські рови, глибокими ранами зяяли стрілецькі окопчики.

Андрій, як і більшість його товаришів, обносився і змарнів. Вилиці випнулися. Від носа до вуст залягли зморшки. Очі провалилися і аж побіліли. Пишний житній чуб Андріїв вигорів і став майже білий.

Працювали всі вони як прокляті, а з харчами стало зовсім сутужно. Жили зараз майже виключно за рахунок гостинності жінок у селі. Але скільки вистачить на таку ораву? Добре, що хоч своя картопля та огірків на гряді вибереш... А посмачити — то вже, хлопці, хоч сама на сковороду сідай... Нічого, — часом з квасом, а порою — з водою... Спасибі йї за це...

Після таких харчів не дуже виманиш хлопців на вечірні гулі. Полягають у повітці на соломі й — сплять чи не сплять, а лежать не ворухнуться. Якесь отупіння находить, а клята нудьга гадиною смочче душу.

Кому сон ніяк не склепить повік — вийде надвір і вслухається у виразний грім на південному заході. Йї спалахи

видно — мов далекі зірніці. А якось цілу ніч безугодно гупало, наче хто молотив велетенським ціпом.

Ой, десь недалеко!..

Наближення фронту відчувалося в усьому. Частіш навідувалось на будівництво армійське начальство. Прискіпливо приглядалися до всього майори та полковники. Якось навіть завітав сухенький генерал з цілим почтом командирів.

Усе частіш над головами людей траплялися короткі, але жорстокі повітряні сутички. Й можна було стояти, зціпивши кулаки, можна було гукати: «Так його! Бий, проклятого!», але частіш всього наші тупоносі жуки простягали за собою шлейф диму й, немов граючись, перекидалися із крила на крило, а потім каменем падали в жита. Було, що раптом з'являлась у небі біла хмарина парашута й, похитуючись, ковзалася донизу. А було, що серед уламків літака знаходили обгоріле до бурого тіло.

І ще бувало й таке: женеться за німцем зоряний «ішачок», безугодно тріщить кулемет, а відстань між літаками збільшується з кожною хвилиною, ворожий літак тане на очах, і відчуваєш, як наш льотчик скрегоче зубами од ненависті й безсилої люті. Важко було, ой, як важко радянським льотчикам того жаркого літа! Героїзм їхній можна було міряти не лише збитими ворожими літаками, а й кількістю вильотів.

Але вже в небі почали потроху з'являтися нові радянські машини, й тоді німцеві ставало непереливки...

...Нічні громи все ближче й ближче підкочувались до будівництва...

Вже кілька тижнів як із молодих робітників сформували винищувальний батальйон.

Щодня після роботи хлопці шикувалися в колону й строем ішли до сільського клубу вивчати зброю. Для цього привезли десятків зо два справних гвинтівок і ще кілька з просвердленими патронниками. Кому не вистачало зброї — виконували стройові вправи з дрючками.

Після стройової підготовки, згуртувавшись навколо сержантів, по черзі розбирали затвор гвинтівки й побожно зубрили: «Стебель, гребень, рукоятка...»

Андрієві пощастило. Одержав справжню гвинтівку, ще й не стару — випуску 1925 року. Нарешті він тримав у руках зброю! Це вже не малокаліберна ТОЗ № 7, із якої у військовому гуртку стріляли на двадцять п'ять метрів...

З такою зброєю вже починаєш міряти й про орден...

Сержант роздав і патрони. Правда, небагато — по три обойми.

— Не журись, брати слов'яни, п'ятнадцять патронів — це в кращому випадкові п'ятнадцять убитих ворогів. Як по стільки вб'є кожен боєць, війна скінчиться місяців за два. Одне тільки — цілься добре, не стріляй у молоко...

— А як мене вб'ють? — кліпнувши пухнастими віями, запитав щокастий парубійко.

— Після цього ти будеш обачнішим, — під загальний сміх відповів сержант.

Довго їх не тренували, показали що і як і повели у глинистий яр. Випустили по три патрони — цього було досить.

Більше їх і не ввели стріляти.

Зате щодня хлопці йшли на роботу з гвинтівками. Проходячи мимо дівчат, почувалися героями. Хоч що кажи — справжні бійці. Вони вже вміли гупати в землю носками, козиряти начальству й горлати пісень, аж горобці злітали зграями.

Стро-о-ойнай!
калон-на-ай!
рот-а!
иде-е-ет!..

Змісту було дуже мало, зате галасу — аж похрипли...

І хто з них залишиться живий, до кінця днів своїх пам'ятатиме цю крикливу нісенітницю. Війна не любить лірики, їй зрозумілий один дикий гук...

— Ніжку! Ніжку! — задкуючи, пристрасно вимахували кулаками сержанти.

К мир-равой победе
смелее в бой!..

Хлопці були тямущі, знали, де ліва, а де права, а більшого сержантам і не треба було. Це ж не кадрова частина, а винищувальний батальйон. Оточать фашистського парашутиста: ану, сякий-такий, тричі розпроклятий, генде гох!¹

І так, як воно скрізь ведеться, про їхній непереможний винищувальний батальйон теж писали зведення. І вищому начальству стало відомо, що батальйон повністю пройшов прискорену військову підготовку. Особовий склад — комсомольці. Правда, в зведенні ще писалось, що нема

¹ Руки вгору! (Нім.)

гвинтівок і патронів, але в сум'ятті війни цього якось не встигли прочитати.

Отже, винищувальний батальйон зуміє виконати бойове завдання.

І десь у армійському штабі рука військового, повагавшись, поставила «галочку»...

А роботи на будівництві вже підходили до кінця. Хлопці раділи: остогидлі кубометри та накати їм навіть снилися. Закінчать ще кілька дзотів, і начальство розпустить усіх додому. А там — кому у військово, хто просто в піхоту, хто — в ремісниче, а невдахи — на завод.

Останнім часом Андрій Пастушенко дуже подружився зі своїм сержантом. Той виявився по-селянському кмітливим, товариським парубком. Негарне веснянкувате обличчя його було напрочуд добродушне й симпатичне.

Ріденький тенорок сержанта то підбадьорював, то вчитував. Але навіть ті, кого він картав, не мали на нього серця. Лінивих він умів підганяти без крику.

Прийде було на ділянку, а хлопці сидять і курять.

— Бог у поміч, єдинокровні брати! — дзвенить його півнячий голосок. — Притомилися? Ну, нічого, попрацюю за вас.

І дійсно, розстебне гімнастерку, ремінь через плече і працює, аж піт з нього котиться. І примовляє:

— Треба ж виручити товаришів, да-а... Тільки не знаю, чи зумію за вас трьох... А німець, може, тільки й чекає, щоб я не зробив вашої норми...

Хлопці сміючись крутили головами й ставали до роботи.

— А звідки ви родом, товаришу Ошурков? — питалися.

— Як не на роботі — звіть мене Степаном... А родом я з Курщини, на границі України. Та в нас і своя Україна під боком: одна вулиця — білі хати, там півні співають, а друга — рублені, там петухі поють... Отакі є в нас села на Курщині... А мене, браточки, скрізь запрошували — теслярем працював.

— А сім'я у вас?..

— Сама мати. Чекає вже третій рік. Оце восени, думав, демобілізуюсь і приведу матері невістку — чорнявочку, з тої вулиці, де хати та півні...

...Фронт усе ближче підсувався до річки. Ночами скаженіли далекобійні гармати, й від їхніх пострілів бризкали жовтуваті відблиски на білі стіни хат.

Серце в Андрія щеміло від гострої тривоги...

І от на будівництво приїхав лейтенант. Він зібрав своїх бійців і сержантів і про щось довго з ними розмовляв. Ті слухали, похнюпивши голови.

— Про що він? — спитав Андрій Ошуркова, коли лейтенант поїхав до села.

Той довго мовчав і супив білі брови.

— Перед нами німець,— нарешті сказав він, пильно дивлячись у вічі Пастушенкові.

З того, як умить похололи щоки, Андрій зрозумів, що блідне.

— Бре...

— Ні, на жаль, правда. Наказано відбити можливі атаки до підходу лінійних частин.

— А звідки ж його чекати?

— Мабуть, з півдня... Але хіба вгадаєш?.. Ти от що: збирай хлопців, зараз приїде лейтенант з протитанковими гранатами і пляшками.

За півгодини на луговій доріжці показався мотоцикл, а за ним підводи. На них, звисивши ноги, сиділи бійці-сапери. Зо троє були озброєні ручними кулеметами, решта — гвинтівками.

Кілька десятків «істребків», вишикувавшись у дві шеренги, тривожно чекали їхнього наближення.

Лейтенант заглушив мотоцикл, зіпер його на підставку і підійшов до строю.

— Винищувальний батальйон, струнко! — скомандував Ошурков.

Юнаки в рядах завмерли.

— Товаришу лейтенант! Особовий склад винищувального батальйону в складі сімдесяти трьох чоловік чекає ваших розпоряджень. Старший сержант Ошурков.

— Вільно! — махнув рукою лейтенант.— А тепер, товариші, уважно слухайте. На нашій ділянці фронту німці закинули десант. Зараз командування терміново перекидає в наш район стрілецький підрозділ. Він уже в путі. А до вечора перший натиск ворога повинен затримати наш комсомольський винищувальний батальйон.

Буде дуже важко. Протитанкових засобів, крім гранат і пляшок із запалювальною рідиною, нас немає. Зброї теж як кіт наплакав. Наше завдання — осідлати дві дороги, що ведуть у це село. Одна — горішня, і ця — понад лугом. Німці рухаються колоною, і їх можна розбити на марші.

Гуртуйтеся по два, по три чоловіки на гвинтівку. Уб'ють чи поранять одного — гвинтівку візьме другий...

У строю почалося перешіптування. Лейтенант помітив це і прикрикнув.

— Відставити розмови! Ви зрозуміли мене правильно. По два, по три на гвинтівку. Іншого виходу в нас нема. Ви комсомольці й повинні зрозуміти. Більшість із вас призовного віку. Проте ви ще не приймали присяги. Всі, в кого не вистачає мужності стати на захист Вітчизни,— можуть залишити стрій. Усі ж, хто вирішив зустріти смертельну небезпеку грудьми,— два кроки вперед кроком... руш!..

І всі сімдесят три юнаки віком від сімнадцяти до дев'яtnадцяти років, білявих, чорнявих, кремезних і високих, напівпідлітків, у яких щоби по-дитячому трусилися в ході, всі, як один, зробили два кроки вперед.

— Від імені командування спасибі вам, товариші! — схвильовано подякував їм лейтенант.

— Служим... Радянському... Союзу!! — гаркнули хлопці.

Негайно ж було створено два загони — один під командою Ошуркова, другий повів на місце старший сержант із сусідньої бригади будівельників. Командування батальйоном перебрав лейтенант. Взводними й ройовими призначили бійців-саперів. Їх озброїли ручними кулеметами й протитанковими гранатами. «Істробкам» роздали пляшки із запаловальною рідиною.

Роті Ошуркова випало захищати горішню дорогу, що проходила рівнобіжно до лінії укріплень і долішнього шляху.

Один взвод сержант розташував уздовж дороги в кукурудзі, а другий — на висотці, перпендикулярно до неї. Увесь простір між шляхами добре прострілювався. Лівіше від їхньої позиції підступи до села прикривав глибокий глинистий яр.

Гехкаючи і лаючись, юнаки довбали окопи в твердому, мов кремій, підзолистому ґрунті. Суха піскувата земля аж дзвеніла.

Від хвилювання і втоми хлопців обливав піт.

За годину сяк-так окопалися. Проте сержант наказав рити на повний зріст.

— Добра буде засідка,— задоволено сказав Ошурков, як роботу закінчили.— А тепер, єдинокровні брати, слухайте уважно. Без команди не стріляти. Вогонь відкривайте

після вибуху моєї гранати. Головну машину я беру на себе. Задні одразу ж зменшать дистанцію. Тоді жбурляйте в них пляшки й відкривайте вогонь із гвинтівок. Тікати ніхто й не думай — боягуз помирає перший. І не здумай котрий-небудь накласти в штани, бо тоді не зможеш ні сидіти, ні ходити.

Пролунав сміх. Зблідлі од хвилювання обличчя юнаків трохи прояснилися.

І потяглися хвилини удаваного спокою й тоскного чекання. Сонце стояло майже над головами, висувало, здавалось, і мозок. Ті кілька пляшок води, які захопили з собою хлопці (фляги були лише в саперів), швидко спорожніли, і для маловитривалих сільських парубків справа зараз була найбільшим ворогом. Декотрі вже виламували стебла кукурудзи, розжовували їх і смоттали. Але від цього пити хотілося ще більше. Над шляхом коливалось повітря, і ввижалась вода, що котилась потоком просто на них.

Декому марились на горизонті ворожі танки. Затамувавши подих, усі вдивлялися вдаль, але проходила хвилинка, друга, третя, і, крім текучого повітря, в якому коливались придорожні груші, нічого не можна було розібрати.

Так спливали години.

Більшість юнаків уже й не вірили в той десант... І чого тут надаремно сидіти? Піти б у село та хоч води напиться...

— Хто там просторікує? — прикрикнув Ошурков. — Це вам не в мамі!.. Проте треба-таки когось послати по воду... Ось ти, — вказав він пальцем на одного, — позбирай усі фляги й пляшки і гайда. Тільки не барись!..

Посланець вернувся хвилин за десять. Виявилось, що лейтенант подбав не лише про воду, а й про обід. На шляху з села показалася підвода з бідонами борщу й питної води. Чистим простирадлом було вкрито духмяні паляниці. Торохтіло десятків зо трое котелків, які невідомо де дістав лейтенант.

— Е-е, та в нас командир! — дивувались хлопці.

Борщ був дуже смачний.

— Увесь куток варив, — хвалився підводчик — колгоспний бригадир. — Зносили й сало, й сметану, й уже так просили вас, хлопці, щоб не допускали німця!.. Якось уже тут тримайте, щоб не спалив село... Але де там!.. Армія не всто-яла...

— Ну, не кажіть, дядьку, — хоробрилися хлопці, — ми ж не хто-небудь!..

По обіді настрої помітно поліпшився.
Завели нову пісню, яку недавно почули по радіо:

Пусть ярость благородная
вскипает, как волна!

Бійці вже бачили себе переможцями...

— Танки! Танки! — раптом закричав хтось.

На цей раз помилки не могло бути, бо груша, як і раніш, коливалася в повітрі, а помічений предмет наближався і збільшувався в очах. За першою крапкою пунктиром простяглася друга, третя, і ще, й ще...

В Андрія, що сидів у окопі разом із Ошурковим, тьохнуло й обірвалося в грудях. Сержант був спокійний, тільки трохи зблід, і веснянкувате обличчя його стислось у сувору гримасу.

— Ти от що, Пастушенко, — сказав він хмуро, — хтозна, що з нами може статись... А в мене сама мати... Так що пообіцяй мені... якщо... ну, розумієш?.. Щоб оцей лист потрапив до неї. Вн не запечатаний, а ти вже допишеш своєю рукою...

Андрій взяв листа, сховав у внутрішню кишеню піджака й запитливо глянув у вічі Степанові.

— Я, братику, дешево свого життя не віддам..

Помовчавши, Степан запитав:

— Ти вмієш міняти диски? — Й кивнув на «дегтярьова», що, зіпертий на сошки, ящіркою дивився в небо з бруствера окопа.

— Угу.

— То добре.

...Все сталося так, як і передбачав сержант.

Коли передня танкетка докотилася до їхнього окопу, Степан підстрибнув і метнув протитанкову гранату просто йї під гусениці.

Рвонуло так, що вони кілька секунд, оглухнувши, очманіло лупали очима. Відтак Ошурков кинувся до кулемета. Вибухом машину повернуло під прямим кутом до виїмки дороги. Дві задні танкетки втратили дистанцію, збилися до купи, й на них згори посипались пляшки й гранати. З окопів затріщали постріли. Загарчали короткі злі черги сержантового «дегтярьова». З низеньких вертких відкритих машин почулися зойки й крики поранених німців.

За якусь мить дві машини, що не встигли доїхати до засади, майже на місці кругнули назад, і тільки клуби пилюки

та сизого диму покотилися за ними. Безладна автоматна стрілянина з машин не завдала нікому шкоди.

Екіпаж передньої танкетки не подавав ознак життя.

Із задньої, що вже горіла, викотився німець і, стоячи посеред шляху, високо підніс тремтячі руки. Його товариш вискочив уже охолодений полум'ям. Він страшенно кричав і качався в пилюці, намагаючись збити вогонь із комбінезона. Нарешті, засліплений, звівся навкарачки, завиваючи від болю і страху.

У третій танкетці один за одним залунали два постріли.

Автомашина, що не встигла втекти, раптом почала задкувати, але, коли вбили водія, зупинилася. Три солдати, що вціліли, блискавично зіскочили з сидінь і шаснули під машину. Задеркотили автоматні черги. Одразу кілька пляшок полетіли в машину. Вогонь розтікся по ній жаркою калюжею, і, коли запрацював кулемет Ошуркова, автомати полетіли на дорогу.

Стрілянину припинили, й два солдати в камуфляжних куртках ногами вперед виповзли з-під свого ненадійного укриття.

І раптом, як змовившись, хлопці страшними голосами закричали:

— Урра-а-а! Перемога!

Андрій ніколи не думав, що танки можуть так горіти. Вони палали, як сухі головошки. Фарба морщилась, згорталася в рурки і осипалась із сталі шершавою коростою.

Треба було поспішати, поки не вибухнули баки з паливом.

Ошурков звелів одвести полонених у кукурудзу й позбирати кинуті ворогами автомати. Хвилини за дві в одній із машин пролунав глухий вибух, і в повітря протуберанцем зметнулося полум'я.

Хлопці аж притихли, вражені наслідками свого першого бою.

От як, виявляється, легко можна зіпсувати таку дорогу машину, як танк!..

Андрій підкрався до сержанта ззаду й моргнув хлопцям. Кілька пар рук підхопили Степана, і той високо злетів над головами.

— Ура! Ура!

Полонені поступово приходили до тями.

З превеликим подивом розглядали вони цих майже підлітків, що перебили стількох їхніх камерадів і полонили їх самих. Яка ганьба! Непереможних солдатів вермахту принизили якісь шмаркачі!..

На радощах хлопці не почували до полонених ніякого зла. Вони вже мали себе за справжніх воїнів — суворих, справедливих і великодушних.

Білобрисий «істребок» підійшов до німців і гордо тицьнув себе пальцем у груди:

— Іхь — винищувальний батальйон! Перемога! Зіг!

Полонені тільки переглянулись.

— Десант? — слитав Андрій.

Полонені знизали плечима. Один із них презирливо за-сміявся.

Ошурков виділив чотирьох бійців, і вони повели німців на командний пункт. Обгороленого танкіста його товариші вели попід руки. Він і досі боявся розплющити очі. Волосся, брови й вії в нього обсмалились, на обличчі здулися білі пухирі. Обпечені руки він ніс перед собою обережно, як коштовну річ.

Якби наші хлопці та були досвідченішими, вони зрозуміли б усмішечку полоненого.

Не встигли вони й опам'ятатися, як на видноколі здійнявся височенний стовп курави.

І тільки тепер Андрій зрозумів, чому Ошурков передав йому свого листа до матері. Він, мабуть, знав про сьогоднішній бій більше, ніж міг сказати. Зрозумів юнак також і значення глузливої посмішки ворожого танкіста. Й одразу для нього потьмарився блиск їхньої недавньої перемоги.

Вперше в свої дев'ятнадцять років Андрій подумав про смерть. І думав він ще про матір, про Маринку. Дивувався з сержанта. Той курив з нігтів махорку й примруженими очима дивився на шлях. Чому він не подає команди забиратися звідси геть?

Наблизившись до їхньої позиції на кілометр, танки завёрнули в кукурудзяне поле. За ними висипала піхота.

Нараз із машин заблискало, почувся переривчастий гул. Андрій судорожно глтинув повітря і присів. Усім тілом відчув, як задвигтіла земля... Вибух... другий... третій.. А далі все злилося в суцільний гул. Над головою затьохкали кулі.

Без угаву стріляючи, танки підминали під себе стебла кукурудзи, й земля дрижала від їхньої навали.

Ближче і ближче...

Андрій зрозумів тепер, чому Ошурков не дав наказу відходити. Лейтенант теж не міг цього зробити. Він виконував наказ.

Мертвих, їх ніхто не судитиме. Вони зробили все, що могли.

А про те, чи прийдуть до матерів кілька десятків сільських парубчаків-напівдітей, ні лейтенант, ні сержант розмірковувати не мали права.

З окопів винищувачів ударили перші постріли з гвинтівок. Затрусилися, мов у пропасниці, обидва ручні кулемети.

Машини на повній швидкості йшли до окопчиків. Вибухнула перша граната. Полетіли пляшки. Танки люто навалювались на окопи й крутилися, загрибаючи і давлячи в землю все живе.

Андрій і собі метнув пляшку, але вона поцілила в гусеницю, і танк, як величезний кіт, загриб полум'я сталевою лапою.

Прокотившись по інерції ще метрів із сто, танки раптом повернули й знову посунули на окопи. Зупинилися метрів за тридцять. З другого боку вже підходила ворожа піхота. Повітря рвалося від безугавного тріскоту автоматів.

«Істребки», що залишилися в живих, вже не могли підвести голів.

Андрій виразно побачив німців — спотикаючись, брели кукурудзою — злі обличчя, засукані рукава, приставлені до животів автомати.

І раптом запала тиша. Від неї аж дзвеніло у вухах.

Солдати стояли цепом, і дула їхньої зброї завбачливо шукали цілі.

Офіцер-танкіст висунувся з башти.

Почулися верескливі слова, які згодом стали крилатими на окупованій гітлерівцями землі:

— Рус, ком, ком!..

Знову тиша. Вона стояла, здавалося, цілу вічність. Чутно було лише, як вурчать на малих обертах мотори танків.

За цей час Андрій встиг удруге пережити все своє життя. Заради чого сотні людей важили життям, затратили стільки праці на будівництві лінії оборони? Все марно, все!.. Й людські жертви, й праця... А потім спало на думку: війна робить безглуздими не лише всяку працю, а й людське життя...

З окопів почали боязко висовуватись кашкети, а згодом і обличчя — сірі, мов земля. Хлопці вилазили, кидали на землю гвинтівки без патронів чи, може, й з патронами й повільно підводили руки. Приголомшені, молилися жорстокому богові війни. Голосували. Обома руками. За критку життя. Нехай і в рабстві...

Німці вже безборонно підходили до окопів. У одному хтось боявся чи не хотів підводитись — і черга з автомата розв'язала його сумніви...

В Андрія тремтіли губи. Він швидко поглянув на Степана, але той дивився крізь нього. В останню мить Пастушенко вискочив із окопа. Це ж зробив і Ошурков.

Андрій обернувся і помітив, що в руках у товариша щось блиснуло. Не встиг Андрій і собі проголосувати, як сержант метнувся до найближчого танка. Змахнув рукою. На броні факнуло полум'я. Майже водночас з башти бризнула черга.

Ошурков на мить застиг з піднятою рукою, ніби збирався виголосити промову. В правиці знову блиснула пляшка.

Він не падав, здавалося, цілу вічність.

І перш ніж поріднитися навіки з теплою українською землею, він на очах у всіх спалахнув, мов факел.

17. ОЛЕКСИНА «КВОЧКА»

Копитенко перший у селі вигнав самогону. Та й намучився, поки вийшло щось путнє! Добре було б із пророщеного жита, та нема де змолоти. Казав хтось — виходить із коріння пирію, та виявилось — на кшталт солдатської юшки з сокирою — треба туди ще й з пуд цукру. А де ж його в біса візьмеш, як Ольга щороку ходить вагітна й у ланку її не приймають?

Отож думав він та гадав, і спало на думку спробувати з буряка.

Взяв візка й зухвало пішов на плантацію. Викопав зо два клумак, привіз, а далі його вже не треба було вчити.

Може, саме він перший винайшов і найпростіший самогонний апарат.

За часів громадянської війни це було досить складне обладнання з топкою, котлом і зміювиком-холодильником. Вигадливий мозок Олекси знайшов спосіб обійтися без слюсарних та котельних робіт.

Звичайнісінький казан у плиті, на нім — накривка з діркою, мідна трубка, пропущена крізь свиняче корито, увійшли в історію другої світової війни, хоч жодного впливу на її хід не справили.

Й так Олекса перший у селі став щасливим власником відра горілки. До першої світової війни, кажуть старі люди, ним можна було обійти ціле весілля. Але зараз не ті часи, не ті люди, не ті потреби.

Може, й чарочки було б досить, якби оце не бовкнув здуру, що дезертир, похвалився тим, чим люди не звикли пишатися. Шкребуть у серці кішки, от і тягне «врізати» так, щоб потьмарився білий світ...

Олекса не любив пити сам-один. Тож покликав він ново-призначеного провідника Остапа Заросьового та бригадира Івана Кукурічку.

Перший був здоровий, смаглявий, як циган, мужицюра з товстими вусами й баранячими очима. До війни працював у колгоспі бригадиром, ходив у активі й дуже любив виступати на різних зборах та засіданнях. Говорив так розумно, що ніхто, та й сам він, не розумів тих промов. Проте кожному з них умів так несподівано закінчувати здравицею, що всі дружно йому плескали. Щоб зажити слави розумного не лише перед начальством, а й серед сусідів, займав кожного, брав на кпини, молодичь уганяв у краску.

— Гей, Харитю,— гукає було через вулицю,— а що це ви плентаєтесь, мов з кумом сіно скиртували?..

І сам же зайдеться сміхом.

І через те його остерігалися — ще бовкне щось ні в тин ні в ворота, а ти думай — до чого б це...

Знали за ним децю страшніше. В часи колективізації ходив із мужиками, шепотівся про якийсь «Зелений Гай». Де він був у мобілізацію — ніхто не знає. А тільки як зайшли німці, то першого його частували сигаретами. Й одразу оголосив він себе «підпільником». І за це, мабуть, його й призначили провідником.

Іван Кукурічка в начальство не лнувся, весь час працював їздовим. Непогано йому було. — щодня, приїжджаючи на обід, покладе на передок соломи чи сінца, частенько й чарка перепаде від сусідів за всякі дрібні послуги. Собою був непоказний, середнього зросту, говорив хрипотливим шепотом, а сміявся з противним писком. По натурі був ні риба ні м'ясо. За це, власне, влюдобав його Заросьовий і взяв до себе бригадиром.

Прибулих чекали, бо на столі стояла пляшка й полумиски з малосольними огірками, смаженими карасями, цибулею і салом. Олекса одібрав у гостей кашкети й поклав на верх мисника. Хазяйка, як завжди, стояла біля печі, заклавши руки під фартух, що здимався, як од вітру.

— Сідайте, сідайте, панове начальники,— привітно й на-смішкувато запрошував Олекса.

Остап солідно кигикнув, а Кукурічка залився фістулою.

— Дожилися українці до власної горілки, а що ж...— потер руки Заросьовий.

— Хтозна, чи доведеться ще її пити,— запитливо дивлячись у вічі Остапові, сказав Олекса.— Як би нам Сталін брагу не присолив.

Пусте, не тра бояться, он уже Київ оточили, німець Москву притиснув, а шо ж...

— А ти звідки знаєш?

— Дойч один казав. Льотчик. Приїздив по мед. Цигарет коробку дав, а шо ж... «Пан, пан, Москва капут!..»

— А ти й повірив?

Остап пожував губами й серйозно глянув на усмінене обличчя Олекси.

— А нам з тобою іншої віри триматися не можна...

— Може, й так... Ну шо ж...

Копитенко налив кожному по склянці, насмішкувато оглянув гостей і поздоровкався:

— Бодай вас чорти не взяли!

Гості пили спочатку без жодного виразу, а потім брови в обох полізли на лоба. Остап з подивом глянув у склянку, потім з досадою пожував губами, але допив. Кукурічка випив половину й закихкотів:

— За раз, сини козачі, не подужаю...

Олекса аж клетотів сміхом, проте вдавав, що нічого не сталося.

— То як, пане провідник? — запитав Остапа.

Заросьовий знизав плечима. Він уже розумів, що Олекса бере їх на глум.

— А шо ж, ніби так собі.— Йй, щоб не дати Олексі глузувати й далі, вимушено засміявся і понюхав скибочку хліба.

— А тобі, Йване? — нахилився Олекса.

— В моїй криниці міцніша, — сказав Кукурічка, видавши кілька нот найвищого регістру.

— От бачиш, — докірливо проказав господар, — вустами младенців глаголить істина. А ти, пане провідник, кажуть, чоловік розумний, підпільник, а от не змикитив!.. Гей, Олько, подай самогону, бо пани свяченої води не п'ють!.. Ну, й бісова баба — завжди щось переплутає!..

Остап був ні в сих ні в тих, проте бадьорився.

Як випили вже горілки, він, хрумаючи огірка, почав оглядати хату.

В кутку замість образів, яких Олекса ніколи не тримав, висів великий портрет Гітлера, а обіруч — кілька маленьких.

— Ти диви, — здивувався Остап, — «Гітлер-освободитель»!..

— Завів квочку, хай гітлеренят висиджує! — підморгнув Олекса.

— А навіщо вони тобі? — підвів брови Кукурічка.— Ти й своїх не прогудуєш... — І пустив смішка.

Коли випили по третій, Остап лежав грудьми на столі, а Кукурічка зіщулився, мов кошеня.

— Ти мені скажи, Олексю, навіщо ти нас покликав? — примружився Остап. — Тебе я добре знаю!..

— А от захотів із новими панами чарку випити, й край!.. — Олексю помовчав і засміявся: — Ви от крутитесь коло німця!.. Хотів дізнатися, який мужикові ці падли привілей обіцяють!.. Які молочнії ріки та кисельні береги дає мені Гітлер-визволитель?..

— А це я тобі й хотів сказати, — мстиво усміхнувся Остап. — Обіцяє він тобі, що, коли завтра не вийдеш на косовицю, дати двадцять п'ять гумів. А якщо й це не допоможе, то повісити на твоєму ж бересті! Як тра, то тра!.. Війна!..

— Ой?!

— Буде тобі двадцять п'ять разів «ой»!..

— А якби оце так: поїхав, накосив, зв'язав та й додому звіз?.. Повний націонал-соціалізм!..

— Що голова не подумала б, а з!.. однаково.

— Ну, а як наплювати на все та карасі ловити?

— А що ж!.. Тільки я вже буду берегти свій зад!

— Оце так?

— Еге.

— А як вже ішачити?

— Ну, сказав же тобі німець: «Половина — ваше, а половина — наше».

— А ти цим падлам віриш?

Заросьовий низав плечима. Кукурічка писнув.

Остап важко підвівся, глянув у вікно.

— Ти ж гляди, Олексю, пам'ятай мої слова! Іван якось на тебе скаржився. Зараз демократія така: вперіщу плангом — і не плач!.. А що ж!.. А за горілку спасибі!.. Винеси пляшку, візьму додому. Надалі як гнатимеш, то й мені приносить!.. Колись розрахуємось. Отак!..

18. МАРС І ПАН

Ліс здавався примарним і казково-гарним. У вітті дерев, у пухнастих опуках кущів, у лапах папороті студнем застигли ранкові сутінки. Птаство вже зустрічало новий день.

Невеликі галяви були по вінця налиті сріблясто-білим туманом, густим і смачним, як піняве молоко.

Радісна свіжість проймала до кісток.

Подекуди ще стояли жовтаві калюжі від минулого дощу.

Трави були сріблясто-сірими від роси, а там, де людина залишала свій слід, колір їх змінювався на соковито-зелений.

Верховіття дерев поступово бронзовіли.

Земля прокидалася в мирі, й не вірилось, що десь шаленіє війна, спотворює земну красу. Не хотілось думати, що люди затьмарять родини дня димом вибухів і пожеж, заглушать пісню пташину тріскотнявою автоматних черг, виттям озвірілих натовпів, криком і стогоном пошматованих тіл.

Колонському зараз і не уявлялось, що, крім цього світу, лагідного й животворного, є ще інший — світ ненависті й смерті.

Зараз Григорій хотів жити. В речовому мішку в нього було два буханці хліба, шмат сала, склянок зо три міцної махорки й навіть кресало з кремінцем і трупом. Крім того, в нього була справжня милиця, а це важило більше, ніж для мільйонера комфортабельний автомобіль!..

Кілька діб Колонський був серед людей, їв гарячий борщ і спав на подушці та на рядні. Правда, поверх ковдри його прикривали ще й сніпками, але то вже дрібниці.

Чистенька бабуся, бідкаючись і сплескуючи руками, відмочила бинти, й Григорій, зціпивши зуби, попросив рвонутися їм зараз, а не тягти разом із душею. Бабуся обмила його рани вистудженою кип'яченою водою і приклала до них розрізані стебла столітника. Вона ще збиралася йти до фельдшерки, та господар, боязкий дідок, схопився за голову: «Викаже на нас німцям!.. Уб'ють нас!..» Бабуся сердилася і лаяла діда безбожником: «Тобі й так пора помирати, старий дурню, а молодому треба жити! Як усі будуть схожі на тебе, ніхто йому й шмат хліба не винесе...» Дідок лякливо й вибачливо шелестів щось, а бабуся воркувала стривожено, ніжно й сердито.

Григорій і сам не довіряв фельдшерці, що залишилася при німцях.

— Нікого й нічого не треба, — сказав він до бабусі. — Дайте мені полежати днів зо два, одігрітись, я й піду. Не хочу накликати на ваші голови біду.

І він спав без просипу майже три доби поспіль. Бабуся будила його й годувала. Відіспавшись, він почувався ніби оновленим. Рани не так пекли, й він почав відчувати не лише їх, а й усе тіло. Дідок тим часом зробив йому милицю. Він виготовив би їх ще зо три, аби тільки гість скоріш залишив їх господу.

— Ви ж нікому ані-ні! — тупцював навколо Григорія дідок.

— А хоч хай живцем палять — не скажу! — щиро пообіцяв Колонський.

Він почував безмежну вдячність до обох старих і в той же час у глибині душі — презирство до дідка за його надмірну обережність.

«А може, і я б отак?..» — спливало часом на думку.

Ще перед світом дідок городами вивів його до лісу і вказав напрям.

— Тут можна йти й удень. Ліс тягнеться верстов на п'ятнадцять. Може, на щастя, потрапите до партизанів. Але щось не чути їх у нас...— Від радості, що небезпечний гість залишав їх, старий аж розчулився: — Дай Боже... Вже якось дасть Бог... Щоб того, значить...

Тамуючи роздратування, Григорій поцілував старого в чоло й пошкунтильгав собі.

Через кожний кілометр-півтора він присідав на пеньок і відпочивав. Свідомість того, що має якусь мету, що рухається до неї, що в нього принаймні на кілька днів є харчів і курива, вселяла в його серце якщо не віру, то хоча б надію.

Аж тепер він по-справжньому відчув, що значить жити. Він зрозумів, чому навіть безнадійно хворим лікарі намагаються зберегти кожну секунду життя.

Надія — це теж життя. Вони становлять одне ціле. Доки тліє життя — існує надія.

Якби зараз Григорія спитали, на що він надіється, він, мабуть, відповів би не одразу.

Було бажання жити. Була палка надія знову стати до лав бійців.

І хоч не зовсім вірилося, що це може здійснитися,— до болю в серці хотілося хоч оком глянути на село, де він народився. І шлях його лежав через це село. Може, там мама переховується в добрих людей... Адже в місті важче, там ніхто нікого не знає, ніхто там не зв'язаний доброю круговою порукою сусідства. Може, і йому допоможуть підлікуватися, стати на ноги. Не може бути, щоб увесь світ озвірив. Зуміли ж незнайомі старики, ризикуючи власним життям, переховати його кілька діб... А якщо це будуть люди, що добре знали його батьків?.. Вірити в життя — значить вірити і в людей!.. Надіятись на них...

Але коли він почав згадувати свій воєнний шлях, сумніви знову чорним покривалом огортали його душу.

Були хвилини, коли він мало вірив у перемогу над фашизмом.

Але зараз не міг він повірити і в перемогу зв'язного начала над людським!..

У чому ж справжня віра?..

Так, чудес не буває!..

Та надія творить і чудеса!..

Сонце вже викотилось височенько. Тумани повільно здійнялись над землею, а відтак і зовсім розтанули. Повітря в лісі ставало синювато-прозорим, а над галявинами текуче марево кучерявило коси трав.

Колонський дошкунтильгав до струмка.

Вода леліла, вигравала блискітками. Кілька невеликих зелених жаб плюхнули у воду. Видовжені в леті, вони нагадували свіжі огірки. Течія улюлюкала, белькотіла й хлипала, напинала струнами коріння трав.

Григорій обережно опустився на землю і з великими труднощами роззувся. Опустив ноги у воду. Течія лоскотала підощви й ласкавими рибками прослизала між пальцями.

Давно вже Григорій не відчував такого блаженства.

Він зачерпував долонею воду й не пив, а смоктав із насолодою, зі смаком. У зморшках долоні, виблискуючи сріблом, ховалися маленькі бульбашки повітря.

На поверхні струмка ривками снували водяні павуки, в глибині вертіли боками мальки верховодки.

Яке все це було рідне й прекрасне!

Григорій умив спітніле лице і, зажмуривши очі, з блаженством віддався сонцю.

І раптом здригнувся од різкого окрику:

— Ану, підйом!..

Колонський сіпнувся і повернув голову назад.

Просто в обличчя йому дивилося дуло пістолета.

Григорій похолов. Не те щоб він дуже злякався, а просто зараз смертельно ненавидів зброю, що розлучає людей з красою землі.

Він дивився в темну глибину ствола довго-довго. Вона гіпнотизувала його, як погляд змії.

Потім темна цяточка захиталася і нарешті опустилася додолу.

— Чого ви тут тиняєтесь? — знову почувся голос, і Григорій, скинувши з себе якусь невидиму сітку, підвів голову.

Худе засмагле обличчя. Гострий блиск чорних очей. Міцно стиснені уста. В петлиці «шпала». Опущені похилі плечі. Засмагли, аж чорні, руки. Смертельно стомлена людина...

— Хто ви? — заплющивши очі, ще раз запитав капітан.

— Людина! — з викликом сказав Григорій.

Капітан сів на пеньок, руку з пістолетом поклав на коліно.

— Філософія!.. Люди бувають різні.

— Ну, а я просто людина. Якій осточортіло все — й війна, й убивства, й жорстокість. І ви з своїм пістолетом, якого я не боюсь.

— Хто ти? — процідив капітан.— Якщо дезертир — я тебе негайно розстріляю. Якщо боягуз — вирок той же. Якщо шпигун — стежиш за партизанами — тебе не врятує жодна сила на світі. Я не допитую, ні, я просто питаю.

Капітан говорив зі спокійною люттю, дивлячись крізь Григорія, і це його найбільше стривожило.

— А хто ви такий, що погрожуєте?

— А ти не бачиш?! Встань, мерзотнику, коли з тобою розмовляє командир!..

— Цього я зробити не можу...

Військовий почав підводитись.

— ...тому, товаришу капітан, що без вашої допомоги я, може, й не зведуся на ноги...

Аж допіру незнайомиць помітив милицю, що валялась у траві.

— То ви поранені!..— протяг він розгублено.

— У стегно і ось де...

Капітан вкинув пістолет до кобури.

— А де ж ваша зброя? — буркнув сердито.

— Нема. Впустив у воду, як поранили.

Капітан гмикнув і покрутив головою.

— Зброю можна відняти лише в мертвого,— сказав жорстко.— Краще померти, ніж втратити зброю.

— Краще жити, щоб знову взяти її до рук.

— Це кажуть усі боягузи, коли їх притиснуть. А ви читали, як наші бійці з гранатами кидаються під ворожі танки?

— Вибуховий ефект від цього не посилиться.

— Зате політичний!..

— А кому він потрібен?

— Он як заговорив!.. А для мене щастя — померти за товариша Сталіна!.. Негайно!.. Не роздумуючи!..

— Я, на жаль, не належу до касти самогубців... Я теж готовий на все заради свого народу, але...

— Так, так... Не розумію — боягуз ти чи якась розмазня?..

— Я дуже стомився... Я лише дві чи три доби побув серед

людей. Якось набрів на бабусю — козу пасла... Додому забрала. Лікувала й годувала. А дід, усе боявся... трусився... І от не знаю, хто з них більше щирий? На кого вести розрахунки в житті. А жити я дуже хочу!

— Зрадники...— процідив капітан.— Вони тебе й продали б, якби не боялися, що наші повернуться.

— Хтозна... Фашисти за мене з них жили сотали б...

— Надивився на них я... Хліб жнуть... паляниці печуть...

— Треба жати.

— Кому? Ворогові?..

— А хто їх нагодує?.. Може, ви?..

— У білих хустках... як на святі врожаю...

— В жнива всі ходять у білих хустках.

— Мабуть, і пісень співають... Про коханнячко... Дітей зачинають... А там — гинуть кращі... найпотрібніші... найчистіші.

Капітан застогнав, схопився за голову, в горлі в нього захлюпало.

Григорію стало моторошно. Ні, світ не такий похмурий!..

— Народи живуть,— сказав він, стримуючи роздратування, — в найсумніші часи історії. Люди не лише працювали, а й народжували дітей. Співали. Сміялися. Яке б лихоліття не настало, а народ житиме. Інакше і нас з вами не було б на світі...

Кліпаючи очима, капітан гасив скупі свої сльози.

Григорій аж здригнувся, дійшовши зміст власних слів. Це було, може, найбільше відкриття його життя: справді, народи житимуть! Житимуть!!

Колонський неймовірно зрадив. У тривожних своїх шуканнях, у розпачі самотності він жодного разу не подумав про народ. Про те, як руські вистояли перед віками татарського ярма, як українці знайшли в собі силу вижити в лядській неволі, страшнішої за яку не знав світ.

Не хочеш гинути — йди до людей, до свого народу! Не слухай цього стомленого й розгубленого чоловіка, шукай свою стежку до народного серця. І ця прекрасна земля завжди буде твоєю!..

— Ех, філософія!..— думаючи про щось своє, протяг капітан.

Він неквапливо роздягся і, по-дитячому гецаючи, скупався в річечці. Виправ труси, майку й розвісив на кущах. Тіло у нього було худе, м'язисте й волохате.

— Ви єврей? — знічев'я спитав Григорія.

— Так. І гордий з цього. Я не з тих, що зрікаються батька-матері й свого народу.

— І то ж треба було тут залишатися!.. Кожен так боїться померти. Вас німці все одно вб'ють.

— Хай-но я спершу попаду їм до рук.

— А ви певні, що не потрапите?

— Надіюсь. На людей,— крізь зуби мовив Григорій. Капітан хмикнув.

— А що думаєте робити ви? — повернувся до нього Колонський.

— Пробиратимусь через фронт.

— То, може, разом?

Капітан промовчав. Познімав ще непросохле спіднє, одягся. Потім сказав, дивлячись убік:

— Я не оточенець... Мені треба поспішати...

Григорій ледь усміхнувся.

— Звичайно,— сказав він.— Зі мною вам було б важко.

— Ви не думайте...

— Розумію.

Капітан поліз у кишеню, набрав жменю пшениці, гірко усміхнувся.

— Оцим і харчуюсь. Буває, спечу картоплі. А в лісі — ягоди й гриби. Хочете?

— Спасибі. Я дам вам хліба.

Григорій розв'язав речовий мішок і відкрояв чималу скибку. Потім ошкріб від солі четвертину сала і теж врізав кавалок.

Капітан їв пожадливо, хоч намагався стримати себе. Потім набрав у флягу води й напився нахильці.

— Яким же смачним може бути чорний хліб!

— Хліб печуть люди...

Капітан хмикнув.

— А я не беру нічого. Й вам не раджу. Ви цих ще не знаєте... Є такі... такі... У-у!..

Колонський мовчав. Згадалися бабуся в білому фартусі й полохливий, з дитячими очима дідок. Хтозна, на кого натрапиш... Ні, мабуть, коло полохливого знайдеться десяток мужніх!

Партизанів тут нема? — запитав капітана.

Не зустрівач. Як бачите, живемо з німцем тихо й мирно...

— А може, ще не настав час?

— Е-е,— махнув рукою капітан. Він стояв уже готовий вирушати в путь. У погляді була сіра нудьга. Він щось хотів

сказати й не наважувався. Врешті заговорив уривчасто і глухо: — Як пощастить перейти фронт... напишете в наркомат. Мовляв, капітан Риндя Дмитро Сергійович... ну, розумієте... вірний партії і Вітчизні... Хай сповістять... Кого?..

А й справді, кого?..

19. ОКУПАЦІЯ

Перші дні окупації тітка Ксеня була так поглинута власним горем, що не бачила й білого світу.

Внутрішньо зіщулившись, вона думала лише про тих ворогів, що на фронті могли вбити її синів.

Ці ж, що вештались щодня перед нею, були далеко-далеко від її заглибленого в себе погляду.

Стояли вони на квартирі й у неї. Речі їхні валялись на лаві й під лавою. Пістолети кляли на стіл, як у власній господі. На підвіконнях навалом, як помідори, вигрівались проти сонця їхні гранати з довгими дерев'яними ручками.

Солдати спали на ліжках, де опочивали її сини, потюпаючи в подушках, які пір'їна до пір'їни збирала тітка Ксеня для своїх синів. Чистенькі простирадла, що пахли сонцем і річкою, видавала вона ворогам своїх синів. Можна було б схвати їх, забруднити, але цього не дозволяла їй гордість господині. Хай не думають, що ми брудніші за них... Чисті, вибиті від пилу ковдри кидала вона їм на постіль. Я зневажаю вас, але в мені більше гордості й людяності, ніж у вас.

Правда, ці парубки були дуже охайними. І це теж лягало на її плечі.

— Матка! — весело горлали чужинці.— Вассер. Вот. Шнеллер!..

Вона торохтіла відрами, тягла воду. Приносила до квітника й ставила на траві.

Не соромлячись старої жінки, солдати збігалися в самих трусах, фиркали й ухкали, мокрими руками пригладжували пишні, як у Андрусика, золотаві чуби, а вона тихо одходила вбік зі своєю думою.

І вони, дивлячись на неї, камінно-незворушну й мовчазну, не зачіпали її, може, навіть не тому, що боялись її мовчання, а тому, що кожен із них мав десь і свою матір і, тількино розпочавши криваву роботу, не повністю ще звільнився від властивої людям порядності.

Вони знали, що двоє її синів — командири Червоної Армії, кожен розглядав фотографії, які вона з гордоців не ховала, й мовчки відходили.

Тільки один, рудий і настирний, як муха, все дровичся з нею: показував на фотографії пальцем, надимав щокі і робив вигляд, ніби цілиться з пістолета.

— Зовет офіцір. Пух! Пух! — І придуркувато реготав. А то ще знаходив Андрусиків портрет — білявий красень з комсомольським значком — і все допитувався:

— Югендгеноссе? Комсомоль?

— Комсомод, комсомол,— кидала крізь зуби вона. Йї хотілося плюнути в ненависне коноплясте обличчя.

Пізніше тітка Ксеня зрозуміла, що окупація — це не лише неукраїнське слово й самотня тривога за долю синів.

Вона вже не могла знайти від неї забуття.

Ходив попід вікнами хрипотливий Кукурічка й стукав пужалном у віконниці.

— На роботу, сини козачі! На роботу!

Ну що ж, може, це й на краще. Не буде носити воду солдатам та прати їхні носовики й майки. Крім того, осипаються пшениці, клякне ячмінь, а в якого ж хлібороба не заболить серце, як на ланах плаче золотими слізьми святий хліб?..

І вона за дня йшла на річку, забродила в плавні й жала рогозу. Прив'ялить на сонці й накрутить перевесел. А вляжеться пал — в'язатиме, поки зомліють руки. Переспить години зо дві — й знову на поле, аж поки сонце висушить слюзи землі. Наймиліша робота — жати, в'язати, складати хліб. Нещасним живе й дурним помирає той, хто ніколи не спробував збирати золоту данину з матінки землі. Найсолодша радість — почуватися годувальником людей.

Це ж просто казка: загуде молотарка, закушпелить пилукою і остюками, в мішки потече зерно. Йї одвезуть його до млинів, засиплють у коші, загуркочуть, задвигтять камені, й у ящики потече тепла, золотава, як сонце, мука. Йї спечуть короваї з хрумкою шкуринкою, і винесуть на люди...

...і німець підійде й скаже:

— Матка! Віддай! Моє!..

І тітка Ксеня, котрій вистачило б тієї пшениці, що посіяла була на вгороді, горбата од в'язки перевесел, пішла збирати пшеницю на поле, яке раптом стало чужим і немилим.

Коли стало нестерпно від терпкої нудьги й страху, люди почали переповідати легенди, що Радянська влада не пішла з цих країв. Німці німцями, а влада все-таки Радянська... Просто пустили німця — подивитися, що воно з того вийде. Хто вірний Радянській владі до останнього, а хто стане запроданцем. Радянська влада ось-ось повернеться. Не виїхав же нікуди Іван Павлович Чорний, голова райвиконкому. З вірними хлопцями ходить полями та лісами, розмовляє з людьми. А вже знали — з Іваном Павловичем можна порадитись. Дуже легко з ним розговоритися.

Тепер, коли нема Івана Павловича в звичному кабінеті, — його нібито бачили всюди, — бажання зустрічі з людиною робить її повсюдною.

Навіть ті, кому в свій час у чомусь відмовили, може, навіть і скривдили, говорили розважливо:

— А хто ж його всім догодить?..

Хотілося стріти людину, що уособлювала таке звичне, аж буденне, поняття «Радянська влада», щоб запитати: невже оце кінець? Невже від чужинської сталі загине й революція? Невже ніщо не зупинить навали фашизму? І як сталося, що Червона Армія, котра громила добірні, відчайдушно хоробрі полки Денікіна, всю світову буржуазію, гідру контрреволюції, сьогодні не може впоратись із цими білявими парубками, що знічев'я виграють солоденькі мелодії на губних гармошках і бояться навіть до вітру виходити поночі з хати? Й чому так багато полонених — наших бійців — росіян, українців, узбеків, — усіх і не перелічиш, — похнюпившись, бредуть під конвоєм чужинців, залишаючи дороговказами добитих — німецьких і безсилених?.. Іване Павловичу, ти не раз звітував перед нами, ти наш обранець, і ми вимагаємо: звітуй і за це!..

А ти ж колись казав, що ворога битимуть на його території. І як воно все переплуталось, га? А ми ж не сиділи склавши руки, ми робили як чорти, а одержували кілограм на трудовень і сімнадцять копійок грішми!..

А ми ж синів своїх, чоловіків наших віддали, й ні з кого спитати, як ті не прийдуть додому. А ми ж генералів своїх одягли в мундири, розшиті золотом, а самим не завжди вистачало на сорочку ситцю!

Поясни, Іване Павловичу, бо далі так можна збожеволіти.

І він ходив полями й лісами й терпляче розмовляв із людьми.

І вороги знали його з лиця й не доносили німцям. Поліцаї ховалися, зачувши його ім'я. Старости не ночували вдома.

Це викликало подив, але інакше не могло бути: сама його присутність на захопленій фашистами землі свідчила, що вороги бояться Радянської влади.

Обиватель на ніч зачиняв двері на всі засуви. Завішував вікна й розмовляв із Якилиною хрипким шепотом. Боявся, що опівночі постукають у вікно... Гой, хто тамечки?.. Це я, Чорний, прийшов поспитати, чому ти відрікся од Радянської влади... Ми люди темні, в політику не втручаємось... А частувати німців — не політика?! Ой, Якилино, розбуди мене, щоб не приключилось сорому!..

Кукурікали треті півні, й обиватель знову засинав. Він прокинеться з важкою головою і думками про яйця, якими любенько частував панів...

Тітка Ксеня не вірила чуткам про Чорного, поки не стрілася з ним віч-на-віч.

У супроводі мовчазного парубка він прийшов на поле, де люди збирали покляклий ячмінь. Парубок був у військовому одязі й кепці. Й Іван Павлович був зодягнений так само — в кирзових чоботях, у гімнастерці без відзнак і в цивільному піджачку.

— Здрастуйте, — сказав він і незвично для сільської жінки, яку не збалували здоровканням за руку, простяг їй широку суху долоню.

Пастушенчиха вклала йому в руку свої ревматичні пальці, темні від смаги й пилюки. Привітавшись, чогось засоромилась і сховала руки під фартух.

Вона допитливо позирала на знайоме засмагле обличчя з широкими бровами й татарським гострим блиском у примружених очах.

Він поводивсь, як людина, що має вдосталь вільного часу.

— То що оце ми робимо? — запитав, скручуючи цигарку.

— Таж бачите...

Іван Павлович довго добував огню на трут, сплетений із ниток і затягнений у бляшану трубочку від учнівської ручки. Одсвічував якимось дивним усміхом — іронічним, якщо це стосувалось новітніх засобів добування вогню, поблажливо-теплим, якщо він призначався жінці, — важко було зрозуміти.

Припалював він теж довго, пихкаючи ядучим димком, потім замахав рукою перед обличчям тітки Ксені, розгапляючи сизі шовкові сувої.

— Так... Хліб цього року навальний...— нарешті сказав він.

— Німці сказали, що дадуть половину. Колись на аванс давали п'ятнадцять відсотків, а на розрахунок — то й зовсім нічого. Все зустрічні плани...— сказала Пастушенчиха, щоб уколоти його і втягти в суперечку.

— Так, хліб...— мовби й не чув Чорний.— Буде й собі трошки, й державі чимало, га? — примружився він і наставив ухо, чекаючи на її відповідь, яка, він знав, буде вимовлена тихо.

— Якій... державі? — спантеличилась тітка Ксеня.

— А це ми вже з вами поміркуємо... Розберемося, куди цей хліб піде. Кому він дасть життя і кому спричинить смерть. Половину, ви кажете, німець дасть? Ви певні?

— Ні,— без роздуму відповіла жінка.— Половину він, звичайно, не дасть... Але ж нам то треба жити? — тихо спитала вона, перевівши подих і прикривши очі важкими повіками.

— Так,— сказав Чорний,— нам треба жити, а ворогові — гнити... З цього й почнемо. Я от розраховую, скільки мені потрібно хліба. Візьмемо приблизно по півтора пуди на місяць. Виходить — вісімнадцять на рік. Ну, накинемо ще двадцять пудів для поросяти. Небагато виходить. А порося вже забрали чи заберуть німці. І якщо я погано сховаю цей хліб, то його теж заберуть. Ви це добре знаєте. От я й кажу: хай він краще зогніє, ніж має дістатись ворогові. Бо, ситий і дужий, він уб'є мого брата. Так міркую я. А ви, може, поіншому?.. Може, я помиляюсь?.. Я, бачте, не хлібороб... Може, й справді треба зібрати до колосочка, не губити добра?.. Нащо марнувати? А німці, може, й не зачеплять?.. Кажуть же: «В нас всього доволі... У нас справжній соціалізм... Половину — вам, а половину нам...»

— Ой, мабуть, ні!..— покрутила головою Пастушенчиха.

— І я так гадаю,— засміявся Чорний.— Я теж так думаю і вас прошу, вимагаю од вас, наказую: не давайте ворогові хліба! Треба гноїти його в копах, вогким складати в скирти, а коли сухий, то хай горить од випадково кинутого сірника чи недокурка. В склади підкидайте кліща, ламайте молотарки, хай краще дядьки молотять ціпами,— так він у вас його не візьме. Розтягайте хліб по дворах — у кого знайдуть, а в кого й не витрусять... Хліб — це зброя, і зараз вона спрямована проти вашого сина, якщо він на фронті.

— В мене аж семеро,— зажурено сказала тітка Ксеня. Очі в неї заіскрились вологим і ніжним блиском.

І всі її семеро синів постали перед її зором суворі й ставні, мов на вечірній перевірці. Вглядалася в обличчя кожного з них, питалася, чи живий.

А вони мовчали. Мовчали.

Й хоч вони не озивалися, і не знати було, чи ходять по землі, та мати вірила в них, пишалася ними, й лише гарячі сльози були даниною материнському серцю, що ніколи, ніколи не примириться з війнами...

— В мене їх аж семеро, а от залишилася сама...— вимовила неслухняними губами.

Чорний похмуро палив, жмурився від диму, зрідка позирав на жінок, які, мабуть, боялися підійти, а його молодий попутник задумливо протирав рукавом кожух ствола свого ППД.

«Так,— думав Іван Павлович,— одного собі не прощу. Знав лише тих людей, яких мені вписували в тексти доповідей і з якими сидів у президії. І на полі з людьми розмовляв більш з обов'язку, ніж по душі. А цієї жінки й не знав. Ми звикли розглядати людей крізь окуляри відсотків. Глупство... Сьогодні тиснуть на молотьбу — я жєну оті проценти — щоб на станції зерно гнило в буртах... І бачу лише тих, хто дає мені високі проценти. Й ще тих, хто ці проценти завалює... А от простих людей, задля щастя яких ми працюємо,— тих не бачив. Не каятись, не бити себе в груди, а просто глянути правді у вічі. Не те робили. Буде по-іншому. Підемо в люди, не погребуємо хлібом-сіллю, не відступимось од матері сімох синів, які захищають Вітчизну!..»

— ...Сім синів...— мов перекликаючись із ним, сказала тітка Ксеня.— Про молодшого, Андрюшку, не знаю, що й думати. Взяти на окопи. Де він зараз? І як вам, сини мої, допомгти?..

— Боротися з їхніми ворогами.

— Чим? У мене в серці й ненависті нема. Саме горе.

— Є горе більше за ваше. Гляньте на муки народу, й з'явиться ота ненависть. А без неї війна безглузда.

— Хтозна, може, й правда ваша. Що моє горе в морі людському?..

— А ви могли б допомагати нам?

— Я ж не підумувати. Я мати. Я нікому не хочу горя. Хай тільки не чинять зла моїм синам та внукам.

— А зло, яке чинять народові?..

Пастушенчиха мовчала. Позирала на в'язальниць, що земно кланялись своєму полю і чужому хлібові. Зазирала кож-

ній у душу, в серце. Поглянула на небо, яке вже теж не належало їй, на весь прекрасний світ, де зросли її діти й де не могли зараз жити разом з нею, в думці поспиталася синів, і ті сказали їй: «Так, мамо!»

Вона зітхнула тяжко й кивнула головою.

— Добре.— Й, помовчавши, запитала:— А що я маю робити?

— Будете нашими очима й вухами. У вас буде явка. Через вас у народ підуть листівки й зведення Радінформбюро. Стежте за ворогами й тими, хто запродався. Ніби й невелика робота, а для нас — велика поміч... Де ви живете?

Тітка Ксеня пояснила.

— Гасло буде таке: «Я з полону. Може, дасте хліба й цибулі?» Відзив: «У мене тільки піддимка». Вам повинні сказати ще раз. «То дайте головку часнику». Тоді розмовляйте з людиною сміло. Запам'ятали?

— А чого ж?

— Хто у вас старостою?

— Корзун, мій сусіда.

— Це той, що був головою і бригадиром?.. Аж не віриться...

— Отак...

— Ну й що ж він?

— Не розберу я його. У громадянську був у Червоній Армії, активіст, депутат. А прийшов додому з німецькою перепусткою. Як призначили старостою, то, кажуть, умлів. В управу ту, правду сказати, не ходить, а проте вчора побив чоловіка. Є в нас такий — Олекса Копитенко. Вибив йому, кажуть, Корзун два зуби. Олекса — той, сказати б, доброго слова не вартий — опришкуватий, зачіпайло. Ще й дезертир. Та все одно ялось воно не тее...

— Ну що ж, пригляньтесь і до Корзуна... Дивно, як змінюються люди... Що ж, побачимо... А як ви поясните жінкам нашу розмову?

— Так і скажу: підмовляв не давати німцям пашні.

— Правильно. Ви дипломат...— усміхнувся Іван Павлович.— Ну що ж, чекайте новин.

— А як ви мені повірили? Вперше ж зустрілися...

Чорний усміхнувся.

— Якби не вірив людям, пустив би собі кулю в лоба... І ви вірте. Й терпіть. Людей потихеньку навчайте, як жити, щоб не втрачати людської гідності. Зараз найбільший ворог — відчай. Буде, кажу вам, дуже важко. Але народ переможе. Переможе...

Якось у неділю вулицею села проїхала біда. В голоблях висла шкапа невизначеної масті й віку. Борозні колеса з плуга хиталися й вищали, мов п'яні баби.

В біді сидів високий огрядний дядько з непокритою головою і з обличчям Миколая-угодника. Поряд із ним хиталася маленька суха стара в чорнім одязі, в бурштиновім намісті, поверх якого виблискував старанно начищений срібний хрестик.

Дядько був босий. Немита нога з розчепіреними пальцями гордовито задиралася в ящику не як проста собі нога, а як кінцівка святого чи знаменитого конокрада.

— Н-но, комнезам! — крутив дядько лозиною. Шкапа обмахувалась хвостом і стомлено кивала головою.

Першим зустрів біду обиватель.

Упізнавши Миколая-угодника, він залупав очима й потягся до кашкета.

— Та невже це ви, Свириде Хведоровичу?! Хрест святий — ви!.. Гох, ждали ми вас, ждали — не їден місяць і не їден рік!..

Порівнявшись із обивателем, шкапа зупинилася. Тоді Миколай-угодник велично натяг мотузки, що правили за віжки, й затпрукав.

Обиватель уклонився. Миколай-угодник погірдливо повернув голову й оглянув його блакитними несамовитодобрими очима.

— А-а, це ти...

— То як, Свириде Хведоровичу?..

Миколай-угодник помовчав, а за нього відповіла стара:

— Прибули, як Ісус Христос во град Іордан на осляті...

— Ги-ги... І Меланія Тимохтеївна живі-здорові... А ми вже думали — померли ви на Соловках...

— Милував Господь Бог і воздав утішення за муки наші праведні!..

— Атож, атож...

— А хто зараз у моїй хаті?

— Ідна вчителька. Голена Гаркадіївна.

— Комуністка?

— Вроді непартейна.

— Всі вони комуністи, — підвела губи стара. — Навчали безбожію та непослушенству... Наша власть їх по голівці не погладить. Буде ще суд: грішні — ошую, а праведні — одесную... А батюшка вернулись?..

— Вернулися отець Кирило, вернулися і вже в церкві правлять... автокефально... Ну, слава Богу, що, значця, теє...

— Ти от що,— суворо сказав Миколай-угодник,— не вельть нам бог зло пам'ятати,— а кожуха, критого синім сукном, що ти ото на торгах купив за безцінь, принеси. А що грівся в ньому стільки років — прикладеш сто карбованців. Гляди ж, не забудь!.. Я проти кровопролитія... куркулило б вас у печінку!..

— «Мені отмщеніє, і аз воздам»,— вирекла стара.

Миколай-угодник цмокнув, шкапа підняла хвоста, баба прикрила обличчя долонею, колеса виснули, й біда попливла собі далі.

А обиватель дивився вслід і чухав свою куделицю...

Того ж дня Свирид Хведорович повикидав на вулицю шмутки вчительші. Оглянув у хаті меблі. Вони були нові, фабричні, але не вистачало мисника. Вдвох зі старою вони принесли чималу лабораторну шафу з школи.

— Ну, от і все, Маланко. Висвятимо хату й заживемо, як Господь велить. Завтра ж піду, щоб вернули пасіку. Ти не дізналася, хто за старосту?

— Розпиталася, аякже. Корзун Данило.

— Та що вони — збожеволіли?! Це ж найперший комнезам!.. Розкуркулював!.. Одмінити!.. Неодмінно одмінити!

— А ти все-таки до нього піди... Хай просить прощення. А потім уже до пана старшини...

Наступного дня зранку Свирид Хведорович пішов до Зарічанської сільської управи.

Писар, кривий парубок років двадцяти, колишній секретар сільради, не пам'ятав такого пана Сахна й не виявив до нього належної шани.

— Прибули, то й добре,— сказав він, чухаючи пучками пальців схилену на плече голову.— А старости нема. Удома ятері плетуть.

— Ото ще мені пан! — невдоволено буркнув Свирид Хведорович.— Як до кожного такого йти...

Корзун, в майці й військовому галіфе, босоніж рубав на дрова всохлу вишню.

— Агов, хазяїне! — гукнув од воріт Свирид Хведорович.— Ходи сюди!

Корзун глянув на нього й не впізнав. Старий чоловік із цибулястим носом, із засмаглим, аж чорним, обличчям, яке анфас нагадувало вісімку, лисий і благовидний... Де він його бачив?..

Данило Іванович неохоче звівся, обтер об спориш клейкі руки і, як був із сокирою, підійшов до воріт.

— Здрастуйте.

Прибулий мовчки озирав його з висоти свого немалого зросту — насмішкувато й зловтішно.

— Що, не впізнав?

Корзун закусив суглоб пальця.

— Здається, пізнав.

— Та й хто ж це я?..

— Колишній куркуль Свирид Сахно. Той, що цілий день молився навколішки над ополонкою, та так і не втопився, бо не дочитав усіх молитов...

— А вимолило б тобі печінку!..— розсердився Свирид Хведорович.— Не з того ти почав!.. Покуркаєте ви в мене, товариші активісти та комуністи!..

— Скажи мені, Свириде, чого ти сюди прийшов? Злякати?.. Гадав — навколішки впаду, руки цілуватиму,— прости, мовляв, пане куркулю, що взимку тридцятого року ліквідував тебе як клас?.. Не діждеш. Не боюсь і зараз, коли вже твоя влада, хвороба тебе бери разом із нею! То чого тобі треба?..

— Хе-хе!..— засміявся Свирид Хведорович.— Ти — молодець!.. Хоробрий... Не одрікся від Сталіна... Люблю таких... Пах-пах — загорівся і — хе-хе! — згорів... Згориш, кажу тобі! — додав він уже суворо.— Проте, сказати б, прийшов я не по твою душу, хай її чорти візьмуть, а в справі.

— Які в нас з тобою можуть бути справи?.. Сама земля спільна — закопають тебе або мене.

— Ну, ти!.. А прийшов я, щоб віддали пасіку. Сімдесят чотири колоди з приплodom... Про млин буде мова пізніше. Німці собстенность захистять... Так от, добродію старосто!..

— Пасіки тобі ніхто не віддасть. Вона колгоспна. А якщо німці захищають твою власність, то чого ти прийшов до мене?..

— Отак, значить, до хазяїв?.. Ну добре... Піднявший меч...

— Іди ти...

У Сахна потемніли очі. Постояв мовчки, зирнув на сокиру в руках у Корзуна і, високо тримаючи голову, пішов своєю характерною ходою — випнувши зад і майже не згинаючи ніг у колінах.

Корзун із серцем плюнув, сів на корч.

А Сахно пішов до старшини.

В управі йому довелося довго нудитись на вичовганій дубовій лаві, поки пан районний шеф зволють його прийняти.

«Тьху ти,— лаявся в думці Свирид Хведорович,— у голови райвиконкому вже давно б справився!..»

Врешті його пустили.

— Пане старшина! — почав він голосно, але маленький чоловічок за столом одмахнувся від нього, як від мухи.

— ...начальник району!

— Пане начальник району! Я постраждав від Советів і вимагаю...

— Ніхто зараз вимагати не може.

— ...прошу повернути мені моє майно... Сімдесят чотири вулики...

— Сімдесят чотири?

— Ну, нехай п'ятдесят...

— А де вони? — поцікавився Сімченко.

— Та в колгоспі ж...

— Колгоспів тепер нема. Є громадські господарства.

— Яке мені діло? Вулики віддайте!

— Гм! Оскільки все майно промислових і кооперативних підприємств і організацій знаходиться у віданні німецьких військових властей, то вам, пане...

— Сахно.

— ...пане Сахно, доведеться розмовляти з паном крайсландвіртом.

— А нащо ж ви тоді тут?

— Це вже не ваше діло.

— Пробачте, пане начальник, але ж німецька влада захищає собствeнность...

— ...своїх підданців,— прощу це запам'ятати!

— Але то ж грабіж! — заволав Сахно.

— Скажете це панові Нірману.

— І скажу! Я постраждав!..

— Нічим не можу зарадити,— розвів руками Сімченко.

— То що ж робити?

— Сумлінно працювати на користь Великонімеччини.

— Але ж я хочу на себе!

— А ви читали, що сказав фюрер: «Українцю! Твоє місце поруч із Великонімеччиною!..»

— Ні вже, пане районний!.. Щось ви не тес... Піду-но я до німців. Вони не знають, що тут робиться...

— Не забудьте підкласти під спідне халяву!..

Свирид Хведорович аж клекотів. Така руда зануда ще й насміхається!.. Ну, почекай-но!..

Нірмана він зустрів на вулиці — йшов саме до управи разом із перекладачем. У руці тримав нагая, складеного вдвоє.

Свирид Хведорович заступив йому дорогу.

— Пане, я про пасіку... Собственность...

Нірман полохливо тріпнувся і схопився за кобур

— Вас віль дізес швайн? ¹ — запитав він свого супутника.

— Ти що, чоловіче, здурів? — недобре усміхнувся до Сахна перекладач.

— Перекажи панові, хай поверне пасіку. А то буду скаржитись далі.

— Що ти верзеш? Яку пасіку?

— У тридцятому забрали до колгоспу.

Перекладач засміявся і кинув кілька слів німцеві.

— О ферфлюхтес швайн! ² — заричав Нірман, міцною рукою схопив Свирида Хведоровича за комір і втис його шию між штахетами. Не встиг Сахно й зміркувати, як страшний біль різонув його нижче спини. Він завищав диким голосом, але вирватись не міг, бо німець давив його голову з такою силою, що старий почав задихатися. А нагай свистів і свистів, і Свирид Хведорович відчував, як лускає шкіра і з ран цебенить кров.

Нарешті німець стомився, відпустив Сахна і пінув ногою в зад.

— Век цум тойфель!.. ³

Зігнувшись у три погібелі, Свирид Хведорович ледве приліз додому.

За тиждень по тому бригадир Кукурічка загадав йому йти в колгосп на роботу.

22. БЕЗПАРТІЙНА ШКОЛА

В кінці серпня за наказом начальника району скликали нараду вчителів. Простежити за явкою було доручено панам старостам.

Нараді передувала обов'язкова реєстрація із заповненням анкет. У них були такі несподівані запитання, як: «Віроспо-

¹ Чого хоче ця свиня? (Нім.)

² О проклята свиня! (Нім.)

³ Геть до диявола! (Нім.)

відання», «До якого стану належали батьки», «Чи брав участь у партизанській боротьбі з німецькими військами в 1918 році й тепер», «Чи був бійцем винищувального батальйону» й чимало інших.

Разом з усіма пішов на нараду й Валентин Петрович Зарічний.

Він ішов туди без особливого захоплення, але й без помітної тривоги. Йому легше, ніж іншим, наприклад, викладачам гуманітарних дисциплін. Особливо важко буде історикам. Та й викладачам літератури. Що вони тепер казатимуть про Винниченка та Хвильового?..

В нього ж інша справа. Математика й фізика ніколи не втручались у політичну боротьбу.

Закон Архімеда залишається вірним за всіх суспільних формацій.

Правда, Архімеда вбив чужий солдат, але останнє, що непокоїло вченого, кажуть, було те, щоб солдат не затоптав його креслень.

Законів Ньютона не заперечують ні фашисти, ні комуністи.

Матеріальний світ існує помимо свідомості та різних ідеологій.

Валентин Петрович був не лише людиною високого зросту. Він оглядав світ ще й з височини своїх п'ятдесяти шести років. Тому він був спокійний.

Він крокував вулицями містечка, з гідністю тримаючи свою красиву посріблену голову. В нього був покатий лоб, густі чорні брови, під якими ховалися запалі сірі очі.

Риси обличчя мав м'які, неінтелігентні, і якби не англійські вусики, то й зовсім скидався б на стельмаха чи коваля. Вуса доведеться поголити — вони в нього, кажуть, як у Гітлера. Раніш не звертав на такі дрібниці жодної уваги, а тепер це йому не імпонувало.

Люди частенько віталися до нього. Він зупинявся, привітно усміхався і знімав капелюха. Ось навіть поліцей приклав руку до пілотки. Хто ж це він?.. Недобре, недобре...

Поважали його не лише колишні учні, а й багато людей старшого віку з Хлібодарів і околицьних сіл, що знали його як доброї душі, нехитру й щирю людину.

Крутими східцями, прислухаючись до серця, він зійшов на другий поверх і зайняв вільне місце в кінці залу.

За столом, поблискуючи великими окулярами, сидів сам пан начальник району Омелько Порфирівич Сімченко.

Безсторонньо склавши руки на грудях, Валентин Петрович довго вдивлявся в обличчя районного шефа, а промовця — чорнявого молодика в червоній сорочці — не слухав.

«Невже вони не могли знайти що-небудь путне замість оцього миршавого кооператора?..» — думав Зарічний.

Схилена над столом постать руденького чоловічка дивно нагадувала якогось метушливого хижого звірка. Від очиць під окулярами не можна було одірватися — вони гіпнотизували.

«Тьфу!» — зробив висновок Валентин Петрович і великим зусиллям волі примусив себе перевести очі на промовця.

— ...Ми не потерпимо жодних окупантів на нашій українській землі. Панство повинно зрозуміти, що я не маю на увазі німецьких вояків, із якими ми цілком солідаризуємось... Німецька армія принесла на Україну не лише свастикку — знак добра, а й мир і спокій. Селянин може спокійно орати свою ниву, робітник працювати біля верстата без потогонної стахановщини. Наша нова школа повинна виховувати почуття вдячності фіюреру за визволення України.

Україна!.. Яке святе це слово в устах справжнього її сина!.. Бувало в Німеччині як зачую спів «Зоре моя вечірняя...» — одразу запече в очах, і я плачу, плачу...

Оратор справді захлипав, прикладаючи хусточку до очей.

— А основи дарвінізму будуть викладати? — раптом запитав хтось голосно.

Молодик одразу перестав плакати.

— То не є слушне запитання. Проте скажу панові скептику, що вчення Дарвіна — є глум над божественним походженням людини. На соборній Україні воно не знайде розповсюдження. Адже, припустивши правильність цієї облудної теорії, дехто дійшов би до того, що і в наших визволителях німцях волів би вбачати нащадків мавп!.. Так, так, комуністичні пропагандисти зуміли б використати й це!.. ОУН схвалює виховання молоді лише під егідою української автокефальної і греко-католицької церков...

— Ясно,— сказав хтось із залу.

Молодик говорив розчулено й велемовно й знову нагнав на себе сльози.

В залі відверто сміялися.

Молодик утер очі.

— Се, панове, зовсім не смішно... Національне питання вас зовсім не хвилює... Але я вірю, що й ви плакатимете...

Так от, панове: за розпорядженням німецького уряду й про-
воду ОУН учителі мусять негайно зібрати в учнів підручни-
ки й замазати атраментом усі слова, що стосуються біль-
шовицької пропагандистської термінології. «Совет», «ко-
муніст», «СРСР», «марксизм» — ці слова мусять назавжди
зникнути з української мови. Вони є забороненими, й горе
тому, хто намагатиметься відродити їх до життя!..

— Ого! — протяг хтось. У залі почалося перешіпту-
вання.

«Як добре, — подумав Валентин Петрович, — що матема-
тика й фізика — науки безпартійні».

Другого дня Зарічний з кількома вчителями вносили до
школи парти, виставлені в садок на час ремонту, залюбки
мив вікна в класах, прасував пожмакані навчальні таблиці.

Зараз він обурювався з того, що колишній директор шко-
ли Іван Степанович під час евакуації знищив прилади
фізичного кабінету.

— Це ж варварство, колеги! Невже колесо Зегнера чи
Папінів казан вплинуть на хід війни?.. Кому це цікаво, щоб
наші діти залишилися неукраїнами?..

На селі було розклеєно накази районної управи про поча-
ток навчання в школах.

Від збудження Валентин Петрович не міг заснути до
ранку.

«Я скажу учням, — думав він, — що політика мене не ці-
кавить. Скажу також, що за всіх часів, за всіх суспільних
формацій наука служила людству й була рушієм поступу.
Я скажу, що не змінив своїх поглядів, бо все моє свідоме
життя було присвячене вихованню молодого покоління
в дусі людяності, чесності, поваги до знань і людської гід-
ності. Я буду закликати моїх учнів терпляче зносити
випробування долі й у житті слухати лише веління розуму
й власного сумління».

Вранці Валентин Петрович старанно поголився, ви-
прасував костюм і пов'язав свою улюблену краватку —
синю з білим горошком.

Зарічному одразу впало у вічі, що дітей на шкільному
подвір'ї було дуже мало, хоч за десять хвилин мав бути дзві-
нок. Ті учні, що стояли, збившись у гуртки, на його при-
вітання відповіли чемно, але стримано. Зарічного це не
здивувало. Адже зараз війна, в дітей з'явився дорослий
клоніт. Тут уже не до букетів...

У коридорі теж було тихо. Кілька хлопчаків вільно сиділи
собі на підвіконнях, проте Валентин Петрович не зауважив їм.

У вчительській з'юрмилися кілька вчительок. Новий директор школи Павло Васильович Рожко сидів за столом і на аркуші олександрійки малював тризуба. Валентин Петрович поклав на стіл свої книжки, загорнуті в старий номер «Правды», і, заклавши руки за спину, став позаду Рожка, спостерігаючи за роботою.

Павла Васильовича він не любляв давно, хоч зовні це був гарний тридцятирічний парубок, розумний і дотепний. Молоді вчительки захоплювались ним ще й з іншої причини — Рожко був непоганий спортсмен. Літо й зиму ходив без кашкета, з розстебнутим коміром. У компанії був веселий, щедрий на витівку, співун і танцюрист. Проте Валентина Петровича завжди дивувала його поза зверхності, якесь внутрішня настороженість. Він міг розмовляти з одним і чути розмову в іншому кутку кімнати. Це можна було зрозуміти з ледь помітної усмішки й бистрих косих поглядів, що їх він кидав на людей, котрі й не запідозрювали, що за ними стежать. А посмішка була така, ніби знає про людину щось погане, але не хоче про це сказати...

Валентина Петровича зовсім не здивувала поява Рожка в містечку за кілька днів після вступу німців. Не здивувало й те, що емісар оунівців, який так по-справжньому плакав на вчительській нараді, з перших днів своєї появи в районі швидко спізнався з Павлом Васильовичем. Через те не здивував його й тризуб.

— Гарно? — підвів голову Рожко.

Валентин Петрович непевно посміхнувся.

— На цих речах я не розуміюсь.

— Це ж український герб!.. Ще з часів князя Володимира... Ось дивіться — один гостряк — ве, другий — ел, держак — о, третій гостряк — я. «Во-ля...»

— Ви досить обізнані, — усміхнувся Валентин Петрович. — Напевно, вчитали про це не з радянських підручників...

— О, звичайно! — засміявся Павло Васильович. — Шлях до знань тернистий і крутий...

— А чи не поспішаєте ви?.. Отак, ні сіло ні впало...

— Бачте, пане Зарічний, історія любить сміливих...

— Але ж історія ніколи не повторюється!..

Вчительки не брали участі в розмові, а щось тихо гомоніли про своє.

А клопоту в них було чимало. Більшість були одружені. Чоловіки на фронті. Де взяти на зиму палива? Де купити хліба? Де змолоти його? В що одягти й озути дітей?.

Кожна мешкає в казенній квартирі, часом у хатах колишніх куркулів. А ось один уже приїхав і викинув на вулицю Олену Аркадіївну. А куди їй подітися з трьома дітьми?.. А де ми самі прихилимо голови?.. Сказали Рожкові, а він тільки посміхнувся: «У цьому ж не наша вина. Дякуйте комуністам, що повиганяли з хат їхніх законних власників».

— Не треба б цього,— помовчавши, кивнув Валентин Петрович на тризуб.— Правоту ідеологій вирішить народ, і недоречно штучно впливати на дитячі ум.

— А ви пам'ятаєте: «Школа — одна з найважливіших ланок виховання молодого покоління в комуністичному дусі»?.. Тоді ви не протестували.

— Тоді шкільні справи регулювались державною владою. А зараз — стан тимчасової окупації. Українські власті, що її здійснюють, не представляють якусь державу. Ніхто зараз не може сказати: це Україна або якийсь «протекторат»... Навіть гроші, якими платитимуть нам зарплату,— радянські.

— То, може, по-вашому, й серп та молот лишити на місці?

— Я нічого не кажу,— ухилився од відповіді Валентин Петрович.— Проте я їх і не зніматиму.

— Дивно. Раніше ви не були таким палким прихильником більшовизму!..

— На жаль, я лише стара людина без жодних політичних переконань. Я навчаю дітей математики й фізики.

Пізніш ви зрозумієте, що більшовики мають рацію, коли пишуть: безпартійної науки й культури не може бути!..

Валентин Петрович розслаблено махнув рукою.

Явно знущаючись, Рожко попросив допомогти йому прибити тризуба в коридорі школи.

— Гукніть когось з молодших. Де вже мені лазити по драбинах!..

Рожко засміявся, покликав когось із школярів, і вони вдвох прикріпили на видному місці художній твір директора.

Незабаром русявий хлопчина з чубчиком, який, очевидно, доводилось закликати до порядку з допомогою хустини, пов'язаної на ніч, вискочив у двір і оббіг з дзвоником навколо школи.

Зарічний пішов до сьомого класу на урок фізики.

Коли він показався на дверях, чоловік з десять учнів підвелися з місць і зустріли його очікувально-недовірливими посмішками.

— Добрий день! — привітався він по-казенному, а потім додав ще й од себе: — Здрастуйте, дорогі юнаки й дівчатка!

Останнє, видно, сподобалось, бо хлопці відповіли по-військовому чітко й весело.

У класі — Зарічний перелічив поглядом — було дев'ять хлопців і троє дівчат.

— А де ж решта? — здивувався Валентин Петрович. — До сьомого класу перевели двадцять вісім учнів...

— Боятись, що вчителі на уроках битимуть... — сказав хтось зловтішно.

— Дурниці... Таке розпорядження, на жаль, є. Проте жоден вчитель, якщо він справді педагог, а не хуліган, до цього не дійде.

— Чого ж не дійде? — обізвався той самий учень. — Як пішов працювати в цю... школу, то й битиме!..

Валентин Петрович опустил голову. Жорстока дитяча прямолінійність зовсім зіпсувала йому настрої.

— Не все, мої любі, так просто на світі...

Хіба зрозуміють учні, що він уже п'ять років як має право на пенсію, якої зараз йому ніхто не призначить, що в нього застарілий гастрит, хвора дружина, п'ять сожок картоплі коло хати, з якої зараз його можуть і вигнати. Хіба поясниш цим іронічним напівдітям-напівдорослим, що не має він наміру забивати їм памороки різними ідіотськими расовими теоріями, що він був і залишається безпартійним, що він щиро хоче віддати їм свої знання й досвід, щоб не дичавіли й не втрачали віри в людський розум?..

З важким серцем він почав урок. Якось в'яло й сухо розповів дітям про винахідника радіо Попова, про перші його спроби передачі сигналів на відстань.

— Запитання є?

Підняв руку Льоня Онопрієнко, відмінник, розумний хлопчина.

— А вас не бентежить, Валентине Петровичу, що Попов — росіянин?

— Я гордий з цього.

— А німці багато зробили для розвитку радіо?

— Так, дуже багато. Згадаймо хоча б Герца, який перший виявив електромагнітні коливання. І зараз німці є чи не найкращими фахівцями в галузі електротехніки.

— А чому ж вони під страхом смертної кари забороняють слухати радіо?

— Це питання не стосується теми уроку, і я на нього відповісти не можу.

— Боятся правди,— відповів хтось досить виразно. Льюня все ще стояв.

— Сідайте, Оноприєнко...

— Я ще хотів запитати... пробачте... якби оце Попов... на чий бік став би сьогодні?.. Так, як ви,— на бік фашизму... ну, по-вашому, націонал-соціалізму, чи комунізму?..

— Сідайте, Оноприєнко... Не можна так... Це жорстоко...

Губи в Зарічного затремтіли. Він кілька разів пройшовся по класу, потім сів за стіл, зіпер голову на руку й довго думав. Потім зітхнув, підвівся, оглянув притихлих дітей, в думці попрощався з ними й тихо сказав:

— Урок закінчено.

Це був останній урок в його житті.

Наступного дня зранку Валентин Петрович з'явився на току біля молотарки. Й ніхто не здивувався, побачивши його, колись чистого й чепурного, в почорнілому солом'яному брилі, в старенькому бавовняному піджачку й у таких же латаних штанях.

Бригадир Іва Кукурічка довго крєктав і жував губами, обмірковуючи, куди б його поставити.

— Може, вагарем?

— Ні,— похитав головою Валентин Петрович.— Я, мабуть, буду одгрібати полову.

Кукурічка покрутив головою. Потім сипнув іржавим смішком — от, мовляв, дивак-чоловік...

А Валентин Петрович був дуже радий. Йому здавалося, що він нарешті знайшов безпартійну роботу...

23. ВОРОГИ

Тітка Ксеня нарешті могла дихнути вільніше. Німецька частина, що стояла в селі, вирушила далі на схід. Кажуть, просто на фронт.

За день чи два до від'їзду солдати посмутилися. Лагодили амуніцію, міцніш пригвинчували підкови до чобіт, підбивали шипи до підшов, начищали до блиску патрони. Чистили мундири, накладали латки. Робили це вони по-німецькому охайно — на швацьких машинках пристрочували прямокутні шматинки, — нізащо не подумаєш, що то звичайнісінька тобі латка.

Солдатам наказали носити каски. Й уже коло штабної машини походжав вартовий у мундирі, в касці і... в трусах.

Перед самим від'їздом солдати влаштували пиятику. Кожен приніс по пляшці коньяку. З'явилися й качки, які тітка Ксеня мусила патрати й смажити зі сливами.

Перед кожним стояла тарілка з качкою та пляшка.

На диво Пастушенчиси, німці почали із закуски, а не з коньяку. Їли вони зі смаком, розламуючи м'ясо руками, і, звичайно, без хліба. Його вони вживали мало, але щоб м'ясо їсти зовсім без хліба, тітка Ксеня бачила вперш. Це, мабуть, тому, що качки діставалися їм дуже легко...

Вони рішили по цілій качці. Й де тільки воно в них дівалося?.. Потім пили коньяк. З насолодою, смакуючи, потягуючи сигарети й перекидаючись жартами. Хміль їх не брав так принаймні здавалося.

Тітка Ксеня схвалювала цю їхню звичку — пити поївши. Наші спершу напиваються, а потім... не їдять. Ну що ж кожен дуріє по-своєму...

Хазяйку не запрошували, бо певно знали, що вона ніколи не сяде з ними за стіл.

Вони все жартували й сміялися, а потім притихли. Один узяв акордеон і заграв.

Він виводив щось дуже гарне й сумне. Спершу воно брало жінку за душу, як рідна українська пісня. Чулися в тій грі чужі світанки, чужі лісові пісні, чужі матері будили своїх дітей, щоб ті вмивалися, вибігали до схід сонця міцніти й рости, ставати парубками з пишними зачісками й міцними м'язами і... йти до казарм... І ось уже не чути матерніх голосів, труби грають тривогу, солдати хапають зброю і стають у стрій... І земля здригалася од мідного маршу,— парубки, народжені чужими матерями, йшли вбивати синів українських і російських матерів...

І тітка Ксеня, переживши все це протягом кількох хвилин, одразу зненавиділа їхню музику. З очей її потекли сльози,— не розчутення, не зворушення, а пекучі сльози гніву.

Будьте ви прокляті зі своїми перламутровими акордеонами, зі своїми гучними маршами, зі своєю охайністю і своїм диявольським апетитом!..

Будьте ви прокляті не за те, що молоді та вродливі, а за те, що вас породили матері не для пісні, не для радості людської, а на те, щоб убивати молодих та вродливих!

Будьте ви прокляті не за те, що співаєте, їсте й п'єте не по-нашому, а за те, що прийшли на чужу землю одібрати в народу найдорожче — землю і свободу!..

І вона плакала й плакала, сидячи в кухні біля столу, й раптом почула, що й вони плачуть.

Йй стало страшно, й вона затихла. Утерла очі крайком хустки і, все ще схлипуючи, почала прислухатись до того, що діється в кімнаті. Вона вперше чула, як плачуть дорослі чоловіки.

— О муттерхен!..— Чула вона і здогадувалась, що це хтось із них п'яним голосом кличе свою матусю.

Тітка Ксеня зітхала й думала.

Невже вона прокляла б чужих дітей, якби вони мирно орали свої лани, доїли корів і вигравали на акордеонах біля вікон своїх коханих? Хіба вона побажала б їм смерті й муки, якби вони їли качатину, пили коньяк і пригортали білявих дівчат у своїх домах, на своїх святах?..

Не перехвалюйте, люди, материнського серця, воно може бути й жорстоким!..

Пізно вночі солдати полягали спати.

А на ранок заграв горн, вони збіглися, вишикувались і рушили назустріч своїй долі.

Якою вона буде, не знав жоден із них. Але кожен відчував, що несе в собі прокляття української матері. Мабуть, через те вони плакали після коньяку, пісень і маршів.

Солдати пішли назустріч своїй смерті. Але мати знала, що перш ніж померти, вони можуть убити її синів.

Може, краще б вони звідси не йшли? Може, було б не бажати їм чорної долі, не віщувати смерті?..

І йй стало ще важче.

Знову говорила з синами. Але вони мовчали. Мовчали.

Ні, не мовчали. Один таки подав живу звістку.

Це було в неділю. Тітка Ксеня вирішила привести до ладу коноплі. Інші давно вже й замочили, а вона все не мала часу. Як і кожна господиня, вона сіяла їх на городі сотку або й дві. І хоч Андрусик і вона сама ходили в усьому крамному, але в господарстві не обійтись без конопель. Тут тобі й олія, і клоччя в хазяйстві, й мотуз, і нитки сурові, та й мішка у продажу ніде не дістанеш.

Пастушенчиха простелила рядно на тічку і, ставши навколішки, почала вимолочувати качалкою сім'я. Сухо шаркотів і осипався покручений п'янкий лист, бризкало насіннячко, гучно тріскотіли стебла.

Тітка Ксеня думала про своє. Давно-давно,— скільки літ тому? — брала вона коноплі, ставила сушити снопики, майструвала опудала. Молотила, мочила в ставку, сушила, біла на бительні, чесала, пряла й ткала, білила полотно

й шила рядна. Для синів своїх, для любові своєї, шила грубі сорочечки, а вирости вони в них м'які та ласкаві. Ніхто й словом не дорікнув, що спав змалечку не на простирадлі з мадаполаму, а на жорсткому рядні; що йшов до школи не з портфеликом, як тепер, а з торбою з того ж таки грубого полотна; що втирався не пухнастим м'яким рушником, а грубим вибіленим утиральником. Ой сини мої, сини, я почала б усе спочатку, аби тільки вернулось ваше дитинство й звільнило вас од війни. Хай би стала молодію не для власної втіхи, а щоб запрягатися в роботу, недосипати ночей за малими дітьми, щоб вони залишилися дрібними й клопіт з ними малий. Що з того, як вони дослі, як у тебе онуки й смикають тебе й кличуть: «Бабо!..»

— Бабо, га, бабо! — почула дитячий голосок.

Підвела голову.

Стояла над нею сусідська Тася, босонога, білява, з розв'язаним бантиком у спутанім вітром волоссячку. Одну руку по-дорослому заклала за спину, а пальчиком другої копирсалась у носі.

— Бабо, а там вас якийсь дядько питає...

На вулиці коло перелазу стояв незнайомий чоловік і очікувально дивився на неї.

«Ой, чого б це йому?» — подумала вона і, допомагаючи собі руками, підвелася на ноги.

Підійшла і, звівши докупи брови, намагалася впізнати.

— Здрастуйте. Мо', бачила вас десть?..

— Ні,— похитав головою чоловік. Він був худючий і чорний, років під тридцять п'ять.— То це ви Оксана Василівна Пастушенко?

— Я, а що?..

— Андрій...

— Ой...— дихнула вона.— Зачекайте, зачекайте...

Вона підтюпцем подалася до хати, коло дверей передумала, завернула на тічок, звела руки, як до молитви, і з хвилину стояла мов причинна. Потім повернулася і, не спускаючи очей з гостя, рушила до нього.

— Кажіть! Кажіть, я готова!..

Чоловік зрозумів усе.

— Живий він, живий! — сказав поспішно.

— Ох! — тільки й мовила тітка Ксеня і лягла грудьми на тин.

— Вам недобре?

— Зараз... Зараз...— прошепотіла вона.— Таке в мене серце... Ох, таке нікчемне... Ну добре, заходьте...

В хаті було прохолодно й чисто.

— То де він, де? — питала Пастушенчиха, стискаючи пальці.

— В Умані. В таборі.

— Боже, боже!.. Й ви бачили його?..

— Я з ним укривався однією шинелею. Разом стояли в черзі за баландою. Не раз німець палицею гатив... Гордий хлопець, тільки довго він там не протягне.

За слізьми тітка Ксеня вже й не бачила свого гостя. Вони не лились, а випікали очі.

— Але як же це, як же... Він не був у армії... Ну ви подумайте тільки!..

— Як він туди попався, не скажу — не знаю. Проте, тітко, справа його кепська. Другий тиждень хворіє на дизентерію, а там, як ви знаєте... та що казати... Хоч важко це вам слухати, та, проте, робіть що зможете, бо, кажу вам, буде пізно.

— Я піду... на колінях долізу, умру під дротом, але Люсика визволю!..

— Ну що ж, мамашо, щастя вам. Тільки моя порада — не йдіть самі, а їдьте зі старостою та ще й з добрим гостинцем. Буває, що німці продають нашого брата полоненого за яйки й масло. Буває, що правлять гроші. Карбованців триста-чотириста за голову. Словом, беруть усе, аби тільки есес не бачив. Ті вже зовсім падлюки.

— А ви ж то як?

— Викупив староста чоловік з десять. Привіз меду й масла. Ober-лейтенант одлічив десяток, а решту — палюгою — цурюк!.. Отак, тітко... Я оце два дні як приїхав, ледве ноги тягну, а вирішив вам сказати. Ну що ж, буду збиратися.

— Зачекайте, хоч пополуднайте!

— Та ні, у вас такий клопіт...

— Нічого, нічого, я вам повік вдячна... Слава богу, люди в нас із душею. Нікуди не йдіть, я зараз...

Вона метнулася в сіни, вилила з пляшки залишок гасу в примус і заторохтіла помпою. Запахло смаженим салом. Гість сидів за столом, низько опустивши голову, ковтав слину.

Тітка Ксеня внесла сковороду. На ній сичало з півдюжини яєць. У гостя тремтіли руки.

— Так багато...— сказав він жалібно.— Мені стільки не можна.

— Постривайте, я ще дам вам наливки.

Вона поставила перед ним склянку вишняка.

Гість дуже швидко захмелів. Підпер голову рукою. повіки його обважніли, погляд став неосмисленим.

— Я ледве оце дійшов... Батько не пускав, хотів сам... Та краще з перших уст.

— Так, так, спасибі, не слід було тривожити старенького батька.

Батько в мене молодий, тітко... Сорок шостий йому... Ой леле! А скільки ж вам?

Двадцять три.

У тітки Ксені полізли догори брови. А на вигляд йому — четвертий десяток!.. Ой лишенько!.. Може, таким уже став і Андрусик!.. Ой, не гаяйтесь! Дорога кожна хвилина...

А гість уже спав.

Тітка Ксеня пожалкувала, що пригостила його хмільним.

Вона спробувала одвести парубка на спочинок, та він був зовсім безпорадний. Тоді вона взяла його на руки, як дитину, й понесла. Він був легенький — ну тобі хлопчина-підліток.

Він намагався вирватись і все белькотів: «Ех, мамо, мамо...»

Тітка Ксеня стягла з хлопця чоботи й накрила його кожухом. Її саму морозило. А надворі ж стояла вереснева теплінь.

Вона ще раз кинула погляд на гостя, в думці перехрестила його, зітхнула і з легкістю, несподіваною для її огрядного тіла, побігла до Корзунів.

На її щастя, Данило Іванович був удома.

— До кого ви прийшли, Оксано Василівно? — підвів він голову, уважно вислухавши її.— До старости чи до свого сусіда Данила?..

Тітка Ксеня розгубилася.

— Господи, невже я могла думати ще й про це? Син же помирає... Якби мене зараз до сіроманця справили, то й то пішла б... А я ж до вас, до Маринчиного батька... Та хіба ж вам Андрусик зовсім чужий?..

— Так ви й не відповіли... Важко мені слухати таке... Сам я, певно, теж обходив би всіх, аби врятувати дитину... Моєї он теж немає... Але ж послухайте. Кажу вам твердо, свахо,— я вас так кличу, хоч діти наші ще й не побралися,— німецького старости в цій хаті немає!.. Не зрозумієте, як це сталося, та й хто зрозуміє?.. Не йду я в ту управу. Й вони про це знають. Але Нірман не хоче скасовувати свого наказу. Чекає, щоб я скорився. І ви цього ждете від мене?..

— Даниле Івановичу, та Господь з вами!..

— А тепер, Оксано, вважайте, що ви прийшли до свого свата. Чи ж поможу я вам?.. Ні, свахо, не допоможу! Можу сам піти на смерть і визволити одного-двох. Та й то баба надвоє ворожила... А звільнити їх усіх,— а це було б найсправедливіше,— зможе лише Червона Армія, як уже угробить фашизм! А тепер кажіть, що ви зі мною не згодні!..

— Даниле Івановичу, рідний мій! Я — мати. Заради дитини я можу бути несправедливою. Але ж ви!.. Та хіба не збагнете, що врятувати навіть двох-трьох — це більш по-людському, ніж балакати про всіх і при цьому не кивнути й пальцем!..

— То ви радите мені йти на поклон до німців?! Омелько з районної управи теж прислав чоловіка. Якщо, мовляв, не з'явлюсь на роботу — доповідь крайсландвіртові... А хвороба тебе бери! Доповідай самому чортові!.. Дуже важко мені, свахо. Одірвався, як то кажуть, од гілля. Ще не став старостою, а чули, що вже про мене балакають?.. Колишні куркулі — вже приходив до мене один — ненавидять. А од своїх теж не бачу шані.

— Мені зараз не те на думці, але, може, ви самі в цьому й винні. Цураєтесь людей, нидієте в хаті й не бачите цілого світу. Та од злості, звиняйте,— людям зуби трощите!..

— Це про Олексу? — нахмурився Данило Іванович.— Про цього... цього зеленого.. Так... Мало ще я тоді вибив!.. Ну, ту я вам скажу, Оксано Василівно, не вашого розуму діло! Й не згадуйте більш. Ви от простішого не зрозуміли... Ех!..

— То й що ж буде? — спитала вона майже спокійно.

— А нічого не буде, свахо!

Вона встала, зітхнула і, високо підвівши голову, вийшла.

— Даню, Даню!...— сказала Ївгіна.— Образилась Каланчиха довіку...

— А що я вдію?

— Добро можна робити людям скрізь.

— Навіть за німецької влади?

— То й що? Серед них теж бувають люди.

— Ех, Женько, Женько!.. Дуже важко на світі розібрати, де добро, а де зло!..

Непомітно настав вечір. Данило Іванович стояв коло тину і, мружачись, смалив самосад.

У Пастушенчихи рипнули двері. Стара довгенько торохтіла клямкою, видно, примикала хату. Вийшла з двору й

пішла вулицею. Підійшла до Данила Івановича. Чималий клунок і кошик, зв'язані хусткою, горбили стару.

— Гукніть Женю.

— Пощо?

— Віддам ключа. Хай, як її ласка, пригляне за коровою та курми.

— Куди ж ви проти ночі?

— А то не знаєте?

Рот її скривився.

— О-хо-хо! — тоскно зітхнув Данило Іванович.— Страшні часи!

— Німцєві в горло вчеплюсь, помру на дротові, але й мертва принесу його додому!..

Данило Іванович зціпив зуби.

— Не треба,— сказав глухо. Йому перехопило дихання.— Не треба, свахо!.. Покладіть свої горби, йдіть по селу, хай жінки готують сидори та гроші. Завтра вранці поїдемо до табору.

24. ІВАНОВІ ПАВЛОВИЧУ ВАЖКО

Коли Чорний дав згоду залишитись на окупованій ворогом території і обком викликав його на затвердження, ніколи не думав, що в новій ролі секретаря підпільного райкому й командира партизанського загону йому буде так важко.

Всю небезпеку, пов'язану з перебуванням у ворожій тилу, він уявляв собі добре. А от передбачити, скільки невійськових, буденних турбот ляже на його плечі, він не міг.

До району фронт підкотився так швидко, що ледве встигли сформуванати ядро загону й ночами вивезти в ліс військове спорядження та продовольство.

Комісар загону Короленко, колишній завідувач відділу пропаганди й агітації райпарткому, дивувався, навіщо стільки борошна й солі, цибулі та крупи, махорки та гасу заготовляє начгосп загону. Адже згодом можна буде все це дістати і в колгоспників.

— Думати, Петре Володимировичу, треба не лише про загін, а й про тих же колгоспників. Звичайно, поділяться вони з нами. Але німці за це їх по голівці не поглядять. А навіщо нам зайві жертви? Ти кажеш — через це частина населення одразу прийде до нас?.. Ні, то жорстока стратегія...

— А для чого ж тоді газети щодня пишуть про фашистські звірства?

— Великого розуму в тому я не вбачаю. Статті ці, навіть найоб'єктивніші, викликають не лише ненависть до ворога, а й страх перед ним. А з іншого боку виходить якось наївно. Нібито існують окупанти добрі й злі... Окупанти завжди залишаються окупантами. Вони можуть бути й «добренькими», якщо населення буде сидіти тихо і в усюму виконуватиме їхні вказівки. Але жоден народ не сидітиме склавши руки, коли зазіхають на його свободу. Й ми битимем ворогів не за те, що вони злі, а за те що вони окупанти. Й не будемо чекати, поки газети переконають населення, що гітлерівці — звірі в людській подобі.

Перша-ліпша армія, що захоплюватиме чужу територію, нічим не відрізняється від сьогоднішніх зарізак. Згадаймо вікове польське панування на Україні колоніальні війни Англії, нашестя Антанти. Чим вони кращі за сьогоднішню окупацію?.. Найбільше зло на землі — війна й загарбання чужих земель, хоч би як їх називали облудні політики.

Так треба й пояснювати людям. І вони зрозуміють і прийдуть до нас. Інакше нам не прожити й місяця...

Й Іван Павлович намагався частіше бути на людях. А повертаючись у загін, щодня жорстоко й наполегливо навчав своїх людей партизанської науки. У вільний час разом із іншими працював по господарству.

До настання холодів треба збудувати землянки не лише для тих п'ятнадцяти чоловік, що пішли разом із ним, а й для майбутнього поповнення.

Зброї — обмаль. Слід було вчасно подбати за неї, бо вже на всіх будинках, де до окупації містилися сільські Ради, а зараз неоковирними вивісками скалили зуби «управи», німці розклеїли оголошення про збір радянської зброї від пістолета до важких гармат. «Лояльним українцям», які вказуватимуть німецькій владі на сховища радянської зброї, обіцяно було... сіль і горілку.

Щоправда, лише на аматорів солоного та гіркого зараз тільки й могли розраховувати німецькі ортскоменданти. Тили в них були ще нечисленні, допоміжна поліція в стадії організації, але з часом становище могло змінитися.

А зброя таки була. Цілі підрозділи й частини Червоної Армії полягли на цій землі в нерівних боях з німецькими танковими силами. Ті ж, що проривалися з оточення, на тяжких своїх шляхах губили зброю разом із людьми.

Дезертири, котрих теж було немало, полохливо кидали гвинтівки в канави та жита.

Були й хитрі запасливі дядьки, які на всякий випадок потай од власних дружин чистили й змащували знайдені пістолети й ховали їх у стріху чужої повітки.

Були гвинтівки й у поліцаїв.

Найбільше зброї мали німці, але її можна було здобути лише в боях. Крадіжка зброї в окупантів була справою майже безнадійною.

Німець заходив до хати й клав на стіл пояс із пістолетом на знак того, що квартира зайнята. Й спробуй-но взяти того пістолета, як у тебе троє дітей, дружина та ще й батько з матір'ю.

А зброю треба роздобувати, бо ж настане час коли сюди йтимуть старе й мале. А поки що не йдуть...

Одні приголомшені своїм непевним становищем напів-полоненого-напівдезертира. Інші очікують якогось знамення. Ще хтось затаїв злобу з часів колективізації. Хто носить у серці люту пам'ять, а хто просто розгубився і втратив віру.

Іван Павлович не злостився на людей. Багато в чому він розумів їх. І хоч не схвалював, проте й не судив.

«Час вилікує багатьох,— думав Чорний,— багатьом зніме полуду з очей».

А поки що дехто вуха розпустив від казок про сите життя за нової влади, лаштує самогонний апарат, заливає сліпи самогоном.

У містах починають голодувати. Кінчаються продукти, запасені з літа. Німці й не думають налагодити постачання — треба звільнити міста від аборигенів. Ціни обростають нулями. Й уже люди лаштують візки, ладнають шлейки й запрягаються в далеку дорогу. Й гуркоче ота біда бруківкою, а за нею — друга, третя, і вже їх цілий обоз... Це у вік електрики і дизельного двигуна... До дальніх сіл по хліб, пшоно та олію... А мимо проносяться моторизовані колони завойовників і обдають цю новітню цивілізацію чорним димом соляру...

На фронті справи теж не ліпші. Все нові й нові міста палають смолоскипами, й на тлі полум'я миготять чорні тіні завойовників.

І мужні душі вщерть наливаються гнівом, а боягузливі — страхом. І, мертвіючи від того страху, тонкі зблідлі уста шепочуть про зраду радянських командирів, про поголовну зраду бійців, про зраду цілих народів. Ніби народ і справді може сам себе зрадити!..

Отут і збережи в незайманості душу й віру в перемогу!..
І Чорному довелося переварити в серці всю муку й скорботу, знайти смисл у цій плутанині, шукати в смітті зернята правди. Віри не втрачав, хоч і самого іноді пробира-ло холодом.

Як будеш переконувати людей, коли не віриш сам?

Як перестанеш вірити в те, в що вірив Ленін?..

Усе своє життя Чорний намагався прожити так, щоб мати право дивитись людям престо у вічі.

Він народився наприкінці дев'яностих років у сім'ї паровозного машиніста депо Київ-Товарний.

З раннього дитинства прилюбилися йому запахи залізниці — гостро-солодкий запах креозоту, кислий — заліза й мастила, по-жіночому ніжні пахощі ромашки на укусах насипу.

Полюбилися залізничники — кремезні, вусаті й мовчазні люди з солідними кишеньковими годинниками «Павел Буре, поставщик двора Его Императорского Величества», з фанерними баульчиками, з нудьгою за дружиною і дітла-хами, з почуттям гідності богатиря робітника.

Сімнадцяти літ Ваня Чорний уже годував топку паровоза любовно, як дитину з ложечки. А за три роки хвацько оббігав на ходу казан, обтирав до блиску шатуни та мідяшку й веселим богом визирав із тісної рамки паровозно-го віконечка ліворуч від батька.

Веселий і важкий фах помічника машиніста вберіг його від першої германської війни. Вберіг, але й зблизив, бо, ставши несподівано машиністом (батько нагло помер), водив ешелони до фронту.

Верстовими стовпами промайнули роки: шістнадцятий, а за ним — сімнадцятий...

І ось,— мов петарда на рейках перед зруйнованим мостом,— вибухнула революція.

Фронт, який в уяві Івана складався з тисяч озброєних людей, розвантажених на глухих полустапках, почав розлазитись, обліпивши состави галасливими живими кет-тягами.

Багато чого ще не розумів молодий машиніст. Але бачив: у житті сталося щось значне.

Хоч звично виходили чергові по станції і стояли, як і раніш, за два кроки від рейки, тримаючи дротяні кільця з бронзовими жезлами, та звичний ритм на залізниці було порушено. Залізничні артерії війни пульсували нерівно — серце імперії билось у надриві.

Це був дуже складний час. Не кожен міг самотужки розібратися в плетиві доріг, що відкривала перед ним революція. Тому люди так часто мітингували — вчилися мислити.

Ораторів було багато: недорікуваті й красномовні, гарячі й насмішкуваті, вони потрясали кулаками, били себе в груди, рубали повітря долонями, обіцяли й погрожували.

І були оратори, які нічого не обіцяли.

Вони нічого не просили.

Не викликали в свідки тіней Робесп'єра і Марата.

Вони говорили просто, аж занадто просто, і солдати та їхні дружини з перших слів погоджувались із ними.

Селяни не слухали ні про зорю, ні про епоху, а от цих, що говорили про розподіл поміщицької землі та ще й без викупу, розуміли з півслова.

І виявилось, що й кучерявий машиніст Іван Чорний теж був за восьмигодинний робочий день, за мир без анексій і контрибуцій — проти міністрів-капіталістів.

Разом із іншими машиністами він відмовився вести поїзди на Петроград в часи корніловського заколоту.

Гідра контрреволюції сичала всіма своїми головами. Треба було братися за зброю. І Чорний став червоногвардійцем, а потім і членом Російської соціал-демократичної робітничої партії (фракції більшовиків).

Вірність революції вимірювалась не кількістю промов, а готовністю пожертвувати життям за її знамена.

У громадянську війну Іван Чорний водив червоні бронепоїзди і разом із ремонтною бригадою ремонтував їх після боїв. «Мировая революция» — таке горде ім'я носив поїзд, що складався з паровоза, двох броньованих платформ із тридюймовками і з кількох вантажних, обкладених із боків мішками з піском.

Чорному доводилось не лише водити й ремонтувати паровози, а й розбивати їх.

Якось вивів на лінію маленький маневровий, розігнав його назустріч грізному денікінському «Сыну России». Це було темної осінньої ночі. Паровозик ішов з погашеними вогнями, й білогвардійський машиніст помітив його лише сажнів за п'ятдесят. Білогвардієць не встиг ні загальмувати, ні дати контрпару. Чорний зіскочив із підніжки й скотився під укіс.

Він був занадто близько від місця зіткнення, і його мало не обварило парою після того, як бронепоїзд буквально

виліз на маневрову «кукушку» і зі страшним гуркотом потяг за собою під укіс бронеплощини й вагони. Котел його вибухнув і велетенською жабою плигнув сажнів за двадцять від поїзда.

Тієї ж ночі Чорний добрався до своїх цілий і неушкоджений, якщо не рахувати збитого ліктя і подряпаного обличчя.

Двадцяти шести років він уже був начальником депо.

Сивовусі майстри почали першими торкатися козирків, зустрічаючись із ним, і кликали його вже не «Ваня» а «Іван Павлович».

Чорний не змінив своїх звичок, ставши значним начальником. Він, як і раніш, ходив у шкіряному кашкеті з червоною зіркою і в розстебнутій шкірянці. А вечорами йшов до будиночка машиніста Криворучка й сидів на лавці під хатою доти, доки господар не помічав його й не бурчав до дочки Клавдії:

— Іди вже. Сидить твій начальник.

Про ці його незвичайні зальоти знало все депо, й майстри та машиністи добродушно кепкували над ним — звичайно, в спину.

Тож нікого не здивувало, що білява Клавочка Криворучк одного дня стала Чорною.

Як усі дівчата з робітничих околиць, вона була жалісливою, вірною і самовідданою дружиною. Вона могла чекати його з роботи до півночі, засинати, сидячи за столом із шитвом і оберігаючи його вечерю своїми посаговими подушками. Розпитувала його про всі службові новини, бідкалась, коли йому в чомусь не щастило, сплескувала руками від радості з приводу кожної удачі дено, бо там була половина душі її Вані.

Вони довго розмовляли в постелі, голова Клавдії лежала на твердому біцепсі чоловіка. Вона гаряче дихала йому в щоку й ревниво чекала, щоб він у тисячний раз назвав її коханою, і чесне її тіло відповість йому цютливим і радісним своїм теплом.

Вони любили одне одного щиро й ніжно, ніколи не сварилися і не таїли в душі сумнівів.

Одне затьмарювало їхнє щастя — не було дітей. Іван Павлович не мав часу думати про це, зате Клавдія потай сумувала. Тамуючи пекучий сором, вона показувала себе веселим гінекологом, їздила на курорти, та все було марно. Ніби сама доля мстила їм за надмірне щастя розділеної любові.

Так і постаріли, не дочекавшись дітей.

Вони страшенно боялись втратити одне одного. Тому такою тяжкою була їхня розлука, коли Клавдії Степанівні довелось евакуюватися.

Якби не щоденний клопіт і смертельна небезпека у ворожій тилу, Іван Павлович не зніс би розлуки з дружиною. Йому не вистачало її на кожному кроці. Щоразу в думці він питався її поради, розмовляв із нею і марив зустріччю.

Йому було зараз сорок п'ять років. Він був дужий і нерозтрачений, і часто вона снилася йому молодою.

Іван Павлович розумів, що кожному з його друзів так само важко.

Чорний, звичайно, не знав, доки протягнеться війна, скільки жертв вона забере. Але вірив у геній Сталіна, а ще більше — в силу партії і народу. Він на власні очі бачив силу ворога й складність ситуації на окупованих територіях, яку дехто намагався ігнорувати. Але тоді він не міг і подумати, що війна буде такою тривалою і забере десятки мільйонів жертв. Та й хто думав про це?

Попереду були великі бої, великі поразки й розчарування. Попереду було багато помилок, великі дурниці, які в устах підлабузників набували змісту осмисленого й геніального. Була титанічна енергія партії, велика самовідданість народу, його велика історична інтуїція і готовність пожертвувати всім в ім'я перемоги. Попереду були невидані звитяги.

А на сьогодні не було ще навіть закінчене формування загону, не в усіх селах були розвідники, й навіть рації не мав загін. Командування обіцяло надіслати з Великої Землі радиста. Чекали щонаочі. Коли проходили над лісом наші літаки, бійці щоразу стріляли з трьох гвинтівок трасуючими кулями. Але у відповідь сигналу не було.

Невже забули?

25. ТОРГИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Данило Іванович із зарічанськими жінками на кількох підводах, навантажених харчами, прибули до табору опівдні.

Ніхто з них ніколи не забуде видовища, що відкрилося перед їхніми очима.

Табір містився у величезній, на кілька гектарів, ямі поруч із цегельнею.

На виїзді руками полонених німці встановили ворота, схожі на святкову арку. Над ними майорів прапор з білим кругом і свастикою в центрі. Обабіч стояли дві будки для вартових. Тут же ташувався і дерев'яний будиночок начальника варти.

Усю територію табору по верхній бровці обтягли колючим дротом у два чи три ряди, а по всьому периметру огорожі бовваніли дерев'яні вишки з кулеметами.

Табір був пересильний, тому капітальних будівель ніхто не споруджував.

Обслуга містилася в конторі цегельного заводу. В госпидарських бараках німці тримали продовольство.

Кілька десятків тисяч полонених червоноармійців та цивільних скупчились у ямі. Вони днювали й ночували під відкритим небом, спали покотом просто в багнюці, живі лежали поруч із мертвими.

Щоранку полонені під конвоєм табірних поліцаїв та німців виносили нагору кілька десятків, а то й сотень своїх померлих товаришів. На терені цегельні німці вирили бульдозерами довжелезні канави. Мертвих складали стосами, пересипали хлорним вапном і чекали, поки канава не наповниться. Тоді загортали землею.

Нудотний трупний дух стояв довкола.

Ще страшніші запахи доносило вітром з ями. Важкий дух давно не митих людських тіл, випари мокрої одежі, гнилого людського м'яса й екскрементів із відкритих відхожих ям навіть здорову людину могли довести до божевілля.

Зарічани наспіли на той час, як полоненим роздавали обід. У кількох місцях стояли казани, з яких кухарі під наглядом поліцаїв ділили баланду. Здалеку не видно було, що то за вариво, проте скидалося воно на звичайнісіньку воду. Кухар лив її в консервні банки, в котелки, а то й просто в зашкарублі пілочки. Замість хліба кожен одержував склянку проса.

Тітка Ксеня від цього видовища мало не зомліла.

Жінки почали кидати за дріт хліб і сиру картоплю. В ямі зчинилася колотнеча. Палиці поліцаїв загуляли по головах людей. Вартовий із вишки полоснув чергою з кулемета:

— Цурюк! Цурюк!

Данило Іванович нагримав на жінок:

— Що ви робите, дурепа?! Не одного ж уб'ють...

Потім Корзун пішов розшукувати начальника табору. Знайшов його в конторі цегельного заводу.

Здоровило обер-лейтенант ліниво розкладав пасьянс.

Він одмахнувся від Корзуна, як од мухи, й усе тицькав пальцем у карти. Потім згріб їх зі столу, вилаявся і підвівся. Він був на цілу голову вищий за Данила Івановича й дивився на нього насмішкувато й весело.

— Пане, ком, ком,— сказав йому Данило Іванович, покосившись на фельдфебеля, що був у кімнаті.

Німець засміявся.

— Что тебе надо... э-э... рус?

— Я — староста. Прийшов, щоб відпустили полонених із нашого села.

— Папір,— простяг руку німець.

Данило Іванович подав йому своє посвідчення.

Офіцер покрутив його в руках і зневажливо зморщився.

— Шайзе.— Потім знову засміявся і сказав по-російському, хизуючись вимовою:— «Сухая ложка рот дерёт».

— Так, так,— закивав Данило Іванович.— Ми про це подумали.

— Ты мне давай... э-э... пятьсот целковый, цванцихь аер... э-э... двадцать яек... айнс кило буттер... кило масла... за каждый голова.

— Дорого правите, пане офіцер... Де в нас стільки грошей?.. Скиньте вже хоч карбованців триста... По двісті дамо. Й продукти.

— Найн! — сказав німець.— Дас іст ніхт цу тоер¹.

— Нема в нас стільки, пане. Доведеться, мабуть, їхати до вищого начальства...

Німець насупився, поморгав віями.

— Доннерветтер!.. Сакрамент!.. Нун, гут. Драй гундерт рубель. Триста рублей... Масло, яйки, мет...

Ударили по руках.

— Только... э-э... украинер... Руссен унд андере ляссе ихь ніхт фрай.²

— Добре, нехай уже й так...

Данило Іванович витяг з-за пазухи товсту пачку тридцяток, загорнену в хустину. Відлічив двісті штук.

Німець поплював на пальці й перелічив ще раз. Потім вони вдвох підійшли до підвід.

Обер-лейтенант діловито перевіряв яйця — хитав коло вуха — чи не повсихали. Вмочив пальця в мед, лизнув.

— Гут! — І зажмурився. Потім гукнув на солдата, й незабаром прийшло їх четверо з ящиками. Поскладали

¹ Це не дорого (нім.).

² Росіяни та інших я не звільняю (нім.).

лійця, масло, забрали бідони з медом і понесли до казарми.

— Цванціхь кепфе¹,— кинув офіцер до вартових.— Зі верден іре фаміліеннамен ауфшрайбен. Зі зінд гешторбен².

Обер-лейтенант повів Корзуна на вартову вишку. Подав йому бляшаний рупор і вистрелив угору з пістолета. Галас у ямі поволі вщух.

Данило Іванович глибоко вдихнув повітря.

— Люди добрі!.. Я — зарічанський староста... З Київщини... Пан комендант,— кивнув на обер-лейтенанта,— відпускає додому двадцять чоловік зарічан... Усі зарічани... хворі й здорові... піднесіть руки!

Люди внизу захвилювались, закричали, і кілька тисяч рук потяглося до вежі.

— Так не можна... ви й самі не вийдете, й решту загубите... Тільки зарічани!..

Руки обважніло опускалися донизу. Залишилось п'ять чи шість.

— А ще Пастушенко Андрій?.. Пастушенко!

— Андрусіку! — не своїм голосом закричала тітка Ксеня і метнулася до дроту. Вартовий гаркнув і кинувся до кулемета. Обер-лейтенант димів сигаретою і безсторонньо спостерігав за всім цим.

Жінки схопили Пастушенчиху попід руки й відтягли до підвод.

— Друзі, братці! — знову загукав Данило Іванович.— Пастушенко Андрій!..

— Є! Хворий!..

— Зарічани! Допоможіть йому до воріт!.. Ще тринадцять пораниених і хворих заберу з собою. Хай називають свої українські прізвища.

Данило Іванович зійшов із вишки й подався до воріт. Туди вже пробивалися полонені односільчани. Двоє з них вели попід руки Андрія.

Тітка Ксеня стояла коло вартового й, приклавши руки до грудей, стогнала й хиталася, мов п'яна.

Корзун вказував німцеві на своїх, і той шлангом, як худобу, виганяв людей із кошари. Андрій теж дістав своє. Тітка Ксеня скрикнула, тигрицею кинулась до солдата. Данило Іванович перехопив її і скреготнув зубами:

— Здуріли, Оксано?! Хочете, щоб усіх рішили?!

Схлипуючи, Пастушенчиха припала до сина.

¹ Двадцять чоловік (нім.).

² Запишіть їхні імена. Вони померли (нім.).

— Андрусіку, кровинко моя!..

Юнак ледве стояв на ногах. Він безвільно гнувся в її обіймах і, здавалося, не бачив матері. Смертельна втома й байдужість до всього стигли в його погляді.

Жінки хором заспокоювали матір і разом з нею потягли Андрія до підвід.

— Ну, тітко, адже живий він, живий!..

Кілька десятків хворих і поранених скупчились по той бік воріт.

— Люди, не можу... іншим разом... — благав їх Корзун. — Ми про вас не забудемо... — І навання тицькав пальцем: — Ось ти зарічанський... і ти... Не Моргунов, а Моргун... Моргун, кажу тобі... А ти — Наливайко... Кривоніс... Так, так... Ти — Саркіян?.. Кажі німцеві — Сергієнко... Не Абдурахманов, а Абдурахманенко...

Данило Іванович так розгубився, що зараз навіть не міг підказати більш-менш вдале українське прізвище.

Поранених повмощували на підводи. Данило Іванович, затуливши вуха, просто втік від благання поранених по той бік дроту.

— Пане обер-лейтенант, відпустіть ще хоча б з десяток!..

— Найн¹, — сказав той і поклав руку на кобуру. — Век!²

— Нелюди ви! — процідив Корзун.

— Но, но, рус! Йе мер файнде штербен, десто мер пляц бляйбт фюр Гроссдойчлянд!³

Данило Іванович скреготнув зубами, але змовчав.

Кілька мішків картоплі й печений хліб зарічани залишили біля воріт. Вартовим дали по десятку яєць, і ті пообіцяли передати продукти в табірну кухню. Хоч не дуже й вірилось у їхню порядність, проте іншого виходу не було.

Вже сутеніло, як підводи викотились на шосе. Поранені й хворі не подавали голосу. Боялись, мабуть, щоб німці не передумали. Жінки тужили над ними, як над покійниками.

Пастушенки їхали з Корзуном. Андрій коливався на сні, як неживий. Очі провалилися, ховалися в синіх колах. Смертельна апатія була в його погляді. Мати, ковтаючи сльози, все підмощувала сіно під ватник, що правив йому за подушку.

— Не женіть так, Даниле Івановичу, — благала вона.

¹ Ні (нім.).

² Геть! (Нім.)

³ Чим більше ворогів помре, тим більше місця залишиться для Великонімеччини! (Нім.)

— Треба тікати... Не з розумними жартуємо...

Жоден із полонених ще не вірив у врятування. Люди боязко шулились і мовчали. Мимо них, обмацуючи вогненими вусами фар, частенько проїздили німецькі машини, й солдати на кузовах здивовано позирали на підводи зі скелетами в радянській військовій формі.

Треба було забиратися подалі від автомобільної траси, щоб випадок не став нещастям для двох десятків людей. Адже начальник табору не дав їм жодного документа, й перший-ліпший польовий жандарм, а то й просто якась піхтура могли завернути усіх назад до табору.

Це розуміли й полонені, й жінки. Сама лише тітка Ксеня була так засліплена щастям зустрічі з сином, що вже й не помічала небезпеки. Андрусик був із нею, а вона навіть ціною власного життя зуміє захистити свою дитину...

Відганяючи тривогу, Данило Іванович думав, чому німці так легко відпустили приречених. І коли перед його очима знову пройшло все страшне, що побачив у таборі, відповідь прийшла сама. Жодного обліку там не існувало, бо табірні чини не несли відповідальності за людське життя. Воно не мало вартості в тому пеклі. Обслуга відповідала лише за те, щоб червоноармієць не втік із табору. Фашистам потрібно було знекровити радянський народ, позбавити його резервів для майбутніх битв. Ворогів влаштовував кожен мертвий червоноармієць — на полі бою чи в таборі. Це була диявольська стратегія, і її виконавцями були не лише солдати й офіцери вермахту, а й голод та дизентерія.

Що ж тоді могло загрожувати обер-лейтенантові за два десятки голів поранених росіян? Йому було однаково — засипати їхні трупи хлорним вапном чи вигідно продати напівживих за яйця й масло. Та чи й оклигають вони?.. В широких масштабах він не міг робити цього. То не відповідало б загальній стратегії. А в дрібницях... ну, невелика авантюра...

І, як кожна авантюра, ця теж таїла в собі загибель для того, хто її вигадав. Бо табірні доходяги, якщо їм пощастить знову взяти до рук зброю, тричі умруть, перш ніж ворог захопить їх удруге.

Данило Іванович незчувся, як заїхали на путівець, і колеса м'яко застугонили по накоченим ґрунті.

Стемніло. Щоб не наражатися на небезпеку, Данило Іванович звернув на стерню, і хвилин за десять підводи зупинилися в балочці. Коней розпрягли, попутали й пустили

пастись. Жінки розклали на возах їжу й разом з бійцями почали вечеряти.

— Не налягайте, хлопці,— просив Данило Іванович.— Не для того стерпіли голодну муку, щоб померти від їжі. А ви, молодиці, жалійте їх розумом, а не серцем!..

Корзун сам слідкував, щоб бійці не з'їли зайвого.

Андрій — той зовсім відмовився від їжі. Тітка Ксеня ледве вблагала його з'їсти рідке яйце. Проте й воно не пішло йому на користь: за кілька хвилин по тому один з бійців одвів його в поле.

Повечерявши, знову рушили в путь.

Тепер усі повеселішали, і вже на окрик якогось поліцая в першому ж селі бійці відповіли сміхом і свистом. Той позадував у чинюс хвіртку.

— Ну, козаки, вважайте, що вже на волі... До самого Заріччя не зустрінемо жодного німчя,— весело промовив Данило Іванович.

Він замотав віжки за ручицю, вийняв шмат газети й вогниво. Одірвав клаптик паперу, а решту передав через плече бійцям. Скрутив цигарку й щіпками наділив самосаду сусідам. Заhekано збігалися й з інших підвід, наставляли долоні.

— О, то в тебе, старосто, ціле багатство! За таку цигарку в таборі віддавали обід...

— Не журися, хлопці, тепер піде інакше. Віддам вас молодицям на поправку, одужаєте, а там — світ широкий. Хочеш — у прийми приставай, хочеш — у молотники, а хто й у ліс... по дрова... Занишу я вас, козаки, в подвірні списки, адже своя рука — владика. Народ у нас гостинний і добрий, тільки доведеться вам усім назватися українцями, бо німці вважають, що Україна вже твердо в їхніх руках. Чимало українців випустили з таборів — треба ж комусь працювати... А ми днів за два зберемо продуктів, і, може, пощастить викупити іще когось...

— А за кого ж ти, старосто, будеш? — з робленим смішком запитав один із полонених.— Не розумію — для чого ти нас визволив? Ну, своїх, сільських, це ясно. А ми ж тут — і росіяни, й казахи, й вірмени... В наймити, чи як?.. Вже, певно, й куркуль повернувся, а наймита нема...

— Гострий ти дуже!..— покрутив головою Данило Іванович.— Усе тобі розжуй і в рот поклади... За кого я — питаєш?.. А за кого ж може бути німецький староста?.. А чи питав би ти, якби оце, скажімо, був партизаном та зцапав мене?.. Або з частиною Червоної Армії зайняв Заріч-

чя, а тут я тобі навстріч?.. Я от не питаю, хто ти та звідки, а забрав тебе з табору, бо бачу свою користь... А ти розумій... Більше того — поки ти гнів у таборі, мене німці відпустили самі ще й папір дали... Гадаєш — це просто?..

Корзун говорив крізь зуби, глумливим тоном, зі злістю, так що бійців аж холод пройняв. Той, що розпитував, гмикнув.

— Зрозуміло...

— Нічого тобі, голубе, не зрозуміло. Зараз дуже важко зрозуміти щось до кінця. Як твоє прізвище?

— Наливайко,— засміявся полонений.

— А справжнє?

— Забувся.

Данило Іванович знову покрутив головою і усміхнувся:

— Молодець.

— У мого батька всі такі.

— І хто з тебе буде, як оживеш?

— Приймак... Ні, мабуть, молотник.

— Ну й ну.

Довго їхали мовчки. В полі стелився туман. Місяць високо стояв у небі, і в холодному його сяйві блідли зірки. Важкі тіні лягли на обличчя людей, і риси їхні здавалися грубими, мов у камінних баб. Пробирало вогкою свіжістю. Бійці кутались у шинелі, розгортали блаженські пілотки й натягали на вуха.

Тітка Ксеня укрила Андрія лейбиком, тілом своїм заступала сина од вітру.

— Не треба, мамо, застудитесь... Я в дощ спав на землі — й нічого.

— Візьміть, Оксано Василівно, мого бушлата. Мені не холодно.

— Ні, ні, Даниле Івановичу, я отак їхала б на край світу... В мене зараз на серці стільки того тепла!..

Данило Іванович почав роздягатися, та Пастушенчиха поклала йому руку на плече.

— І не думайте! Я й так вам вдячна на всьє життя.

Перед світом людям смертельно захотілося спати. Доїхали до розореного хуторця, і Данило Іванович вирішив дати усім спочив.

Розпрягли й попутали коні, вляглися на возах і під ними. За кілька хвилин чути було лише фиргання коней та сонне марення хворих.

Прокинулись, як уже сонце підбилося височенько.

Данило Іванович побудив бійців і послав шукати хмизу.

Незабаром весело залопотіли язики полум'я під солдатськими котелками. Люди вигрівали руки, радісно жмурились на вогонь. За півгодини картопля в кожухах була готова. Бійці перекидали її з руки в руку, нетерпляче обирали просто зубами. Данило Іванович накраяв сала і дав кожному по шматочку. Хліба було так багато, що полонені дивились на нього з страхом.

Але найбільший подив викликала четвертина самогону, яку Корзун витяг із кошика і розпеленав перед очима одурілих від захвату чоловіків.

— Кожному по півшклянки, а то повпиваєтесь і заведете «За що мир погибає...»

Шклянку опорожнювали побожно, як причастя.

Коли черга дійшла до господаря, він оглянув усіх і спитав:

— А де ж той... Наливайко?

Усі переглянулись.

— А й справді?..

— Чи хто бачив його?

Полонені знизували плечима.

— Пішов він,— сказав один.

— Ну що ж, вольному — воля... Проте міг зробити це й пізніше. Данило Іванович зітхнув.— Нічого він не зрозумів...— Помовчавши, Корзун підняв склянку.— За вашу долю, за вашу волю!.. І хоч хай що там — до кінця залишайтеся людьми. Й майте віру в людей, бо інакше загинете. Бо інакше — ні спокою вам, ні просвітку... як от мені...

Корзун похнюпився, зітхнув. Потім випив, мотнув головою.

Всю дорогу аж до Заріччя не промовив ні слова.

В селі притримав коні й обернувся до жінок:

— Розведіть хлопців по хатах!..

Під'їхав до садиби Пастушенків і почекав, поки Оксана Василівна допоможе синові злізти з воза.

— Ну, сину, живи!.. Добре, що пощастило знайти тебе...

— Дядьку,— відповів Андрій ламким голосом,— я довіку не забуду цього. Як вам вдячний, то цього словами й не скажеш. Та краще було б мені подохнути в таборі... хай би хтось інший, не ви... Пробачте, але правда святіша за все... От скільки добра ви зробите, а в очах людських залишитеся старостою, фашистським слугою...

— Сину, що ти?..— сплеснула руками тітка Ксеня.

— Я бачив, мамо, як люди горіли живцем, а не здавались на милість ворогам!

— А ти ж якої хвороби здався?! — потемнів Корзун. Оце така дяка, Ксеню Василівно?..

— Боже мій, Боже!..

Корзун криво усміхнувся і рушив до свого двору.

Коло перелазу стояла Ївгіна. Вона, мабуть, не чула нічого, бо аж палахкотіла від трепетної радості та три воги.

— Даню,— сказала вона вогко.— Минулої ночі уві сні я билась із тобою. Гадала — до чого б це? А сон в руку Прибилась додому Мариня...

26. ПАРАШУТИСТИ

Західним крилом село припірало до річки, на північ і схід тяглися ліси, на південь — рілля та луки.

Ліс сягав аж до залізничного вузла — кілометрів за двадцять од Заріччя.

Селом проходив шлях на Одесу.

Німецький жандармський пост мав завдання пильно охороняти міст і шосе від партизанських диверсій.

Зо два місяці все було тихо. Жандарми й поліцаї чули, що Чорний залишився в тилу й збирає силу. Проте стикатися з ним вони ще не мали нагоди й тому не тривожились.

«Посидять у лісі, поклацають зубами з голоду та й розійдуться», — казав начальник поліції Горох.

Колгоспників попередили, що, коли наважиться хто допомагати партизанам продовольством, втратить не тільки хату, а й голову. Горох був певен, що йому не доведеться важити життям, а арешти — робота більш-менш безпечна.

В поліцейській службі Вітько вбачав перший щабель своєї кар'єри. Відзначиться — переведуть його в СД. А там — носитиме німецьку військову форму, й навіть самі німчаї боятимуться його. Аби тільки слухна нагода.

Якось на світанку він прокинувся від неугавного деренчання телефонного апарата.

Він скочив з ліжка й схопив трубку.

— Якого чорта?!

Те, що він почув, так вразило його, що він із хвилину кліпав очима.

— Ну добре, стеж, я зараз буду. Німцям не дзвони, бо, як виявиться, що тривога марна, — наб'ють пику й тобі й мені...

Горох поквашно одягся, кинув у кобуру пістолет. Кілька запасних обойм поклав до кишені.

— Віть, куди ти? — стривожилась мамуля.

— Діло є.

— Та й що?

— Лежить, лежить...

Мамуля терла рукою шию, а округлені очі її вп'ялися у Вітькове лице.

— Ой, Віть!.. Може, на партизанів?

— Та ні, кажу вам!.. І не галасуйте. Я пішов.

Горох побіг сонною вулицею. Пилюку прибило росою, і незабаром чоботи його по кісточки вкрилися сірим оксамитовим нальотом. На вулиці — ні душі. Стояли передранкові сутінки. Тільки на сході мертвим зеленкуватим світлом розливалася зоря.

«Добре буде, як справимось самі», — думав Вітько.

Він навшпиньки забіг у двір поліції.

На ганку в кутку, обнявши гвинтівку, спав вартовий.

— Рогатик! — ревноу Горох і заїхав його в писк.

Поліцай схопився, очманіло вилупив очі й, страшно гикнувши, смикнув за спуск гвинтівки. На Вітькове щастя, вона була поставлена на запобіжник, і Горох з насолодою вдарив поліцаю ще раз.

— Ти що кимаєш?! Розстріляю гада!..

Аж тепер поліцай впізнав начальника.

— Не спав, їй-богу!.. Як не вірите...

— Ось доповім Вішке — він з тебе спустить не тільки штани, а й шкуру!.. Гукай тривогу, рогатику!

За п'ять хвилин із десятків поліцаїв вишикувались у дворі.

— Струнко! — скомандував Горох. — Зараз їдемо в Заріччя на завдання. Запрягайте дві брички й гайда!.. Розійдись!..

Застояні коні кресали підковами вогонь. Постаті поліцаїв безвільно коливалися на сидіннях. Як далекий весняний грім, прогуркотів міст.

На зарічанській царині, далеко одставивши гвинтівку, бовванів поліцаїв. Побачивши своїх, він замахав рукою. Їздові погнавши коней учвал.

— Тру! — натяг віжки передній, порівнявшись із поліцаєм.

— То де ти їх бачив, Воловенку?

— Ще темно було, як он звідти літак летить. Без вогнів. І високо — тільки мурчить. Став затихати, аж бачу проти

місяця — мов три хмаринки. І усе нижче й нижче. А потім пропали. Я тоді до управи й ото подзвонив.

— Не брешеш?

— Присей-бо.

— Та й чого б оце він скидав їх на полі?

— Безпечніше. Не хотіли, мабуть, покалічитись у лісі.

— Мо', й так... Де ж їх шукати?

— Ніде їм не бути, як у Княжім байраці. Там парашути закопають, пересидять до ранку, а завидна роздивляться і гайнуть...

— Нікуди вже вони, рогатики, не підуть...— заграв жовнами Вітько.

— А так.

— Ну що ж, ходім. Оточимо, наженемо страху, а там кінчатся в них патрони — візьмемо живцем. Але зятяте, що живцем вони не здаються. Цілити в руки або в ноги. Глядіть!..

Надворі розвиднилось. Обличчя поліцаїв ніби схудли й посіріли. Вони із заздрістю позирали на Гороха, який зовні нічим не виказував свої тривоги.

— В село вони ще не пройшли, — жував губами Воловенко. — Там коло греблі засів Корчук. І в поле не одійшли, бо так собі думаю — в лісі їм вигідніше...

— То гайда! — скомандував Вітько.

Поліцаї тасьмою дійшли до яру. Тут Горох зупинився і почав гризти нігті.

— Автомати в них...— висловив припущення Воловенко. — Й гранати.

— А ти думав — тільки заарештованих водитимеш? — зневажливо примружився Вітько. — Й не панікуй! — Він довго кліпав білими віями, а потім раптом засміявся: — А чим з нас кепські партизани? Шинелі — московські, чоботи — кирзові, штани — засмальцьовані... Воловенко й зовсім цивільний... Скидайте пов'язки, переходимо на службу до більшовиків... Під команду партизанського командира товариша Чорного. Чули такого? Іван Павлович... Послав він нас простягти руку єдинокровним братам із Великої Землі... Второпали?..

Розділившись на дві групи, поліцаї рушили. Байрак був глибокий і звивистий. Він брав початок з лісу, перетинав село і тягся аж до сіножаті. Поросьть від кореневищ зрубаних дерев кучерявилась на схилах, а на дні, зяючи іржавими криничками коров'ячих слідів, шелестіла очеретом, осокою та вільшиною гнила рудка.

Поліцаї йшли довго, аж повпрівали.

Й раптом за поворотом Горох помітив людей. Їх було троє. Сиділи на траві під берізкою і снідали з фінських ножів консервами. Під рукою в одного лежав ППД.

Горох упав на землю і махнув рукою. Поліцаї полягали й собі. Звиклі заарештовувати й бити беззбройних, зараз вони почувалися голими й приреченими. Тільки страх перед Горохом утримував їх тут. Кожен знав, що Вітько може забити не змигнувши оком. Вони ненавиділи його не за жорстокість, якої вистачало й у кожного з них, а за холодно-кровність і диявольську винахідливість, яких їм бракувало.

Горох покликав до себе двох найближчих. Ті підповзли.

— Мерщій уперед — одріжете шлях до річки.

«Хай поснідають — не будуть злі...» — подумав він.

Холодним хижим поглядом Вітько пильно стежив за людьми вниз. Вони були перед ним як на долоні — молоді хлопці в бушлатах і плащ-наметах.

«Парашути вже, мабуть, закопали».

Горох глянув на годинника. Хотілося лежати так цілу вічність.

Парашутисти кінчали снідати. Обтерли ножі об траву й позасовували в піхви. Пили воду з фляг. Вітькові страшенно хотілося, щоб то була горілка. Диверсанти про щось неголосно гомоніли. Горох почав нервувати. Ще раз поглянув на облуплений циферблат.

Юнаки в яру почали сперечатися. Один вийняв із планшетки карту, й усі троє схилились над нею.

«Пора», — подумав Вітько. Набравши в груди повітря, він підвівся. Скоса глянув на поліцаїв, і ті наслідували його приклад. Горох закинув гвинтівку за плече, одставив ногу і гукнув:

— Гей, товариші!

Парашутисти сполохано скочили.

— А йдіть сюди! Ми вас шукали й у смітті.

Й Вітько цибато побіг у яр. За ним загупали й поліцаї.

Горох зирнув по той бік яру. Звідти теж ішла йому поміч.

Парашутисти явно стривожились. Двоє з них вихопили пістолети, а третій одвів затвор автомата.

— Стій! Буду стріляти!

— Та ви подуріли?! — засміявся Вітько. — Чого на своїх кидаєтесь?.. Партизани ми, ясно вам, рогастики?.. Із загону Чорного... Е-е, та ви, мабуть, не з тих... Ану, кидай зброю, фашистська наволоч!

Парашутисти розгублено презиралися.

— Пароль! — непримиренно насупився автоматник.

— Отуди! Чорний ризикує задля них людьми, а вони ще й комизяться!.. Підходь по одному й покажуй документи!.. Ні, бачу, що за рогатики!.. Візьміть на приціл цю поліцайську сволоту!..

Вітькові гевали хмуρο познімали з плечей гвинтівки.

Десантники в нерішучості озирали незнайомих у радянській військовій формі без відзнак. Жодного пароля диверсанти, звичайно, не мали. Їм просто доручили зв'язатися з партизанським загonom, що діяв у цих лісах.

Автоматник ще раз кинув крізь зуби:

— Пароль?

— Та який там пароль!.. Смерть німецьким загарбникам — оце й увесь пароль...

Усіх трьох десанників пробрав мороз. Якщо зрада — то це страховинно... Але й безглуздо гинути в бою зі своїми.

— А як Чорного на ім'я та по батькові?

— Іван Павлович. Він у нас був головою райвиконкому.

Запала тиша. Автомат нерішуче окреслював півдугу.

— Кидай їх, хлопці, до біса! — сказав Горох. — Підемо. Самі вони теж втраплять... до поліцаїв у лапи... — І Вітько повернувся до десантників спиною.

— Чекай, — зітхнув автоматник. — Зараз часи суворі... Як ви дізналися про нас?

— Розвідник наш помітив, коли ви приземлювались. Повідомив у загін, і Чорний наказав знайти й провести вас до лісу.

— А ти ж хто такий?

— Командир взводу розвідки. Горох моє прізвище. Може, чув?..

Поліцаї клякли від жаху. Вітькова витримка, мабуть, досягла мети. Поліцаї мовчали. Це радувало Вітька й тривожило десантників.

— Ну, якщо йдете, то ходім, а ні — то котіться до чортової матері!..

І Горох рішуче спустився в яр.

Парашутисти вагалися. Вони смертельно ненавиділи ворогів, але в них не піднімалися руки на людей у червоноармійській формі.

Вітько сміливо підійшов до автоматника й простяг руку.

— Ну знайомсь! Горох Віталій.

Десантник керішуче подав свою правицю. Тоді Вітько врочисто ляснув по ній і потяг хлопця до землі. Лівою рвонув догори його автомат.

— Бий енкаведистів! — рєвнув він.

Поліцаї, як вовки, накинлись на хлопців ззаду.

Ляснуло кілька пістолетних пострілів, і двоє поліцаїв звалилися, мов кулі.

Автоматник був цупкий хлопчина й зброї не випускав. Разом із полум'ям в обличчя Горохові сипнуло стріляними гільзами. Проте він цупив зброю, бо розумів, що коли випустить, то десантник викладе їх усіх до ноги. Треба терпіти, поки вилетить увесь диск. Він заплющив очі й намагався повернутися до десантника боком, щоб той не вдарив його в пах.

Парашутист утрачав останні сили. Він заточувався, підбігав уперед і цим зберігав рівновагу. Вибравши слушну мить, десантник потяг поліцая на себе, а лівою рукою намагався повернути автомат на ворога. Але несподівано страшний біль рубонув його по зап'ястю, і він випустив зброю. Ворог викрутив йому руку, й юнак посторчував на землю. На нього навалились зо двоє чи зо троє, і, поки він задихався, втиснутий обличчям у багно, вороги зв'язали йому руки.

Один із його товаришів теж встиг вистрелити кілька разів із пістолета й легко поранив одного з поліцаїв у щоку.

Коли почали викручувати йому руки, він останнім зусиллям навернув пістолет собі в голову. Сухо тріснув останній постріл...

Двох полонених везли до села, як сонце стояло вже височенько.

На підводі коливалися, мов живі, трупи двох поліцаїв і десантника.

В Заріччі про цю подію вже знали.

Захоплених десантників везли на двох підводах нарізно. Руки й ноги їм зв'язали мотуззям. Юнаки сиділи поруч із поліцаями-їздовими, а ззаду теж сиділи поліцаї з гвинтівками напоготові.

Коли в'їхали в село, Горох звелів рєзв'язати бранцям ноги й прогнати пішки.

Все село висипало на вулицю і захололо.

Скажено вила вдова зарічанського поліцая. Вона то падала на груди забитого, то несамовито плювала в обличчя мертвого парашутиста, то коршаком накидалась на зв'язаних.

Вітько тільки зло посміхався з-під білих брів.

— Видери йому балухи! — радив він поліцейші.

Одежа на полонених висіла клаптями, обличчя були брудні й заюшені кров'ю.

— Ой горе!..— хитали головами жінки.— Одігнали б ту сучку!..

— Чого ти скачеш, як зінське щеня?!

— А це хто там?! — визвірився Вітько.

— Не носитиме вже їй Воловенко пайкової муки...

— Знав, на що йде...

Навіть ті з небагатьох, що раділи з приходу німців, на цей раз одверто співчували парашутистам. Їхні сини теж на фронті, й хтозна, може, й з ними таке...

— Дивіться, дивіться,— чувся шепіт,— задній плює кров'ю...

Стрясав жіночі плечі приглушений схлип.

Парашутисти брели з виразом смертельної втоми й приреченості.

Це мальовниче українське село було для них не часткою рідної землі, а місцем на окупованій ворогом території, де вони мали вмерти. Погляд старшого був звернений уперед. У очах його було щось сіре, мов пісок, що шипів під колесами. Молодший, майже хлопчик, усе крутив головою, ніби виглядав когось у натовпі. Й хоч у десятках очей читав: «Сину!..», хоч десятки рук готові були простягтися з ласкою, та не в силі були одірвати його від товариша. Втім, і сам він не пішов би від нього.

Можливо, гадаючи, що виказав їх один із мешканців села,— вони, звичайно, не знали, що Воловенко одержав своє,— юнаки останнім жаром душі ненавиділи зрадника, а може, й усе село.

Так гадала тітка Ксеня, коли, підперши щоку рукою і ковтаючи сльози, марно намагалася зустріти погляд когонебудь із них.

В ту страшну хвилину вона до кінця зрозуміла, що окупація не лише її власне горе, а й нещастя всього народу.

Й вона добровільно взяла на плечі тяжкий камінь спільного горя і відповідальність за все, що діялось перед її очима. Віднині, перебільшуючи цю свою відповідальність, вона почувалася мешканкою біблейського міста, що побило камінням пророка.

Вона повинна спокутувати свою вину.

Тільки в боротьбі.

Іване Павловичу, чому ти й досі не подаєш знаку?..

Я готова. Я на все готова!..

Поруч зі мною стоїть мій наймолодший син, ледве живий, але серцем готовий і здатний до помсти. Я почуваю як страшна ненависть палить його очі, як кулаки в кишнях стислись і стали залізними.

Коли надійде його черга... о Господи, залиши мені хоч одного!..

27. «ХТО ТИ, БАТЬКУ?..»

Того дня Марина прокинулась пізно. Матері й батька вдома вже не було.

Дівчина довго лежала в ліжку й дивилася на свою постать, що вимальовувалась під простирадлом. Вона відчувала себе довгою-предовгою. Як життя. Авжеж, і життя в неї довге, бо передумано стільки, що можна посивіти...

Їй навіть спало на думку, що життя вимірюється не прожитими роками, а тим, скільки людина всього передумає.

Дурень завжди молодий, бо бездумний.

А от як звалиться на твою голову горе, одразу відчуєш, що тобі не дев'ятнадцять, а цілих тисячу літ...

Коли вона повернулася з своїх мандрів, батька вдома не застала. Поїхав викупляти полонених, — пояснила мати. В цьому не було нічого ганебного, — навпаки, вона пишалася б батьком. Але коли дівчина дізналася, що її тато — староста, всередині в неї щось обірвалося.

Батько, що правив їй за взірець порядності, якому вона по-молодому заздрила — адже він колись зі зброєю в руках боровся за Радянську владу, був членом комнезаму й фундатором СОЗу¹, кілька разів депутатом сільради й завжди — чесною людиною, повернувся з фронту з фашистською посвідкою про звільнення з полону й одразу був призначений старостою.

Невже мали рацію ті, хто в часи колективізації і рекуркулення одрікалися від батьків? Раніш вона засуджувала тих зреченців, вважала їх егоїстами й кар'єристами. Можна не поділяти батькових поглядів, можна боротися з ними, але одрікатися від рідної крові — цього вона не могла збагнути. А тут як?..

Невже й справді не можна вірити нікому?..

«Як це сталося?» — таке німе запитання було в її погляді, коли батько увійшов до хати.

¹ СОЗ — спільна обробка землі — початкова форма сільгоспартілі.

Й він зрозумів цей погляд, бо одразу знітився. І коли підійшов до неї, на обличчі в нього була не радість зустрічі, а винувата посмішка майже чужої людини.

Батько пригорнув її голову до грудей, і вона одразу тихо заплакала, а він гладив її кучеряву косу й мимрив:

— Нічого, нічого, якось будемо жити...

«Для чого? Для кого?!»

А батько не знаходив відповіді. Батько... Мудра людина, якій вона вірила в усьому!..

Й вона не спитала його ні про що. Й він знав, що їй відомо про все, й теж промовчав.

А її душило ридання без сліз, сумніви рвали серце, а віра на очах в усіх топилася, і гордо не подавала голосу.

Й Марина питала байдуже:

— То як же твоя поїздка... тату?..

— Та приїхали... Треба їхати ще... Люди гинуть...

— Зарічанських багато?

— Семеро. Серед них і Каланчишин Андрій.— Данило Іванович враз похмурнів і кинув крізь зуби: — Ну й щеня!..

Маринчине обличчя взялося червоними плямами.

— А що?.. А що?..

— Нічого. Тільки тепер тобі доведеться вибирати між батьком та тим розумником.

— Даню, ти щось кажеш таке...— втрутилася мати.

— Я знаю, що кажу. Й ви обоє повинні знати, що друзів їм тут більш немає.

— Даниле, Даниле!.. Так ти відцураєшся од цілого світу!..

— Дайте мені спокій!..

Батько непримиренно стис зуби й вийшов із хати.

— Що з татом?..

Мати розвела руками.

— А він і мені нічого не каже. Мабуть, образив чимось батька Андрюшка. А татові зараз ох як важко!..

— Усім зараз важко... Але порядні люди не можуть думати лише про себе,— сказала Марина жорстко.

— Не смій судити батька!..

— На жаль, його судитимуть люди...

— Діти тепер невдячні й злі...— Помовчавши, мати додала: — А ти зваж на батькові слова. Щось у них таки вийшло з Андрієм. Тато як прийшов од Пастушенків, то аж почорнів. Треба його жаліти. Він у нас один.

— А може, він сам себе не жаліє?..

— Ой доню, доню!..

З того дня Марина не впізнавала батька. Коханий її тато став чужий. Він і не намагався пом'якшити перше враження від зустрічі з ним. Марина розуміла батьківське самолюбство, але й сама не шукала шляхів до зближення — адже вона ні в чому не завинила перед ним.

Батько й тепер розмовляв із нею як із рівнею, розпитував, як їй довелось на війні, супився, коли вона розповідала, як парубки з бандерівських боївок тероризують населення, як їхні хазяї добивають полонених, — все, що бачила на своїм тяжкім шляху. Проте батько жодним словом не висловив свого ставлення до цього. Тільки остуджував у ложці борщ, дивився у вікно, та на худих засмаглих щоках випиналися жовна.

— Заплатять вони за все! — гаряче сказала Марина, намагаючись втягти його в розмову.

Батько повернув голову й не кліпаючи довго дивився їй у вічі.

— Ти, дочко, от що: ніде не говори про це. Зараз німцям нема часу займатися такими зеленими, як ти. Але незабаром у них скрізь будуть свої чі й вуха. Й вони візьмуться за вас, будь певна!.. Й ще мовчи, що була в армії. Горе може звалитись на голову повсякчас. А навіщо нам нове горе, як і старого до хвороби!.. Радив би я тобі йти на роботу. Ти фельдшер. От і йди в медпункт. Людям ти завжди потрібна. Отак. І запам'ятай: береженого й Бог береже.

— Ти так завжди думав?

— Я втратив дуже багато. Але тебе я не можу втратити. Й знай: ніхто не повірить у твою душу. Найліпші твої заміри обернуть на зле...

Тоді вона не сказала батькові нічого. Знала, відчувала, що ні в чому його не переконав, що слова для нього тепер нічого не варті.

Після того вона виходила на люди. Одні зустрічали її улесливо, як спільницю, другі насторожено, з образливою підозрілістю, замовкали з її появою, а ще інші й не приховували зневаги.

«Люди! Я не змінилася!..» — хотілося гукати їй. А коли згадала батькові слова, подумала з гіркотою: «Не зрозуміють...»

Такою ж сумною була її зустріч з Андрієм. А вони ж на неї так чекали...

Проходила повз їхній двір, а на осонні коло хати сидів він. Ой леле, й на людину не схожий!.. Шкіра та кістки.

А очі — великі та страшні — на дитячій обличчі. Дивився на неї пильно-пильно.

Аж зажмурилась од сліз.

Оглянулась на свої вікна й несміливо зайшла в обійстя.

— Здрастуй,— нерішуче простягла руку.

Він навіть не підвівся, потискуючи її пальці. А очі так само допитливо й строго дивились їй просто в душу.

— Я чула вже... Ти так змарнів...

— Не люблю, коли мене жаліють,— невдоволено прокрипів він.

«Боже мій, який він серйозний!..»

— Ти став зовсім інший.

Він знизав плечима.

— Та й ти ніби змінилася.

— Війна всіх змінила.

— Ні, не всіх,— сказав він крізь зуби.— Я бачив таких, що у вогні горіли, а залишились такими, як були.

— То герої. А ми люди звичайні.

— А знаєш,— сказав він,— армійський статут, приміром, визнає лише дві категорії людей — героїв і зрадників. Виконав обов'язок — герой, не виконав — зрадник.

— А ти?..

— Я не був зрадником.

— Андрійку, скажи, ти образив мого батька?

— Я не ображав його. Я сказав правду. Відколи це чесна людина боїться і ненавидить правду?..

— Що ти йому?..

— Сказав, що краще було б мені здохнути в таборі, аніж бачити його старостою... А це — все одно що зрадник...

— І ти й справді?..

— А яких ще треба доказів?

— Що ж тоді ти думаєш про мене?

— Не знаю. Ти ж сама сказала, що війна всіх змінила.

— Ясно. Я — дочка зрадника...

Він мовчав, супився.

Обличчя в Марини палало. В очах теж відчувала жар.

— Прощай.

Він сіро усміхнувся і заплющив очі. Потім, відчуваючи, що вона не йде, сказав:

— Не гнівайся. Я ніколи не брехав...

— Що ж, це непогано.

— Ти й сама не поважала б мене...— ніяково промимрив він.

— Певно. А щоб ти ще й сам себе поважав, то забудь як мене звали.

Й вона пішла геть.

— Мариню! — гукнув навздогін. Стілець зарипів, і Марина відчула на потилиці його погляд. Проте не озирнулася.

Прийшла додому, впала на ліжку й заридала голосно й ревно.

Насувалося страшне лихо, яке тільки може спіткати людину, — самотність.

Була в неї ще мати, але та занадто поважала й вірила батькові, щоб зрозуміти і її, Марину...

Може, й справді піти до лікаря Євгена Вікторовича, спитати про роботу? Вдома вона просто збожеволіє...

Марина скочила з постелі і, як була — в сорочці, виглянула у вікно. Лишенько, оце так спала!.. Глянула на батьковий кишеньковий годинник, що висів під його портретом. За чверть десята. Й ніхто не розбудив...

Вона пройшла в глибину кімнати, влізла у вузеньку бостонуву спідничку й вибігла надвір до умивальника. Зелена стіна жовтої акації прикривала її від нескромних поглядів. Вода за ніч охолола й тоненькими голочками поколювала шкіру.

Вбігла в хату, схонила рушника й почала втиратись перед дзеркалом. Своїм відбитком вона залишилася невдоволена. Трохи плаксивий вираз обличчя, який вона прибрала собі, не зміг зітерти ні вологого блиску сірих очей, ні рум'янцю на щоках.

Як легко і як важко бути нещасною в дев'ятнадцять дівочих літ!..

Марина нахмурила брови й одвернулася від дзеркала.

«Чекай, прибіжиш!..» — подумала вона й міцно стисла уста.

У відчинене вікно до її слуху донісся жіночий лемент.

Тикаючись обличчям у пухнастий рушник, вона нашвидку втерла обличчя і кинулась до вікна. Вулицею їхало кілька підвід, а навколо них, як розлючена оса, літала розпатлана жінка. Марина впізнала в ній дружину поліція Воловенка.

«Чого це вона?..»

За кілька хвилин, як підводи порівнялися з її хатою, Марина все зрозуміла.

За передньою підводою ішли двоє пов'язаних юнаків. Обличчя в них були страшні. Жагуча ненависть рбила

їхні лица ще темнішими. Вони дивилися просто перед собою і, заточуючись від стусанів, ніби й не помічали поліцаїв.

На другому возі лежали Воловенко й ще якийсь поліцай. Вони були, мабуть, мертві, бо колихалися з боку на бік, мов зліплені з рідкого тіста. На третій підводі теж везли битого.

«Партизани»,— холодіючи, подумала Марина.

Лишенько!.. Й вона, комсомолка, боягузливо виглядає з вікна, коли її друзі й товариші, припнуті до воза налігачами, йдуть у оточенні озвірілих зрадників!.. Краще б не дожити до такого!

Вискочити на вулицю, заволати до людей: «Звільніть їх! Це гордість народу, ваші сини!.. Чого боїтеся кількох мерзотників?!»

І люди з криком виривають гвинтівки в поліцаїв.

«Бий зрадників! Усіх, до одного!..»

І волочать ворогів на майдан, і вішають, як скажених собак, а поряд із ними... її рідного батька!..

А люди мовчать!!

Ну що ж, сама вийду на вулицю і пройду разом із друзями.

А чи потрібна ти їм?

Ні, кожен із них зустріне смерть свою сам-один. А тебе й пальцем не зачеплять. Поліцаї знають старостівну...

Безглуздя!.. Як могло їй прийти в голову таке?.. Адже не для красної смерті прийшли сюди ці юнаки. Їм просто не пощастило. А ти розкисла, дівчино. Що ж, хникаєти чи боротися?..

Повірять мені такі люди, повірять!.. Стерплю і глум, і зневагу. Більше того, доведеться, мабуть, піти од батьків.

Ці думки трохи заспокоїли її.

Снідати Марина не могла. Треба забутися в роботі. Вона почала розпалювати праску. Сині язички полум'я боязко захиталися над вугіллям. Потім насподі крізь вічка золотом засвітилися жарюки. Марина довго розмахувала праскою, поки вугілля заіскрилося білим цвітом. Попробувала денце послиненим пальцем і, бризкаючи з рота на пересохлу білизну, почала завзято працювати. Вона любила чистоту, й звичайна хатня робота не була для неї тягарем. Старенька праска ритмічно торохтіла ручкою й заціпкою, а вона все думала про тих.

Не почула, як рипнули двері.

Випадково повернувшись, побачила батька.

Обличчя його було розпухле й закривавлене. Сорочка теж у крові.

— Тату!..— сплотніла вона.— Де це вас так?.. Німці?.. Поліцаї?..

Він мовчки взяв рушника й пішов надвір. Умився і знову зайшов до хати. Глянув на себе в дзеркало й тихо застогнав. Потім скрипучим голосом пояснив:

— Десантник. Одного Горох допитував у кабінеті, а другий сидів у загальній кімнаті. Поліцай, що вартував його, доручив мені посидіти, а сам на хвилину вийшов. А полонений як кинеться на мене та головою в обличчя. А сам у відчинене вікно й городами до лісу. Стріляли в нього, та де там — як в'юн...

— І ти стріляв? — крізь зуби спитала Марина.

— Угу,— опустив батько очі.

— А здорово він тебе! — ледве приховуючи глум, відзначила Марина.— Та ще, мабуть, і німці поб'ють.

Батько гмикнув.

— Піду до лікарні знімати побої.

— Позиватимеш?

Він не образився.

— Грамотка, доню, не зашкодить.

— Авжеж. Може, німці медаль дадуть,— сказала вона без тіні усмішки.

Він пильно глянув на неї і зітхнув.

— Ти дурна,— сказав беззлобно.— Одинадцять років училася, а дурна.

Покрутив головою і не озирнувшись вийшов із хати.

28. ТИСЯЧА СИНІВ

З приїздом Андрія тітка Ксеня анітрохи не заспокоїлась. Уже тиждень, як він удома, а тяжка виснажлива хвороба не покидає його.

Ходила Пастушенчиха до Євгена Вікторовича, той давав якісь порошки, велів пити слабкий розчин марганцівки, їсти терті яблука й кисіль із чорниць. Та все було марно. Андрій уже не мав сили перейти хату — чіплявся за стіни, аби не впасти. Очі в сина провалилися так глибоко, що в сутінках скидався на мерця. Навіть голос утратив і вже не говорив, а скрипів недолуго й жалібно.

Тітка Ксеня зневірилась у лікарській мудрості, оббігала всіх стареньких бабусь. Одна нараяла пити відвар звіро-

бою, деревію та міцну горілку з сіллю. Коли Пастушенчиха сказала про це Євгенові Вікторовичу, той знизав плечима, гмикнув, проте дав склянку спирту. В Олексі Копитенка тітка Ксеня дістала ще з літр перваку. Олекса засміявся, дізнавшись про Андрусикову хворобу, проте грошей не взяв. І чи то воно до того йшлося, чи й справді бабки розумілися на цьому непогано, а син почав одужувати. Шлунок перестав боліти, і їжа пішла хлонцеві на користь. Андрій потроху набирав сили, страшні сині кола під очима вицвітали.

Юнак сповнювався жадобою до життя і частенько розмовляв з матір'ю.

Вона вже знала про недовгу його службу у винищувальнім батальйоні, про його друга Степана Ошуркова, що загинув на очах у нього, й про страшний похід у табір, коли виснажені люди падали під ноги своїх товаришів, і про те, як конвоїри пристрелювали їх на місці, про самий табір.

— Ой мамо, що там тільки робиться!.. Яюсь приїхав туди один у коричневім мундирі й виголосив до нас промову.. «Ви — покидьки людського роду! Ви єврейські наймити й червона сволота! То й дохніть тут, паршиві свині, й нема вам ні захисту, ні закону!..»

Потім витяг пістолета, вистрелив два рази в натовп полонених, одного забив наповал, другому куля попала в живіт. Зійшов з вишки й поїхав...

Як я ненавиджу цю сволоту!.. Ненавиджу не тому, що вони німці, а за те, що вигадали байку, нібито один народ може панувати над іншими. Вони навіть мову нашу постараються знищити, спотворити, зробити мовою рабів. Зникнуть наші школи, книжки, чужинці сараною осядуть у наших містах, і навіть вівіски не прочитаєш по-нашому... Але ні, народ ніколи не скориться окупантам!..

Тітка Ксеня мовчки кивала головою.

Крадькома втираючи сльози, вона розуміла, що син уже не належить їй.

Гаряча пристрасть клекотіла в його душі, і її не погасиш лагідними словами материнської любові. Не зрозуміє син, коли повідаєш йому про своє горе, про свою самотність... Ти, мати, можеш лише народити синів, але вони не твої, їх забирає війна...

Сім синів у неї, і на всіх вистачає любові. А якби була тисяча, то хіба б обділила кого-небудь ласкою? Всіх синів землі приголублять руки матері — тільки де ж вони, сини?!

Й вона чекала їх всіх до себе. Живих і здорових, поранених і скалічених, і навіть мертвих. Вони повинні прийти до неї за останньою ласкою.

У свої безсонні ночі, задихаючись, відчиняла вікно, слухала.

Ось зараз шелешуть кроки, важкими чобітьми переступить хтось перелаз і, тамуючи дихання, підійде до вікна, де на нього чекає мати...

Тітка Ксеня ждала недаремно. Приходили чужі діти, просили захистку. Приходили з чужих сіл невістки із своїми віщими снами. Приходили їй вбиті хлопчики, просили солодкого.

А якось прийшов живий. Вона ясно чула його кроки на вулиці. Потім вони затихли.

Від страшного напруження в матері завмерла кожна жилка.

Стояв коло воріт довго-довго.

Тітка Ксеня перестала відчувати власне тіло.

Потім він одхилив ворота й протиснувся в двір, зачепившись за стовпчик палицею. Пошкунтильгав до вікна.

Тітка Ксеня зрозуміла, що він на милиці. Гостра жалість залоскотала їй горло. Потім хвилиною хлопнула в серце радість. «Живий, живий!..» — співало в душі.

Він мовчки стояв у прорізі вікна й темним своїм силуетом заступав зорі.

— Сину!..— простягла вона руки.

І Григорій Колонський, що невідступно думав про свою матір і йшов до неї у ці далекі і, як уві сні, близькі рідні краї, жалібно видихнув:

— Мамо!..

29. «НЕРВИ В НАС МІЦНІ!..»

Теплого вересневого ранку в двір лісника тринадцятого обходу зайшов чоловік.

Виглядом він був із міських, хоч одягом нічим не відрізнявся од звичайного службовця районного типу, — сірий прогумований плащ, коричневий вельветовий кітель, таке ж галіфе, хромові чоботи. Він був досить молодий — років під тридцять п'ять, дбайливо поголений, з англійськими вусиками. Темне волосся, рівні брови, іронічні сірі очі.

— Здрастуйте, дідуно! — привітався він до козака, високого старика років шістдесяти з чимось з негустою

кучерявою борідкою і дуже темними, пронизливо-хитрими очима.

Старий зробив вигляд, ніби не почув, однак кинув бистрий погляд на незнайомця, і тонка усмішка заграла в його очах — він був дуже спостережливий і одразу запам'ятав зовнішність гостя.

— Тридцять три, тридцять чотири...— водячи пальцем у повітрі, лічив він молоді гілки берізки, складені в метрові стоси.

— Здрастуйте, кажу, діду!..

Козак кинув на нього погляд, який можна було зрозуміти приблизно так: «А чи не пішов би ти...», й продовжував своє:

— ...тридцять вісім...— І так лічив аж до сотні. Потім примружився і наставив бороду на незнайомця: — Діду, каєте?.. Щось не пам'ятаю я такого онука...— й відвернувся.

Незнайомиць усміхнувся.

— То ви не почули. Я сказав — дядьку.

— Чорт козі дядько... Кому Гриць, а кому й Григорій Іванович...

— Так і запишемо.

Лісник глянув на нього, помовчав хвилюку й глузливо посміхнувся:

— Водички напитися — скаєте?..

— Ну, води...

— А може, ви й хліба хочете?

— Ні, спасибі, я не голодний.

— А я вже думав, що ви теж із розбитої частини...

— Чого ви, Григорію Івановичу, такий колючий?..

— «Колючий», каєте... Зараз війна, й у путящих людей свої турботи... Взяти хоча б мене. Чого, скаєте, він ці берізки лічить?.. Виходить, діло. Можуть вони піти на хрести?.. Ще й як!.. Німців на фронті вбивають?. Ну, вбивають. Треба кожному по хрестикові?.. Треба. От і заготовляю для німецької армії... Інші теж займаються своїми справами. Одні в поліцію йдуть, інші, скаємо, в партизани. Куди кому призначено. А деякі тиваються без діла... А я сказав би — або туди, або туди, аби не плутався під ногами. Га?.. То що, водички, каєте?..

— Еге.

— А чого ж не напились, як через струмок переходили? «Звідки він знає, старий чорт?» — подумав незнайомиць.

— Та так, не звик пити з річок,— сказав він.

— Воно, звичайно, зельтерська з сиропом краще...—

Старий нахмурився і запитав всупір: — Кого ви шукаєте?.. Якщо тих... партизанів, то тут їх, слава богу, немає...

— Так-таки й немає... Може, заходять коли, га?.. Ой дїду, дїду, гляди!.. В мене точні відомості й про них, і про тебе!..

— Не чули ми щось про партизанів... Поліція наїздить, це так... По дрова та й так — випити півлітру... То ви, каєте, водички?..

— Еге..

— Зайдемо до хати.

Здоровенний хрипливий пес, гіпнотизуючи оскаженілими очима, звівся на задні лапи й напнув ланцюг. Хазяїн його не заспокоював, і він проводжав незнайомця гавкотом аж до сінєй.

— Добрий собака,— притискаючись до стїни, прокректав незнайомий.

— Разом із одежею стягає й шкуру. А ви каєте — партизани...

В кухні маленька охайна бабуся чаклувала коло печі.

Посеред хати стояла дїжа з тістом, стара обома руками вищоплювала з неї по кавалку тіста, перекидала з руки в руку, потім клала тістяну опуку на дерев'яну лопату, приплескувала, змочувала водою і точними рухами скидала з лопати на черїнь. Робила це вона так швидко й красиво, що незнайомиць замилювався.

— Здрастуйте! — уклонився він.

Бабка не мала часу навіть повернутися в його бік.

— Дай Боже... Ось із кістом...

— А ви тут на цілу бригаду випікаєте!..

— Стара, скаємо, нездужає, то раз на місяць і печемо... Що самі не подужаємо — кабан доїсть,— скоромовкою пояснив старий.— Отак, як бачите... Сїдайте вже... А ви, мабуть, із самої окружної поліції?.. Полїцаї — хлопці веселі... Жартують... Подай їм та подай партизанів. А їх, скаємо, й нема...

— А вам тут не страшно?.. Удвох зі старою... Вночі хтось візьме та й постукає?..

— А кого нам боятися?.. Хто до нас постукає?.. Зараз, слава Богу, спокійно... А як там у наших з Москвою?.. Ви газети читаєте...

— Та ніби нічого...

— А далеко?..

— Та як би вам сказати?.. Я думаю, що все буде гаразд...

— Це вже з якого боку дивитися...— зітхнув старий.

— То нема, каєте, партизанів? — прискалив око гість.

— Та нема ж.

— А такі, щоб просилися до них?..

— Може, десь і є, а в нас, скаємо, не чути...

— Ви от що, діду,— весело засміявся гість,— не кущуйте на передні, а жуйте на кутні. Прийшов я до вас по вільхові та осикові дрога.

Лісник кинув швидкий погляд на гостя.

— А гравові? — запитав він і застиг не дихаючи.

— Ну, нехай дубові,— весело сказав гість.

Старий полегшено зітхнув, підвівся і по-панібратському плеснув гостя по плечу.

— Ну, то здоров, сину!.. Я так і думав... Але все ж гадав і сюди й туди... Зараз всяке тут ходить... То ви, мабуть, аж із самого?..

— Так, Григорію Івановичу, із «самого»...

— То й про Москву знаєте?.. Тільки вже звіть мене Прокопом Івановичем, бо то я пошуткував... Люблю, еге... То як Москва?

— Тримається, Прокопе Івановичу.

— Ну, слава Богу; слава Богу!.. Чуєш, стара,— Москва стоїть! — гукнув лісник до господині.

Бабуся вже кінчала саджати хліб, загнітила його віхтем і приставила до челюстей заслінку.

— Я зараз, зараз!..

— Та кинь' усе до дідька, став на стіл, що там є,— по-снідаємо!.. Москва при доброму здоров'ї, то й ми житимем!..

Стара метнулася сюди-туди, і з її рук, мов із рук чарівниці, шикувалася на столі щедра гостинність.

Господар пішов до мисника, знайшов там пляшку й дві чарки.

— Ти, старенька, гукни кого слід... Це недалеко — в Холоднім байраці,— пояснив він гостеві.— Начальник поліції спирту якось привіз — наглядай, мовляв, чи партизани не заводяться... Чого б не взяти — їм воно, скаємо, нічого не коштує.

— Я ж води просив,— усміхнувся гість.

— То опісля. А зараз — цього. Воно, скаємо, не коньяк, до якого ви, мабуть, звикли, але підкріпитися на дорогу слід. Тим більш перед зустрічю з Іваном Павловичем. Бо в нього, кажуть, на цей щот строго... Це вже я нестройовий... государственный чоловік... німцям служу... Мені аби не вигнали зі старою... А я вже тих хрестів заготую — ой-ой!..

Старий накраяв хліба, потер руки й налив по чарці.

— Ну, за вашу зустріч з Іваном Павловичем і за те, щоб мене німці не вигнали з роботи... на шибеницю!..

Старий невесело засміявся, випив, скривився і понюхав скоринку. Зачекав, поки вип'є гість, обережно штрикнув виделкою маринованого опенька й чорними молодими очима пошукав заспокоєння на обличчі гостя.

— Ох, як страшно ж іноді,— признався він.— Не смерті боюсь, а ото як будуть припикати п'яти... аж дрижаки б'ють... А може, й це витримаю, як скаете?..

— Ну, що ви, діду, загадали на лихе!.. Вас не так легко розкусити... не один зуби зламає... Не один зрадник пошиється в дурні...

— Та, може, й так... І хоч і боюсь я за свої старі п'яти, та все ж кінчається смертю. А тої баби-яги не боюся, ні!.. Плювати мені на неї!..

— От цим ми й переможемо — плюємо на саму смерть. Вірите, що наша візьме?

— Вірю, сину, вірю, бо інакше беріг би свої п'яти й не брався б за це діло.

Випили ще по одній, мовчки закусили.

Надворі знову завалував пес.

До хати ввійшли росляві парубки з автоматами, за ними, хитренько позираючи, вскочила прудка, мов ласка, стара.

— Будете, хлопці, поводитися,— відповівши на привітання, сказав їм старий.— Та не зобижайте товариша... Може, по чарочці?

Парубки, нерішуче поглядаючи на незнайомого, підійшли до столу, й старий налив їм по півсклянки. Хлопці випили, закліпали очима — «ну й сатана!», делікатно підчепили виделками по скибочці сала й так само навстоячки пожували.

— То це вас до Івана Павловича? — витираючи пальці об бушлат, запитав один із них у незнайомця.

— Та їх, кау,— закивав лісник.

— А звідки вони?

— Ну, це вже, хлопче, не наше діло!..

— То доведеться їм зав'язати очі,— ображено сказав парубок.

Гість знизав плечима.

— Обов'язково?

— А це вже так, хоч будьте ви й шофером наркома. І зброю здайте.

Гість підвівся. Подякував старій, подякував господареві. Потім мовчки витяг із задньої кишені невеликий пістолет з пластмасовою рукояткою і подав партизанові.

Йшли вони довго, аж набридли. Незнайомцеві цей шлях видався ще довшим — дратувала пов'язка на очах. Бентежило й те, що хлопці всю дорогу мовчали.

Аж раптом:

— Стій! Кого ведете?

— Гукни карнача! Це од діда.

— Ну, як од нього, то тупай...

Незнайомця торкнули за лікоть. Кроків за сотню зупинилися знову.

— Побудь, а я доповім.

Хвилин за кілька чоловікові розв'язали очі. Яскраве світло засліпило його, й він зажмурився.

— Оце так зустріч! — почув він знайомий голос. — Ах, Володимире Йосиповичу, пробач ти нас!.. Хлопці, ви вільні... Викладайте все, що одібрали в товариша!.. Отак... Беріть свою зброю, Володимире Йосиповичу, підемо в штаб...

Ось так зустрівся член бюро підпільного обкому Володимир Йосипович Красицький із командиром партизанського загону Чорним.

— Ну то як? — запитав Іван Павлович, пропускаючи Красицького до землянки.

— У тебе строго... Й дід правильний...

— Прокіп Іванович?

— Чортів дідуга!.. Довго він мене мучив...

Чорний засміявся.

— Веселий старий!.. Він, бувало, й до війни отак... Вилас тебе у вічі, не зрозуміти: жартома чи то серйозно, а проте дошкульно. Й не боїться ні Бога ні чорта... Добрий розвідник. Частенько в села їздить, та й до нього люди йдуть. А вже з поліцейями в нього така дружба...

Гість скинув плащ, повісив на гвіздку, пригладив рукою свою кучеряву чуприну й обвів поглядом землянку.

— Ого! Вже й плитку склали! Що це — тільки в тебе?

— Ми тут удвох із комісаром. І для бійців обладнали. Вже встигли закласти в Чорнім лісі запасний табір і навіть укріплення для кругової оборони.

— Ну, молодці... А як із поповненням?

— Пристав оце недавно до нас десантник і дванадцять чоловік оточенців. Один із них — капітан прикордонних військ.

— О, то в тебе вже й свій особливий відділ є? Вітаю!..

— Тут трохи складніше... Капітан той скис, утратив віру. Хай понюхає пороху, а тоді вже й вирішимо... Мені, сказати б, чинів тут не потрібно.

— Дивно ти міркуєш!.. То беззастережно довіряєш дідові, який, за твоїми словами, знається з поліцаями, то ігноруєш перевіреного товариша... До речі, де він, твій капітан?

— Поїхав із групою бійців за «сорокап'яткою». Там наші люди помітили одну кинуту протитанкову й снарядів кілька ящиків... Знадобиться...

— Капітан за старшого?

— Рядовим.

— Ти смієшся?

— Ні, серйозно.

Красицький довго дивився йому у вічі.

— Ну, брате, сам собі яму копаєш!.. Ти знаєш, із ким маєш справу?

— Ну, знаю... З наркомом «Чому не застрелився?»

Красицький засміявся:

— Я починаю тебе боятися. Ще доведеться сидіти за зв'язки...— Потім зігнав із обличчя посмішку й додав: — Гадаю, що секретар обкому не схвалить твоєї поведінки...

— Поки я тут командир, сам підбиратиму собі командний склад. Крім того, начальник тої групи — теж капітан. Тільки один вірить у справу партії і народу, а другий розгубився. Я певен, що й капітан згодом стане добрим партизанським командиром. Принаймні зроблю його таким.

— Оце вже інша справа!.. Ну, добре, домовились... Проте якщо повернутися назад, то з поповненням у тебе не все гаразд. Чи багато з місцевих партійців, які попали на окуповану територію, підуть до загону?

— Підуть, звичайно, але не одразу і не всі. Дехто розгубився, боїться за долю сім'ї. А деякі... Ну, правда, працюють нашими розвідниками, зв'язковими. Багато. А трапляються й такі, що бояться визирнути з хати. Зареєструвались у німців. Це — кар'єристи, яким партія потрібна була, щоб улаштувати тепле кубельце. Найбільша в світі підлота — це коли отакі-от товстоморді егоїсти навчають людей некорисливості й самовідданості. Я ненавидів і ненавиджу їх гірше фашистів. Бо ті хоч не приховують своїх замірів... Ну що ж, почекаємо...

— Війна не чекає.

— Знаю. Проте кожному овочу свій час... Є ще в селах полонені червоноармійці — «приймаки». Шевці, кравці, молотники... Про них говорити поки що рано. Більшість із них поранені, а такі особливо гостро відчують поразку. Для них зараз усе видається чорним. Німці ще не встигли як слід організувати свою владу. А далі почнуться реквізи-

ції, масовий грабунок, репресії. І тоді навіть сьогоднішні дезертири шукатимуть шляхів до нас.

— А що треба зробити, щоб прискорити цей процес?..

— Ти, голубе... ну-ну!.. Не лізь поперед батька в пекло! Ну, словом,— поживемо — побачимо...

— Гм!.. А що поробляють зараз твої хлопці?

— Хвалитися поки що рано. Ми ще не вийшли із стадії організації. Налагоджуємо зв'язки з колгоспниками, організуємо явки, розвідку. Наш район захопили зненацька... Влаштували п'ять засідок на мародерів. Знищили дев'ятнадцять гітлерівців, п'ять машин і дві танкетки. Обстріляли аеродром. Пошкодили літак і цистерну з пальним.

— Й так вам і обійшлося?..

— Уяви собі — як із гуски вода. Тили, кажу ж, у німців поки що слабенькі, та й не зорієнтувались вони як слід. Сунулись були з поліцією, так ті боягузи розбіглися від перших же пострілів. Виділили були німці взвод танкеток із піхотою. Ті забігли у ліс, за ними ріденький цеп. А ми їх углиб та вглиб, а там хлопці з дерев пляшками — та й зіпсували дві. Далі вони не пішли... Ти знаєш, скільки їх треба, щоб оточити наш ліс?.. Ну, як думаєш?.. А добру дивізію!.. Після того бою німців у ліс калачем не заманиш... Ну звичайно, недовго нам таке царство... Попруть ще вони на нас, ой попруть!..

— А як із залізницями?

— Погано. Мінерів нема. Закинули до нас парашутистів — радиста й двох підричників, так їх поліцаї накрили. Радистові пощастило втекти, а ті двоє загинули.

— Вибухівка є?

— Амонал. Кілограмів вісімдесят. Увесь запас райшлях-відділу.

— Витоплюйте тол із снарядів та бомб.

— Робимо, але без мінерів толк малий.

— Ну добре, допоможемо. А ти не просив із Великої землі?

— Радирував, але не обіцяють нічого втішного. «Ти, кажуть, не вберіг двох...»

— Правду сказали.

— А чи винен я, що мене не попередили й скинули не в умовленім квадраті? Льотчик роззява. А хлопці загинули.

— Комісар де?

— Пішов із хлопцями в розвідку.

— Знову дивина! — докірливо похитав головою Красицький.— Ніяк не могли без нього?

— Звичайно, можуть. Але ми з ним частенько ходимо між люди. Треба, щоб народ постійно бачив нас, вірив у нас. Та й нам потрібно знати, чим він живе, наш народ.

Обоє замовкли. Красицький задумливо тарабанив пальцями по свіжообструганій дошці столу.

— М-да... Ти ж не забудь про капітана... як його?..— хмуρο сказав він.— А про Київ уже знаєте?

— А що? — стурбувався Іван Павлович.— Невже?..

— Так,— опустил очі Володимир Йосипович.— Дев'ятнадцятого числа. Позавчора.

Смагляво-рум'яне обличчя Чорного аж посіріло. Він стис щелепи і вдихнув у себе повітря.

— Ну що ж, розквітаємось і за це! — процідив він крізь зуби.— Нерви в нас міцні...

ВОГОНЬ

Частина друга

1. СТРАТЕГІЯ БЛІЦКРІГУ Й ОЛЕКСИН КОЖУХ

Хто міг подумати, що Олекса Копитенко знесеться так високо? Бо вже й Остап Блющия, а по-серйозному — пан Заросьовий, хоч який уже знатний, а зустрічаючись, мовчки підходить впритул, аж животою пхається, і приязно соває Олексі розчепірену п'ятірню:

— Га-а, Олекса Пенькович, хвабрикант!.. А шо ж... І українці пішли вгору!.. Де ж — поставщик нової Європи!.. Ну шо ж, як тра, то тра...

— З весни думаю відкрити ще й гончарну фабрику. Буду тим падлам нові макітри ліпити...

— Ой гляди, Олексо, щоб вони з твоєї черенків не наробили!.. Хоч ти й спец...

Олекса тільки посміювався:

— Перемерзне тоді Германія на кізьяк...

Мав-таки рацію бісів мужицора,— без нього були б німцям непереливки.

Кампанію «зимової допомоги» гітлерівці того року провели під гаслом: «Усі теплі речі на фронт», бо вся німецька армія хукала в руки і, стукаючи чоботом об чобіт, витанцювувала на морозі химерний танець: «Бліц-кріг! Бліц-кріг!..»

Есесівські дивізії Гітлер встиг одягти в хутряні комбінезони й теплі шапки. Взули їх у собачі унти або фетрові валянки, обшиті шкірою. Для панцерних гренадерів військ СС пошили довгі, аж до п'ят, кобеняки із шинельного сукна, так звані вінтермантелі. Рядовщина ж із піхоти трусилася в своїх тонесеньких сіро-зелених шинельках і в пілотках. Сердобольні німкені вишлітали їм навушники й вовняні підшлемники. Проте величезна більшість обходилась конфіскованими жіночими хустками.

Гітлерівські інтенданти пішли на виучку до українських дядьків, і солдати вермахту тупали в чоботях, обмотаних мішковиною та сукном із драгих свиток. Винахідливий німецький розум знайшов замічник і цьому замінникові повстяників. Хтось нараяв німцям плести солом'яні чуні.

Негайно організували виробництво невиданого взуття.

Олекса Копитенко, що вмів плести солом'яники, влаштував цілу взуттєву фабрику. Ольга з дітьми крутила з околоту тоненькі перевесла, а Олекса майстерно шшивав із них чуні.

Німці платили добре, й Олекса старався. Щотижня вивозили з його двору повні сани солом'яного взуття. На роботу в колгосп Олекса вже не ходив. Від сидячої роботи погладшав і побілішав, чорна борода його стала ще кучерявішою і лискучішою. Купив собі сіру смушеву шапку, чорного кожуха, й негарна Ольга аж мліла, як виходив він на вулицю гоголем. Ну, парубок, та й годі!.. Й од захоплення забувала смертельні його побої і жорстокий смішок у сірих очах, коли вибивав із неї душу.

Зараз вона була щаслива од свідомості того, що живе поруч із таким гарним чоловіком, що стільки перетерпіла за свою любов, що має від нього дітей.

Вона знала: ненавидів він її повсякчас. Але радувало хоч те, що не був до неї байдужий: ненавидів навіть у ті хвилини, як зачинав із нею дітей, проте багато жінок раді були б і цьому. Й вона давно змирилася зі своїм становищем раби й приспанки. Кожному своє — одному паляниця, іншому — черства скоринка...

Йї було відомо, що Олекса, як і перше, не цурається ласого шматка. Переказували, що вечорами заходить Лесик до безсоромниць, випиває там, а потім гасять світло.

На ці речі Ольга низувала плечима й вимучено усміхалася:

— А й що? Хіба те.. тільки мені самій?..

Авжеж, хіба тільки їй до серця бравий, вродливий чоловік та ще й у сивій шапці й новому кожусі?..

Невдовзі Олекса міг тільки згадувати про свою парубоцьку одіж.

Якось у неділю Кукурічка оголосив усім, щоб ішли до сільбуду на збори.

Сходились неохоче, однак явка була повною, бо Іван попередив, що тих, які ухиялятимуться, поліцаї виженуть гумою.

Коли Олекса, хвацько зсунувши шапку на потилицю, зайшов до приміщення, його обсіпало морозом. Усі дядьки, як змовившись, сиділи на лавах у ватянках, блаженських кашкетиках і подертих черевиках. Сам тільки він красувався в кожусі.

«Матінко моя!..— подумав він.— Ушитися та й негайно!..»

Але тільки-но смикнувся до дверей, як понурий поліцай заступив йому дорогу.

— Ти куди?

— До вітру.

— А мені твоїх штанів не шкода. Завертай! — Поліцай глянув на його кожух, крєкнув і зарєготав: — «Попався, жучку, панові в ручку?..»

Олекса недобре усміхнувся, пропустив Ольгу й сів на лаву скраю. Йому враз стало душно.

Гомін у приміщенні поволі стихав.

За столом уже сиділо начальство — шеф районної поліції Горох, староста Корзун і провідник Заросьовий. Остап останнім часом роз'ївся, і смагляве його обличчя лисніло, як млинець. Він часто надимав щоки й відсапувався. Корзун сидів не піднімаючи очей. Вітько Горох про щось запитував старосту й занотовував у своєму блокнотику. Потім кивнув головою, і Корзун устав.

— Зарічани! Німецька армія терпить велику скруту без теплого одягу та валянок. Оголошено збір таких речей. Хто має кожухи, півстяники та шапки-вушанки, мусять усе те зносити до управи. Добровільно, а то одберуть.

— А платити будуть? — награно веселим голосом запитав Копитенко.

Корзун блімнув на нього й продовжував:

— Усі повинні зрозуміти, для чого ті кожухи. От, приміром, принесеш кожуха й валянки, й один німецький солдат буде врятований. Ясно?..

— Зрозуміло...— прокотилось по залу.— Німців мороз пройняв...

— А які кожухи братимете? Чоловічі?

— Всякі. Геть і жіночі.

— Полякаються Совети... Звідки це, мовляв, «баб'ячий батальйон»?..

— Спідниці теж?..

— А хто не принесе кожуха? — це Олекса.

— Принесеш!..— зизом глянув на нього Корзун.— Ти ж свідомий...

— Я — ні сюди ні туди...

— У цій війні середини немає. Гвинтівка, що ти покинув, уже стріляє в червоних. І твій кожух стрілятиме!

— Е-е, ні, не згоден!.. Хай спершу твій стрельне!

— Пане Корзун; що ви з ним завелися? — пробурчав Горох.— Гей, ти, в кожусі, ходи-но сюди!

Олекса озирнувся на всі боки, опустил голову по-бичачому, потім шапкою об землю:

— Ну чого? — визивно задер він бороду.

— Іди, кажу, сюди! — погрозово випнув щелепу Горох і хльоснув нагаєм по халяві.

Олекса зблід.

— А те... йди, Олесику, йди! — заторгала його Ольга.

— Довго я чекатиму?!

Олекса аж тремтів од злості й сорому. Ніздрі його роздувалися. Зараз ненавидів не лише поліцай, який міг безкарно його побити, не лише старосту, що вже побив його, а навіть притихлого Заросьового, який у великій тривозі кліпав очима й плямкав губами, як короп.

Але Олекса знав, що з цими жарти кепські. Цю сволоту не стьобатимеш батіжком знічев'я!..

І він, несучи свою лють, як повен казан окропу, дрібними кроками пройшов уперед і став боком до столу.

— Ну чого?

— Скидай кожуха!

— Овва! Гадаєш — на тобі все кінчається?.. Та ти знаєш, що я на оборону працюю?!

— Поскаржишся самому хвюреру... Ану, хлопці, — кивнув Горох до поліцаїв, — витрусіть це г... з кожуха!..

Двоє гевалів метнулися до Олекси, й не встиг той навіть тріпнутись, як випорснув із одєжини.

— А тепер, щоб йому було тепло додому йти, встюжте разів із п'ять!

Ольга вереснула, кинулась до чоловіка й припала до нього своїм кощавим тілом.

— Іроди!.. Пограбували — ще й бити?!

Один із поліцаїв ліниво оперезав їх обох шлангом.

— Ну її, бабу! — зморщився другий і потяг за рукав товариша.

— Наволоч! — крізь плач вищала Ольга. — Те... гайдамаки!.. Ходімо, Олесику, ходімо звідси, хай вони те... згорять із тим кожухом! Жили без нього й проживем... — І вона потягла його до виходу.

Олекса одерев'янів од ненависті. Похитуючись і штовхаючи Ольгу плечем, він ішов проходом, нічого не бачив перед собою. Жінка нагнулася, підняла шапку й натягла йому на брови.

— Йди, те... йди!

Він закліпав і глянув на неї, мов уперше зустрів.

І раптом тепла хвиля хлопнула йому на груди. В душі він аж схлипнув: «Наволоч я, наволоч!..»

Поклав їй руку на плече й стиснув у невимовній, жорсткій ніжності.

«Свиноґа, паґло собаґе!.. А вона під наґаї кинулася!..»
І вперше за кільканадцять років спільного життя він сказав два слова, яких вона чекала від нього усеньке життя:
— Ходімо, Ольцю...

Він знайшов більше, ніж утратив...

Надвечір забіг до нього Остап Заросьовий по горілку. Поплямкав губами, не наважуючись за своєю звичкою наґадати Олексі за вранішні події, хоч і кортіло посміятися, знічев'я кинув поґляд на стіни.

— А шо ж це гітлеренят нема?

— Геть і квочку викинув!..— процідив Олекса.— Паґло собаґе!

...Того дня поліцаям пощастило зібрати з п'яток кожухів і кілька пар повстаників.

Тітка Ксеня хотіла спалити свій новий, та Андрій розрава:

— Несіть їм, мамо, старого.

Вона нерішуче поґлянула на кожух, на вогонь у печі, потім підвела очі на стелю.

— А й справді...

Горох, мнучи в руках блаґеньку овчину, сказав задоволено:

— Ну, ви, цьоцо, свідомі... Розпишітьсґя.

Вона одвернулася.

— Неґрамотна я.

— Розпишись, Мусію, за бабу! — звелів він поліцаєві...— У нас по-чесному! — підняв він палець.

2. ЧУЖИЙ СИН

За час від звільнення Андрусика з полону в житті тітки Ксені сталися важливі події.

Війна обікрала материнське серце. Повільно затопила хату біда. Й од того мати ще чутливіше відчувала чужі болі. Звичайній сільській жінці ніколи було замислюватисґя над філософією буття. Вона знала лише одне, що інколи буває так: хто жив щасно, коли народ бідував, хто занадто легко добував свій шматок хліба, хто тільки й говорив про самопожертву в ім'я народу, в той час як самого розпирало від жиру, той і пальцем не ворухив, щоб зробити звичайній людині добро. Бачила таких: закликає людей терпіти труднощі, а сам ховається від сусідів з ласим своїм шматком. Боїтьсґя зрівнялівки... Не зрівнялівки, а простої робочої лю-

дини!.. Іде сам у дорожній машині і одвертається, як наздожене по дорозі зморену колгоспницю. Проте сам охоче приймає поміч людей як належне, уготоване самою долею.

Але тітка Ксеня міряла людську душу не такою куцою міркою. Вона бачила живий приклад справжнього служіння людям. Чорний — от хто!.. Цей не побоявся ані нестатків, ні злигоднів, ні навіть самої смерті, коли постала загроза для народу. Міг же Іван Павлович виїхати в тил, одержати там бронь або піти в армію, — там все-таки легше — поряд у свої. Але ні, вибрав де важче...

Отак треба жити, дорогі мої людоньки!..

Й Пастушенчиха не замислюючись прийняла на себе турботи про долю чужого сина.

Справи в Григорія склалися кепсько. Він був уже напівмертвий, коли випадково підійшов до її вікна. Його біла пропасниця, він марив своєю матір'ю, тягло до землі, де народився.

Перше почуття, що охопило тітку Ксеню від зустрічі з цією людиною, був страх. Не за себе, а за Андрусика й ще за цього безталанного чужого сина. Чужа біда привела свою біду...

Тієї ночі вона не спала ані часини. Завісила вікна хустками, затопила в печі й почала гріти воду.

— Ти, мабуть, із узбеків чи євреїв? — запитала вона, розглядаючи його змарніле, засмагле, аж чорне, обличчя.

— Я єврей, — сказав він, насупившись.

Взявшись рукою за щоку, вона скрушно хитала головою.

— А як же тебе звати?..

— Григорій. Може, знаєте — Колонського Хаскеля син. Із Хлібодарів.

— Хаскелів? Ти диви!.. Й твого батька знала, й твою матір... Було в них вас троє чи четверо, отакі дрібненькі... Ну що ж, це, може, й на краще, що потрапив до рідних місць. Хоч у Хлібодари тобі показуватись не можна... Вся влада там... Ну, не бійся, врятуємо, їй-богу, врятуємо... На батька твого й на матір зла в серці ніхто не носив...

— Проте батька вбили...

— То наволоч, а не люди.

— Воно так. Але й зараз, крім людей, є ще й фашисти...

Тітка Ксеня не відповіла нічого. Щоб не наганяти на нього чорного духу, строго звеліла:

— Скидай дрантя, будеш митися.

Григорій аж зіщулювся. Він не міг роздягтися самостійно, та, крім того, ще й соромився.

Вона одразу зрозуміла його. Підійшла й почала примірятися — з якого боку почати. Покрутила головою, взяла ножиці й почала панахати його одіж.

— Це вже не одягало, хлопче... А от білизну доведеться залишити. Я її на ніч заставлю в піч, а потім виперу. Ну чого сидиш? Скидай спідне... Ти так і в лазареті соромився б?

— Там лікарі...— сказав він ледь чутно.

— А я стара жінка, що годиться тобі в матері.

Вона силоміць роздягла його й посадила в балію. Почала лити на нього літєнло, віддирати бинти. Григорій кривився від болю.

— Потерпи, потерпи... Боже мій, аж оце вперше побачила... Черви!

Від тепла рани почали кровоточити. Вода в балії почервоніла.

Тітку Ксеню охопив страх. Вона заснувала по хаті, ломила пальці, хотіла вже будити Андрія. Потім узяла себе в руки. Роздерла чисту шматину й невміло, але швидко зробила перев'язку. Натягла на пораненого чисте спідне, а його одєжу відкинула. Вона аж хиталася від утоми, але зуміла якось висадити хворого на піч. Подала туди їсти. Потім затягла завіску й машинально перехрестила її.

— Спи до ранку, а там щось надумаєм.

Сама вона заснути не могла. Легко сказати — «щось надумаєм»... А що саме?.. Йому потрібно лікаря. А де ти його знайдеш? Євгена Вікторовича, з місцевої амбулаторії, вона побоювалася. Не дуже він потерпав, як наші відходили. Здавалося, посміхався тоненько. Не знати, чи люба йому нова влада? Йти в Хлібодари?.. А як там натрапиш на зрадника та приведеш у свою хату погибель?.. А сама ж ти не знахарка, не баба-шептуха... Що діяти?..

Від думок їй аж голову стиснуло. Кликати на раду Андрія вона не хотіла. Хлопець був запальної вдачі і нічого тверезого й хитрого порадити не міг. Отже... отже, куди не кинь, то скрізь клин...

А що, як Корзунівну гукнути?.. Та-а-ак!.. Вони ж з Андрусиком побили горщики... Хтозна, як дивиться на нас Данило Іванович після тої Андрусикової нерозумної витівки. А Маринка любить батька, та й хіба порядна дитина не вболіватиме за рідну кров?.. Господи, напоум!.. Андрієві — ані-ні!; Скипить, загориться, знову наговорить дурниць. Проте, здається, це єдиний вихід. Треба сказати Маринці, коли вдома не буде Андрія. Їй можна вірити...

Так, вагаючись і вірячи, гублячись у сумнівах, вирішувала тітка Ксеня.

Удосвіта зварила яєць, накраяла сала, замотала окрасець паляниці, налила пляшку молока й склала в сумку від протигазу.

— Андрусику, йди сьогодні за мене на буряки. Візьми копача.

Син не розпитував. Йому й самому кортіло показатися на люди. Посвистуючи, він вийшов за ворота в піджаку наопашки, з копачем і сумкою на плечі.

Тітка Ксеня полегшено зітхнула. За кілька хвилин Корзунівна вже мала йти на роботу.

Пастушенчиха стала на воротах і почала чекати. Від хвилювання вона аж мінілася.

Маринка вийшла зі свого двору свіжа й гожа. Синій англійський костюм округлими лініями вимальовував її худеньку, але міцну постать. Біла блузка відтінювала високу смагляву шию.

Тітка Ксеня замилувалась нею, а відтак і посмутніла.

...а вже тую дівчиноньку
до шлюбу ведуть!
Жаль, жаль!...—

згадалося з пісні.

Марина уздріла її, стишила ходу, тріпнула косою, а далі пішла, мов на параді.

«Мила моя гордунка!..» — подумала тітка Ксеня.

Проходячи мимо, Марина опустила очі й тихо поздоровкалась.

— Мариню, дочко!..

Дівчина зупинилася і підвела на неї очі.

— Ходи сюди.

У Маринки здригнулися куточки вуст. Підійшла, нервово склала обидві руки в кулачок.

— Зайдемо до хати. Маю щось сказати.

Дівчина мовчала. Потім дуже тихо, але виразно сказала:

— Ні, тьотю, до вас я більш ніколи не зайду.

— А ти зайді,— сказала Пастушенчиха.— Я не знаю, що в тебе з Андрієм. Мабуть, сердися за дурні його слова про тата твого. Я й сама його картала. Та не в тім річ. У мене до тебе діло... велике прохання... Повік не забуду, як послухаєш.

— Не можу, тітко. Запізнююсь на роботу.

— Один раз можна.

Дівчина, тамуючи незадоволення, поглянула на годинник.
— Ну, кажіть.

Тітка Ксеня хвилювалася, ніяк не могла почати. Дивилася у вічі дівчині — благально, запитливо й вимогливо.

— Тут, знаєш, таке діло... Так потрібна твоя поміч... Ну, розумієш, я тобі вірю... Як уже тобі не вірити, то треба було б повіститись. Треба допомогти одному... ну, червоноармійцеві... Поранений він... А ти ж училася на докторшу... всі науки пройшла...

Дівчина дивилася на неї не кліпаючи. Стара мимоволі замилувалась її очима. Круглі та сірі, опушені чорними віями, вони були прекрасні, як лісові озерця.

— Але ж я ніколи...

— Ти ж усе знаєш із книжок.

Од хвилювання лице тітки Ксені спітніло й узялося червоними плямами.

Марина стояла похнюпившись. Зітхнула.

— Ходімо.

Григорій уже не спав.

— Гришо, свої...

Удвох з Мариною Пастушенчиха якимось перетягла пораненого до кімнати й уклала на Андрієве ліжко.

Марина зняла пов'язки й оглянула рани.

— Не страшні, але сильно запущені. Ще й трохи ушкоджено плечовий суглоб. Тут неодмінно треба хірурга.

— То що ж робити?..

І тітка Ксеня й поранений із надією й тривогою дивилися на дівчину.

— Робитиму що в моїх силах. Але над ранами повинен попрацювати досвідчений лікар. Ну, хоча б Євген Вікторович.

— Ой, що ти!..

— Іншого виходу немає. Можливо, ми заберемо його до лікарні.

— Не віддам,— сказала тітка Ксеня.— Це ж вірна смерть. І для нього, й для тебе. Нарветься німець!..

— Ви ризикуєте не менш.

— За мене не турбуйся. Я стара.

Марина вміло й швидко зробила перев'язку.

— Як собі хочете, а я приведу Євгена Вікторовича. Я певна за нього. Насамперед — він лікар.

— Ой, нема вже сил моїх!..

— Піду я од вас,— скривився Григорій.

— Хоч мовчав би!..

— То я побіжу. Хворий хай лежить тут. Євген Вікторович буде у вас за годину.

— Мариню!.. Ти ж нікому... Навіть татові.

Дівчина гірко усміхнулася.

Години півтори тітка Ксеня і поранений були самі не свої. Стара перебігала од вікна до вікна, виходила надвір і мерщій ховалася до хати, забачивши кого-небудь на вулиці.

Григорій, стиснувши зуби, напружено дивився в стелю.

І коли вже чекання стало нестерпним, Каланчиха помітила на вулиці маленьку постать лікаря. Він був у звичному білому кітелі та солом'яному капелюсі. Старий дріботів стежечкою з великим кошиком на зігнутій руці.

Тітка Ксеня побігла йому назустріч.

— Ой Євгене Вікторовичу!..

Завжди жовчний і насмішкуватий, цього разу старий був серйозний і заклопотаний.

— Я прийшов до вас по яєчка.

— Еге, еге,— закивала вона.

З вивертом ставлячи паличку й пильно оглядаючи двір з-під острішкуватих брів, старий зайшов до хати.

— Там? — кивнув він на двері кімнати.

— Ви зачекайте, будь ласка,— зашепотіла господиня.— Я й справді внесу яйця, щоб часом хто...

Старий вийняв із кошика невеличкий блискучий металевий ящик.

— Налийте сюди води й прокип'ятіть. Тут інструменти. Тільки дивіться — грійте воду не в сінях, а десь у комірчині.

Тітка Ксеня ворожила над примусом, як сінешні двері рипнули й до хати вкотилася Палажка Льокайська.

Пастушенчиха й собі кинулася за нею.

— Чого вам?..

— Я кажу — здрастуйте.

— Ідіть щасливі.

— Отакої!.. Добре вітаєш сусідів!.. Бачу — доктор до тебе. А в мене в попереку ломить, так уже ломить...

Не звертаючи на неї уваги, Євген Вікторович розглядав яйця на світло.

— Приходьте до лікарні. Прийом з десяти до трьох.

— Хіба ж я дійду?

— Візьміть підводу.

— Та й де ж мені її взяти? Позабирали комуністи, потікали, а тут хоч помирай!..

Палажка явно знущалася. Бачила — ждуть не дждуться, щоб вона вшилася. А-а, так у вас щось не теє!.. Ну, я з вас потягну жили!..

— Палажко! — підійшла до неї тітка Ксеня.— Чого вам треба?

— До лікаря прийшла, й усе тут.

— Ідїть собі, кажу! Тут вам не базар. Та мерщій, поки не допомогла рогачем!

— Так оце так?

— Отак.

У пані Сучки щоки налилися кров'ю. Тупа впертість і злоба шкірилися в її погляді.

— А чого,— сказав лікар,— хай уже почекає... Зараз я її полікую. Посидьте, посидьте...

Льокайська задихано плюхнулась на лаву.

Євген Вікторович вийшов з сїни й причинив за собою двері. За хвилину повернувся з пузатенькою пляшечкою, мабуть, зі своєї похідної аптечки.

— Дайте склянку,— звелів господині. Одвернувся, налив і підійшов до Палажки.— Ковтайте, та одразу! — І влив вміст посудини в рот непроханої гості.

Вона замотала головою, масляниста рідина розтеклася по підборіддю, а він крутив її голову, як здутій телиці, котру силоміць напувають свіжим молоком.

— Отак, золотко, отак! Пішло, пішло, як брехня по селі... Тепер допоможе.

Палажка аж посиніла. Довго плювалася, люто позираючи на Євгена Вікторовича.

— Тьху, тьху! Сказіться ви зі своїми ліками!

— Нічого, золотко. Посидьте з півгодини, а там де воно й дінеться. Бігатимете, як молоденька.

Палажка відсапувалася, а лікар уже знову зосереджено переглядав яйця.

— Ці не підійдуть,— сказав він.— Усохли. Заберіть і принесіть інших.

Так він зволікав з півгодини, а Ксенія Василівна аж мінилася на виду.

Й раптом Палажка скочила, втупила погляд у лікаря і з хвилину кліпала очима.

— А щоб ти зачумився! — гукнула вона й прожогом вилетіла з хати.

— Отепер заціпайте двері й — до роботи.

— Пропали ми! Вона ж до німців побіжить...

— Нікуди вона вже, золотко, крім нужника, не побіжить. Я їй більш як півсклянки рідини влив.

Напруження розрядилося. Тітка Ксеня аж за живіт бралася.

— Оце тобі поперек!.. Оце тобі — підглядати!..

Пастушенчиха затулила завіски, і Євген Вікторович зачаклував над пораненим. І хоч руку він мав легку й веселу, хворий аж сичав од болю.

— Терпи, золотко, терпи, треба розчистити кістку. Горе от — нема анестезійних засобів... Скільки тут гною!.. Нічого, зробимо дренаж.

Євген Вікторович, закусивши губу, обробляв рани й заливав їх жовтою, як цвіт соняшника, рідиною.

— Терпи, кажу, терпи... Ми її риванольчиком... А там іще... Ну, терпи! Ти хлопець міцний, місяців за два ганяти меш, як жеребець.

Поки лікар скінчив, хворий був увесь мокрий від поту. Миючи руки, старий сказав:

— Краще було б його до мене.

— Ой, боюсь!..

— До вас треба часто ходити, а це впадатиме у вічі.

— Нічого, я під боком у старости, а до вас кожна наволоч може заглянути. Уб'ють тоді вас і його.

— Дивіться,— сказав Євген Вікторович.— Та чого вже може боятися старий дереш!..

Пастушенчиха зітхнула...

...І потяглися дні, сповнені тривоги й небезпек.

На горинці в сні Андрусиқ вимостив пораненому своєрідний тунель з душником. Бічний отвір міцно забивали сіном — штиком не проб'єш.

Скрадаючись городами, що дві доби приходив лікар, оглядав хворого й робив перев'язки. Потім його обов'язки перебрала Маринка, але попередила Ксенію Василівну, що не бажає зустрічатися з Андрієм. Матері доводилось вдаватися до різних хитрощів, щоб випровадити сина з дому.

Рани в Григорія були несерйозні, але дуже запущені, а тому гоїлись надто повільно. В постіль би йому та догляд людський... А так — тільки зайві страждання...

І все ж тітка Ксеня надіялась на краще.

Вона повинна врятувати його будь-що. Йшлося навіть не про життя окремого бійця. Своїм вчинком жінка кидала виклик мерзенному світові підлоти й ненависті. Він житиме, а ви здохнете!.. Ми сьогодні ховаємось і тремтимо, а завтра світ уклониться нам за наше серце!..

Не було в неї скарбів, крім серця, хоч високих слів стара не знала.

Мати була вічною. Одні сини її покидали, а інші приходили.

Приходили й дочки.

Десь у грудні прибилася з хлопчиком змучена, аж прозора, Елла. Два чемодани зі шматтям, у сітці — дитячий одяг, і Славик — як ведмедик у хутряній шубці.

— Мамо, мамо,— ридала невістка,— оце й усе, що ми маємо з вами!..

— Нічого, доню. Треба жити. В нас одне життя — надія!..

3. ПИШНА ЕЛЛА

З приїздом невістки життя тітки Ксені сповнилось нового змісту. Вона тепер не мала часу залишатися зі своїм горем наодинці.

А вже того клопоту, клопоту!..

І хворий син, і поранений на горищі, й Славик, і невістка — усі чекали на її ласку.

Порадившись із Андрусиком, мати вирішила поки що не казати Еллі про Григорія. Вони майже нічого не знали про невістку, хіба тільки те, що вона була відвертою, але примхливою. Тітку Ксеню давно дратувало її намагання в усьому показати свою зверхність над чоловіком. Коли Тимофій заходив з нею в суперечку, Елла мружила очі й кидала:

— Ех ти, семирічка!..

Вона ж, виявляється, до шлюбу закінчила три курси інституту іноземних мов. І хоч Тиміш був капітаном, і поважали його як розумного й досвідченого льотчика, проте і йому, й матері завдавало прикроців оте нагадування про сім класів, з якими Тимофій пішов до армії.

Елла любила поговорити про свого чоловіка. Вона любила правду й тільки правду. Тому одверто відзначала хиби його характеру, його невихованість, яка в поєднанні з сільською впертістю завдавала чимало прикроців дружині. Бо хіба ж добре вихваляти свого чоловіка, як це полюбляють жінки-міщанки?.. Краще гірка правда, ніж красива брехня... Ви питаєте, чи щаслива вона зі своїм чоловіком?.. Звичайно, вийшла вона заміж кохаючи, дитина тому свідок. Горя вона не зазнала, але в кожного своя мрія... Нема, скажу вам, жінки, яка замолоду не марила б чимось незвичайним. А проходять роки, й лейтенант стає капітаном,

а його товарищ... полковником... Пройдуть роки, а ти залишаєшся по суті самотньою, а чоловік там десь у небі, й зранку невідомо, що станеться з ним увечері. Повернеться — дружина вже в ліжку. Підійде навшпиньках, поцілує в плече й укладається спати. Спати... Отаке життя.

Елла не приховувала своїх думок.

Мати кривиться? Ну що ж, кожній матері власні діти наймиліші...

Зі свекрухою Елла трималася незалежно. Невідомо, мамо, хто кому зробив честь... А навіщо ви розмальовуєте хату? Це ж не естетично. Та й самі посудіть: і квіти — не квіти, й риби — не риби, скоріш птахи якісь, до чого воно?. Фотографії на стіни вішати негарно, я вам краще подарую альбома... Образилась... Село, село!..

Проте спільне горе їх зблизило. Коли розповідала свекрусі про всі свої злигодні, вся аж тремтіла й горнулася до її великого теплового тіла.

Авіаполк, де служив Тимофій, перебазувався на схід, а сім'ї тимчасово залишалися під Києвом. А потім почали вантажити і їх, так тут нещастя зі Славиком — тяжко захворів. Дитина горить, поклали в лікарню, то що ж — напівмертвого в ешелон, щоб догорів, як свічка? Мусила залишатися. А як хлопчик одужав, то вже було пізно — вся київська армія потрапила в оточення. Військові, може, й прорвуться, а як їй з малою дитиною?..

А скільки натерпілась, як прийшли німці!.. Якесь наволоч донесла, нібито Тимофій — комісар. Кілька разів тягали в есде, врятувало лише знання німецької мови. Й правду люди кажуть, — знання за плечима не носити. Взагалі непогано б відновити забуте. Адже в інституті вона навчалася саме цієї мови й розмовляла досить пристойно. Треба, мамо, знати мову ворога... Так...

А от після того, як почали вибухати будинки на Хрещатику, зібрали німці все єврейське населення, а з ними й тих, хто хоч словом поспівчував, і погнали до Бабиного яру. Наказали забрати з собою все коштовне, нібито мають кудись людей вивозити, а там усе поодбирали... Там, кажуть, земля ворухилася і стогнала... більше ста тисяч... і всі колись жили, трудилися, і ніхто, мабуть, і уві сні, не гадав про мученицьку смерть на очах чоловіка, дітей, батьків...

А потім ще й таке було: зіпсував хтось німцям зв'язок. Оточили тоді цілий квартал, постягали всіх чоловіків, а наступного дня в їхній газеті «Українське слово» з'явилось

оголошення: «У відповідь на більшовицьку диверсію поліція безпеки СД провела каральну акцію. Розстріляно чотириста заложників...»

Продовольчі пайки дають лише фольксдойчам і ще тим, хто працює в німецьких установах, на залізниці та на промислових підприємствах. А решта... ну, та ви самі бачили...

Тітка Ксеня слухала все те, і їй ставало моторошно.

Яке щастя, що Елла зі Славиком добилися сюди. А то загинули б, як руді миші... На селі ще можна жити. Є хліб, картопля, а в кого — то й сало, а вже олія та пшоно — то про це нема чого й балакати. Треба добре подбати за Славіка, та й мати його аж світиться...

Щоб Елла як слід відпочила, свекруха не дозволяла їй братися і за холодну воду. Лежала собі жінка на ліжку в кімнаті та читала книжки, які Андрій приносив їй од учительок.

Елла швидко набралась тіла, повеселішала. Вже й жартувала потроху, беззлобно кпила з Андрія.

— А чого, малий, в тебе вуса не ростуть?..

Андрій сердиться, бурчить:

— Я б вам вкоротив язика... Малий!..

— А то як?

— А от стиснув би, щоб і не писнули...

— Спробуй. Хочу пересвідчитись, який ти мужчина хоча б у руках.

Гляне на неї Андрій зизом, почервоніє й одійде. А вона весело сплескує в долоні, тішиться.

А як немає матері, то ще й інше заведе:

— А чого, малий, в тебе прищики на обличчі?

В парубка кров аж у очі вдарить, а братова сміється:

— А я знаю, а я знаю!..

До приїзду Елли Андрій спав у кімнаті. Мати вирішила оселити там невістку з дитиною.

— Ти, Андрусіку, будеш тепер у хаті — на лаві або на полу.

Елла бурхливо запротестувала:

— Ні, мамо, тоді лаштуйте мене в кухні!

— То ж недобре... Андрусик парубок, виспитьесь хоч на цвяхах.

— Нікуди він не піде. Буде як був!

— Тобі ж, Ладонько, незручно...

— А ви про мене не турбуйтеся. Ми з ним близькі родичі. Що тут за церемонії!..

Вона й справді не зважала на різні умовності. Лежить на ліжку горілиць, читає книгу й бровою не поведе, як заходить Андрій. Вона завжди помічала на собі його погляд — гарячий, ніяковий, сердитий. Елла відчувала, що юнак панічно боїться її — боїться і потай милується.

Ну що ж, вона дуже красива жінка й знає про це. Гріх було б, якби нею не милувались. Адже навіть у Толстого сказано, що, мовляв, красива дівчина створена богом на радість людям. У дзеркалі вона бачила себе такою, якою милувався цей нецілований сільський парубчисько. Світло-каштанове волосся гарними локонами стікає на плечі. Чистий лоб, карі очі, ніс із невеликою горбинкою, спілі уста, нижній овал обличчя. Гнучка висока шия, високий бюст із маленькими дівочими персами, виразні стегна, високі стрункі ноги. Все це — як у звичайної красивої жінки, й водночас — неповторне, притаманне тільки їй.

Їй не спадало на думку щось гріховне, — вона була по-своєму мудра: за короткий час встигла зазнати багато горя. Однак її пустотливо-деспотичній натурі красуні імпонувало дражнити хлопця. Небезпеки для себе Елла в цьому не вбачала. Досвід заміжньої жінки був міцним щитом, а що хлопчисько може згоріти, то це було б просто цікаво...

Від свекрухи Елла знала про сусідську дівчину Марину, про Андрієві почуття до неї і про раптове охолодження в їхніх стосунках. Жіноча солідарність примушувала її співчувати дівчині — Андрій, на думку Елли, був несправедливий і жорстокий. Але свідомість того, що десь поряд є особа, яка може суперничати з нею в красі й принаданості, викликала в душі бажання засвідчити силу й владу власної вроди.

Ой ні, так не можна... Вона ж не дівчисько, а дружина й мати. Тьфу, які дурні думки можуть з'явитися в голові красивої жінки двадцяти п'яти років, коли поблизу нема людини, перед якою ти зобов'язана бути чистою навіть у помислах своїх!..

4. ФОБОС І ДЕЙМОС

У горі час уповільнює свій перебіг.

Валентин Петрович Зарічний згадував як давно минулі часи, коли він був шанованою людиною і навіть учителем. Він пам'ятав усі дати: день початку війни — два-

дцять другого червня; німці прийшли в Заріччя двадцятого липня; першого вересня закінчилася його кар'єра викладача математики й фізики. Був ще й Новий рік. Закінчив своє існування тисяча дев'ясот сорок перший. Справний і точний механізм сонячної системи зацокав на тисяча дев'ясот сорок другий рік... Невже? А може, це помилка? Невже лише шість місяців минуло від того дня, як рушився світ? А може, минуло ціле сторіччя, той Зарічний був у стані анабіозу й прокинувся зовсім іншою людиною — з живим тілом, але не розмороженим мозком? Ця інша людина втратила лік часу, зовнішній вигляд і навіть почуття власної гідності. Це ж до нього нікатиий Заросьовий, округло зводячи руки на животі й лупаючи налитими кров'ю очима, засапано підить:

— Ви той... значця... Зарічний... шо ж це не підмели конюшню?.. Тра сполнять!..

Вже й Кукурічка забув свою метушливу запобігливість, не кихкотить, не заглядає у вічі, не веде розмов про світову політику, а жує губами й наставляє суворо:

— Ви, Зарічний, без мене коней нікому не давайте! Це я так, для остороги...

Й Валентин Петрович вислуховував догани та повчання мовчки, як і личить справжньому конюхові. Більше того, він навіть кілька разів закладав бричку для поїздки до району завідувача початкової школи пана Рожка (в листопаді старші класи були скасовані) й чув, як той наказував кучерові: «Скажи конюхові Зарічному, хай дасть вівса, ідемо на щільй день». Отак...

Проте Валентин Петрович не страждав. Адже він добровільно надяг на себе власяницю.

Правда, він був розчарований. Мучеництва його не прийняв ніхто. На хамство Заросьового, плебейське презирство Кукурічки й миршаву гордоту «ідейного» запроданця Рожка не вплинуло б, мабуть, навіть друге пришествя Ісуса Христа.

Зачінав його ще й «простий народ» у особі кудлатого обивателя:

— А розкажіть-но, Зарічний, хе-хе, про більшовицьку кнопку... Так гарно у вас виходило... Натиснеш, хе-хе... — пішов дощ, другу — силлються оті пілюлі, що замість ковбаси та м'яса...

Це була зла мужицька переповідка його популярних лекцій про техніку майбутнього. Обиватель не вірив ні в техніку, ні в розум людський. Він визнавав лише «сало

і м'ясо». Навіть у зовнішності його не було нічого ні від колгоспника, ні від колишнього селянина. Дрімуча глупота й готовність цмокнути пана в ручку світилася в його погляді. Тому й цього можна було не приймати всерйоз.

Але люди ще пам'ятали, як Зарічного на ім'я та по батькові.

Колгоспна конюшня стала відтепер своєрідним сільським клубом.

Ранком сходились сюди їздові з батіжками, фуражири з вилами, різнороби з готовими на все руками, — статечні дядьки в старих засмальцьованих кожухах, парубки у ватянках під військовими ременями, жінки в лейбиках, підперезаних білими хустками, в чоловічих чоботях і ватяних штанях під спідницями.

Усі вони не спішили на роботу. Вже минулися часи, коли німці обіцяли: «половина — нам, а половина — вам». Оплата праці в колгоспах тепер визначалася таким розрахунком: на харчі мали залишати по триста грамів на їдця, а те, що визначено таким робом, — ділити на трудодні...

Вже співали на селі частівку:

Сидить баба на рядні,
вищитує трудодні.
«Проробила я сім день,
дайте хліба хоч на день...»

Огиналися. Викручувались. Працювали, як мокре горить. Прудко розбігалися, помітивши бричку з крайсляндвіртом, — уже не один і не два скуштували гумового шланга.

Зранку Кукурічка й не виходив на наряд. Все одно, крім сторожів та чергових конюхів, не застане нікого. А народ збереться не раніш десятої.

Сходились по одному, по два. Торкалися шапок і сідали в порожні ясла або підпирали стіни маштарки.

Грубо жартували з молодицями, теревенили про те, в кого краший вродив тютюн, про те, що в самій Німеччині за стеблину цього зілля на городі дають одсидку, розповідали бувальщини пастушого дитинства, про завзяті бої на спірних межах ще до колгоспу, про війну. А вона малювалася у їхніх розповідях дуже похмурими барвами. Кожен з'явився додому або пораненим, або полоненим, оточенцем, якому не пощастило дійти до своїх, а то й, ніде правди діти, дезертиром.

Про власну мужність, яку багато дехто виявив у перших гарячих боях, майже ніхто не згадував. І це й зрозуміло. Адже вона пройшла непоміченою, не відзначеною, і ніколи ніхто не скаже про неї доброго слова. До чого твоя мужність, як німець уже захопив Україну, Білорусію і чималий шмат Росії?..

Чим хвалитися, як там, на Великій землі, тебе вважають за зрадника і дезертира? І ніхто тебе не наслідуватиме, і навіть власні діти не повірять, що ти ставав перед ворогом на смерть і вцілів лише випадково. Де той орден Червоного Прапора, до якого представили тебе за перші бої під Равою-Руською?.. Ти навіть не посмієш нагадати комусь, що ти його заробив...

І як ти вже не міг говорити про власну мужність, то розповідав легенди про чужу.

Об'явився, кажуть, партизан Калашник, чорноморський моряк, невловимий, як тінь, хитрий, як лис, і благородний, як лев.

Десь тут недалеко, в лісах, оселився Чорний зі своїми хлопцями. Підриває і палить мости, нищить німецькі п'ятитонні машини й випускає дух із німчаїв. Про цих можна було говорити безстороннім голосом, — моя хата скраю, — а то донесуть німцям про агітацію за партизанів.

Ну, а Червона Армія? Вона, кажуть, тримається. Відбили в німця Ростов. Одігнали від Москви. А як уже підійдуть сибіряки!..

Звідки витекла ця легенда про казкових богатирів із Сибіру — ніхто не знав. Звичайнісінькі люди — росіяни, буряти, переселенці з України, русяві, чорняві, присадкуваті й ставні — зараз втрачали свої національні риси й перетворювались на пісенних витязів, яких і кулі не беруть, і мороз їм — тьху! — лише вони, мовляв, можуть здолати силу ворога.

І ніхто не замислювався над тим, що легенда ця ображає і українця, і грузина, і навіть того ж росіянина з Курської і Орловської областей...

А коли все було переговорено, хто-небудь просив:

— Ви б нам, Валентине Петровичу, ще про зірки...

Зарічний ніяково кигикав. Хтозна, чи не беруть його оце на кпини?..

Проте увесь гурт затихав, очі загорялися цікавістю, ніби людям, прибитим горем, у рабстві своєму хочеться звільнитися від пут земних і справді линути до зірок.

Учитель починав несміливо й вибачливо, а потім запалювався, і його худе тіло аж тремтіло від натхнення.

Людина торжествує!

Хоч як хочуть втоптати її в bagno, розтлити душу зневірою і страхом, а вона живе високими помислами і прагненням до зірок! І Фобос і Деймос перестають бути темними силами, супутниками кривавого бога, а сяють символом могутності живого розуму¹. Людина воліє світла. Саме їй дарує сонце весь жар своїх двадцяти мільйонів градусів, зірки посилають промінь із глибини мільярдів світлових років. Ви гадаєте — вам загасити зорі?.. Все одно світло їхнє світитиме крізь тьму століть!..

Находив Кукурічка, сипав, мов горохом, дрібним смішком і двозначно — ніби весело, ніби з погрозою — погейкував: — На роботу, гей, сини козачі, на роботу!..

Розходились, несучи в душі глуху ненависть і відблиск далеких зірок.

А Валентин Петрович брав мітлу, совок і йшов підмітати кінський гній.

Він згасав. І, може, згас би й зовсім, якби не пам'ятна йому розмова з Пастушенчихою.

Прийшла вона якось до бригадира просити, щоб привіз соломки.

Стояла й слухала, сама мовчазна й задумлива. Й погляд її подовгу зупинявся на постаті вчителя.

І раптом заговорила до Зарічного голосно, аж усі повернулися до неї.

— Я, Валентине Петровичу, поважаю всяку працю. А найбільше коло землі. Побачила б вас із кіньми півроку тому — то хіба б півслова сказала б?.. А теперечки... як нам тільки й залишають що підбирати кізяки та копатися в гною, то чого ви тут?.. Од кого ховаєтесь за своєю мітлою? Од самого себе?.. Не сховаєтесь. Бо нам ваша мітла потрібна як, сказати б, торішній сніг. Наука ваша нам потрібна, розум ваш, чоловіче добрий!.. Ви й самі знаєте, що пронащій той народ, який не береже своїх розумних людей. Поміркуйте, як воно буде далі. Бо нам дуже гірко бачити вас при мітлі. Може, кому-небудь це до вподоби — покрити з вас — не роботою, ні, — цим нас не залякаєш, — а глумом над умом людським. То ви не повинні давати їм привід. Валентине Петровичу, я плачу над вашою долею. Я, дурна баба, кажу вам це, а ви зважайте!..

¹ Зарічний поділяє припущення радянського математика професора Шкловського про штучне походження супутників Марса. (Приміт. автора).

Зарічному стало невимовно жарко. Він утер долонею піт із чола, розгублено перекладав ту злощасну мітлу, не наважуючись більше тримати її, але боячись і кинути.

Люди опустили очі.

А Пастушенчиха стояла перед ним із гнівно стисненими вустами, й були в її погляді жаль і співчуття з відтінком презирства.

5. ЮНІСТЬ І ВІЙНА

До Андрія завітав його друг Митя Мороз.

Худорлявий і трохи незграбний хлопчина з чорним жорстким волоссям і різкими рисами обличчя був завзятий аматор шахової гри. Якось Андрій, ще як був у восьмій класі, сів навпроти шестикласника Мороза, і той, лукаво поблискуючи карими очима, в кілька ходів дав йому мата. Пастушенка це приголомшило. Він аж почервонів з досади. Адже розраховував Андрій на довгу гру, де зуміє розгорнути такі вже карколомні комбінації...

Митя засміявся:

— Та це ж так просто!.. Називається «кіндермат». Його міг би одержати і гросмейстер... якби захотів цього...

З шахів Митя мав другий розряд і охоче почав навчати Андрія. Пастушенко був запальною вдачі, надто цілеспрямований і, обмірковуючи власні ходи, не стежив за противником. Кінчались ці поєдинки майже завжди перемогою Мороза або, в кращому випадку, нічиєю. Після програшу Пастушенко сердився, присягався в душі більше не грати, а потім вільної хвилини його знову тягло до Миті з його шахами.

За деякий час вони вже не могли існувати один без одного. Андрієву запальність врівноважувала трохи нашішкувата й спокійна вдача Мороза. Митя охоче приймав допомогу Пастушенка в розв'язанні задач із хімії, і це вдовольняло самолюбство його старшого товариша.

Війна перешкодила Миті закінчити десятирічку, а він же так гаряче цього бажав, бо мріяв вступити до морського училища. Він усе носився з книжками про море та морські подорожі.

Андрій, якого море ніколи не вабило, жартома прозивав Митю капітаном Куком. Той тільки усміхався ніяково і був дуже радий, що Андрій ще не знає, як уперто він тренується на витривалість і зміцнення волі. Якби Пасту-

шенко довідався, що він, буває, поснідавши оселедцем, цілий день не п'є води, то, напевне, підняв би товариша на глум. Та хіба він розуміється на цих речах? Адже навіть Амундсен, готуючись стати полярним дослідником, за юних років привчався спати взимку з відчиненими вікнами. Андрій не знає, скільки зусиль коштує Миті стежити за своєю мовою, щоб позбутися недорікуватості, не знає, чому він так повільно й занадто чітко вимовляє кожне слово. А скільки Миті доводиться зносити за свій пояс із якорем, за смугасту матроську тільняшку!..

Андрій аж розцвів, коли почув Митин голос.

— Ходи сюди! — гукнув із кімнати.

Митя увійшов, жартома приклав руку до шапки й відрапортував:

— Матрос Мороз з'явився у ваше розпорядження!

— Вільно! Сам рядовий!..

Митя покосився на Елліні шовковій сукні, недбало кинуті на спинки стільців, трохи зніжковів.

— У вас гості?

— Братова. Еллада Олександрівна.

— О! — зобразив ротом Митя. — Тобі, мабуть, доводиться скрутно... Й не лайнутися всмак, і виделкою борщ їсти...

— А вже так... А що це в тебе за грамота?

— Зачекай... Я хотів привітати тебе з приїздом, розпитати про здоров'я...

— Та вже ніби здоровий.

— А довго ти в таборі?..

— Двадцять дев'ять діб...

— І потрапив туди?..

— Туди легко потрапити, — усміхнувся Андрій. — І вийти легко... ногами вперед...

Співчутливо, недовірливо й очікувально дивився Митя на змарніле обличчя друга і, не дочекавшись ясної відповіді, опустил очі.

— То, кажеш, оклигав?

— Та вже... З неділі думаю на роботу. А посидів би ще. Не дуже кортить на Адольфа ішачити. Так Заросьовий уже заходив. Сопе, пухкає: «Ти вроді кесе́ме, то, знаєш, воно небезпечно... Гляди, щоб комендант не перехрестив тебе в іншу віру...»

— А я на нову Європу гній вожу... Ти в селі давно був?

— Як прийшов додому, то ще й не виходив.

— Зараз такі діла!.. Валентин Петрович у нас — ким

би ти думав?.. Коноюхом. Ходить з мітлою, ганяє лошаків на водопій.. Почорнів, згорбився...

— Як же це?

— А зовсім просто. Пішов на урок у нову школу, а наші хлопчики йому — обструкцію... Тихеньку, без хуліганства. Совісно с'їло, й тепер карається, можна сказати, на добровільних засадах.

Андрій покрутив головою.

— Шкода старого.

— Мова зараз така: по який ти бік барикад?..

— І то правда. Я часто думаю: а де ж моє місце?.. Як глянуть на мене ті, що прийдуть визволяти цю землю?.. Ти думав про це?

— Не комсомольці ми, — похмуро сказав Митя. — Позаспівкова сволота. Навіть механічно вибули з комсомолу. Сьомий місяць не платимо членських внесків.

— А кому платити? Хіба що Рожку. Це ж він тепер молодь виховує. Вже, кажуть, збирає хлопців та дівчат і разом з якимось прибудним навчає нової віри. Ненавиджу!.. Пам'ятаєш, у школі він у нас керував спортивним гуртком. Ох, радів же бувало, як хтось із хлопців невдало покрутиться на турніку!.. Тут він одразу й покаже, як це робити!.. Та не для того, щоб втямили, а щоб похизуватися перед дівчатами. А ті, дурепи, аж мліли, як він ото підходить і так легенько-легенько підсаджує на перекладину. За талію — «прошу, прошу, майбутня зірко українського спорту...» Ну, чим не герой?.. А виявилось — зрадник або, може, й давній шпигун. А ще пам'ятаєш — узимку розхристаний, без шапки — ще раз «герой»... Вони ж проповідують — зверху «герой», а насподі — маса. Корись волі «героя»!.. «Сильна особа — це Степан Бандера, котрий став для українського народу провідником такого типу, як для німців — Адольф Гітлер...»

— Я оце хотів сказати тобі, — обізвався Митя. — Минулого тижня був у Хлібодарах. Висить об'ява: «Організовується хорова капеля (так і написано «капеля»). Запрошуються юнаки та дівчата, що люблять український спів. Керуватиме хором досвідчений диригент пан І. Перше заняття...» Словом, сьогодні... Може, зазирнемо?

— Стонадцять чортів їм у пельку, щоб я йшов! — нахмурився Андрій. — Це все Рожкові штучки.

— А чого, давай підемо. Затягнемо їм козла для сміху. Наших буде чимало. Адже півроку ні кіно, ні вистави...

Андрій покусував нігті. Довго думав, потім сказав:

- А й справді! Підемо на розвідку. Хочу глянути на того «пана І.» Та ще на колишнього радянського вчителя пана Рожка. А там видно буде. Може, зірвемо їм урок...
- Тільки обережно. Гітлерівці їх вельми кохають.
- Будь спок. Коли?..
- О пів на сьому. З таким розрахунком, щоб розійтися до командантської години.
- Ну, підемо. А тепер покажи свій папірус.
- Митя врочисто розгорнув рулончик.
- Пхі, карта... Звичайнісінька, з шкільного атласу... розчаровано протяг Андрій.
- Ти так гадаєш?.. А приглянься-но!
- Ну, Радянський Союз...
- Так, та не зовсім! Карта лінії фронту за станом на перше лютого. За зведеннями Радінформбюро. Бач як дременули німці від Москви?..
- Та бре...
- Андрій недовірливо глянув на товариша. Той усміхнувся лукаво й торжествуюче.
- Присей-бо,— не гасячи усміх, перехрестився Митя.
- Радіо?..
- Ні, сорока на хвості принесла.
- Це ти мені так?.. Другові?
- Митя враз посерйознішав.
- Приймач.
- Де ж ти його доп'яв? Наші ж у перші дні війни позабирали.
- Під час евакуації потяг із клубного радіовузла. Повідпаював деталі, перемонтував узлами. За схемою супергетеродина. Все на гніздах. Пригодилися гільзи від малокаліберної гвинтівки. Послухаєш, вмить розбереш, деталі розкидав, лампи в стріху, кінці у воду... Замість антени протяг на горіщі телефонний кабель. Мати на нім розвішує білизну в дощ.
- Геніально!.. А як же із живленням? Батарей?..
- Ні. Приладнав умформер із розбитого танка.
- Ти — великий злодій.
- Ні, це називається — раціоналізація.
- Обоє засміялися.
- Ти знаєш,— сказав Андрій,— до біса цікава штука!.. Мати твоя знає?
- Ані-ні. Рогачі на мені побила б. І так бурчить: «Ти ж гляди з політикою!.. Легше мені своєю рукою тебе калікою зробити, аніж повісять німці...» Страх як боїться...

— Не була б то мати... А це здорово ти вигадав, матросе... Поки що про це ні слова. Завтра ж вивісимо карту біля самої управи. Хай бачить народ, що Радянський Союз живе й бореться.

— Це ж у мене остання карта...

— Я тобі свої віддам. І в хлопців дістану. Кожного місяця вивішуватимем. Треба, щоб народ вірив у свою силу. Найстрашніше зараз — втратити віру.

— А сам ти віриш?

— Я бачив, як люди вмирають за нашу правду. Таких не перемогти.

— А ти от не скажеш, чому в нас так багато зрадників? Невже і в минулу війну було їх стільки?..

— Тут, мені здається, перша причина в тому, що ця війна — класова, а по-друге... то й сам не знаю. Як кажуть, не підкований...

— Знаєш, та не скажеш!...

Андрій мовчав, а Митя шанобливо й трохи боязко потирав пальцями шелестливі шовки Елліних опатних суконь, зазиравав під лаву на розцяцьковані черевички.

— Добре жили,— сказав він заздрісно.— Пишна пані твоя братова.

— Мені більш подобається Валя. Простіша і якась... ну, наша...

— А де зараз Еллада Олександрівна?

— Пішла до району. Хоче влаштуватися на роботу.

— А в колгоспі?

— Що ти!.. Ще б копалася в гною...

— Освічена!..

— Як усі. Після трьох курсів інституту іноземних мов вискочила заміж.

— То підємо? — прощаючись, запитав Митя.

— Як ітимеш.— заскоч до мене.

Годині о шостій вечора вони прийшли до колишнього Палацу піонерів. Неквапливо пройшли коридором, заглядаючи в порожні кімнати, де до війни містилася бібліотека, спортзал, радіокімната й духовий оркестр. Скрипучими східцями піднялися на другий поверх і опинилися в просторому залі, де стояв гомін і райдужна пара від дихання кількох десятків юнаків та дівчат.

Сонце вже зайшло, й вечірня морозяна зоря несміливим мерехтливим рум'янцем лягла на стіни.

Рум'янцем нашіли й щоки дівчат. Юнаки були нервово-веселі й усміхалися вибачливо, сумовито й трохи з викликом.

Десь точилася страшна війна, падали вбиті, кричали й стогнали поранені, але куди подінеш свою молодість і красу? Дівчата були щасливі своїм вісімнадцятиліттям, своєю принакністю, присутністю хлопців, що залицялись до них, свідомістю того, що їхні чубаті чорноброві, біляві й русяві друзі хоча б сьогодні живі.

Вони не хотіли й думати, що є на світі люди, що ненавидять їх за молодість, за переливчастий сміх, за те, що вони існують на світі, коли за всіма розрахунками повинні бути вбитими або накласти на себе руки. Вони й не запідозрювали, що попереду — горе, облави, чужі краї, голодна каторга, смерть від бомб, рани від канчуків і собачих зубів...

Вони не знали своєї долі, а були юними дівчатами з мріями про кохання і щастя. Не знали вони й того, що більшість із них не зазнають несамовитої радості шлюбної ночі, не пеститимуть своїх дітей і посивіють у своїм гіркім дівочтві.

А зараз радісними вигуками зустрічали двох друзів. Заспішили, заторгали їх, заглядаючи знизу догори променистими щасливими очима.

— Матросику, де ти його взяв?

— Андрію, ти став такий некрасивий!..

— Ні, ні, не вір — сама вона перша скочила б на рушник!..

— Де ти пропадав? Ми тебе шукали й у смітті...

Андрій посміхався, ніяково мотав головою, потискував дівочі теплі руки, слово через слово відповідав на запитання, а Митя мовчки, в тоскнім самозреченні світився відбитим світлом свого друга.

Андрій крадькома шукав поглядом Маринку. Він почував її присутність ще до того, як вони з Митею увійшли до залу. Вона повинна бути тут.

І нарешті він її побачив. Стояла, задумана, коло вікна, спираючись руками поза спиною на підвіконня. Білий берет красиво відтінював її смагляву вроду. Щось невимовно ніжне й дороге світилося в її обличчі. З таких, мабуть, італійські художники писали мадонн.

Андрієві зацеміло в грудях. Серце сповнилось її образом, а розумом ненавидів, ні — зневажав, ні — корив, ні — жалів! — милу, горду нещасну дочку... німецького старости!

А чи має він право зневажати її?

Вона член сім'ї зрадника Батьківщини.

Вона жодним словом не засудила поведінку свого батька.

Якщо Андрій хоче бути справжнім комсомольцем, він мусить забути про неї, вирвати з серця, як бур'ян із грядки.

Але Данило Іванович врятував тебе від голодної смерті в концтаборі. Чи розумно було б не прийняти його поміч?

А може, Маринка має якісь підстави поважати батька, любити його?

А ти одрікся б від рідного батька?

Як усе це складно!..

Він мусить підійти до дівчини.

«Здрастуй, Мариню!.. Я так давно тебе бачив...

Здрастуй,— опустить очі.

Мені боляче, Мариню... Мені тоскно. Я так нудьгую за тобою...

А мені байдуже.

Не будь жорстокою. Пробач.

Ти сам відштовхнув мене.

Я погарячкував.

Але тоді ти був щирий.

За щирість людині можна пробачити все.

Крім невдячності...»

Так, цього ніколи не можна пробачити... Єдина спокута — знову й знову щиро визнати свою вину.

«Я прошу тебе, Мариню!..

Це зайве. Ти все одно не віриш мені. Що може бути більшою образою для людини, як підозрілість і недовіра людей?..»

І що ти їй скажеш на це?..

Він стиснув зуби — втрачав її, може, назавжди.

Перебендюючи з дівчатами та хлопцями, він серцем слухав її. В думці цілував її очі, закоханими пальцями пестив шовк коси. Але вона була як статуя, як мертва, як назавжди втрачена.

Якщо раніш навіть сама думка про фізичну близькість із нею здавалася б йому блюзнірством,— він так любив її, що вона стала для нього сестрою, святою, самим Богом,— то зараз це було б блюзнірством подвійним. Так од відчуття духовної втрати він дійшов до втрати фізичної. Ніколи він не триматиме її в обіймах, не стане вона йому за дружину. Не пізнають вони одне одного вдруге, не пізнають одне одного вперше — юні муж і жона, щасливі коханці...

Андрій здригнувся — Митя штовхнув його ліктем.

Іде. Той самий. «Пан Іван»...

Настушенко з цікавістю глянув на високого чорнявого чоловіка в сірому півпальті й у каскетці з навушниками.

— Добри вечір, панове! — привітався той, скинув каскетку, пригладив пишну, як у священника, шевелюру, роздягся і, не найшовши поглядом вішалки, акуратно склав одягу на один із стільців. Він був зараз у коричневім піджаку незвичного на той час крою — з прямою талією — і в жовтаво-зелених, обшитих шкірою, кавалерійських галіфе. Чоботи в нього теж дивного фасону — з високими задниками.

Взявшись за спинку стільця, він став перед залом і обвів усіх уважним, спокійно-зверхнім поглядом.

— Перепрошую панство, але фундатор нашої капелі пан Павло Рожко не зможе сьогодні бути присутнім. Реєстрацію співаків він зробить наступного разу. Сьогодні ми проведемо перший збір і визначимо голоси. Для зручності відрекомендує панству: звітть мене — пан Іван.

— А по батькові? — запитав хтось.

— Перепрошую? — зморщився регент.

— Як звуть вашого батька?

Брюнет нахмурився.

— Кликати по батькові — то є московська звичка. Культурні народи її не приймають. Так, як і їхню звичку щопівслова згадувати матір.

— А прізвище?

— То не є суттєво важливим. Пан Іван — та й годі.

— Боїться, наволоч,— шепнув Андрій Миті.— Як доведеться кивати п'ятами...

Пан Іван довго й прискіпливо слухав голоси, визначив перші, другі, треті, четверті, вишикував усіх у ряди, вдарив об стіл камертоном, і полилася пісня, мелодійна, співуча й широка, як український степ.

Співали охоче — покоління зникають, пісня живе. А в пісні — душа народу.

Пан Іван аж розчулився. Втер хусточкою сльози. Довго сяквся, заплющивши очі, белькотів:

— Ах не можу, панове, не можу!..

Він явно хизувався своєю чутливістю.

Почуваючи ворожість з боку парубків, він апелював до дівчат. Був з ними улесливо галантний. Навчаючи кого-небудь, він намагався взяти дівчину за руку.

Пан Іван одразу запримітив Марину. Кілька разів примушував її співати соло й аж розцвів, коли дівчина з честю справилась із трудною п'єсою.

— Чудово, чудово!..— загукав він.— Панна... е-е... як вас?.. буде виконувати сольні партії...

Він і її схопив за руку, але Марина гнівно випручала її і так блиснула на нього очима, що пан Іван аж заметушився.

— Перепрошую панну... Але ви ще не звикли до європейського тону... Наїзники довгі роки лякали вас Європою, прищепили зневагу до гречності і шляхетності...

Дівчину ніби щось ударило. Де вона бачила цього типа?

Перебирала в пам'яті всі зустрічі з людьми протягом свого недовгого життя і ніяк не могла пригадати нудотно-красиве обличчя з чорними вусиками й запалими колючими очима.

А потім аж стрепенулася: не бачила вона його ніде, але міг він бути, так, напевне був серед тих, хто, настрахавши людей пострілами посеред ночі, розклеював афішки з жирним тризубом.

Дівчина уявила собі, як цей немолодий парубок цілиться в спину червоноармійцеві й, спустивши курок, ревно молиться своєму скатоличеному богові. А потім плаче сопливо від розчулення перед піснею. І вона величезним зусиллям, волі стримувала в собі бажання плюнути в ненависне обличчя сентиментального панича.

— Панове,— довірливо усміхаючись, вів далі регент.— Наступного разу ми вивчатимемо українські колядки та щедрівки, а сьогодні, закінчуючи наш збір, ми мали б виконати український гімн. Але позаяк німецька влада заборонила його, ми заспіваємо пісню, що духом своїм рівноцінна гімну.

— Стривайте! — виступила наперед Марина.

Регент замовк і здивовано повернувся до неї.

— Перепрошую?..

— Ми такої не вміємо. Ми не знаємо жодних гімнів, крім цього:

Повстаньте, гнані і голодні
робітники усіх країв!
Як у вулкановій безодні,
в серцях у нас клекоче гнів!

Срібне сопрано дівчини змагалось з чорною силою ненависті. Кожний нерв її почав тремтіти від напруження, страху й надії.

Ми всіх катів зітрем на порох...

Голос її зволожився сльозою, вона зрозуміла, що гине.
— Замовч! — несамовито закричав регент.— Пся крив, більшовицька лайдачка! — В очах його вже не було грайливого усміху. Він пополотнів і стис кулаки.

«Мамо,— гірко подумала дівчина,— твоя дочка пропала!..»

Але потім уявила собі обличчя десантників, що йшли на смерть, і їй стало легше. Голос знову набув металевій дзвінкості й сили.

І раптом, як грім серед ясного неба, грянули десятки юнацьких і дівочих голосів, злилися в один могутній спів:

Все, що забрав наш лютий ворог,
щоб повернути,— час наспів!..

Юнаки та дівчата співали, дивлячись просто у вічі паничеві, якого аж корчили страх і ненависть. Він прикипів до підлоги й не міг зрушити ніг, щоб побігти в поліцію. Він страшенно шкодував, що прийшов сюди без Рожка. Той знав у обличчя і на прізвища всю цю комсомолію... Жили б з них сотати, роти заливати розтопленим оловом, виривати язика!.. Але мусив стоячи вислухати весь гімн. І коли спів затих, пан Іван ще довго не міг вимовити ні слова. Проходили секунди, хвилини, а йому здавалося, що гімн звучить ще й досі.

— Шляк би вас трафив! Комуністи!..— раптом опам'ятався він.— Я вам пригадаю «Інтернаціонал»!..

Але страху на обличчях юнаків та дівчат не побачив. Вони стояли, мов вилиті з бронзи...

— Ваші прізвища — він вийняв блокнот і олівець.

Увесь гурт зареготав йому просто у вічі.

— Пан Степан...

— Пан Дмитро...

— Пан Анатолій...— гукали вони. Й реготали. Й натягли йому носа.

— Тебе, пшеклента, я все одно знайду! — засичав регент до Марини.

Андрій Пастушенко підійшов до нього впритул.

— Слухай-но, ти... пане... без батька й прізвища!.. Якщо хоч пальцем зачепиш цю дівчину, я тебе втоплю в твоєму ж лайні!..— Й, обернувшись до своїх, скомандував: — Ходім, «шпановне панство»!.. А ти,— знову повернувся до регента,— коли виповзеш із приміщення раніш як за десять хвилин після нас, вважай, що вже мертвий. І запам'ятай: нічого такого не було... Чи чув хто, щоб тут співали «Інтернаціонал»?..

— Брехня!

— Ніхто не чув.

— Провокатор!..

Ман Іван аж рота роззявив.

— То є нечуване нахабство!

А молодь, сміючись та перемовляючись, уже розходилась по домівках.

— Так і казати всім: бреше, мовляв... Хотів, щоб співали петлорівський гімн... Ми відмовились, от він і взявся... Чуєте,— так і казати, бо інакше всім капут... Капут, чуєте...

На вулиці Андрій догнав Мариню.

— Здрастуй, Данилівно!..— награно весело привітався він.

Вона була засмучена й помітно бліда.

— Здрастуй,— відповіла вона сірим голосом, не повертаючи голови.— Проте ти міг поздоровкатись трохи раніше.

— Боявся підходити,— щиро признався він.

— Ясно. Тебе це могло скомпрометувати.

— Ти зла.

— Така вже вродилася.

Навіть пригнічена й зблідла, вона була дуже гарна. Профіль її був ніжний і тендітний, аж хотілося взяти його під скло. Від того, що брови зрослися, вони здавалися довгими-предовгими. Коси її з розпушеними кінчиками лежали поверх пальта, й на них сіялась дрібненька пороша інею. Брав мороз. Залежалий сніг дзвінко хрумтів у них під ногами.

— Хороший вечір,— сказав він.

Вона не відповіла.

— А здорово ти йому!.. Я не чекав від тебе...

— Від мене?..

— Та не так... Щоб дівчина, ну, і...

— Ти визнаєш право бути чесними лише за хлопцями?..

— Справа в тому, що подібний вчинок потребує неабиякої мужності... й за неї доводиться відповідати... Ти готова до цього?.. Чи розраховуєш на щасливий випадок?..

— А ви всі на що розраховували, коли співали разом зі мною? На те, що покарають лише привідцю?..

— Знаєш що? Мабуть, ти даремно ризикувала. Того жовтоблакитника наш спів не вразив. Таких треба просто стріляти.

— Для того, щоб стріляти, потрібно ненавидіти й знати, в ім'я чого стріляєш. Ненавиджу — от і заспівала. А чого ненавиджу — то знаю.

— Молодець.

— Я дуже рада, що ти оцінив мої здібності.

— Мариню!..

- Ти щось хотів сказати?
- Чому оце в нас так?
- Не знаю.
- Я хотів би, щоб не було більш цього. Невже тобі вистачає всього?..
- Мені не вистачає. Не вистачає людської дружби й довіри.
- Я вірю тобі в усьому. Особливо після сьогоднішнього. Я не можу без тебе.
- Вона гостро глянула йому в вічі.
- Ти можеш приходити до мене.
- Його кинуло в жар.
- Довго йшли мовчки.
- Невже оце назавжди? — запитав він глухо.
- Дівчина знизала плечима.
- На мосту їх затримав поліцей.
- Чого так пізно?
- Й зовсім ні, — сунув йому Андрій годинника. — Ба-
чиш — пів на дев'яту.
- І воно й собі тикає... Ти чий?
- Мамин.
- Прізвище, кажу! — визвірився поліцей.
- Я тобі краще казку розповім. Ось послухай. Ішов парубок із дівчиною. Зійшли на міст, а до них прискіпався триглавий змії. Оглянувся той парубок, а навколо — ні душі. Одкрутив тоді змієві голову, а самого скинув із мосту.
- Ти!.. — скиїв поліцей і замахнувся прикладом.
- Марина хутенько стала поміж ними.
- Не бийте його, дядьку!.. Він завжди жартує... Ми — зарічанські. Мій батько там старостою.
- Як прізвище?
- Корзун.
- Ну, ти йди. А з ним я побалакаю.
- І поліцей взявся за ручку телефонного апарата, підвішеного на стовпі під грибок.
- Дядьку, я без нього не піду, бо сама боюсь... А як не пустите, то батько зараз подзвонить жандармам.
- Не знімаючи трубки, поліцей сушився і мовчав. Біс його знає, що воно за птиця. Може, старостин зятьок?.. А німці старостам вірять...
- Теж мені... буде козакувати... всяке!..
- Тобто яке — всяке?.. Та ви знаєте, пане триглавий змію, з ким розмовляєте?..

Андрій став у позу і насмішкувато примружив очі.

— Тупай!..— кинув поліцей крізь зуби.

Андрій визивно взяв Марину під руку й, схилившись над дівчиною, повів її по мосту.

— Навіщо ти з ним зчепився?

— Ненавиджу.

— А що з того, як виказати це тварюці?

— А навіщо одна дівчина співала «Інтернаціонал»?

— Одна річ — співати пролетарський гімн, а інша — здійснити скандал... Довелося мені козирунути батьком...

— Схоже на те, що я вже під охороною властей передержаних... Ти от що... Не треба мені цього. А то вже двічі моя доля стикається з твоїм батьком...

Марина випручала руку й прискорила ходу.

6. КРАСУНЯ ПУСТУЄ

Братову Андрій застав удома. В хаті було жарко натоплено. Еллада Олександрівна в самих трусах і бюстгалтері купала сина в балії. Славик вередував, не хотів мити голову.

— Мені миро оці пеце...

Коли увійшов Андрій, Елла усміхнулася йому якимись спітнілими очима, крадькома зиркнула на матір, легенько охнула й вибігла до кімнати.

Андрій розгублено м'яв шапку й позирав на двері.

Ксенія Василівна все умовляла онучка.

За кілька хвилин із кімнати вийшла Елла в легенькому повковому халатику.

— Ти так несподівано...— сказала вона.— Щось рано у вас закінчилося...

— Більше й не почнетесь,— буркнув Андрій і почав роздягатися. Він став коло грубки, грів за спиною руки, стежив, як мати з братовою обливають Славика. Тепла вода з глечика летіть хлопчикові на голівку. Він тре очі кулачками, а з висолопленого язичка теж стікає вода. Потім дитину огортають з ніг до голови простиральцем і садовлять на скриню.

Хлопчик утробно скімлить. Йому витирають голівку, й русявий чубчик його стає схожий на скуйовджену мочалку. Від нього аж пашисть теплом і дитячим ніжним духом.

Утертий і обласканий, Славик починає посміхатися. Його кругла мордася аж сяє задоволенням і милим лукавством.

— А дядько Русик хоче дати мені цукелку!..

Це була перевірена гра. Еллада Олександрівна частенько давала Андрієві цукерки зі свого невеликого запасу, й той щовечора обдаровував небожа. А в мамі їх «немає»... Сьогодні в Андрія було аж двісті грамів. Купив у Панасючки для Марині, та так і забувся віддати. Тепер уже не зможе. Він лапнувся за кишеню, але потім вирішив розтягнути свою щедрість на кілька разів. Намацав три цукерки і підніс до обличчя Славикові. Той миттю вхопив їх у руку, а другою потягся до дядька.

— В тебе ще є...

— Нема, нема, Славику, присей-бо...

Хлопчик вміло розгорнув карамельки і, смачно плямаючи, давав їм лад, а мати знизу догори зазірала йому в обличчя, щаслива й закохана.

«Він хороший»,— думала вона, як і кожна мати про людину, що робить приємне її дитині.

— То як, Елю Олександрівно? — запитав Андрій, дивлячись братовій в уста. Зустрічатися поглядом з жінками він вважав нескромним.

— Та...— махнула вона рукою.— Я вже мамі казала...

Мати стелила собі постіль і була мовчазна й замислена.

— То й що?

— Ну, пішла на біржу праці. Там начальник підсунув анкету. Боятись мені нічого, написала, як було. «Чи володієте німецькою мовою?» «Так,— заповнила,— вільно читаю й пишу»... Ну, а що ти зробив би на моєму місці?.. І се, й те, ну, й здала. Начальник проглянув пильно та й каже: «Ви дружина командира Червоної Армії?» — «Так,— кажу,— а чого мені боятися,— стільки таких, як я...» — «Це,— каже, не конче важливо. Ми забезпечимо вас роботою. Підемо,— каже,— зі мною»... Як іти, то йти... Зайшли до якогось приміщення, а там німець сидить, жандарм. Начальник підняв руку по-фашистськи та й каже: «Гер обер-лейтнант, ця пані,— це про мене так,— засміялася Елла,— досконало володіє німецькою мовою. Рекомендую вам».— І так далі, і таке інше... А німець з ходу чеше до мене по-своєму. Хто та звідки, якого віку, хто чоловік, де навчалася німецької мови, де жила,— усе до тонкощів... «Ну,— каже потім обер-лейтенант,— будете працювати в нас перекладачкою. Військовий пайок і все інше, шістсот карбованців або шістдесят остмарок грішми, квартира недалеко від поста. Правда, ненормований робочий день, можлива нічна праця... Подумайте,— каже,— пані,

і погоджуйтесь. Нічого іншого вам не залишається...»

«Я, кажу, на це не згодна, я про німецьку мову писала в анкеті, бо там стоїть таке питання...»

«Ми цінуємо вашу щирість і гадаємо, що ви будете гідною нашої довіри...»

«Ні, подумала я собі, з цього дива не буде пива... Не стану у вас працювати, сказала твердо, я дружина радянського командира, й мені незручно зв'язувати свою долю з установою, яка в наших людей не користується пошаною...»

«Подумайте добре, пані, й за тиждень скажете нам... Хай чекає,— сердито закінчила Еллада Олександрівна й подала Андрієві на руки Славика, що вже давно просився «на руки».

— Так то так,— покрутив головою Андрій,— але навіщо вам було писати про ту німецьку?

— То й що, по-твоєму,— написати, що закінчила семирічку?..

— А якби ти була німкенею,— озвалася Оксана Василівна,— теж написала б?

— Хіба в цьому злочин? Кому це правда заважає жити на світі? Хіба я винна, що якийсь фашист намагається примусити правду служити собі?.. Я не з таких, щоб мене примусити!..

Андрій пустував зі Славиком, дмухав йому в обличчя. Дитина весело реготала й, звиваючись, пручалася з рук.

«Дивна жінка»,— думав Андрій.

— Недобре, Ладо,— ховаючи очі, сказала тітка Ксеня.— Ворогові казати правду — гріх... От уяви собі, що ти комуністка. А вороги й спитали тебе про це... й про інших спитали?..

— Таке скажете, мамо...— нахмурилась Елла.— За кого ви мене маєте?..

— Хтозна... Там такі спеціалісти, що уміють розв'язувати язика...

Тітка Ксеня пильно глянула синові у вічі. Він зрозумів той погляд і аж похолов. Він, звичайно, не вірив у можливість Еллиної зради. Проте братова була людиною поки що загадковою. Ніби й не дурна, але й не мудра. Відвертість її, видно, межувала з глупством. І ще відчував — звикла жінка жити в розкошах, а такі слабко відчувають чужу біду. Ну, Гришо, сиди й не рипайся!..

Того вечора Еллада Олександрівна довго читала.

Гасу давно не було, й Андрій змайстрував їй бензинову

лампочку, в якій за скло правила обрізана знизу пробірка.

Славик мирно підсопував напіввідкритим ротиком, поклавши рученята на подушку обіч голови.

Елла бігала очима по рядках. Вона лежала боком, зіпершись ліктем на подушку й блискучими очима часто зиркала на Андрія, що витягся й не кліпаючи дивився на стелю.

Вчинок Марини не виходив йому з голови. Що це — відчай чи свідома готовність до боротьби? Чи, може, виклик їм усім за недовіру? Вона дуже горда й навіть у своїй мужності воліла бути самотньою.

Але жертви її ніхто не прийме.

Відповідати — так усім разом!..

Два почуття боролися в його душі: роздратування і ніжність до сліз. Йому іноді хотілося вдарити дівчину, відчуті її біль, помститися за втрачену віру. А то ще — стати навколішки, обіймати ноги, просити любові. Що за сила в цієї дівчини — приборкує серце й робить його ручним ведмедиком?.. І від того, що відійшла од нього, стала ще більш жаданою. Раніш він і не насмілювався поглянути на неї нескромно, а зараз тоскно й гаряче мріяв про неї як про коханку й дружину. В мареннях своїх він був її повним рабом і можновладним власником. Розчинявся в ній і поглинав її в себе. Він боявся її сили й упивався дівочим соромливим безсиллям. Носив на руках, цілував як святиню, обожнював і топтав її красу...

Де найдеш на світі таку, щоб замінила тобі й друга, й сестру, й матір, і безсоромну любку?..

Була вона, єдина на всім світі вона!

Але він її втратив.

Андрій уже й не знав, що його неклі більше — нудьга душі чи поклик тіла.

Фізично юнак одужав. Уже міг убити ворога й здушити в обіймах друга. Йому потрібні були суворе братерство воїнів і ніжна, палюча, щоб аж розтопила всього, жіноча ласка.

Забутися б від усього цього. В обіймах. Щоб заплакати від радості й розчарування. За здобуту мужність. За втрачену юність і чистоту.

Він ще соромився самого себе, соромився матері, що й досі вважає його дитиною, соромився братової, її молодості та краси.

Андрій крадькома стежив за її тінню на стіні, коли вона читала, думав про братове щастя — має сина й красуню

дружину, яка чекає на нього,— вірна, чесна, кохана й со-
лодка.

Коли ж уже й він матиме щастя поглянути і на свою
кохану,— на ніжні плечі її, на кучері, що вільно падають
на них, сміливо підійти, поцілувати і, ставши навколішки,
схилити голову до грудей? Як б'ється серце!.. Моє... її...

Мариню, невже й ти така прекрасна? Невже й ти —
жінка?..

— Андрюшко...— почув він голос. Він був тихий, як
шелест, ніжний, як музика.

Він не повірив самому собі.

— Андрюшко!..

Андрій підвівся на ліктях і зачудовано оглянув тиху
кімнату.

Книжка Еллина на підлозі. Голова братової на подушці,
вуста розслаблено розтулені. Обличчя бліде.

— Андрюшко... мені недобре... Серце... Різне ввижаєть-
ся... Подай води...

Андрій злякався.

— Я розбуджу маму.

— Ні-ні. Не треба...

В нього тремтіли руки, коли наливав воду із карафки
в склянку.

— Н-нате...

— Підведи мене...

Рукою, що не гнулася, він підняв її легко, як пухову.
Намагався не дивитися на напівроздягнену жінку, чув,
як вона л'є дрібненькими ковтками.

Вона глянула на нього вологим поглядом.

— Постав склянку й посидь коло мене. Мені страшно.

Лице його горіло. В скронях гучно стукала кров. Здава-
лося — за дверима слухає мати. Він і сам перестав дихати
й пройшов до столу навшпиньках. Незграбно підійшов
до Еллиного ліжка й став боком.

Елла розслаблено вказала на край.

— Отут.

Він опустився на пружинний матрац, як на електричне
крісло.

— В мене так б'ється серце... Так б'ється!.. Ось по-
слухай!..— вона взяла його негнучкі пальці й провела ними
по сковзкому шовку сорочки.

Руку його зсудомило.

— Тобі скільки років, малий?

— Двадцятий,— хрипким шепотом сказав він.

— А мені двадцять п'ять,— зітхнула Елла.— Боже мій, яка я стара!..

Він випручав руку й ще більш зіщулювся.

— Ти коли-небудь цілував руку жінці... ну, дівчині?..

Він засопів.

— Поцілуй.

Елла піднесла її величю й щедро, як королева.

Він глянув на неї зі страхом, із ненавистю, а потім поцупив її пальчики обома ручиськами й несамовито притис до вуст. Потім схопився і панічно перебіг до свого ліжка. Одвернувся до стіни й сховав голову під ковдру.

Чув, як жінка зітхнула й хукнула в скло лампочки.

— На добраніч,— сказала вона. В голосі її чувся усміх.

Вранці Еллада поводитись невимушено, ніби нічого й не сталось. Вона не ховала очей, а зустрічаючись із ним поглядом, ледь усміхалася — заклично, сумно, насмішкувато.

В Андрія пересихало в горлі, коли він крадькома озирає її постать. Таких струнких ніг він не бачив у жодної дівчини.

Йому ставало лячно од свідомості, що між ним і братовою віднині існує якась таємниця. Він боявся, щоб мати не помітила цього, й намагався триматися осторонь від Елли.

Навіть зі Славиком він почувався не так вільно, як раніше.

Цілий день на роботі він тільки й думав що про Маринку й Еллу. Порівнював. Зважував — хто щасливіший — брат чи він. І помічав, що колишню свою подругу згадує з роздратуванням.

«Цяцькається сама з собою, набиває собі ціну», — жорстоко стискав він зуби.

А Елла немилосердно гралася з ним. Як матері немає, підійде ззаду, наляже грудьми, сплете йому руки на шії:

— Ти, малий, справжній богатир!

Андрій поривається встати — й не може. Запахні кучері братової лоскочуть йому щоки, дзвінкий сміх грає, перебивається над вухом.

А то ще, вкладаючись спати, велить йому одвернутися. Непоспіхом стягає панчоки, а йому в дзеркаді навпроти ліжка видно її всю, — виточені довгі ноги, круглі коліна, білі руки русалки, — ну, просто можна збожеволіти!..

Елла знає про дзеркало. Зрідка зиркає туди лукаво й насмішкувато.

Андрій заплющує очі, а коли знову розплющує їх, — у кімнаті вже темно.

Юнак лежить, затамувавши віддих, вслухається в тишу.

На відстані всього якихось трьох метрів рівно дихає незрозуміла, прекрасна, запашна істота, всевладна і все-сильна Жінка.

Всі нитки його долі в її руках. Від неї залежить, чи буде він царем всевітуту, а чи заклятим злочинцем.

Засинав перед світом. Ненавидів своє тіло,— воно мучило його, пекло, робило гріховною кожну думку. Через нього ставав зрадником, бо проклинав і забував кохану дівчину...

Прокидався хворий, розбитий, присоромлений.

Шукав порятунку:

— Щось мені, мамо, в кімнаті жарко...

— Та що ти, Андрюшко! — обурювалася Елла.— Вигадує таке!.. Мамо, не переселюйте його, я самою боюсь...

Після цього Андрій зрозумів, що він пропащий. Знав, що станеться щось непоправне.

І час наспів.

Якось уночі він метався на постелі, плакав тихцем од любові й сорому. Він став забобонний,— так, Бог існує і карає його найбільшою мукою!..

І раптом почув тихе:

— Малий, ти чому не спиш?

Андрій хотів щось сказати, та тільки крекнув.

— Тобі погано, малий?..

Він стиснув зуби. Вони аж хруснули.

— Ти, сподіваюсь, людина мужня...

Він зажмурився.

— Бідний хлопчик!.. Ти любиш мене?

Він пішов до неї навшпиньки, як злодій, як підступний богуз.

— А-а,— протягла вона.— Мені здається, малий, що ти мене не поважаєш... Ох, ці діти! — з удаваним жалем зітхнула вона.— Ну, звичайно, малий, ти ще жовторотий. Тобі ще не можна читати романів... Ну, йди собі, любий, іди!..

7. ВИЖИТИ!..

Тітка Ксеня розповіла пораненому про невістку, й він ще більше затаївся в своєму сховищі. Навіть не показувався надвір уночі, як інколи робив це до появи хазяйчиної невістки. Перев'язки робили йому пізно вночі в холодній коморі.

Незабаром тітка Ксеня навчилася й сама нескладної науки доглядати пораненого.

Григорій одужував. Добре харчування, людська турбота, лікарський нагляд і, головне, повернена віра справили свій вплив.

Частенько вночі Андрій тихо, щоб ніхто не чув, вилазив на горище й там переповідав товаришеві всі новини. Колонський радів, від збудження гаряче дихав і пристрасно шепотів:

— Так, нарешті машина їхня дала перебої!..

Він терпляче зносив своє добровільне ув'язнення. Лише дві обставини мучили його: неможливість читати й відро, що виконувало роль асенізаційного пристрою.

Григорій так звик до книг, що й у окопах носив було кілька штук і в години затишку між боями заспокоював нерви читанням. А тут маєш стільки вільного часу!..

Незабаром Андрій зарадив його біді. Хитрощами виманив у запасливого Миті два наливних елементи Леклянше; дістав лампочку від кишенькового ліхтарика, й тепер Григорій із особливим смаком відчував кожне друковане слово, яке раніш сприймалося звично й часто навіть з іронією.

Якось Андрій приніс йому кілька радянських листівок, скинутих з літака. Григорій зрадів, як дитина. Він вивчив їх напам'ять і повторював про себе, як молитву. Листівки були надруковані на доброму глянсуватому папері з фотографіями. Розбита німецька техніка, безліч трупів ворожих солдатів, що загинули від вогню та нещадних російських морозів.

Григорій не почував зловтіхи до переможених. Він ненавидів лише ту сліпу й жорстоку машину, що зробила з великого народу вбивцю. З талановитого й розумного народу, від якого його народ запозичив навіть мову... Проте кожен вбитий ворожий солдат уже ніколи не вб'є ні Григорія, ні його сестер, ні матері.

Він не був дурнем чи мерзотником, щоб бовкнути щось на взірць: «Німець добрий лише мертвий». Він не схильний був вважати Ернста Тельмана феноменом. Він ще не знав нічого ні про Рудольфа Ріхтера, ні про робітника Роберта Уріха, ні про офіцера-льотчика Гарро Шульце-Бойзена, ні про державного радника Арвіда Гарнака, ні про тисячі інших відомих і невідомих. Проте Григорій не був наївним або лицеміром, щоб звинуватити кожного німця в тому, що він носить військовий мундир і, підкоряючись наказам офіцерів, стріляє в своїх братів по класу. Якби

це було не так, то на світі не існувало б армій,— думав Григорій. Він розумів, що лише поразки всієї армії можуть розхитати дисципліну, й коли люди врешті вивільняться від неї, аж тоді зможуть подумати про власну роль у війні. А до того перший-ліпший високопоставлений мерзотник може зробити з армією все що завгодно. Крім того, дезертирство з армії, на яке сподівались недалекоглядні політики, ніколи не підносить людину у власних очах...

Так Григорій осяг психологію війни й ту істину, що коли хочеш боротися з війною,— мусиш-таки воювати...

Й зараз він жив не для збереження власної шкури, а для того, щоб невдовзі знову стати до лав бійців.

Відро ж робило його існування мукою. Доки не було в хаті людини, якій хазяї інстинктивно не довіряли, він виносив його сам. А далі це мусив робити Андрій. У лікарні Григорій щодо цього був би спокійний.

Тут же було зовсім інакше.

Ці люди не приймуть його подяки. Та й чим її складеш?..

Григорій повинен був вижити ще хоча б і тому, щоб самому навчитися слугувати людям так само віддано, як ці прості, нехитрі люди.

Вижити!.. Віддячити людям.

8. НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТ ГОРОХ

Замість винагороди за арешт парашутистів Вітько одержав догану від самого шефа гестапо гауптштурмфюрера Крюгера. Повинен був захопити живцем усіх трьох!.. Розвідник зумів застрелитись, радист вислизнув із рук поліцая. Залишився мінер-підричник, а він по суті нічого не знав. До того ж Вітько так побив його, що для гестапівців уже нічого не залишалось. Про рацію і код підричкови не було нічого відомо. Радист сховав рацію потай від своїх товаришів. Так принаймні говорив на допиті спійманий парашутист.

Слідчі гестапо теж перестаралися: наділи хлопцеві темні окуляри й почали бити ногами. Не зогляділися, як і помер.

Прочесали тоді весь яр, але, крім трьох парашутистів, нічого не знайшли.

Начальник гестапо сам допитував зарічанського старосту, з вини якого втік диверсант.

З якого боку не підходив до старости Крюгер, однак не зумів знайти підстав взятися до нього по-справжньому.

Незаперечно було встановлено, що диверсант розквасив старості обличчя і той стріляв по втікачеві. Чому не влучив?.. А як і глянути не міг від болю... Помахавши кулаком перед обличчям бургомистра, гауптштурмфюрер мусив відпустити його з миром.

Долю поліцая, який порушив правила караульної служби, гестапівець довго не міг визначити. Звичайно, потрібно було б його розстріляти. Але така сувора кара могла наподохати інших поліцаїв і викликати поголовне дезертирство. За Вітьковою порадою вирішено було влаштувати над порушником прилюдну езекуцію — двічі по двадцять п'ять гум, а потім вигнати з поліції.

Вітько звелів винуватцеві спустити штани й перед строем власноручно всипав йому першу порцію. Днів за кілька, як рани присохли, езекуцію повторили.

— Пам'ятатимеш, рогатику, як прос... енкаведиста. Дякуй ще панові шехву, що не просвердлив макітру! — напучував Вітько покараного.

Поліцаї полегшено зітхнули й весело кпили над слізьми свого поплічника.

Горох і сам був задоволений, що справа обернулася порівняно щасливо.

Він вирішив надалі бути обережнішим.

І коли прийшов до нього завідувач відділу освіти Хлібодарівської районної управи, він же регент самодіяльного хору, пан Іван Рутен (Вітько здогадувався, що це псевдонім) і почав викладати неймовірну історію про прилюдне виконання його хором комуністичного гімну, Горох нахмурився.

«Рогатики! Цього ще не вистачало! — подумав він. — Німці й так злі, як сто чортів!..»

— Прізвища?.. — буркнув він.

— Але ж вони мені невідомі, пане командант!..

— Ви, певно, вважаєте мене дурнішим за себе?..

— О, прошу!.. То марний здогад... Але справа надто серйозна.

— По-моєму, ви, пане Іван, бовдур!.. Організовувати якісь гуртки... Пісеньок співати... Хай вам буде відомо, що німці заборонили будь-які зібрання і організації. Тепер мені доведеться притягати й вас до відповідальності. Адже ви й самі порушили розпорядження німецьких властей!..

— Перепрошую, але в мене з панами гітлерівцями щонайтісніші контакти!..

— Ну, це вже ваше діло, а мені подавайте призвідців.

— То була якась панна. Вона перша заспівала тоту комуністичну пісню, а за нею вже інші комуністичні лайдаки.

Слово за словом Горохові пощастило встановити, що то була за «панна».

Того ж дня поліцай поставив її перед Вітькові очі.

— Ну, здрастуй,— сказав Горох.— Сідай уже.

Марина опустила на ріжок стільця.

Вітько задивився на неї. Оце так вона!.. Така не буде без фраєра... Совався в кріслі, не знав, куди подіти руки.

Він знав її ще школяркою,— худенька така, непомітна, а зараз — справжнісінька тобі панна...

— Он ти яка!..— плямкнув він губами.— Комуністка!..

— Комсомолка,— поправила вона.

— І я був комсомольцем,— розтяг Вітько товсті губи.— А тепер хващити.

— Не фашист, а тільки прислужник. Вони вас до своєї кумпанії не візьмуть. Хіба чоботи чистити...

Вітько засміявся.

— І хто тобі язика так нагострив?.. Не любиш німців?.. Я їх, рогатиків, і сам не одного зарізав, як був у розвідці. А тепер їм служу. Часи міняються... Хіба думали, що доведеться драпати з України?.. А жити треба... А зараз так: чия відвага, того й перемога... А ти, певно, думаєш — «зрадник».

— Звичайно.

— Говори, говори, я терплячий... Люблю, як сердяться...

— Припиніть ламати комедію! Чого сюди притягли?

— А ти не знаєш?

— Якби й знала, то не сказала б.

— Ну що ж,— провів Горох долонею по обличчю,— як ти така гаряча, то почнемо по всій хвормі...— Він набундючився, витяг із шухляди аркуш паперу, одігнув поле й почав писати «шапку» протоколу.

Поставив кілька малозначущих запитань, потім поклав ручку й безцеремонно оглянув її всю.

— Думав тебе сватати, та, мабуть, ті рогатики з гестапо засватають... Там ти їм заспіваєш... Що, питаєш?.. Ну, «Інтернаціонал»... «Як у вулкановій безодні, в серцях у нас клекоче гнів...» Як же це воно, товаришко старостівно?..

— «Інтернаціонал»?.. Ви чули?..

— В мене он ціла пака свідків,— ляснув долонею по паперах поліцай.

— Ви їх спершу знайдіть.

— А знайшли... Твої товаришочки...— Вітько знову засміявся.— Знаємо все, але хочемо й від тебе почути. Розповідай, як було. Ходила на співку?

— Ну, була.

— Так і запишемо. А хто ще?

— Чоловік сорок хлібодарівських. А хто — то й не пам'ятаю.

— Гм!.. Не пам'ятаєш... Ну, нічого, згадаєш... А що співали?

— Українських народних пісень.

— А потім?

— Розійшлися по хатах.

— То не співали, кажеш, «Інтернаціонал»?

— Ні.

— Що ж, покличемо першого свідка... Це такий рога-тик!..— Вітько раптом підморгнув, посміхнувся. Він натиснув кнопку й звелів поліцаєві, що показався в дверях:

— Скажи, хай знайде.

В кабінет ускочив пан Іван Рутен. Він аж задрижав, побачивши дівчину.

— То є вона, пане командант! Вона! Призвідця.

Хижо, навшпиньках наблизився до Марини. Потягся руками.

Вітько зупинив його.

— Ми це й самі вміємо... Ну, то що ти на це скажеш? — ледь усміхнувся до Марини.

Панок із вусиками свердлив дівчину поглядом.

— Кажі, пся крєв!..

— Цей тип бреше,— повернулася дівчина до нього спиною.— Хотів, щоб ми співали «Ще не вмерла...» А ми відмовились. От він і сказився...

— Хулєра!..

Вітько дивився на них обох з тупуватою цікавістю. І хоч цілком вірив бандерівцю, а співчував старостівні. Подумаєш, «Інтернаціонал»!.. Він і сам його співав колись. Все одно батько її вирве звідси. Німці так одразу й не повірять, щоб дочка старости та була нелояльною. А начальникові поліції за різні там зібрання влетить... «Хто дозволив?! Куди дивилися?!» Крім того, Горох відчував, що інших хористів дівчина не назве нізащо. Він на її місці зробив би так само.

Думав ще й про інше.

Якщо ці дурноверхі наважилися співати вголос «Інтернаціонал», то жодної організації в них ще немає. Ті роблять усе тихцем. А якщо й почнуть діяти, то найліпше буде стежити за старостівною і ловити на неї, як на принаду. А ще дівка варта того, щоб з нею познайомитись...

Вітько закліпав своїми пухнастими, як у бичка, віями й сказав:

— Так ви от що, пане Іване... Значить так... Представте мені по хвормі справжніх свідків, позаяк у вас з нею конхвлікт, або, значить, облиште справу... Знаєте, всякі зібрання заборонені... Хто дав вам хвормальний дозвіл?.. Так... Німцям нема діла до самостійної... Вони знають, що роблять... Та й вам відомо, що їм потрібно на Україні... А так, без свідків, кому з вас вірити?..— Й він розвів руками.— Так що ви, пане Йване, можете бути вільним... Мос вам, значить...

Коли свідок вийшов, Горох засміявся:

— То добре я йому одрізав?

Дівчина знизала плечима.

— Мабуть, проведу я тебе додому, щоб батьки не тривожились,— розв'язно сказав він і потер руки.— Як шкільний товариш... Бачиш, і в нас, націонал-соціалістів, це слово не заборонене...

9. ОБІЦЯНКИ-ЦЯЦЯНКИ

— Даниле Івановичу, щось до нас знову поліцаї...

Секретар сільуправи, спираючись на палицю, підійшов до столу.

— Чого їх?..— відклав Корзун папери.

— Так, із доброго дива не придуть...

— А вже так...

Данило Іванович знав — Петя Квітко ненавидів німців та поліцаїв, обминав, проте ніколи не виказував свого ставлення до них.

Каліцтво не зробило його страхополохом. По натурі він був досить флегматичним і небоязким парубком, але панічно боявся втратити свою посаду. Куди він міг зараз подітися зі своєю скрученою рахітом ногою і кволим тілом підлітка? А в нього ж ще на утриманні мати, теж недужа. От і мусив триматися за ті триста шістьдесят карбованців, які давала йому ця посада й за які він міг купити хіба що п'ять склянок махорки. Правда, одержував ще й пайок — дев'ять кілограмів борошна на робітника, чотири на утриманця.

Данило Іванович не розумів тих його страхів. Петя непогано шив чоботи й грав на гармошці. Закликали через те його на хрестини, які справляли, та й не в одній хаті, на весілля — одружувались «приймаки» — втікачі-полонені та оточенці — та ще на різні релігійні свята — гуляли новітні сільські дуки. Заробляв там Петя непогано та ще й харчувався «од пуза». Правда, нажив собі лютого ворога в особі Остапа Заросьового. Хрестив якось той аж трьох діток — трирічного, семирічного та сімнадцятирічну дівку. Як уже батюшка охрестили двох меншеньких у купелі, а старшеньку оббризкали зверху (роздягатися соромилася) і випили гості «по єдиній» — спершу «колом», потім — «соколом», а далі «дрібною пташечкою», то п'яний господар, ледве повертаючи язиком, звелів Петі:

— З-заграй мені — гик! — н-німецького — гик — гім! — гик! — на!.. бо я — гик! — націонал!

Петя теж добре приклався.

— Не слід, дядьку, звертатися до Німеччини,— незворушно відказав він,— коли такого добра вистачає і в цій хаті... А що ви націонал, то це я вперше чую. Бо до війни вас прозивали Блощицею...

Регіт стояв у хаті такий, що гостям мало кишки не повривалися...

Отакий був Петя, Корзунів секретар. Глянувши у вікно ще раз, він наліг на палицю й швидко пройшов до столу.

...І справді, баскі коні захропли й поприсідали перед вікнами управи.

З саней зіскочив Горох, а за ним — ще кілька поліцаїв. Були вони в новій уніформі — чорні пілотки, такі ж шинелі з сірими комірами й обшлагами рукавів.

— Круки,— пробурчав стиха Данило Іванович.

Петя схилився над столом і щось писав своїм крупним красивим почерком.

— Моє шанування, Даниле Івановичу! — привітався Вітько, тупаючи обмерзлими чобітьми й по-приятельському простягаючи руку. Він потер задубілою долонею вуха, по-парубоцькому хитаючись з боку на бік на сильних ногах. Посмішка на його круглому, розчервонілому від морозу обличчі теж була парубоцька — трохи ніякова й запобіглива. Після того як він провів додому Маринку, вважав уже себе «другом сім'ї».

Данило Іванович мляво випручав свою руку з Вітькової вузлуватої лапи й заклав її до кишені.

— То з чим приїхали? — запитав він, не підводячи очей.

— Збиратимем хліб для визволителів.

— Он воно що!..— потер Данило Іванович щоку.— Та як же це?.. Обіцяли людям п'ятдесят відсотків, видали на трудодні..

— «Обіцянка — цяцянка, а дурному радість»,— засміявся Горох.— Хто ж би тоді косив, в'язав та молотив?..

— Недобре, недобре...

— Ану її, дядьку, політику!.. Краще звелить секретареві скласти список дворів. Гей, кривий, даю тобі!..— Вітько глянув на годинник,— даю тобі півтори години. А хлопці тим часом поснідають.

— Не знаю, чи знайдеться!..— розвів руками Данило Іванович.

— У нас своє. В Хлібодарах конхвіскували... Ми вже у вашім кабінеті... Ви ж з нами, чуєте?..

— Так що не п'ю.

— Це вже, дядьку, не кажіть... Не знаю жодного старости, який би одсунув. Нічого, батьку, вип'єте... Треба при звичаюватись, бо скоро ж гуляти доччине весілля.— Вітько підморгнув і потер руки.

Поліцаї забрали лаву й прогупогіли до кабінету.

— От тільки хліба й цибулі немає... Ви вже потурбуйтесь!..

— Зараз,— закивав Данило Іванович.— Ходи сюди, Петю,— поманив він секретаря в сіни. Як зачинилися двері, шепнув: — Біжи в першу-ліпшу хату, попроси буханець і з півдесятка цибулин. Та мовби ненароком шепни, чого вони приїхали. Зрозумів? А ми тут їх затримаємо.

Петя кивнув головою.

— Ну, гайда.

Хвилин за десять повернувся Квітко з хлібом, цибулею та огірками.

— Молодець, кривий! — похвалив його Горох.— За огірки я й не подумав!..

— Практика,— сказав Петя.— Хоч яке лайно приїде, а ми вже знаємо, чого йому треба.

— Ну, кривий!..— покрутив головою Вітько.— Чи ти дурний, чи занадто розумний?.. Ти от що... Облиш хвокуси! Хоч мертвих я не б'ю, та прикуси язика. Сідай і скрипи. Та поставиш, скільки в кого утриманців. І ще пошли кого-небудь до колгоспу, щоб прийшли провідник із рахівником.

— Буде зроблено.

Вітько щедро краєв хліб і конфісковане сало. Поліцаї, не одриваючи очей від сулії, ворушили борлаками.

Першу склянку Горох простяг старості.

— Не п'ю,— сказав.

— Отак і не п'ю... Хвормаліст.

— І не силуйте.

— Гордуєте?.. А я б на вашому місці випив за здоров'я дочки. Вона в вас така-о!.. Я вже в неї буду шехвом.

— Знаєш, голубе, дочки мосі не чіпай!.. В неї ще батько є.

— Отакої!.. Обидився староста... Ну, будьте всі!.. Е-е!.. А гордувати не треба. Ми з вами завжди водно. Начальник поліції — староста...

— Бачиш, мене поставили примусом, а ти — доброволець.

— А це вже так. Ідейний я націонал-соціаліст... За батька мщу...

— Кому?

— А хіба не все одно? Аби лиш знали, що Горохів рід не перевівся!

— Пішов, значить, батьковим шляхом? Кожний шлях неодмінно кінчається.

— Знаю, на що натякаєте... Та мене голими руками не візьмуть!.. І доки доберуться, не один накладе головою. Я страшний!..

— Не такий страшний чорт, як його малюють!..

— Повісять вас, дядьку, німці, їй-богу, повісять!..

— А мені все одно. Й від тих,— махнув рукою Корзун кудись у просторінь,— і від цих добра мені не чекати.

— Ну, то вип'ємо!

— А-а, дай мені спокій!..

Поліцаї не дуже жалкували, що староста не п'є. За годину в сулії залишилося на три пальці.

— Ге, рогатики! Ще ж колгоспному начальству!..

Данило Іванович вийшов до Петі. Походив, став коло вікна.

Сніг іскрився райдужними блискітками. З даху падали краплі — перші радісні сльози весни. Найджжена дорога виблискувала жовтавим льодком, на ній забутими дитячими опуками чорнів кінський кізяк. Мирна дорога напровесні... Чи ж мирна?..

Горлали п'яні поліцаї. Солідним баском утихомирював їх Горох.

— Ану, заткніться, рогатики!..

Петя не підводив голови від паперів. Боже ти мій, якою безглуздою може бути робота!..

В сніях загунали чобітьми.

Пихкаючи, як паровик, вніс своє черево Заросьовий. За ним коливався Кузьма Минович, рахівник. Симпатичний дідок. Рожеве обличчя і білі-білі вуса. Блакитні очі відчайдушно пронизливі.

Не скидаючи сірої смушевої шапки, Остап сів на лаву й довго відхекувався. Лава була йому завузька — сидів на краєчку.

— То що воно?

— Там тебе Горох питає,— кивнув Данило Іванович на двері свого кабінету.

Заросьовий перегнувся, підвівся, підійшов до дверей і прочинив їх на ширину голови. Потім незграбно повернувся і пропхнув у двері зад.

Його галасливо вітали.

За хвилину Остап закликав і рахівника.

— Воно то що ж,— бубонів Заросьовий.— Хіба ж ми проти, чи що?.. Як тра, то тра... Государству воно, конешно, а що ж... Виставимо підвід із десять. А ти, Кузьмо, проставиш, скільки хто хліба одержав... Бог дав, бог і взяв, а що ж...

За годину, розділившись на два гурти, поліцаї, Данило Іванович та Задніпрянець поїхали на кутки трусити хліб.

Обшук не дав сподіваних наслідків.

Данило Іванович ходив коло підвід, ховав очі, а на душі в нього було паскудно й весело.

Горох люто лаявся. Поліцаї нишпорили, де мишача дїрка, штрикали залізними прутами в солому, заглядали в повітки, лазили на горища. Ніде ні зернини, а хоч ти вбийся...

— Поїли,— невпевнено пояснював Корзун.

— А щоб їх порозпирало! — скреготнув зубами Горох. Зупинилися коло двору Данила Івановича.

— Оце я тут живу.

— Знаю.

Горох довго думав, зиркнув на вікна.

— Паняй! — скомандував він.— Староста за все село не покріє.

Далі обоз зупинився біля Пастушенчихи. Тітка Ксея стояла на воротах. Андрій виносив із комори лантухи й скидав коло тину.

— А-а, це ви, бабо,— впізнав її Горох.— Ви й з одежею були справні...

— Три центнери й п'ятнадцять кіл одержала, а двісті п'ятдесят здаю...

— Ну, давайте, давайте,— весело сказав Горох, відмітивши в списку.

Надвір вийшла Еллада Олександрівна в хутряній шубі наопашки й у шапочці.

— Вас воллен зі, майне лібен геррен? ¹ — проспівала вона.

Вітько вилупив на неї очі, довго кліпав дивуючись.

— Пані!...— пробелькотів він.— Такий наказ крайсландвірта...

— А-а,— засміялась Елла,— то ви українська поліція... А я — Еллада Олександрівна... Пан шеф жандармського поста запрошує мене на роботу, то я гадала, що це його солдати приїхали супроводити мене... Ну що ж, робіть своє діло...— милостиво дозволила вона.

— Та ми нічого... Візьмемо один клумачок для прохорми...

— Ауфвідерзеен ²,— проспівала Елла, усміхнулася Гороху через плече й велично попливла до хати.

Вітько стис губи в гусячу гузку, блимнув на поліцаю, той підхопив найменший мішок і кинув на сани. Горох покрутив головою і штовхнув підводчика в спину.

«Погано, що не вчив німецької,— подумав він.— Мабуть, не треба було б брати й це... Служитиме в жандармів, то десь і притисне...»

Поки поліцаї хазяйнували в Пастушенчихи, Данило Іванович зайшов до себе.

Вийшов, як уже Вітько простував до його хати.

«Лізе в зяті, наволоч!..» — подумав Корзун і хмуро сказав:

— Ну, ходім, ходім!.. Не ранній час...

Як дотяглися до Копитенка, Данило Іванович сів на мішки.

— До цього я не піду.

— А чо? — пильно глянув на нього Горох.

— Та-а!..— махнув рукою Корзун.— Ідїть, кажу, самі.

Від повітки на поліцаїв брехнув пес, потім позіхнув, перекрутився на одному місці й знову вклався на соломі. В Олексі на обійсті не було чого й стерегти, та й податок — сто карбованців, але собаку господар тримав — для порядку. Пес був мирної вдачі, дарма що Олекса частенько його дрочив і весь час мордував на прив'язі.

¹ Чого ви хочете, любі панове? (Нім.)

² До побачення (нім.).

Хазяї були вдома.

На привітання поліцаїв Олекса тільки мовчки повернув голову.

Ольга кинулась з ганчіркою стирати лаву.

— Чого забігала? — усміхнувся Олекса.— Не великі пани, Постоять.

— А ми от сісти хочемо,— сказав Горох.

— Може, кожуха принесли?

— А ти пам'ятаєш? — осміхнувся Горох.— Хто старе поминає, того лихо не минає... Чи тобі на печі холодно?

— Смішки з чужої лемішки... Ти так собі й знай — кожух за тобою!..

— Казав пан — кожух дам, тепле його слово... Я ще в тебе хочу позичити для німців...— Вітько глянув у спосок,— двадцять три пуди пшенички.

— А ось цього? — з усмішечкою показав йому Олекса дулю.

— Це залишиться тобі.

— Хто з'їсть, а хто подавиться.

— Ану, хлопці, загляньте до цього пана в комору!

Олекса навшпиньках, м'яко, як кіт, пройшов до дверей, вийшов у сіни, схопив сокиру й став біля дверей комори.

— Цитьте, гади, я ваш бог!.. А тепер підходь по одному! — кинув крізь зуби зі своєю страшною усмішечкою.— Підходь, грабіжники, німецькі холоуї, собаче стерво!.. Підходьте, поки я не підійшов до вас!..

Запала тиша.

Поліцаї попритискалися один до одного.

У Вітька позеленіли очі. Він погладив пальцями підборіддя і, не спускаючи з Олекси погляду, витяг з кобури наган.

— Зараз у цій хаті буде покійник,— хрипко сказав він.

І раптом спраглу тишу прорізав дикий крик. Підкипота невідомою силою, Ольга кинулась до чоловіка й прикрила його своїм худючим тілом.

— Не вбивай, іроде!!! Чи мало на твоїй душі гріха?!

Олекса не бачив її.

Страшна ненависть його пронизувала поліцаїв, мов списом.

— Олесіку, те... Лесіку, опам'ятайся!..— вона охопила його шию, потягла донизу. Аж тоді він глянув їй у вічі.

— Одійди, Олько...

Вона впала перед ним навколішки.

— Лесику, те... покорись!.. Пожалій хоч нас...

І він зів'яв. Сокира впала з рук, він хитнувся, взяв жінку попід пахви, підвів на ноги. Ні до кого ніколи він не почував такої вдячності, як до цієї стонадцять разів битої жінки. Ніхто так не врятував би його від власних гордоців. Що смерть?.. Її не минути кожному. А от звільнити тебе від гордоців може лише людина, готова за тебе вмерти. Він із полегкістю підібрав сокиру, одійшов від комори і з тою ж страшною усмішечкою сказав:

— Уже й злякалися... А дядько шуткує...

Кругнувся і вийшов надвір. Люто кигикнув і загнав у одвірок сокиру.

Вітько сунув наган до кобури, кинув йому вслід:

— Не плюй у криницю, вилетить — не спіймаєш!..

Олекса не обернувся.

Побачив Корзуна на саях і по-блазенському вклонився.

— Наше вам, пане старосто! Хлібець стережете? Я ще винесу вам кусень од себе!..

10. ПРИЛІТАЛИ ГОРЛИЧКИ...

І в горі буває просвіток. І в нещасті живеш надією і чогось сподіваєшся. І буває — замість однієї радості надходить інша.

Орли відлетіли, прилітали горлички.

Десь після сутички з Олексою, поляскуючи нагаєм по халяві, Горох ішов вулицею, як навстріч йому — молодичка. В подертих чоловічих черевиках, короткій міській спідниці, у військовому френчі, з викоту якого виділося ще якесь дрантя. Жінка аж посиніла від холоду. Йшла собі, сковзалася попідтигну, заклавши руки в довгі рукава френча.

Порівнявшись з Вітьком, кинула погляд спідлоба, ледве вичавила: «Здрастуйте». Горох гордовито оглянув її згорблену постать, пропустив повз себе, а потім нагукав:

— Гей, дамочко, а постій-но!

Повагом підійшов, торкнув пальцем за підборіддя.

— Ти звідки така?

На прозорім обличчі жінки майнула сіра тінь.

— З Полтави.

— Хо-хо-хо! — засміявся Вітько.— Не знав, що через мою піч дорога на Полтаву!.. А документи в тебе є?

— Ну, нема.

— От тобі й раз!.. Як же це ти думаєш жити без документів? Може ти єврейка? Партизанка? Або спекулянтка?

— Документи в мене пропали під час бомбйожки.

— Ну, це ти розкажи дурнішому!

— Казала таким, як ви, й вірили.

Вітько мовчав, кусав губи, пильно оглядаючи її з ніг до голови.

— Городська?

— Угу.

— А тобі не холодно? — торкнувся він пальцем її грудей.

Вона відмахнулася од нього, як від набридливої мухи.

— Це вже мій клоніт. А ти рукам волі не давай!

— Отуди!.. Без документів, хвормено гола й боса, а це й приндиться!.. Гаврилюк, доручаю тобі цю дамочку. Заведи її на теплу квартиру та на свіжі харчі. А я приїду, розпитаюсь, де її тато й мама.

Поліцай став поруч із жінкою і торкнув її за лікоть.

— Ну, ходи.

— Нікуди я не піду. Тут моя свекруха живе.

— Пішла, пішла! — штовхнув її поліцай плечем.

Маленьким дитячим кулачком жінка вдарила його в груди.

— Ти, герой!.. Сказала — нікуди не піду!..

— Пане начальнику! Вона пручається... Каже, що прийшла до свекрухи.

— А ось ми зараз довідаємось. А потім дамо їй свекрухи. Гукни старосту.

За хвилину надійшов Данило Іванович, оглянув незнайомку, стримано привітався.

— Знаєте цю жінку? — тицьнув Горох держаком нагайки в бік молодиці.

— Щось ніби знайома,— про всякий випадок сказав Корзун.

— А я вас знаю, дядьку,— зраділа жінка.— Ви сусіда моєї матері.

— Та це ж Каланчишина невістка! — плеснув себе по стегнах Данило Іванович.— Щоб не голос, то й не впізнав би... Змарніли ж ви як!.. Валя, здається?..

— А так. Мама жива?

— Слава богу, як кажуть. З нею зараз наймолодший син і Тимкова жінка... Та пускайте її!..— сказав Корзун до поліцаїв.— Вам би все хапати... Це невістка тієї баби, що ото кожух принесла й хліб сьогодні виставила...

— А-а,— згадав Вітько.— Баба свідома... Ну, йди, йди!..— поблажливо дозволив він.— Знай нашу добрість!..

— Ще б пак,— насмішкувато сказала жінка й не оглядаючись пішла собі далі.

— Й ця нічогенька,— підморгнув Вітько їй услід.— Проте та, «німкєня», куди більш шикарна... Ех, близько лікоть, та не вкусиш!..

У сінях Андрій молів жито на жорнах.

— Андрюшка! — гукнула жінка й кинулась до хлопця. Він дивився на неї і не пізнавав.

Як підійшла вже впритул, простер білі від борошна руки.

— Валю!.. Яке щастя!.. Мати просто оживе... А де ж?..— Він не договорив і з тривогою дивився їй у вічі.

Вона опустила голову. Потім впала йому на груди й заридала.

— Нема Зоїньки, нема!..

— Ну, Валю...— розгублено гладив її худі плечі юнак.— Ну, рідна!..— в нього тремтіли губи.— Не треба... Ходімо, ходімо...— І, як дитину, повів її до хати.

Мати охнула, пізнавши невістку. Притисла її до грудей і заколивалася з нею, немов колисала.

Потім обоє сіли плакати.

На гомін вийшла з кімнати Еллада Олександрівна, слабо скрикнула й поцілувала ятрівку.

— «Зібралися всі бурлаки до одної хати...» — щасливо засміялась вона. Потім спохмурніла, почувши про Зоїньку.

— Вбили, нелюди. Налетіли на переправу і... на руках у мене... Й чому не вбили мене разом із нею?.. Чому доля така несправедлива?.. Я ж порошинці на неї не давала впасти... Й раптом — на моїх руках! Якби в батька отак — не повірила б, дорікала до самої смерті — «не вберіг!..»

— Зате він тобі дорікатиме,— сказала Елла.

«Якщо сам живий»,— гірко подумала мати.

— ...Поховала донечку й утратила все. З місяць не могла покинути могилку. Думала — збожеволію... Спасибі, люди розраяли, не дали й з голоду вмерти... І якби серце залишилося пустим, наклала б на себе руки.

— Що вже може залишитися в нім по такій біді!..—
скрушно похитала головою Елла.

— Ненависть.

— Це не вихід. Адже війна. Вбивають і німців. І жінок їхніх, і дітей. Читала — в кого це? — чи не в Еренбурга? — «і вовка, й вовчицю, й вовченят...»?

— Але мій чоловік і твій чоловік не пішли до них першими!..

Елла зітхнула.

— Може, тому, що їх не послали. Дуже важко у цім розібратися...

— А я розібралася. Доки живий хоч один ворог на нашій землі, не буде мені на ній спокою!

— Що поробиш... Ми — слабкі жінки.

— Ненависть дасть силу.

— Хтозна, хтозна... Почуття помсти ніколи не підносить людину.

Валя пильно глянула на ятрівку.

— Ти надто легко жила.

Елла пхикнула.

— Невже для того, щоб зрозуміти найпростіші речі, потрібно мати стаж царської каторги?

— Та годі вам, дівчата!..— втрутилася мати.— Ти, Ладо, краще нагодуй її, а посперечатися завжди встигнете.

Елла була рада, що мати увільнила її від неприємної розмови. Вона пов'язала фартушок і почала жваво готувати на стіл. Мати тим часом заставила в піч баняки з водою.

Од їжі й тепла Валя сп'яніла.

— Господи, яке щастя потрапити до рідного дому! — сказала вона, позираючи на постіль.

— Постривай, доню, ми тебе зараз викупаємо,— заметушилася мати.

Вигнали Андрія, і тітка Ксеня вдвох із Еллою роздягли Валю, і та заохкала й заухкала від насолоди, плюскоючись у літешлі.

Невістки були майже одного зросту. Елла винесла з кімнати зміну білизни й стареньку чисту сукню.

— Які в тебе груди, просто жах! — сказала вона, послужливо допомагаючи Валі застібнути бюстгальтер.

— Горе ще й не так висушить,— сказала мати, погладжуючи худенькі плечі невістки.— Нічого, ми її підгодуємо.

Схудле, прозоре, позбавлене живих своїх барв, личко Валі зараз було зворушливо вуглуватим і некрасивим. Лише волошкові очі світилися таємничим живим світлом. Жінка слухала свекруху з печальним і вдячним усміхом.

Як усі люди важкої фізичної праці, які звикли працювати заради шматка хліба в щонайпрямішому розумінні цього слова, мати вважала, що «хліб — усьому голова». Вона не тільки рада була поділитися останнім його шматком, котрого приробила, а й була щедрою розпорядницею. Шматок хліба, що в свідомості інтелегентного горедянина був якоюсь абстракцією, предметом купівлі, дешевим додатком столу, який можна й на смітник викинути, як зачерствіє, — в житті матері був святиною, і навіть думала вона про нього великої літери. Шматок Хліба!.. Він був її святом, нагородою за важку працю, він, як Бог, одухотворяв її, робив красивою і щедрою її душу. Отой шматок хліба, який вона, поки жива й працює, може дати вволю дочкам своїм і сином!..

Адже це так: хліб піднімав немічного з постелі й давав йому силу. Людина набиралася тіла й ставала знову гарною. Тож і турбота про людину, на думку матері, полягала в тому, щоб людина ніколи не була голодною. Бо від голоду й рознач, і чорні мислі...

Й Валя зрозуміла гордість матері, коли та пообіцяла «підгодувати» її. Це мав бути цілий ритуал рятування її тіла.

Мамо, а про душу ж ви забули!.. Яким хлібом нагодуєш її, щоб знову воскресла?..

На превелику радість Андрієві, мати таки вигнала його з кімнати, витягла зі скрині найліпшу перину, що її берегла для дорогих гостей, і постелила царську постіль для Валі. Уклала її, попідтикала ватяну ковдру й перехрестила.

— Щастя тобі, дочко, в рідній хаті!..

Й Валя одразу ніби й горе забула — заснула, мов після маківки.

Прокинулась аж надвечір.

Зайшла мати, сіла в ногах, Елла теж відкинула книжку, й вони втрьох довго розмовляли. Валя знову повідала їм про Зоїну смерть, про свої поневіряння.

Розповідала вона вже спокійніше, вицвілими словами, але в ядрі цих слів запеклося стільки болю, що вони падали в чужі серця, мов жарюки.

Мати беззвучно плакала, й зітхання її були схожі на стогін. Горде і вродливе обличчя Елли зблідло й каміною незворушністю нагадувало голівку мармурової статуї в печальній тиші кладовища.

— Пробач, Валюшко, але чому ти прийшла саме сюди? Ти ж фармацевт, могла б улаштуватися де-небудь у місті або поїхати до своїх батьків...

— Я хочу, щоб Петро, як повернеться, не мав жодної підстави думати про мене погано. Щоб ніхто й слова не сказав...

— Пхі, дурниці... Коли любить, повірить в усьому... Гадаєш — він святий?.. То не мужчина, що втікає від гожої молодичі.

— А мій мусить бути вірний. Він — справжній мужчина!

— Правда, доню, правда! — погодилася мати.

Елла мовчки знизала плечима.

— А як же ти, Ладко? — поцікавилась Валя.

Тримаючи глухе роздратування, Елла розповіла їй про жандарма.

— Тобі треба тікати звідси, — задумливо сказала Валя.

— І не подумаю. Я вільна людина, а не злочинець.

— Ти надто наївна...

...Другого дня, як тільки-но пообідали й прибрали в хаті, Валя випадково глянула у вікно й сплеснула руками.

— Ой лишенько, німці!..

Оксана Василівна взялася за серце й опустила на лаву.

— Григорій!.. — видихнула вона.

Елла здивовано підвела брови.

Чи то у Валі від страху в очах двоїлося, чи надто вона узагальнювала, а німець, власне, був один. Кучер розгнуздував коней і чіпляв на дишель рептуха, а його пан обтрушувався й обтягав шинелю.

Він повагом пройшов на обійстя, по-хазяйському оглянув двір.

Роздувши ніздрі, Елла широко розплющеними очима стежила за ним крізь таловину замерзлої шибки.

— Жандарм, — з ненавистю сказала вона.

Німець не поспішав, а Оксана Василівна вже задихалася. Валя злякано піднесла до посинілих вуст свекрухи склянку води.

Нарешті брязнула клямка, й він увійшов. Чи то вже знав сільські звичаї, чи бажав підкреслити свою владу, бо в двері не стукав.

Скинув рукавички й уже тоді привітався:

— Гутен таг, гнедіге фрауен!..¹ О, фрау Елла! — блиснув він золотом зубів і вогкими карими очима.

З кімнати викотився Славик, зупинився посеред хати, задер голову і, поклавши пальчика на губу, сказав:

— А я жнаю... Че німечь...

— Іст дас ір кінд?² — звернувся німець до Елли й зробив хлопчикові козу.

Славик засміявся, а потім заховався за тітчину спідницю. Якийсь незабгненний інстинкт керував Еллою, коли вона поглянула на сина.

— Ні, це не мій син,— сказала вона по-німецькому й кивнула на Валу.— Ось її... Я тут на квартирі...

Валя зрозуміла й узяла Славика на руки.

Німець порився в кишені й витяг шоколадку. Підійшов до Славика й тицьнув йому в руки. Потім полоскотав йому животик, і хлопчик залився щасливим сміхом.

Німець, німець!..— гукнув він на всю хату.

Й від цього дитячого пустотливого галасу всім якомсь полегшало.

Елла запросила жандарма до кімнати.

Він зняв пояс з пістолетом, поклав на стіл, а шинелю повісив на вішалку коло дверей.

— Не люблю зброї,— сказав він до Елли.— До війни я був лісничим.

Від нього пахло хорошим милом і духмяними сигаретами.

Це був чорнявий, засмаглий тіролець, що обличчям скидався скоріш на італійця чи француза, аніж на представника «раси панів». Років було йому під сорок, а з того, як він обмацував поглядом груди й стегна Елли, можна було зробити безпомилковий висновок, що й досі був непере-сичним бабієм.

Валя не привернула його уваги, хоч він і відзначив про себе, яка в неї тонка та ніжна шкіра на обличчі й красивий вигин шиї.

Їсенії Василівні, що дивилася на нього зляканими очима, німець підморгнув:

¹ Добридень, шановні пані! (Нім.)

² Ваша дитина? (Нім.)

— Руїг, муттер, руїг!..¹

І пішов за Еллою до кімнати.

Славик занепокоївся і почав пхинькати. Він усе поривався за мамою, і Валі коштувало великих зусиль заспокоїти його. Довелося розповідати довгу казку.

Оксана Василівна почала дихати рівніше й за деякий час змогла взятися за хатню роботу.

Проте тривога не покидала її. Вона намагалася не пропустити ні слова з розмови, що точилася за дверима. А що слова були чужі й незрозумілі, то вона щоразу уявляла собі обличчя Елли по голосу — то грайливо-веселому, то із задумою, то невдоволеному, а то й обуреному.

«Госпеди, поможи їй!..» — у думці молилася тітка Ксеня.

Розмова тяглася нескінченно довго.

Вже сутінки наливалися в хату, а з кімнати чулася м'яко гаркава Еллина й гавкотлива жандармова мова.

Елла засвітила свого бензинового каганця — двері окреслились жовтавим світлом. Німець послужливо клацав запальничкою, добуваючи для неї вогонь.

Потім у кімнаті затихло.

Німець воркїтливо засміявся, задихав коротко й часто. Тітці Ксені вчулася якась возня. Вона рішуче взялася за ручку дверей, як там почувся приглушений скрик Елли, й за мить вона різким поштовхом ноги відчинила двері до кухні. Зачіска її була розпатлана, а ліф сукні розстебнутий.

Вона стояла на порозі гнівна, розгублена й присоромлена, а німець у глибині кімнати нервово поводив плечима й ховав очі. Він важко дихав і був злий, як стонадцять чортів.

— Обніматися закортіло гадові!..— кивнула на нього Елла.

— Може, йому пику набити, Елладо Олександрівно? — поглянув на пояс із пістолетом Андрій.

— З таким я й сама впораюсь,— сказала вона й хутко застебнула гудзики.

— Скажи йому, Елю, що тут не веселий дїм, і хай забуде сюди стежку,— сказала мати.

— А хїба він зрозуміє?.. Сказано — німець...

Жандарм нарешті вийшов із кімнати, намагаючись

¹ Спокійно, мати, спокійно! (Нім.)

не дивитися нікому в вічі. Андрій пік його поглядом, тримаючи руки в кишенях. Німець зирнув на нього й засміявся дерев'яним сміхом:

— Руіг, керл, руіг!..¹

Надяг шинелю, приперезався, стоячи спиною до присутніх, кинув: «Ауфвідерзеен, гнедіге фрауен»,— і посопів собі з хати.

Надворі безпричинно вилаяв кучера, що задрімав на заднім сидінні брички, погрозив йому кулаком і важко плюхнувся на подушку.

— Що ти з ним говорила? — строго запитала Еллу мати.

— А-а, і ото вам усе хочеться знати!.. Ну, балакали про всяку всячину. Розповідав про себе, рознітував, звідки я родом, де зараз батьки, словом, усякі дурниці.

— Й ти, певно, сказала!..— докірливо похитала головою мати.

— А що ж тут такого?.. Й ще раз просив, щоб ішла до них працювати... Він не такий уже й нелюд, тільки надто полюбляє гарних дівчат... «Фрау Елла,— каже,— навіть у Німеччині багато хто вважав би за честь пити вино з вашої туфлі...» Липкий, хоч руки після нього мий... Такому — якби захотіти — легко закрутити голову...

— Гляди, щоб він тебе не закрутив...— похмуро сказала Валя.

— Ото ще мені!..— огризнулася Елла.— Тебе заavidки беруть?..

Валя зітхнула й одійшла.

Вечеряли мовчки, заглиблені у власні думки.

Матері як щось підказувало — не буде добра з тих жандармських одвідин...

І справді, за три дні по тому Еллу несподівано викликали до жандармерії.

Пішла вона туди зла й рішуча, проте не забула причепуритися і старанно викласти зачіску.

Повернулася пізно увечері вся в сльозах.

— Ой мамо,— впала на груди,— пропала я, пропала!..

Напочатку від неї важко було добитися путнього слова. Й уже як трохи заспокоїлась, затинаючись, розповіла про все, що трапилось.

¹ Спокійно, парубче, спокійно! (Нім.)

— Зустрів мене непривітно... як заарештовану... Навіть сісти не запросив... Розповів мені всю мою біографію, усю до тонкощів — і звідки вони могли дізнатися! — а потім і каже: «Нам ще відомо, фрау, що ви — дружина радянського льотчика, капітана... Ми зовсім не збираємось робити культ із такого застарілого поняття, як військова честь і так звана гуманність. Найвища гуманність у тому, щоб усі, підкреслюю — всі вороги німецької нації перестали існувати. Ваш чоловік бомбить наші бойові порядки й тили. З його вини гинуть кращі сини німецького народу. То чому ж ми повинні панькатись із його сім'єю?.. Ми можемо легко знищити вас або нейтралізувати в концентраційному таборі. Але ми цього не зробимо. Ви красиві, навіть надто красиві. Зараз у Києві комплектуються два клуби — для солдатів і для офіцерів. Наказано з цією метою підібрати підходящих дівчат та жінок. Згода чи незгода їхня не мають значення. Ви цілком підходите для офіцерського клубу. Зараз вахмістр Шілке поведе вас на медогляд і, якщо ви здорові, супроводитиме вас до Києва. Все».

Я мало не зомліла. Що вже там не казала — нічого не допомогло. І лаяла, й просила, й молила, й плакала, а йому хоч кілок на голові теши. Видно, озлився, що дістав тоді одкоша. Викликав вахмістра: «Супроводьте пані до лікарні». Вахмістр мене попід руку: «Гераус!..»¹ — «Зачекайте, — каже Вішке, — може, пані одумається і піде працювати до нас?..» — «Не діждете, не буде цього довіку». Махнув він рукою — веди. Виволік мене жандарм на вулицю, — мало коси на собі не рву, — боже ж ти мій, до чого дійшло — дружину радянського командира віддають у проститутки!.. А що ж буде зі Славиком, що ж я сама про себе подумаю, коли всяка наволоч буде мене роздягати для втіхи?.. Хіба я винна, що красива?.. Краще вже за перекладачку, це ж чесна праця, невідповідальна... Не залишив же мені наш уряд засобів для існування на весь час війни... Хіба я запустила сюди фашистів, щоб знущалися над народом? Хіба я, слабка жінка, можу вдіяти щось там, де не помогли ні танки, ні гармати, ні літаки?.. То чого ж мені боятися праці?.. Адже ніхто не судить тих робітників, що до революції працювали на капіталістів?.. Жодна праця людину не принижує — це ж не я сказала...

¹ Виходь! (Нім.)

Зупинилася на вулиці й кажу: «Ведіть мене назад до свого шефа. Я згодна на перекладачку, а ви за все будете в одвіті... Я не злодійка, щоб мене водити під вартою!..»

Ну, я тепер в'їмся їм у печінки!..

Ніхто не промовив до Елли ні слова, не поспівчував, не пожалів. А вона намагалася сама себе виправдати й усе говорила й балакала, аж поки самій не набридло. Тоді заперлася в кімнаті й довго плакала — всі вони такі жорстокі!..

А мати журилась. Яка ж небувало страшна ця війна! Фронти її проходять не лише через країни, міста й села, а через кожну сім'ю, через кожне серце...

11. МАТИ ПОТРІБНА ВСІМ

Звістка про смерть онуки, Валині злигодні, Еллина необачність, що так дорого їй обійшлася, тяжкий клопіт через Григорія розхитали й без того слабке здоров'я Оксани Василівни, й вона злягла.

Боліли руки й ноги, неміч розтеклася по всьому тілу. Завжди бракувало повітря.

Вона відчувала своє тіло так болісно, що виникало бажання звільнитися від нього. Не вмирати, ні,— вона повинна жити аж доти, поки потрібна синам, невісткам та онукам, потрібна людям, що чекають на її ласку. Не помирати, а жити. Тільки щоб не відчувати, в якому в'язлому, незграбному й непотрібному тілі міститься її душа.

Лікар Євген Вікторович сидів коло її постелі. Як завжди, трохи іронічно й ласкаво заспокоював хвору, тримаючи її велику загрубілу руку білими пухкими пальцями.

— Нічого, золотко, все буде гаразд. Вип'єте бром у з конвалією, полежите... Тільки чорні думки геть з голови! І встанете такою, хоч до вінця...

Розумні очі його сміялися і водночас сумували. Чимало горя чужого і власного бачили вони. Пахло від нього свіжим халатом, ліками і... спиртом.

З того часу, як забрали сина, почав старий смоктати з мензурки. Проте це не огрубило його, не звело до тваринного стану, як буває в п'яниць, не отупило,— завжди був добрий, привітний, інтелігентний. За що найбільш поважала його тітка Ксеня — ніколи не виказував свого болю, не плакався, не нидів, і навіть хворим у його присутності ставало легше.

Тітка Ксеня відчувала не лише увагу цього милого старика, а й запобігливу послужливість невісток.

Елла, розгублена й прибита, ніби вимолувала в неї прощення.

Валі теж потрібна була свекруха. Лише вона могла розрадити її горе.

Андрій щоранку підходив до постелі, супився, куйовдив чупринку й сопів:

— То як вам, мамо?

Зітхав, одягався і мовчки йшов на роботу.

«І чому чоловіки соромляться ніжності? — думала мати.— Адже це радість серця, ліки для душі... Ніжність біль угамовує, навіть смерть не така страшна, коли хтось близький скаже тобі добре слово... Чоловіки чомусь ніжність мають за жіночу слабкість, а її вони потребують більше, ніж самі жінки».

Тітка Ксеня не була ні властолюбна, ні підозрілива. Але їй здавалося, що за час її хвороби в усьому господарстві настане безлад. І корову, мабуть, доять невчасно, й кури яйця поклюють, і поросля запарять непростудженою картоплею... Ох, скоріше б устати!.. Яких би ліків ужити, щоб у тілі знову з'явилася сила, а в серці — спокій?..

І ліки самі прийшли до неї.

Якось увійшла знадвору Елла:

— Мамо, там якийсь хоче вас бачити.

— То проси до хати...

— А навіщо він тут здався!.. Ходять усякі, з армії повтікали... Двері не зачиняються... Каже, з полону... Хай собі йде до старости, а той одведе його на ніч... У нас і так ніде повернутися...

Од хвилювання в тітки Ксені теплою хвилиною розійшлася по тілу кров.

«Нарешті!.. Згадали!..»

— Веди його, Єлю, сюди,— ламким голосом попросила вона.

Невдоволена гримаска майнула на обличчі невістки, проте суперечити не посміла. Пропустила до хати середніх літ чоловіка в синьому півпальті з грубого сукна, а сама, хряпнувши дверима, вийшла.

Гість зовні скидався на колгоспника і, мабуть, був ним, бо до хати зайшов сміливо, не стукаючи. Й хоч був він не нужденний і чисто поголений, але, тільки-но увійшовши, недовіркою насупився і сказав, що він, мовляв, утік із полону.

Оксана Василівна радісно закивала головою.

Гість усміхнувся і попросив хліба й цибулі.

Не спускаючи з нього ласкавого погляду, тітка Ксеія відповіла, як було умовлено.

— Ну, значить, втрапив,— зрадів гість.— Уклін вам од Івана Павловича.

— Спасибі... Не забули стару.

— От тільки шкода, що хворієте... Бачити хоче вас Іван Павлович. За цим мене й послав.

Радісна й схвильована, Оксана Василівна звелася і сіла на постелі. Ніяково пригладила волосся і, тримаючись рукою за комір сорочки, заговорила:

— Та ви знаєте... як ідеться про загальне добро, то хто може влжати?.. Я ж так вас чекала... Коли вже про людину думають у таке нещастя, то, виходить, вона потрібна... А як потрібна, то буде завжди здорова...

— Ну добре, добре, мамашо, не тривожтесь,— за спокійливо помахав рукою гість.— У війну люди теж хворіють. Хворому навіть у бою пільга.

— А я ніколи не ховаюсь за пільги... Пільг прагнуть лише погані люди. Ті, що хочуть жити легше, ніж усі... Скажіть Іванові Павловичу, що я прийду, куди він скаже, й зроблю все, що в моїх силах.

— Багато від вас і не вимагають. Прийдіть позавтраму до лісу, в тринадцятий квартал, де лісником Прокіп Іванович. Їздовим візьміть кого-небудь з молоді, кому ви найбільш довіряєте. Вірну людину, справжнього комуніста чи комсомольця. Іван Павлович буде говорити з ним теж. Візьмете з собою пилку, наріжете дров. Щоб не впадало у вічі. Як прибудете на кордон, то скажете Прокопові Івановичу, що приїхали, мовляв, по вільхові та осикові дрова. Він вас питає: «А грабові?» Відкажете: «Ну, нехай дубові». Запам'ятали?

Жінка засміялася.

— Це так просто, що й дитина запам'ятає... Ніколи й не думала, що стану колись... як це?.. ком... кон... от лихо, не вимовлю!..

— Ну, зрозумів,— усміхнувся гість.

— Добре, буду обов'язково. Й комсомольця вам привезу.

— Ну, от і домовились.

— Ви в нас заночуєте?

— Ні, дякую,— справи.

— Тоді не тікайте, покличте, будь ласка, невістку. Треба, щоб ніхто не здогадувався, про що ми тут.

— А так.

Гість вийшов надвір і згодом повернувся з Еллою.

Вона замерзла в своїй коротенькій шубці й була дуже сердита.

— Ладо,— сказала мати,— чоловікові далеко йти, то дай йому на дорогу хліба й сала.

Гість хотів щось сказати, але не наважився.

— Ого ще мені... Й у самих сім'я...

Мати зітхнула.

— Єлю, дитино,— сказала лагідно,— ти краща, ніж хочеш здаватися!..

Елла фиркнула, вийшла з хати й за хвилину повернулася, несучи на витягнутій руці півчетвертини сала. Поклала на стіл, легко скочила на лаву й зняла з полиці буханець хліба.

— Вам загорнути? — запитала з ледь помітною усмішкою.

Гість зрозумів її.

— Як ваша ласка,— відповів удавано смиренно. Іронічно вклонився.

Він уявив собі цю красуню, як вона, не знімаючи ланцюжка, визирає на дзвінок із дверей своєї міської квартири і йому закортіло негайно ж вийти з хати й покласти хліб на загаті.

Мати дивилася на нього лагідно й вибачливо.

— Щастя вам у дорозі!

— Спасибі.

Й він пішов.

Із обличчя матері довго не сходила щаслива й сумна посмішка.

Разом із синами кличуть і її. Вона не мала й тіні сумніву, кого приведе до Чорного. Серед її синів не було жодного, хто посоромиться чесно глянути людям у вічі. Зараз тітка Ксеня почувалася так, ніби щойно виплакала горе.

Коли повернувся з роботи Андрій, мати сказала врочисто й жартівливо:

— Андрусіку, ти вже справжній господар. Мені вже хочеться встати й зливати тобі на руки. Й тримати напхавті рушника.

— Ще б пак!.. Годую хлібом родину... Щодня заробляю по півтора трудодня, а на них — шістьсот грамів збіжжя...

— Хліба ти, сину, приробив, а от палива немає... Дове-

деться нам позавтраму їхати в ліс до козака. Попроси Кукурічку, щоб дав коней.

— Так дрова ж у нас є, мамо!..

— Нічого, сину,— усміхнулася тітка Ксеня,— запас біди не чинить...

Андрій знизав плечима.

— Ви ж хворі, мамо...

— Нічого, дасть бог і здоров'я.

Андрій змовчав. Він не звик суперечити матері.

— Добре. Кукурічка мені не відмовить. Щодень на роботі. Хай тільки не дасть — сам піде в кузню. Зроблю йому пшик,— засміявся він.

Другого дня Андрій, дивлячись убік, невдоволеним голосом нагадав бригадирові про коні.

Кукурічка лягнув себе по потилиці й слізливо забідкався:

— Під гуми мене підводиш!.. Чим я гній возитиму?..

— Як хочте, дядьку, а підводу давайте. А то нема чим хліб спекти. Снаду з сили — самі будете молотом гехкати...

— Чортів ти Каланча, он хто!.. Ріжеш мене без ножа... Візьмеш уже жеребці... Пукася і Валета.

— Та що ви — смієтесь?.. Каліч?..

— Царський виїзд, а не каліч! Двадцять років тому ними сам голова волревкому їздив!.. Рисаки!.. — Й Кукурічка затрусився в своєму недолугому пискливому реготі.

— Ну, дядьку!.. — покрутив головою Андрій. — Все. Молот — ваш. А в мене — грижа...

— Ну, почекай, почекай, не гарячкуй!..

...Другого дня спозарана Андрій, стоячи на колінах, вертів віжками над волохатими крупами вельми ледачих коней. Батіг на них не впливав, шкапенята тільки одмахувались хвостами.

Позад нього, закутана в дві чи три хустки, сиділа мати й на кожній затоці хапалася за рожен.

— Не жени так бідну худобу, матір згубиш...

Били в передок саней грудочки збитого снігу з-під кінських копит, сичали полозки на пришерхлих калюжках, ритмічно кевкала селезінка в борозного коня.

Мати була щаслива. Ніби оце їхала на святки до невісток. Ніяк не відчувалося, що десь іде війна, що земля в передвесняному пахучому сніжку захоплена ворогом і стогне, стогне... Голубим поглядом позирала тітка Ксеня на широкоплечу постать сина,— бач, якого викохала! —

справжній парубок, хазяїн, материн оборонець і заступник...

На саях видзвонювало лісорубське спорядження — сокира, увіткнута в щілину між дошками, пилка, ланцюг. Під рукою в матері чималий козуб із паляницями, салом, яйцями й пляшкою перваку. Зустріне поліцай — ану, що везеш? — гостинець козакові. Хіба не знаєте, що зарплата в нього сто шістдесят карбованців — на дві склянки маорки?..

Доїхали без пригод.

Був видачний день, і біля садиби Прокопа Івановича вже стояло кілька підвід.

Андрій почепив коням опалки, а Ксеня Василівна зсунулася з саней і, взявши козуб на лікоть, мотаючи широчезними полами білого кожуха, пішла до хати. Не встигла зробити й кілька кроків, як захрипів пес, і надворі почулося кілька чоловічих голосів. Впізнала голос і Прокопа Івановича — насмішкуватий і протяжний. Тітка Ксеня зупинилася і вже думала повернути до саней, як із-за рогу показався веселий гурт із високим дідом на чолі. Дядьки були таки добре напідпитку.

— Го! Й бабі на печі холодно!.. Це й ви по дрова, бабо Оксано?

— Та вже ж не по солому. Ви от наберете всяких, а мені хоча б вільхових та осикових.

— А як грабові? — прискалив око Прокіп Іванович.

— Ну, нехай уже й дубові...

Лісник кинув швидкий погляд на жінку й ледь помітно усміхнувся.

— Ви, бабо, з чим приїхали? Цибуля в мене є...

— Та так, дріб'язок — на тобі, небоже, що нам негоже...

— А горілка, бабо, є? — намагалися зазірнути дядьки під рушник.

— Як і є, то сама з козаком вип'ю.

— Ой, глядіть, в нього баба лиха!..

— Ну, поїхали в дев'ятнадцятий. Покажу, де різати, а баба хай почекають.

І лісник потяг дядьків до саней. Як вони вже попадали на сіно, лісник вернувся:

— Забув рукавиці.— Й молодю побіг до сторожки. Повернувся, ляскаючи кожушанками.

За кілька хвилин із-за хати визирнула маленька бабуся і, тримаючи однією рукою кінці хустки біля підборіддя, другою поманила Оксану Василівну.

— Ходімо,— кивнула Пастушенчиха до сина.

Попереду йшов Андрій, креслячи по снігу легенький слід батоном, а позаду обережно тупотіла мати в хромових чоботях на високих підборах.

Зайшли до хати, привіталися.

Мати поставила козуб на лаві.

— Це вашим синам.

Бабуся, тримаючи складені руки на животі, закивала головою.

— Авжеж, авжеж... дітям нашим... А в нас їх...— Вона хутенько переклала гостинці на полицю мисника й подала Андрієві ключ.— Одімкни,— показала вона на двері в другу, порожню, половину хати.— Йдіть уже, Іване Павловичу,— заглянула вона туди.

Повагом вийшов Чорний, а за ним іще один чоловік, в якому тітка Ксеня ледве впізнала Короленка, що працював до війни в райпарткомі.

— Ну, здрастуйте, Оксано Василівно! — обома руками взяв жінку за пальці Чорний.— Тримала нас господиня під трьома замками... Знайомся, Петре Володимировичу. Це наша розвідниця, наша опора, наша явка. В неї шість синів на фронті.

Короленко шанобливо потис руку старій.

Чорний допитливо поглядав на Андрія.

— Син мій,— перехопила його погляд тітка Ксеня.— Мізинчик.

Андрій од збентеження набичився.

— Ну, мамо!..— сказав він хрипким басом.

— Привела вам, Іване Павловичу, наймолодшого. А ви вже будьте йому, сиротині, рідним батьком. Віддаю Радянській владі... Отак...

Вона сказала це майже спокійно,— адже все було давно вирішено й наперед виплакано.

Чорний із Короленком зглянулись. Щоб не дати часу матері розшакатись, Чорний підійшов до Андрія і поклав йому руки на плечі.

— Комсомолец?

Андрій не відповів, тільки вдячно поглянув на матір.

— Ви не дивіться, що він малий. Він уже й на позиціях був, і в таборі...

Андрій і Чорний глянули один на одного й змовницьки посміхнулися. «Малий» був на півголови вищий за Чорного, а плечима міг би перекинути навантаженого парокінного воза.

— Я до вас хочу,— тихо сказав Андрій, уникаючи материного погляду.— У мене теж є рахунки до фашистів. Вік у мене призовний.

Мати слухала й зітхала. Вона тепер не мала над сином влади.

Чорний задумливо дивився кудись у куток.

— Розумію,— сказав він, помовчавши.— Але ти, голубе, потрібен нам зовсім для іншого.

— Я хочу взяти до рук зброю. Я бачив, як умирають герої. Сидіти біля материної спідниці мені соромно.

Короленко, що весь час мовчки слухав, ступив до Андрія.

— А як же це ти в полон попав?.. У армії служив? Статут знаєш?

— Та чого ви з тим статутом... Ну, не служив... Зо два тижні був у вишищувальнім батальйоні. А тут кинули нас на затичку та й...

— Погана затичка!..— покрутивши головою, засміявся Короленко.— З глини...

— От шкода, що вас там не було!..— спалахнув Андрій.— А ми майже голими руками кілька танків зіпсували... Та що там балакати! Дайте зброю, а тоді скажете...

Короленко усміхнувся.

— Зброю йому!.. Гарячий!.. Де вже тебе партія поставить, там ти й найпотрібніший. Зараз війна входить у нову фазу. Народ у тилу ворога вже цілком готовий до боротьби. Потрібно ним керувати. Молоді хлопці,— отакі гарячі, як ти,— хочуть допомогти Червоній Армії, а організації в них немає... От ми думали та гадали... Зрозумів?..

— Так. Але це вже хтось інший, а я — з вами...

— Перше твоє завдання, голубе,— сказав Чорний, мовби й не чуючи юнака,— поновити в селі комсомольський осередок. Незабаром німці почнуть вивозити молодь до Німеччини. Жоден юнак, жодна дівчина не повинні потрапити в неволю. Організуйте диверсійні групи. Нападайте на поліційні та жандармські пости. Не давайте фашистам вивозити продовольство. Ну, й найголовніше — готуйте поповнення для партизанського загону. Й ще збирайте для нас зброю, медикаменти, продовольство й гроші.

— А гроші ж навіщо? — здивувався Андрій.— Адже ніхто з нас не захоче їх у такий час...

— Ми з тобою, голубе,— люди нового світу. А ті, що прийшли сюди непроханими гостями, обожнюють гроші,— сказав Чорний.— За них ми купимо у ворога не лише

медикаменти й тютюн, а може, й щось важливіше. Не знаю, як німці, а італійці та румуни за гроші продадуть навіть зброю. Іноді ще нам доводиться організовувати різні фіктивні торговельні підприємства — з метою конспірації, відряджати товаришів у гущавину ворогів, а без грошей там дуже важко... Між іншим, треба, щоб ви десь дістали радіоприймач і записували зведення Радінформбюро. Щоб населення знало про події на фронтах.

— Радіо в нас є.

— О, то ви молодці!.. В нас і то приймача немає...

— А ми передаватимемо зведення вам.

— Ну, добре. План дії складете самі. А тепер, голубе, скажи, тільки щиро: віриш, що молодь піде за вами?

— Що вірю, то вірю, Іване Павловичу. Якось ми гуртом «Інтернаціонал» співали, й ніхто не виказав.

— От із цих хлопцят ти й почни, голубе. Організацію треба щонайпильніше законспірувати — кожен з членів знає лише двох-трьох, найбільше п'ять своїх товаришів. Якщо й провалиться хто, то навіть слабкодухий не зможе виказати багатьох. А на міцному ланцюжок обірветься. Бойові завдання треба розраховувати так, щоб вони були під силу трійці або п'ятірці.

— Зрозуміло.

— От із завтрашнього дня й починайте. Звітуватимеш особисто переді мною чи Петром Володимировичем один раз на місяць. Та я певен, що про вашу роботу ми дізнаватимемось від людей — її помічатимуть не лише фашисти, а й народ... Ну, все. А тепер до вас прохання, Оксано Василівно,— повернувся він до матері,— надсилайте по-маленьку поповнення нам. Тільки вірних людей, яких ви особисто знаєте. Спробуйте знайти нам лікаря або фельдшера. А як такого не знайдеться, то хоч медсестру. Подумайте й ви, чи не можна дістати десь медикаментів — особливо перев'язочних матеріалів. Потім обережненько дізнайтеся, чи є серед ваших «приймаків» хто-небудь такий, хто міг би бути в нас інструктором підривної справи. Є в нас тол, є капсулі, а нам потрібні міни для залізниці.

— На цьому я не розуміюся, Іване Павловичу... Хай уже син...

— А й справді,— засміявся Чорний.— Іноді забуваєш, на якому світі живеш... Розумієш, голубе, хто нам потрібний?.. Ех, були б у нас міни контактної дії!.. Словом, мінера потрібно знайти будь-що.

— Є в мене товариш, Митя Мороз. От ми з ним і пошукаємо. Спробуємо звернутися до вчителя Валентина Петровича. О-о, це голова!.. За що візьметься — в руках горить... Він, може, щось і придумає.

— Знаю Валентина Петровича Зарічного, — втрутився в розмову Короленко. — Людина порядна, але якийсь він... ну, як би вам сказати... аполітичний. Ніколи, бувало, й у агітатори його не затягнеш...

— Е-е, людоньки, — сказала тітка Ксеня, — життя не одного навчить... Це чоловік праведної душі, а такі завжди до людей знаходять стежку... А він от-от згасне. Рятувати його треба.

— Добре, Оксано Василівно, подумайте про це з сином, — сказав Черний. — Ми повинні не лише знищувати ворогів, а й рятувати своїх людей.

— Я ще хочу сказати вам, Іване Павловичу, про одного бійця. Він поранений, лікується в мене. З євреїв він. Одужує повільно. Яке вже там лікування, як живе в нас на горищі, в холоді, без сонечка... Я так почуваю, що він з охотою піде до вас. До фронту, мабуть, не дійде, то в самий раз йому воювати в партизанах.

— Добре. Як тільки одужає, то надсилайте його до Прокопа Івановича, а той спровадить до загону... Коли почувете, що з лісником якийсь нещастя, — не шукайте нас, ми зв'яжемося з вами самі. Збирайте для нас продукти, надсилайте через вірних людей сюди, на лісовий кордон. Оце й буде ваша робота. Та ще наставляйте молодих, вони іноді дуже гарячкують. Я гадаю, що вам уже можна їхати... по дрова, — весело підморгнув Черний.

— Спасибі, Іване Павловичу. Не забули нас із сином, знайшли для нас діло. Тепер знатиму, для чого живу.

— Дякую і вам. Поки є такі люди, як ви, ворог нас не здолає.

Стара підійшла до Чорного впритул, утерла губи пальцями і, звівшись навшпиньки, поцілувала його в чоло.

— Ще раз спасибі від мене й таких, як я... що чекають... синів своїх і волі... — стара захлипала.

Іван Павлович взяв її руку й обережно підніс до вуст. Стара зніяковіла, запручалася.

— Ой, що ви, ми люди прості, маленькі...

— Маленькі великі люди!.. — сказав Іван Павлович.

12. ПРАВДУ ШУКАЮТЬ

— Хто дальший?..

Євген Вікторович скинув окуляри й закліпав стомленими очима.

Марина виглянула в коридор, і новий відвідувач, занепокоєно позираючи на свої чоботи, що лишали мокрі сліди, пройшов до кабінету й зупинився віддалік од столу.

Це був Олекса Копитенко, якого тут майже ніколи не бачили. Принаймні картки на нього ще не заводили.

Його поява Марину збентежила. Вона вже чувала, ніби саме Копитенкові батьку завдячує тим, що його призначили старостою. Дівчині було відомо також, що батько якийсь напідпитку побив Олексу. Знала також і скандальну вдачу новоявленого хворого й уже готувалася до неприємностей.

— Років скільки вам, хворий? — строго запитала вона, записуючи його до книги.

Несподівано тихим голосом він сказав:

— Сорок п'ять, Мариню.

Дівчина відклала ручку й поглянула на Євгена Вікторовича.

— На що скаржитесь, золотко? — осідлав той окулярами свого хижого носа.

— Поперек, Євгене Вікторовичу... Пече й низ, і ні присісти, ні розігнутися. Навіть, звиняйте, до вітру страшно йти.

— Роздягайтесь.

Олекса зам'явся, облизав губи.

— Баришня тут, — сказав невпевнено.

— До пояса, золотко.

Олекса зітхнув.

— Тож-бо воно й є...

Він підійшов до канапки, поскладав на неї верхній одяг, хмуρο буркнув: «Ти, Мариню, не дивись...» — і скинув обидві сорочки.

Дівчина крадькома зиркнула на нього й відчула, як густа краска заливає їй обличчя, шию, плечі: на спині в Олексі було витатуїровано небувало соромізьку сценку.

Склавши руки на грудях і прикривши ними ще якийсь диво, Олекса став боком до лікаря.

Євген Вікторович підвівся, приглянувся, зареготав, потім обурено сплюнув:

— Та й худобина ж ви, золотко!..

— Це ще в громадянську, в дезертирах, — ховаючи очі,

пояснив Олекса.— Молодий був, дурний... А там такі писателі!..

— Ну й ну! — покрутив головою Євген Вікторович.— То де в тебе болить, золотко?

Олекса тицьнув пальцем у поясницю і одразу ж прикрив груди.

— От бачиш, як соромно!.. В житті завжди так: не вберіг себе замолоду, то потім усеньке життя позичатимеш у сірка очі.

— Було, було, Євгене Вікторовичу... Все життя робив дурниці, а тепер би й шкуру дурну спустив, аби змити оті гріхи...

— Ну, то з тебе ще будуть люди,— сказав Мичко, натискуючи пальцем на попереку хворого.— Отут болить? А тут?.. Ну, одягайся, золотко.

Олекса поквалливо натяг сорочки і, одвернувшись, заправив їх у штани.

— Мені б довідочку...— сказав він, крекнувши.

— Яку довідку?

— А що звільнення від роботи. По хворості.

— Ти здоровий, як бугай.

— Хорий я,— крізь зуби сказав Олекса.— Ох, який хорий!.. Так що ви мене не мучте, бо я, кажу вам, дуже нервений!..

— Не хочеш працювати?.. Це ж недобре. Кажуть, ти дезертир... Якщо й справді кидав військо, то, певно, хотів залишитися в німців і спокійно працювати. Нова влада цінує це твоє прагнення і дає тобі можливість довести їй свою відданість. Чи ж не так, золотко?..

— Не тривожте, а то, їй-богу... Пишіть папірця, і все діло тут!..

— Ти не хочеш працювати, золотко, симулюєш хворобу, а потім підеш до коменданта й скажеш: «Мичко — саботажник!» Знаємо ми вас!..

— Не підю я нікуди, кажу вам! Але й на роботу теж не підю! Ви хочете, щоб німці мордували Олексу?..

— ...Й Мичка повісять, а вдаваний хорий одержить винагороду сіллю та горілкою!..

Олекса підійшов до столу й поклав на нього важкий кулак.

— Та ти знаєш, старий!.. Таке казати!.. Та я... Мені вже нема чого втрачати! Падли собачі!..

Євген Вікторович провів долонею по обличчю, зітер тонку посмішку й звелів Олексі:

— Ану, підійди-но ще раз, золотко... Може, я помилився?.. Отут в тебе повинно боліти... й отут... і хто б тебе не спитав — отут болить!.. Пишіть йому, золотко, загострення радикуліту, й нехай іде під три чорти!.. Та запам'ятай, що ти вже вигривав поперек свій гарячими висівками, клав до нього житнє тісто, натирав і все таке інше... Пишіть йому, Марино Данилівно, звільнення від фізичних робіт на тиждень... а там, золотко, мусиш іти в Хлібодари на комісію...

Коли двері за Олексою зачинилися, Євген Вікторович засміявся:

— Ну й фрукт!.. Там нікого більш немає?..

— Вже всі... А він справді симулянт?

— Найчистішої води. Оце мене й тішить... Половина тих, що приходять до нас за довідками,— такі самі...

— Ну, і яка ваша думка?..

Євген Вікторович випнув губи і розвів руками.

— По-моєму, небажання підтримувати «нову Європу». Попросту — саботаж.

— А ваша участь у цім?..

— Не будьте, золотко, такою цікавою... Зараз це ознака поганого тону... Якщо я вам скажу, що я — пасивний споглядач, то такі мої слова вас влаштують?

— Ні, Євгене Вікторовичу.

— А вам хочеться, щоб я був або комуністом, або, як ці кажуть, націонал-соціалістом?.. Дуже примітивно, золотко!.. Ні тим, ні другим я не буду ніколи. Як мені, скажіть, захоплюватись комуністами, коли вони в мене забрали останню надію — сина?.. Я міг би виправдати червоний терор в часи громадянської війни. Там було не до сентиментів. Не здивувався б, якби вони хотіли репресувати мене. Я — колишній дворянин, на фронті в першу війну мене кликали «ваше високоблагородіє»... Більш того, батько мій був «його превосходительством», прокурором Уголовної палати. Можливо, він навіть обвинувачував революціонерів... Але син мій?! Він був комсомольцем. Писав правду в анкетах і про батька свого, й про діда. Він не міг вступити до гірничого інституту як виходець «із нетрудових верств», тому три роки заробляв робітничий стаж вибійником на шахті. Два пальці втратив... Так за віщо ж? Помста?.. Це найогидніше почуття, коли хочете знати!.. Ні, я вже, мабуть, не стану комуністом. Але я і не ворог їм, ні!.. Очевидно, є в них щось таке, за що народ сприйняв їхню віру. А народ для мене святий, і без нього життя мені немає...

— А чому ж ви допомагаєте комуністам? Чому лікуєте поранених і хворих червоноармійців, важите життям?

— Я їх лікував і в громадянську.

— А довідки «саботажникам»?..

— Дитино моя, ваш покірний слуга — порядна людина. Як лікар я зобов'язаний допомагати всім хворим. Я приймав факультетську присягу — ви не знаєте таких, а в нас це була присяга честі. Сьогоднішні молоді лікарі її не приймають, тому, можливо, такі байдужі. Ви навіть гуманізм кваліфікуєте за класовими ознаками, а гуманність, золотко, на світі одна!.. Чому я, питаєте, видаю довідки таким, як Копитенко?.. Бо мені, золотко, буде дуже приємно, коли машина поневолення мого народу дасть задній хід!..

— А ви не боїтеся говорити зі мною так?

Євген Вікторович гмикнув.

— Ви самі нагнали на себе страхів. На кожному кроці донощики та «стукачі», люди боялися слово сказати. А тепер, коли прийшов справжній ворог, — самі опинилися в тенетах створеного вами страху. На п'єдестал героя поставили донощика, й тепер він вам увижається уві сні. А я завжди зневажав таких людей і тому вірю в людей порядних. Я знаю — ваш батько староста, проте ви комсомолка. Ви сміливо прийшли на поміч людині в біді. Я маю на увазі пораненого червоноармійця. Я не вірю, щоб ви так одразу зреклися своїх юних ідеалів...

І щоб надалі не було між нами непорозумінь, то знайте, — якщо я і не комуніст, то не збираюся плазувати перед новими чингісханами. Й вони не примусять мене відмовити кому-небудь у допомозі через те, що в душі в мене образа на вашого «великого вождя і вчителя». Якщо мене примушують зробити вибір, то я — на боці свого народу.

— Спасибі, Євгене Вікторовичу, за довіру. Ви й мене навчили!..

— А чого я вас навчив?.. Ви там у вашому комсомолі такого вже понавчалися!..

— Від вас я вчуся стояти вище власної образи.

— Це добре, золотко. Людина завжди повинна стояти вище власного самолюбства... А тепер, коли ми з вами розв'язали всі питання моралі й етики, давайте, золотко, перейдемо до життєвої прози. Як вам уже відомо, пани гітлерівці дбають за охорону здоров'я аборигенів. І це цілком зрозуміло. Якщо виникнуть епідемії, вони можуть одразу перекинутись і на представників раси панів. Отже, штати лікарень і амбулаторій залишаються без змін.

Зберігається і зарплата, з тією лиш різницею, що за неї зараз я можу купити шість-сім шматків мила. За штатним розписом у нас дві санітарки. Фросина надалі буде в мене хатньою робітницею. А штат потрібно заповнити молодими дівчатами, що мають середню освіту. Вони повинні знати, що за півроку ми зробимо їх справжніми санітарками, а за рік — медичними сестрами. Чуєте — справжніми сестрами!.. Якщо їм не сподобається робота тут — за рік вони можуть залишити її. Хай ідуть куди хочуть. А ми знайдемо нових. Ви добре мене зрозуміли?..

Так, Марина добре зрозуміла... Вона, правда, не чекала цього від старого. Він вірить у неї більше, ніж вона сама в себе... Але як виправдати його довір'я, коли вона самотня? Як тримати себе, щоб не онукати стару людину в її вірі? Він повірив не лише їй, не тільки своєму синові, який був комсомольцем, а вірить у молодь, виховану для боротьби. А як же борешся ти, комсомолко?..

Хоч би в кого спитати ради. Але в кого?.. В батькаматері?.. Та вони в своєму батьківському егоїзмі порадять їй чекати кращих часів... У Андрія?.. Він, мабуть, таки ненавидить її, дочку відступника... Подруги?.. А чи є вони зараз у неї?..

І її охопив страх людини, яку із зав'язаними очима привели в ліс і залишили там саму. Аж холодно стало в грудях. Мов перед стрибком у прірву...

Й раптом спалах — блискавка в горобину ніч — тітка Ксеня!.. — в цієї в нелукавім серці знайдеться місце для всіх, хто шукає правди.

Того ж дня, як стемніло, прийшла до Пастушенків. У снігах зіткнулася з Андрієм.

— Ой!.. Здрастуй!.. Мама вдома?..

Він чиркнув запальничкою і поглянув на неї — здивовано, радісно, вороже.

— А чо'? — запитав хрипко й дмухнув на вогник. — Ну, вдома...

— Гукни їх.

— Йди вже сама. Мені ніколи...

Проте стояв і гучно дихав.

— Ото ще мені!.. — відказала сердито. — Кожен думає про себе хтозна-що... А мені як накажеш — перелітати через тебе?..

Він поступився і, зітхнувши, вийшов надвір.

Тітка Ксеня відповіла на її привітання, як завжди, ласкаво й навіть трохи запобігливо.

— Знайомтеся,— сказала вона.— Це мої невістки — Сля і Валя, а це... Мариня... Марина. Та сідай у нас, дочко.

Обидві молоді жінки з цікавістю розглядали дівчину. Та ось яка вона, Андрієва доля!.. Елла навіть обійшла її кружка, пружно похитуючись у талії.

«Дівчина як дівчина,— подумала вона трохи ревниво.— Ну, красива коса, ну, рум'яна... Йї чобітки, як у типової «хаклушки»... Я б на Андрієвому місці вибрала б ставнішу...»

Йї жінка, гордо глянувши у вічі Марині, обтягла на грудях кофту.

Не спускаючи з дівчини променистих, теплих очей, тітка Ксеня очікувально йї усміхалася.

— Маю вам, тьогю, щось сказати...— Йї Марина ковзула поглядом по обличчях обох молодих жінок.

— Ходімо до кімнати,— запросила господиня.

Там вона посадила Мариню на лаву, а сама сіла навпроти. Довірливо поклавши свою теплу, пухку руку на коліно дівчині, приготувалася слухати.

Марина довго не могла знайти потрібних слів; збивалася на манівці.

— А ти кажи, що думаєш, дитино моя...

І Марині одразу стало легше. Все ще хвилюючись, вона переповіла свою розмову з Євгеном Вікторовичем, повідала свої сумніви й сподівання.

— Як добре, як добре ти говориш,— сказала тітка Ксеня.— Та мені хочеться розцілувати тебе за ці твої праведні слова... Я знаю тебе, доню, з пелюшок, і завжди була ти мені до серця... Що ж тобі порадити?..— взялася вона за підборіддя.— Так от: хай Євген Вікторович вірить у тебе. Я підберу хороших дівчат, і готуйте з ним сестер та санітарок. А спосіб зв'язатися з партизанами якомсь уже знайдемо. Принось мені поки що бинти, вагу, різний інструмент там лікарський, ну, а я вже... Рада, що люди в нас такі... Золотий чоловік Євген Вікторович. А його ж скривдили як тяжко!.. Ну, та не ми з тобою в цім винні. А тепер би зробити б ще й так: наша Валя аптекарську школу кінчила. Горе зараз у неї велике — втратила єдину донечку... То вона не стане роздумувати, хто в цьому винен... А я на неї звіряюсь, як на себе саму... То ти скажи Євгену Вікторовичу, хай допоможе влаштуватися йї на службу. Проте він не повинен знати більше, ніж йому потрібно. А тобі, доню, спасибі, що прийшла... Ти мені ще ріднішою стала...

Митю Мороза Андрій зустрів на колгоспному дворіщі перед нарядом. У чорній засмальцьованій ватянці, в шапці-вушанці з піднятими, але не підв'язаними навушниками, трохи сутулий і незграбний, він скидався на переростка-безпритульного.

Андрій жартівливо козирнув йому, широко розмахнувся і ляснув по простягненій дощечкою долоні товариша.

— Салют, матросе! Ти куди сьогодні?

— Знову возити лайно. Осточортіло. Рук не чую. Увесь просмердівся гноєм, дівчата вже носами крутять... Ну, а ти?..

— Кукурічка загадав до січкарні. Коваль мій сьогодні занедужав... Ти б уже здихався своїх коней...

— Мати дуже просить не кидати... Щодня і січки в рептуху привезеш, і сіна під сідалом... Корову треба ж чимось годувати. Та й то з ризком. Учора їду з поля, а на санях — в'язка просянки. На колгосп у цей час чорт Нірмана приніс. Забачив, махає рукою: «Рус, ком, ком!..» Я тоді як хльосну, впав на сани, як підібрав віжки, то думав — з-під полозків вогонь летить. А він, гад, вихопив пістолета й смалить по мені... Кулі над головою — тю-у-ув! тю-у-ув!.. а в мене у вухах тільки вітер свистить... Утік-таки... Той паразит питав Кукурічку, хто це, мовляв. А він йому — не знаю, пане... У нас такі відчайдушні не водяться...

— Стріляють, сволочі... — нахмурився Андрій. — А ми — як ховрахи, ховаємось у нори. А щоб вони в нас не стріляли, треба в них стріляти. От.

— З пукалки?

— З обрізів, із пістолетів, із гвинтівок, із гармат... Із усього, що тільки може їх убити.

— Легко казати. Один у полі не воїн.

— Отож-бо й є... Треба організацію... Які ж ми комсомольці, які бійці без організації?.. Один може лише пожбурити камінцем, а треба так, щоб у тих земля горіла під ногами.

— Аби ж то...

— Приходь увечері, дещо розповім.

Митя запитливо глянув на нього й мовчки кивнув головою.

Як стемніло, в шибку вікна Пастушенків зашкряботіло.

Андрій хутенько надіг ватянку й побіг у двері.

— Куди ти? — озвалася мати.

— Ай, зачекайте...

Висока Митина постать похитувалася нетерпляче на тлі зоряного неба.

— Ну? — видихнув він.

— Можна було б і в хаті, — сказав Андрій вибачливо, — та знаєш, не хочу, щоб із сьогоднішнього дня бачила тебе Елла. Вона вже в жандармів... Важна дама... Гралася в одвертість та й попалася, як муха в окріп... Ходімо за повітку, в затишок.

Андрій прихопив із купи два старі сніпки, й хлопці сіли, притулившись спинами до холодної стіни хлівця.

— Так от: благословили нас поновити комсомольську організацію. Як ти на це?..

Митя смоктав зуб і довго мовчав.

— Треба подумати, — сказав він, не повертаючи голови. — Мені ще за мирних часів осточортіло усяке там базікання. Ну, та ти й сам знаєш... Якщо ця твоя організація потрібна для звітності, то мені вона до каганця.

— Он як! — похмуро сказав Андрій. — То й твій приймач, і зведення Радінформбюро — це все тільки для власної забави?!

Митя хмикнув.

— А це вже розумій, як хочеш... Тільки от що я тобі скажу. Радянська влада для мене не жарт, і навіть моряком хотів я стати, щоб боронити її від ворогів. І якщо ця твоя організація буде не базікати, а бити ворогів, тоді можеш покластися на мене в усьому. Як покладалися на мого батька. Він не базікав, а боровся. От його і вбили куркулі. Пойняв? Щоб не базікати!

— Й знов не розумію, куди ти гнеш?

— А отак: якщо ви думаєте боротися з ворогами — зривати мости, палити машини, знищувати гітлерівців, то я з вами. А якщо тільки ставити «галочки», то там мене не буде.

— Отак би й зразу казав... Ну, то по руках?..

— На життя і смерть! За рідну землю!

— Митю, друг! — не відпускаючи руки товариша, Андрій притис його до грудей.

Потім, захлинаючись від захвату, розповів про свою зустріч із Чорним.

Після того друзі довго обмірковували, кого можна прийняти до організації.

Почали з Марини Корзун.

— От тільки що старостівна,— сказав Андрій.

— До неї, кажуть, Горох ходить,— бовкнув Митя... Андрій засопів носом.

— Ходить, кажеш?.. От як, значить, повелася фройляйн фельдшерка... колишня комсомолка... «Інтернаціонал» і фашистський катюга... Отак стають дворушниками й зрадниками!..

— Та ти постривай!..— Митя вже жалів, що не втримав язика.— Нам же невідомо, як до тих одвідин ставиться сама Маринка..

— Та вже ж не плює йому в вічі й не обливає пом'ями!..

— Ти просто навіжений!..

— Душа людини — в її вчинках. Сержант Ошурков, ім'ям якого, мабуть, назвемо нашу організацію, згорів живцем, але з ворогом не розмовляв!..

Митя мовчав.

— Ану тебе...— невесело засміявся він.— Дуже правильні твої слова. Аж нудить... Проте я не хочу, щоб ти не вірив і мені. Хай буде по-твоєму. А Маринки шкода. Гадаю — їй дуже важко. Сказати б, без неї світова революція не постраждає. Тільки ти не маєш рації. Бо якщо твоя організація буде тільки для обраних... А-а, набридло!.. Роби, що хочеш..

Коли обговорювали інші кандидатури, Митя тільки підтакував.

— Так, так, тобі видніше,— напівіронічно, напівображено погоджувався він.

Вирішено було, що Митя і Андрій поговорять кожен з трьома, а ті в свою чергу створять інші трійки. Так кожен знатиме лише свого безпосереднього керівника й ще одного-двох товаришів. Правда, така система мала й свою незручність — треба було мати сліпу віру в свого командира й у його вищих начальників, яких ти навіть не бачив у обличчя.

— Складемо текст присяги,— сказав Андрій.— Щоб кожен відчував себе бійцем.

— І звіти писатимемо?

— Без цього не можна.

— Ну, це вже ти робитимеш,— сказав Митя.— В мене поганий стиль. А тут треба так, як у Рильського.

— Так, тут потрібні високі слова!..

14. СТАРОСТА Б'Є ЛЮДЕЙ...

Після першої своєї поїздки до табору, коли пощастило звільнити всіх земляків, що були там, і більше десятка червоноармійців родом із інших республік, Данило Іванович бував там ще кілька разів.

Зарічани охоче зносили гроші й продукти, обер-лейтенант, начальник табору, виявляв поступливість, і через те «приймаків» у Заріччі ставало дедалі більше.

Та після поразки німців під Ростовом і радянського контрнаступу під Москвою вище начальство, що довідалось про широку торгівлю полоненими, суворо попередило начальників тилів, і обер-лейтенант і слухати не хотів про недавні свої обгородки.

Все ж визволили з табору чимало хворих. Зібрали, що могли, в людей і влаштували щось на взірець госпіталю.

Данило Іванович натерпівся, що годі й казати. Закликав на чарку Корчука з приїжджими поліцаями, запобігливо усміхався Горохові.

— Та який же це в хороби лазарет, хлопці? Та що вони мені — родичі?.. А проте подумайте й так: настане весна, то хто посівну витягуватиме?.. Отож-бо і є!.. З кого питатимуть?.. Усе з старости!.. «Не посіяв, ферфлюхтер?! Саботаж, доннерветтер, сакрамент?!» А де я мужиків візьму?.. А ці повідужують, то я їх!.. «Ви що — до комуни чи працювати?! Роби на Германію, як не хочеш у табір, чортове кодро!..» Чи так я кажу?..

— Хвормально то так, але... — розводив руками Горох. — Е-е, пий, старосто!..

— Ви вже, хлопці, хто як подужає, а мені, сказати б, не йде...

— Хвасониш, старосто!.. А як на доччиному весіллі?.. Як посватається який козак до дочки?.. Геройський хлопець, справжній українець?..

Ховав очі Данило Іванович — знав він того українця. Проте кріпився, викручувався:

— Воно звісно — хоч як шкода, а прийде час віддавати. Чому б не віддати доброму козакові?.. Таж війна!.. Сьогодні косу розплете, а завтра вдовою сльози ллє... А вже як закінчиться війна та заступить те, що має бути, отоді й гуляй, курко, по борщу...

— Глядіть, щоб не посивіла в дівках!..

— Геть і клопоту не маю. Молода вона ще, не погуляла як слід. А з війною — то гляньте, скільки зайняли!.. Ось-ось кінець війні...

Вітько крутив головою — ой брешеш, мовляв.

— Пийте, хлопці, пийте!.. Ох, ця мені посівна!.. Людей, людей!.. А щодо цих доходяг — то я їм спуску не дам!.. Тільки ж ви, хлопці, не здіймайте шухеру!.. А мені що — своїй голови не шкода?.. Чи не краще було б мені, як Віть каже, весілля справляти? Але ж війна, та клопіт, та ось не за горами й посівна!.. А тут ще Заросьовий розпився, хороба!..

Євген Вікторович із Мариною як могли лікували майже мертвих від запущених ран і дистрофії людей. Мичко трохи потерпав, але Корзун остаточно його заспокоїв — мовляв, сам він бере на себе всю відповідальність за перебування червоноармійців в амбулаторії.

— Вони наші, сільські, Євгене Вікторовичу, запам'ятайте це. А що більшість із них не знають української мови, то хіба німці її знають? Першому-ліпшому перекладачеві можна пояснити, що люди ці до війни повийжджали до міст, а там, як знаєте, рідну мову забувають швидко... Та німці й не роблять різниці між українцями та росіянами — морять голодом та вбивають однаково...

Таке пояснення лікар сприйняв як цілком логічне й не шкодував сил, щоб поставити людей на ноги.

Санітарка тітка Фросина приносила з дому останню миску борошна, витрушувала торбину з цукром, забирала останнє яйце з покладу, оголила всі полиці в лікаревій комірчині, а коли й цього не стало, взяла кошика й пішла по селу.

І за півгодини вертала з повним кошиком та ще й з суліями молока.

Частенько разом із нею йшла і фельдшерка Корзунівна.

Її ще трохи остерігалися, проте вона вже не помічала косих поглядів, не жалили її недобрим, двозначним сміхом.

— Заходьте ще, Мариню Данилівно. На таке діло не шкода останнього шматка.

Згодом вони з тіткою Фросиною розподілили село на кутки й збирали харчі за своєрідним графіком — сьогодні на Комишанах, завтра на Порубі, а там ще десь.

Тільки й було відмови, що в Сахнів та в Палажки Льюкайської.

Сахника, підперши щоку рукою, мовчки вислухала Марину, стисла губи й сказала лагідно:

— Господь про всіх думає, дитино моя. А кому бог не дає, — на того гнівиться. Не можу я, грішна, йти супроти самого бога!..

— Як вам не соромно!.. Може, й ваші сини десь у біді...

— Не сподобив господь діточками, не сподобив. Іди, дитино, з богом і уповай на його милість!..

Пані Сучка, до якої з нехитрим серцем зайшла тітка Фросина, накрила її мокрим рядном:

— Гетьте мені під три чорти! Не буду годувати чужинців! Та скажи своєму Мичкові, тому коновалові, рицині клятій, що як не розжене свою комуністичну богадільню, то я Горохові, а то й самому районному старшині донесу!..

Євген Вікторович, якого не на жарт стривожила ця погроза, прибіг до управи.

— Пане старосто, золотко, як же недобре з тим нашим госпіталем!..

— А в чому справа?

Лікар, хвилюючись і скося позираючи на Петю Квітка, що з безстороннім виглядом гортав панери, розповів про Палажчині теревені.

— Хвороба б її взяла! — вилаявся Данило Іванович.— Нічого, докторе, не хвилюйтеся, я ж сказав, що за все відповідатиму сам. А тій гидоті відітну язика... Петю, пошлеш виконавця, хай приставить стару курву живу або мертву... Ходімо, Євгене Вікторовичу, подивимося, чого там вам не вистачає...

За годину Данило Іванович повернувся нахмурений і заклопотаний. Приміщення амбулаторії було тісне, а людей набилось — ніде яблукові впасти. Хворі й поранені лежали навіть у коридорі. Ліжок не вистачало, мушили класти на підлозі. Не було навіть ряден, а замість бинтів використовували якесь шмаття. Од тісноти й запущених ран стояв важкий і гнилісний дух.

Можна було б розмістити хворих по хатах, та хіба встигнуть тоді лікар з Мариною обійти їх усіх щодня?.. Мабуть, доведеться збити двоюрусні пари...

Ще не встиг Корзун і двері причинити, як з лави йому назустріч підвелася Палажка. Вона була настроєна дуже войовничо. Проте запитала неголосно, з напруженою усмішкою:

— Чого кликали, Даниле?

Корзун недобре блимнув на неї. Промовчав.

— Просто з крамниці забрав оцей обрубаний,— злісно кивнула вона на виконавця, що стояв, зіпершися на одвірок. Той розгублено пригладив вуса рукавом свитки (руки йому відтяло було січкарнею).

— Не хотіли йти,— сказав він.— «Ось він мені де» кажуть...— Дядько Василь, усміхнувшись, показав кук-сою, де мав бути в Палажки староста.

— Оце так? — процідив Корзун.

Палажка мовчки мружилась кудись убік.

— А чого одриваєш від торгівлі? — раптом затарабанила вона.— В мене патент німецький!.. І зятя собі, Даниле...

— ...пане старосто! — гаркнув Корзун.

— Овва! Пан мені знайшовся!.. Таких мій тато сотню на фунт одважували!..

— Ви мені не пащекуйте, а відповідайте, чому плещете всяке про Євгена Вікторовича!..

— А хай не переховує євреїв!..

— А ви знаєте, що тих хорих відпустив сам комендант табору? Що вони — українці й приписані до нашого села?

— І знати не хочу... Там усе москалі та узбеки різні!

— Так от, хвороба б вас узяла,— щоб не зажити собі біди — припиніть дурні балачки!..

— Бачиш, як узявся?.. А сам хто?.. Таємний комуніст, он ти хто!.. Про тебе наша власть не знала, а тепер уже знатиме!

— Замокнете ви чи ні?!

— А як не замкну, то що?! — взялася в боки Палажка.

— Як не замкнеш, то я заткну тобі пельку! Наволоч! Куркульська гадина! Мало ти крові з людей випила, то й ще тобі мало?!

— Ось тобі від мене, комуніст паршивий! — І Палажка, крутнувшись, вдарила поклону так блискуче-відверто, що Петя і дядько Василь водночас плюнули.

Пізніше Данило Іванович і шкодував, що вчинив нерозважно. Але в ту мить кров ударила йому в голову. Він підскочив до знавіснілої баби й ткнув чоботом в підставлене місце так замашно, що Палажка, навіть не зойкнувши, посторчувала на всіх чотирьох і буцнула головою в протилежну стіну.

— Куркульська гадина! Продажна тварюка! Гидка хвороба! — примовляв Корзун, копаючи чобітьми ненависну купу м'яса. Від кожного стусана Палажка тільки булькала, мов заливалася.

З хвилину секретар і виконавець заворожено спостерігали за всім цим, а потім Петя з швидкістю, на яку був

здатний, підскаочив до старости й відштовхнув його од Палажки.

— Дядьку Даниле, ви ж уб'єте її!..

І лише тоді Корзун зачудовано озирнувся, сплюнув і смикнув кінець спідниці, прикриваючи оголене тіло пані Сучки.

— Н-ну! — покрутив він головою і довго не міг віддихатись од люті й сорому. — Дай води цій тварюці й витури, — звелів він Петі. — Хай іде скаржитись німцям...
Петя наточив води з бачка й схилився над Палажкою.

— Вставай, тітко, а то староста подзвонить у поліцію. Пришлють хуліганство, то ще й не таких всиплять!..

Вода виявилась непотрібною. Палажка якось звелась на коліна й лікті, а потім і на ноги. Кілька разів лапнула себе руками і, мабуть, пересвідчившись, що не розсипалась, шугнула в двері. А в сніях зарепетувала:

— Комуністи!.. Я виведу вас на чисту воду!..

Дядьку Василь і Петя зареготали.

— «А вона йому — стрижено!..»

Наука в ліс не пішла — пані Сучка перестала марикувати про поранених та лікаря, зате вже старості дісталось на горіхи!.. Зловила якось за рукав самого Гороха, зашепотіла, заглядаючи в вічі.

Вітько нахмурився:

— Про цей хвакт ми, цьоцю, знаємо. Тут політика! — підніс він догори пальця. — Ви доносьте, доносьте. А ми як що, то охворимо...

Далі вона нікуди й не ходила, бо ще з літа упевнилась, що німці — не розумні люди, а скоріш навпаки.

Зневірилась Палажка в них після випадку з пахучим милом.

Стояли тоді в неї на квартирі аж четверо солдатів. А до них приходили ще кілька з сусідської хати. Цілісінький день їли смажені качки, пили коньяк і різалися в карти. Після програшу домашні лізли на піч і щось там длубались. А відтак злазили й у супроводі сусідських ішли за хату. Спробувала була й Льокайська вв'язатися за ними, так один витяг із піхов ножа, провів по лезу пальцем:

— Матка!.. Чік-чік!..

— А хай тобі сказ!..

Погравши отак із тиждень, «хатні» німці забрали свої ранці та зброю і попхалися на іншу квартиру. Палажку мов стукнуло щось — а поглянь-но на піч. Аж тоді згадала,

що там картонні ящики з пахучим милом. До них — а там самий запах... Вва-а-ай!.. Украли! Вбили!..

Простоволоса й розкудлана, побігла тоді пані Сучка скаржитись офіцерові.

Вишикували на майдані весь підрозділ.

Палажка в супроводі офіцера кілька разів обійшла шерегу, але своїх колишніх постояльців, хоч як приглядалася, пізнати не могла. Пізніше їй спало-таки на думку, що вони могли там і не стояти...

— Ніц німа,— розгублено мовила Льокайська.

— О ферфлюхте русіше швайн! — закричав офіцер і оперезав її стеком.

— Вва-а-ай!.. Убивають! — вереснула Палажка і кинулась тікати.

Солдати затюкали, і двоє з них, схопивши заздалегідь наготовлені гумові шланги, завзято періщили її по спині й нижче.

— Шнеллер, матка, шнеллер! — примовляли солдати, й пані Сучка того дня побила всі рекорди з бігу на середні дистанції.

Так що знала вона, як скаржитись «визволителям»!..

А Корзуна — то й кляла, й мари йому пророчила, й пекельних мук зичила. А коли й цього видавалось замало, то якось ще й таке пообіцяла:

— Хай-но прийдуть Совети, то матиме він!..

Остання погроза для Корзуна була найсерйознішою, проте й на неї він махнув рукою, аби тільки врятувати кілька десятків «доходяг» із табору.

Крім червоноармійця, що назвався був Наливайком і зник невідомо куди першої ж ночі, ще кілька чоловік накивали п'ятами одразу ж після одужання. Про їхню останню адресу Данило Іванович здогадувався і почував від того велику втіху. Думка про «приймаків» його не тривожила. Люди оговтаються і знайдуть свої шляхи.

Але якось він пожалкував, що взявся влаштовувати чужі долі.

Був серед колишніх полонених мовчазний чоловік років під тридцять п'ять на прізвище Коняєв. Довгообразе лице, чималий горбатий ніс, кучеряве рудувате волосся. Оце й усе, що можна було сказати про нього вперше глянувши. Впадало також у вічі, що був охайний,— у таборі зберіг навіть пояс і тому на село виходив приперезаний, підтягнутий, як і личить бійцеві. Щодня ходив на роботу в колгосп, хазайка теж хвалила: «Такий прийомний, слухняний...»

Коняєва, як і інших полонених, Данило Іванович прописав у селі, частенько розмовляв із ним знічев'я.

— Ну, то як далі житимем? — запитував.

Коняєв мовчав, тільки усміхався розумно й загадково. Потім і сам питає:

— Газетки є?

— Ось такі,— простягає йому Данило Іванович київську — «Українське слово» й окружну — «Дзвін волі».

— Хе,— усміхався Коняєв,— пани українські націоналісти вже мають свою пресу!..

Іронія, що звучить у словах Коняєва, радує Данила Івановича, проте на відвертість він ще не зважається.

— «Україна од Сяну до Дону»...— цідить Коняєв.— Це аж до моєї станиці... Ну й апетит!..

Коняєв пильно вчитується в зведення ставки німецького верховного командування, загадково мичить.

До Корзуна він ставився теж іронічно, але з симпатією.

— Ви, кохли, якісь м'якотілі,— казав він не раз без певного зв'язку з попередньою мовою.— Глядіть, як би не прогадали...

І так би й ходив загадкою, якби не один випадок.

Німецька військово-транспортна організація «Штралль» оголосила набір добровольців із населення окупованих територій. Про це були розіслані відповідні вказівки місцевій владі. Вивісили оголошення.

Коняєв прибіг до управи того ж дня захеканий і спітнілий.

— Набір до армії? — задихано спитав у старости.

— Шоферів,— сказав Корзун.— Для роботи в тилах. Зброї не дають, уніформа німецька, але без відзнак.

— Тю-у...— розчаровано протяг Коняєв.— А я гадав — до армії... Але нічого, попросять ще нас...

— А ти підеш?

— Ого!

— То в поліцію йшов би...

— Дитячі пустощі... Мені б у каральний загін.

— Серйозно?..

— Ніколи не жартував.

Данилові Івановичу хотілося схопити його за горло. Навіть обійшов довкола, ніби приміряючись, з якого боку напасти. Стис зуби, напружено усміхнувся.

— А ти сердитий!..

— У батька вдався. Покійний батя — осаул. Чека розстріляла... Братан емігрував до Туреччини, а звідти

в Германію... Може, зустрінемося... Як ти гадаєш, старосто?..

— Що ж, буває... А чого ти в таборі не йшов до них?

— Якби писнув, то свої задушили б...

— А ти певен, що тут уцілієш?

— Мені аби зброю. А тоді хай вони бережуть черепки...

— Ну що ж, постараюсь допомогти. Як буде набір — твоя кандидатура перша...

— Будь другом, старосто...

Данило Іванович не забув про Коняєва.

Коли надійшло розпорядження районної управи вислати з села десять чоловік на збирання кукурудзи в Херсонську область, потрапив туди, звичайно, й «доброволець».

Данило Іванович виходив саме з управи, як Коняєва з торбою поліцаї гнали на колгосп. Звідти мали рушати в дорогу.

— Ну, то вволив я твою волю? — запитав Корзун глумливо. — Збирання врожаю для німецької армії — це теж фронт...

— Продажні хохли! — скригнув зубами той.

— Це ти й про мене?! — тигром підскочив до нього Горох. І не встиг той і слова вимовити, як Вітько страшним ударом ногою звалив його на землю. — Г..., воно ще й цвікає!..

Уперше в житті Данило Іванович відчув втіху з того, що на його очах, з його вини били людину...

15. «РЯТУЙ, МАТИ, РЯТУЙ!..»

Уже з тиждень, як Валя Пастушенко працює завідувачкою аптеки.

Коли вперше завітала до лікаря Євгена Вікторовича, той прийняв її досить стримано. Довго розпитував про освіту, хто вона та звідки, й лише після того, як довідався, що вона дружина командира Червоної Армії і Каланчишина невістка, відтанув, потер руки й сказав:

— Та це ж про вас мені говорила Марина Данилівна!.. Як так, золотко, то ви цілком нам підходите. Призначаю на роботу, звичайно, не я, проте на мої рекомендації зважають. Напишу вам листа до начальника відділу охорони здоров'я. Ви з тим листом з'явитесь, або, як тепер кажуть, зголоситесь, до районної управи. Раджу вам, золотко, поменше розголошувати, що ви, так би мовити, офіцерша, бо того пана начальника призначили на його теперішню посаду не лише за диплом лікаря... Ви мене зрозуміли?

— Так,— зітхнула вона.

— Що ж до мене, золотко, то прошу затамити, що я — безпартійний, не цікавлять мене ні більшовизм, ні фашизм.

— Навіщо ви так?..— Валя знизала плечима.— Мені потрібна робота, щоб існувати. Не розумію, чому такий тон... Якби я мала вибір, то, кажу вам щиро, подумала б, перш ніж звернутися до вас за рекомендацією.

— От за це хвалю! — засміявся старий.— Я вас тришечки подражнив...

На роботу Валю зарахували без зволікань. Неприємно було лише заповнювати анкету й розмовляти з шефом. Той виявився нестарим, але з помітним черевцем санітарним лікарем із тупуватим обличчям і претензією на величність. Сидів у кріслі, склавши пухкі руки на животі, крутив великими пальцями один навколо одного й не запросив сісти. Незважаючи на свій далєко не юнацький вік, бороду й вуса мав ріденькі, і тому його біле й одутлувате обличчя скидалося на лице євнуха.

— Я вас, пані, приймаю,— сказав він, самовдоволено мружачи очі,— але прошу привести до ладу свої руки. Ви, певно, обираєте картоплю і чистите каструлі золою?..

Кров ударила Валі в лице, але вона стримала себе.

— Маю надію... пане... що в підпорядкованих вам аптеках буде й мило.

Він цмокнув язиком і сказав:

— Війна, пані... Але в майбутньому кожен із нас відчуже на собі переваги нового порядку в Європі.

— Я вже їх пізнала... пане шеф...

Велично кивнувши, він відпустив її.

І з того дня вона вже не відчувала себе нахлібницею в свекрухи. Кожного місяця мала одержувати шістьсот карбованців і на картки — дванадцять кілограмів борошна, три кілограми пшона і літр олії. Це вже було ціле багатство. Може, цього було й забагато для однієї людини, що в своїх гірких мандрах спробувала й мерзлої картоплі, й сирого буряка, й гнилої капусти. Проте вона не могла й подумати, що згодом знайдуться люди, які мали вдєсятеро більше, ніж сьогодні вона, дорікатимуть їй заробленим шматком. Так, зараз вона про це не думала. Їй потрібно було працювати, щоб не збожеволіти від туги й страху.

Отже, під номером хтозна-яким зарєєстрована вона на біржі праці, одержала білий халат і після недовгої процедури прийому аптеки стала повновладною господинею

сотень баночок з медикаментами. А в кожній з тих баночок — на денці. Два рази їздила Валя до міста на базу. Тицьнуть сього-того, а потрібного до зарізу немає. Стрептоциду та перев'язочних матеріалів, кажуть, нешвидко й сподівайтесь...

Для потреб лікарні медикаменти брали за вимогою. Приходила по них фельдшерка Марина Корзун.

Валя одразу здружилася з нею.

І от якось Марина прийшла до аптеки бліда, з почерво-нілими очима.

— В чому справа, Мариню?

— А-а!..— махнула та рукою і одвернулася. Потім офіційним тоном попросила підготувати медикаменти.

— Я йду в райздороввідділ. А за ліками згодом знайде тітка Фросина.

Валя розчинила коларгол, наготувала бинти, вату, кілька паличок червоного стрептоциду, риванол і склала все це в порожню картонну коробку. Відвідувачі не з'являлися, і вона взялася до читання.

Та ось двері дихнули паром, і разом із свіжим запахом березня до аптеки вкотилася тітка Фросина у великій вовняній хустці, напнутій поперх синього вицвілого халата.

— Дай боженько!..

— Здрастуйте!

— Давайте вже, Валентино Йосипівно, що там наготували, бо в мене така процедура!.. Й обід пленним варити, й кабінети прибрати, а ще дали мені ученицю,— кажуть Євген Вікторович, щоб я ділилася з нею усеньким досвідом, та ще от із Мариною Данилівною притичина...

— А що?

— Та й така вже процедура, що не дай боженько!.. Кинули вони батьків. От.

— Заміж вийшла?

— Ні, сімейна, будем казати, процедура. Батько їхні, староста, третього дня побили в управі нашу спекулянтку, будем казати, лавошницю. Може, знаєте, люди кличуть її «пані Сучка». Там за що її побили — кажуть, показала вона їм свою процедуру, а вони зробили їй постільний режим — ще й досі стогне. Отак-о. Ну, а Марина Данилівна почули це та в плач. «Вже одного,— кажуть,— побив, а це вже й на жінку руку підняв!.. Фашист,— кажуть,— у мене батько!.. Й не можу,— кажуть,— так жити, щоб на мене люди пальцями тикали за його звірство... Яка б вона, будем казати, не була, а за Радянської влади він її і пальцем

не торкнувся б...» Воно то так, але чи знаєте ви ту пані Сучку?.. До-о-обра процедура!..

Та почекайте, ніде вони, ті ліки, не дінуться... Ви ж ще не чували, що зараз робиться на білім світі... Боженько, боженько!.. Учора в Заріччі, та й тут, у Хлібодарах, розліпили афішки. Москва, будем казати, тримається. Сталін при доброму здоров'ї. Німців одігнали на чотириста верстов, і хай живе Радянська влада, й смерть німецьким окупантам. І ще там написано, що німці будуть гнати наших людей у Германію і щоб усі ховалися, не йшли в ту неволю... А підписано так: «Комсомольська організація імені Степана Ошуркова». Ви, Валентино Йосипівно, не знаєте цього вождя?.. І Сталіна знаю, і всеукраїнського старосту Петровського, й Постишева, а от про цього, будем казати, не чула...

Так от, афішки ті розліпили по всіх усядах та ще й таким анахтемським клеєм, що поліцаї ножами не могли відшкребти... Отака процедура...

Все це розповідала тітка Фросина голосним шепотом, налігши всім тілом на прилавок.

У Валі ворушилися губи від радісного хвилювання.

У вчинку Марини Валя не вбачала нічого серйозного, а от листівки... Це вже початок активної боротьби. Як хотілося їй побачити на власні очі мужніх юнаків та дівчат, об'єднаних іменем нікому невідомого Степана Ошуркова. Вона ж і сама комсомолка. В неї, як і в інших, є за що мстити фашистам. Потрібно знайти цю організацію. Але як?.. І скільки це займе часу?.. А для чого шукати? Щоб потім засвідчили її участь у боротьбі?.. А чи ти прагнеш слави й орденів? Хіба вони можуть переважити кров твоєї донечки?.. Ти можеш боротися й сама. А в який спосіб — підкаже життя.

Тітка Фросина виговорила і почала прощатися.

— Пробачте вже, наплела, будем казати, такого, що може й приснитися...

— А ви частіш заходьте. Я люблю новини.

Тітка Фросина хитренько усміхнулася.

— Тепер кожен новинами й живе. До війни було радіво, а тепер, будем казати,— «обеес» — «одна баба сказала...» Байдуже, хто кому, аби правда — людям на сміх, ворогам — на гріх...

Тут Валі спало на думку, що тітка Фросина не така вже й простодушна...

Фашисти в безмежному своєму презирстві до народу вважають, що досить позбавити його правдивої інформації, як

він утратить в сяку віру. А проста людина розуміє, як із цим боротися...

Удома Валя розповіла про листівки.

Елла знизала плечима.

— Гестапо тепер лютуватиме та мститиме неповинним людям.

Андрій кинув на неї бистрий погляд і вийшов з хати. Всупереч Валиним сподіванням, свекруху щонайбільше вразив вчинок Марини.

— І які в цих дітей гарячі голови!.. Чи виховання таке, чи й справді ми дурніші за них?..

Коли знову увійшов Андрій, мати сказала:

— Чув, Андрюшко? Маринка батьків лишила.

Той промовчав.

— Як же ти на це дивишся?

— А чи надовго? За тиждень прийде по сало та пшоно...

— Ой, мабуть, ні!..— сказала мати.— Я Маринку знаю!..

— Та й чому ж це вона так? — запитала Елла.

— Батько побив якусь бабу,— пояснила Валя.— Таке смішне в неї прізвисько...

— Ту бабу і я мало не побила,— сказала мати.— Я, правду кажучи, не вірю, щоб Данило Іванович так, з доброго дива...

— Але подумайте, мамо, коли це стало можливим!..— крізь зуби кинув Андрій.

Тітка Ксеня замислилась.

— Може, й правда твоя,— сказала згодом синові.— Отой їхній фашизм розбудив у людині звіра. Таки не зробив би цього Корзун півроку тому. Й не через те, що боявся тюрми, а того, що почував себе людиною... А зараз зачерствів, озлився, а тут ще влада в руках... А вона, тая влада, дітоньки, ніколи до добра не доводила... Мені, кажу, Палажки не шкода. Павук, а не людина. Жаль мені лише Данила Івановича. Скочуться просто до прірви, й хто вже його врятує?..

Сказала й замовкла.

Подумала про Еллу. Ця теж гине. Страшне багно затягує людину, найближчу її синові. Хотілося кричати, на поміч гукати, подати руку, рятувати... Але хто ж її туди послав?... Страшна стежка зради. Вона веде не вгору, а тільки вниз — до трясовини. Ніколи, ніколи не ступай на ту стежку!..

Останнім часом Еллу як хто підмінив. Лїниво-красива, трохи насмішкувата, вона зараз стала нетерплячою, дратівливою, і в очах її горіли сухі сині вогні.

І словом не обмовиться про свою нову роботу. Але, видно, тримається з усієї сили, щоб не затулити обличчя руками й не розревітися... А хто тебе пожаліє, молодичко?.. Чоловік, що, може, стік кривлею і приходив до матері востаннє відцяти чолом? Живий чи мертвий, він не простить тебе. Чи мати його простить, що віддала шістьох синів на війну? Або син твій простить, як виросте?..

Тому так нервуєш щодня, збираючись *туди*. Не розчісуєш кучері, а рвеш їх гребенем, блузочки шовкові тріщать у твоїх руках, як починаєш одягатися...

Мати завжди милувалась поstattю і тілом невістки, а зараз ненавиділа її вроду. Вона не могла сказати нічого певного про Елліну цноту, але часто їй ввижались синці на шиї невістки — від чужих, пенависних губ... Дівочий живіт її здавався не святим місцем радості людської й життя, а вмістилищем огидного гріха...

Гинуть люди.

Рятуй їх, мати, рятуй!..

16. АБСОЛЮТНА ІСТИНА Й МІНИ

Валентин Петрович не вважав за свою заслугу, що колишні його учні почали ходити до нього на консультації з фізики та математики. Він радів — молодь прагне до знань — значить народ не вмере. Не йдуть до гітлерівців учитися вбивати — це добре. Це дуже добре!..

Напочатку Зарічному здавалося, що учні просто шукають способу допомагати йому матеріально. Адже в колгоспі він не одержав ні грама — залишилося там лише посівне зерно, і його заборонили видавати будь-кому. А тут ще довелося переселюватись посеред зими до Хлібодарів: приїхав колишній власник хати — розкуркулений зі своїми «правами»...

Люди знали, що Валентин Петрович тяжко бідує.

Вечорами учні приходили з кошиками, виймали підручники, подовгу сиділи з учителем над складними задачами, а потім, прощаючись, викладали — хто четвERTину сала в чистій шматині, хто кавалок масла в капустинім листку, хто пляшку олії, а хто — торбину з борошном.

— Гостинець вам од матері!..

— Не треба!.. Не смійте! Ви ображаєте мене!..

— Що не можу, то не можу. Передали мати, а як не візьмете, то вже не прийду більш!..

Хлопчина по-качиному топтався, гордий свідомістю виконаного обов'язку...

Але діти все-таки вчилися.

І за це Валентин Петрович прощав їм і сало, і торбину з борошном.

Підлітки приходили по одному за якимось хитрим графіком. Вони добре розуміли, до чого б привело викриття підпільної школи.

Гітлерівці ненавиділи школу. Діти читали в фашистській газеті слова фюрера: «До школи треба ставитись дуже обережно. Вона плодить розумників, а вони заважають мені діяти».

Навчання стало теж подвигом.

І в кожному з юнаків, хто приходив до нього за знаннями, Валентин Петрович вбачав друга, готового разом із ним визволяти, боронити розум.

Тому він дуже зрадив, коли до нього зайшли Митя Мороз і Андрій. І хоч Пастушенко вже й закінчив школу, Валентин Петрович був вдячний йому за увагу.

— Сідайте, сідайте! — заметушився вчитель.

Митя одразу ж опустився на вільний стілець, Андрій продовжував стояти. Він відверто й пильно оглядав хату й навіть постать Валентина Петровича.

В хаті було холодно, й старий ходив у пальті наопашки. Під одяганкою виднілася лише спідня сорочка, яку колись можна було назвати білою.

«Нема мила, луг із золи, та ще й стара хвора...» — подумав Андрій.

Валентин Петрович перехопив погляд свого колишнього учня.

«От до чого ти дожився!..» — зіщулювся він.

— Може, чаю поставити, юнаки?.. В мене є сахарин...

— Спасибі,— сказав Андрій.— Я вже пробував цю «хімію».

— Ми, Валентине Петровичу, в серйозній справі,— почав Митя.

Валентин Петрович очікувально дивився на гостей.

— Ми знаємо вас, Валентине Петровичу, як чесну людину й тому ризикуємо мало. Ви можете відмовити нам. Але й тоді ми не втратимо до вас поваги.

— Кажіть...— здивовано цотис плечима Зарічний.

— Ми могли б хитрувати, обманювати вас. Але це було б злочином. У вас ніколи не було «зерна неправди за собою».

Тож будемо говорити відверто: допоможіть нам сконструювати пристрій для підричника уповільненої дії.

Валентин Петрович аж очі вирячив.

— Що?.. Що?.. Ви жартуєте?..— Він часто задихав, рука його сковзнула по грудях і зупинилася на серці.

— Так, Валентине Петровичу, вам не вчулося... Нам — ось йому й мені — потрібна така штука. Й ми не збираємось глушити рибу. Ви самі знаєте, для чого цей пристрій.

— Як ви посміли...— побілілими губами промимрив Зарічний.— Ні, я не те хотів сказати... Як ви відважились говорити про це зі мною... та ще й удвох... Тепер же й стіни мають вуха... Та, крім того, не можна ж так сліпо покладатися на людей...

— Не сліпо, Валентине Петровичу... От із Заросьовим, «підпільником», я не говорив би так. А в «стіни» вірять лише боягузи. В страху, як кажуть, очі великі... Ви дивуєтесь, що ми не побоялися прийти вдвох. Тут теж є своя стратегія. Якби ви кудись заявили, а це виключено, то ми удвох сказали б, що ви, звиняйте, брешете.

— Ну й ну! — покрутив головою Зарічний.— А якби я все-таки виявився, як кажуть, агентом однієї іноземної держави? Тоді мені повірили б більше.

— Ні, ви таким не можете бути. Інакше ви були б разом з Рожком.

— Неймовірно...— розвів руками Валентин Петрович.— Я не сплю?

Навіть Андрій — і той усміхнувся:

— Треба, Валентине Петровичу, повністю унаочинити всі ваші уроки з фізики.

— Але ж, юначе, я не Едісон, а всього лише Зарічний...

— Наші земляки Засядько й Кибальчич теж не народилися винахідниками.

— Не збагну. Я — і бомби!..

— Не бомби, а міни, Валентине Петровичу.

Зарічний розслаблено зареготав.

— Якби у вас не такі серйозні фізіономії, я подумав би, що ви мене, як кажуть, розігруєте...

— Ні, цілком серйозно.

— Не знаю, що вам і казати... Але згадайте ставлення марксистів до індивідуального терору.

— Це буде масовий терор,— сказав Андрій.— Класовий терор. По відношенню до найлютіших терористичних банд капіталу.

— Боже мій, як кваліфіковано ви висловлюєтесь!..

— А хіба ви були б задоволені, якби після десятих років навчання ваші учні залишилися неуками?

— Слушно, слушно... Я вам нічого не обіцяю. Але подумати можна.

— Добре,— сказав Андрій.— Ми прийдемо до вас завтра й поміркуємо разом.

По дорозі додому Пастушенко раптом засміявся:

— Схоже, що старий має нас за божевільних.

— Схоже на те, що в нас буде міна! — потер руки Митя.

Другого дня Андрій свиснув із вулиці до Миті, і вони знову пішли до Зарічного.

Валентин Петрович зустрів їх посмішкою, яка говорила: «А я щось знаю!..»

Андрій витяг із кишені й підкинув на долоні важкий, загорнутий у чорний картон, брусок.

— Що це? — підвів брови вчитель.

— Ну, вибухівка... Тол.

— Сховайте, сховайте!.. Не хочу й бачити!.. Я не бачив його.

— А це ось капсуль із бікфордівим шнуром.

Старий нахилився, поглянув.

— І цього я не бачив... Ех!.. Воно мені, юначе, остобісіло ще в імперіалістичну.— Помовчавши, запитав: — Із якою швидкістю він горить?

— Хлопці казали — один сантиметр на секунду. А я перевіряв, то, здається, повільніше. Правда, в мене нема секундоміра.

— Ви, мабуть, невірно відлічуєте секунди. Треба рахувати: «двадцять один, двадцять два, двадцять три...» Ну, так от, громадяни диверсанти й терористи: над заданою проблемою я думав цілу ніч. Головна деталь машини — це запалювач. Він повинен бути надійним, зручним і з матеріалів, які легко дістати. Й хоч це не з мого фаху, проте я, здається, знайшов.

Валентин Петрович вийшов у сні, довгенько там човпався і нарешті повернувся з якоюсь пляшечкою, лабораторною ступкою і картоною аптекарською коробочкою.

Насипав у ступку білого порошку, дістав з буфета ложечку цукру й теж висипав туди. Терпляче розтер. У хлопців аж у горлі пересохло од цікавості.

— Бачили? — врочисто запитав учитель.— Звичайнісінька суміш бертолетової солі й цукру. Тепер беремо ось що... ану, одійдіть!.. А оце,— вказав він на пляшечку,— міцна кислота. Беремо піпеткою кілька крапель,— він занурив у пляшечку скляну рурку, заткнув її пальцем,— і...

Суміш у ступці зашипіла сильним білим полум'ям.

— Капнули, запалювач спрацював... А щоб вибухнув ваш тол, підведемо до полум'я бікфордів шнур, розрахований на потрібний час, капсуль і все таке інше...

Митя почухав потилицю.

— Усе було б геніально, Валентине Петровичу, якби знайшовся сміливець закапувати міни кислотою...

— А це зробить, ну, хоча б поїзд,— сказав Валентин Петрович і вийняв з бічної кишені скляну пробірку. І захоплено, як на уроці, він почав пояснювати: — Горюча суміш буде в жерстяній коробочці. Туди ж поставимо й пробірку. Міну треба підкласти під рейку так, щоб отвір пробірки був трохи нижче підшоши рейки, але не більш ніж на величину вигину рейки від ваги вагонної чи паровозної осі. Вигин треба встановити в натурі більш-менш точно. Підклавши таким робом міну, гумовою піпеткою заливають у пробірку кислоту. Тепер міна заряджена. Уявімо собі її дію. Колесо паровоза натискує на рейку, рейка — на пробірку. Вона руйнується в дні своєму, бо тиск внизу більший — дуже мала площа, на яку діє сила тиску. Кислота витікає в горючу суміш, запалюється бікфордів шнур, і... німці ловлять диверсантів і вішають їх на телефонних стовпах!.. А з ними й старого дурня, який подав диверсантам цю думку...

— Ідея геніально проста! Не віриться мені тільки, що пробірка трісне саме в дні.

— Спробуйте.— Валентин Петрович подав Миті пробірку.— Поставте на стіл денцем, прикрийте, ну, хоча б лезом ножа і натисніть зверху.

Митя проробив усе це з ретельністю першого учня.

— А й справді,— пробурмотів він, коли денце пробірки хруснуло.

— Радіти передчасно. Потрібно пильно розробити конструкцію, перевірити, а тоді вже налагоджувати роботу вашого арсеналу.

— Спасибі, Валентине Петровичу!

— Мене ваша подяка не радує. Радніший був би розв'язувати задачі суто теоретичного плану.

— А пам'ятаєте,— сказав Андрій,— як у Брюсова:

...сломай свой циркуль геометра,
доспех прими на рамена!..

Прощаючись, Андрій двома руками потис руку Валентина Петровича.

- Ви — справжній народний учитель!..
- Я — коноух! — скривився Зарічний.
- Ні,— похитав головою Андрій.— Людина залишається тим, за кого її має народ!..

17. СВЯТО ЛЮДИНИ

Елла перебралася жити до Хлібодарів. Так наказав шеф. Але вона й сама рада була цьому. І їй не так страшно ходити, й Славикові з бабою буде безпечніше. Хтозна, що може статися з дитиною, коли мати чимось розгнівить жандармів... Крім того, вона стомилася від Валиної холодної зневаги, свекрушиних німих докорів, від косих поглядів того жовторотого хлопчиська. Вона вже й не рада була, що покешувала з нього. А тепер він її зневажає. Розказати нікому не розкаже, соромитиметься — не так за неї, як за себе, але... Ні, докори сумління її не мучили.

В тому, що потрапила до жандармів, Еллада Олександрівна теж не звинувачувала себе. Винен клятий німець, що підло скористався з її щирості й довірливості. О, як вона ненавидить його солоденьку посмішку бабія, його масне обличчя, його сіро-голубий мундир, від котрого тхне тютюном і пахучим німецьким милом. Вона всіх їх ненавидить, бо через війну, яку вони принесли, жінка втрачає затишок, добробут і навіть повагу до власної краси. Через них вона мусить горіти від сорому за своє знання німецької мови, бо на допитах служить посередником між катом і жертвою. Коли вперше при ній почали бити людину, вона мало не вмліла.

— Ні, ні, не буду я у вас! Ви безсердечні катюги! — плачучи кричала вона.

— Ви хочете помінятися з ним місцями? — суворо запитав жандарм.— Ви, фрау Елла, помиляєтесь, якщо вважаєте, що ми, німці,— народ сентиментальний... Дайте собі лад і пам'ятайте, що під час роботи благородні емоції можуть призвести до загибелі.

Він узяв її за холодну руку, підвів до умивальника і, як дитині, умив лице. Умивальник був тут же, в кабінеті, за ширмою, бо шеф був людиною дуже охайною і після кожного допиту мив руки з милом.

— Не думайте, що мені ця робота приємна. Але для добробуту фатерлянду я ладен піти й на гіршу.

Бреше він, бреше... Не про фатерлянд думає, а про те, щоб не потрапити на фронт...

А вона ж тут при чому?.. Вона ненавидить їхній фатерлянд і змушена служити йому під загрозою примусової відправки до публічного дому.

А ті вдома хіба зрозуміють?..

Вони й не намагалися зрозуміти її, навіть не приховували задоволення з того, що вона йде від них.

— Мамо, ви ж бережіть Славіка! — просила Елла.

— Не бійся, він буде живий і здоровий. Крім того, його виховують порядною людиною, — гостро дивлячись їй у вічі, сказала Валя.

Еллада Олександрівна поцілувала дитину.

— Мама буде приходити до тебе й приносити шоколад.

— А мамі його дадуть німці, — сказала Валя.

Елла спалахнула.

— ...бо мама гарна! А за інших не дали б і сухаря!..

— Ну, ви, завелися!.. — прикрикнула тітка Ксеня. — Хоч дитину сюди не вшлутуйте!..

Ні на кого не глянувши, Елла гордо вийшла.

— Слава богові, — сказала тітка Ксеня. — Хай живе сама по собі. А то через неї боїшся зайве слово мовити... Остерігалась я її... Може, й Гриші вільніше здихнеться...

Як не гірко було це усвідомлювати, проте для Пастушенчихи той вечір видався святковим. Вона навіть збігала до когось із сусідів і дістала півлітра самогону.

Зготувала вечерю і звеліла Андрієві:

— Поклич Гришу. Хай хоч раз повечереє по-людському.

Завісила вікна хустками, викрутила гніт у лампі так, що засолений бензин аж пахкотів, і в хаті одразу стало незвично світло й затишно.

Григорій обережно спустився з горища, увійшов до хати й одразу затулив долонею очі.

— Ой, різонуло! — сказав вибачливо. Довга чорна, з ранньою сивизною борода обрамляла його неприродно бліде обличчя. Він зітхнув і розплющив очі. — Чудно, — сказав він. — Ніби приснилося...

— Нічого, ми ще будемо жити! — втішила його тітка Ксеня. — Вони нас до землі, а ми — догори!.. Сідай, Гришо.

— Руки б помити.

— А знаєш що? — сказав Андрій. — Заради такого свята можна й поголитися. Обчухраю тобі бороду. — Він вийняв із шухляди машинку й зацокав нею.

За кілька хвилин Григорія важко було пізнати. Він стояв навпроти дзеркала й милувався своїм відображенням.

— Як же присмтно почуватися людиною!..

В матері набігли на очі сльози.

— Ну, сідай, сідай,— зітхнула вона.— Й ви, діти, теж... Перекидаючись жартами, вся сім'я вместилися за столом.

— Ради свята вип'ємо по маленькій,— запросила мати. Андрій налив три чарки.

— А мамі, мамі!..— запротестував Григорій.

— Мені не можна. Дихавична.. Ну, та наточи вже, Андрусику, вишняку... За що ж ми вип'ємо?

— За наших матерів, за їхню велику душу, за перемогу матері над звіром! — підвівся Григорій.

Дзенькнули чарки вчисто, святково.

— За твоє повне одужання, Гришо! — додала тітка Ксеня.

— Спасибі, мамо, я вже здоровий... Завдяки вам. У мене тепер дві матері. Та, що народила, й та, що повернула життя. Хоч де б я був — про вас не забуду. Не забуду й Андрія, і Євгена Вікторовича, й Марину.

— Марину? — повернувся до нього Андрій.

— Так, сину, Марину,— закивала мати.

Андрій похнюпився. Рука його з чаркою тремтіла. Йому стало душно. «Який же ти дурень!..— подумав він.— Мучити її й себе підлими підозрами... А вона ж краща за тебе, чесніша... Кілька разів вистрелив у ворога — й уже ладен судити когось з високою міркою героя... А вона... Вона в лице ворогові кинула «Інтернаціонал», зреклася батька-зрадника, ризикувала своїм життям, рятуючи чуже... Ходить по селі, збирає картоплю та шино для поранених, а ти тільки базикаєш про чужий героїзм!..»

— Мамо, а чому ви не казали мені? — докірливо глянув він на матір.

— А тому, синку, що ти не вельми мудрий!..— Вона дивилася йому у вічі довго-довго.

— Добре, мамо,— ледве чутно сказав Андрій.

Валя і Григорій нічого не розуміли. Колонський чемно опустив голову, а Валя запитливо переводила очі з Андрія на свекруху.

— Це ми про своє,— сказала тітка Ксеня.— То хто ще там не випив?.. Андрусик?.. Справа тепер за тобою! — І вона надто бадьоро вихилила свій келишок.

Деякий час мовчки закусували.

— То що ж ти думаєш, Гришо? — спитала Пастушенчиха.

— Буду шукати свою долю в лісі.

— Так, так,— кивала мати. Помовчавши, додала: — Ми тобі допоможемо. Настане весна, зазеленіє листячко, й підеш собі з Богом.

— Ні, мамо, не буду чекати листу. Досить. Війна не чекає. Та й вам треба спочити.

— Нам не важко.

— Не кажіть.

Усі притихли в задумі.

За вікном щось зашаруділо.

— Що це? — стривожився Андрій.

— Та то, мабуть, миші в загаті,— сказала мати.

Прислухалися.

Надворі почувалася скрадлива, тиха хода.

Андрій вискочив із-за столу й вибіг у сіни. За ним Григорій. Як тільки він шепнув із горища: «Вже!..», Андрій миттю відчинив двері й кинувся у вогку темряву. На вулиці шурхотіли примерзлі калюжки. Хтось біг незграбно й задихано. Кроки затихли біля Панасюкового перелазу.

«Ах, сволота!..» — холодючи, подумав Андрій. Не довіряючи своєму припущенню, підійшов до освітленого вікна. Чорт!.. З невеликої дірки в хустці, мабуть, прогризеної мишею, било на вулицю світло. Андрій пригнувся. Так. У хаті все видно як на долоні.

Він забіг до хати.

— Мамо!.. Пані Сучка!..

Мати охнула.

Валя теж занепокоїлась, хоч і сиділа все ще за столом, накинувши пухову хустку на плечі.

Григорій не знав, що скоїлось, але відчув — над головами дорогих йому людей і над його власною нависла страшна небезпека.

— Мамо...

Тітка Ксеня не чула його. Широко розкритим ротом вона ловила повітря.

— Андрюшко... треба його переховати... На горищі знайдуть... Перекидають все, а знайдуть... Куди ж його?.. О Господи, просвіти!..

— Мамо... Я вже здоровий. Піду.

— Куди? — запитала вона сумно й похитала головою.

— До партизанів.

— А ти втрапиш до них? А до поліцаїв не поладеш? Стільки доглядала, стільки перемучилась — і віддати воякам до рук?.. Ні. Треба ж підготувати... щось тепле...

Одяг, взуття... Ми тебе самі одведемо до однієї людини... самі... бо тобі ніхто й не повірить...

— Мамо,— звернувся до неї Андрій.— У ту яму, де ми колись тримали кролів. На ляду накидаємо гною, сміття. Тютюном притрусимо. Їм і на думку не спаде шукати його там. А земля зараз мерзла, залізним прутом не проткнеш.

— А й справді,— зраділа мати.— Яма чимала, дихати вистачить надовго. Кролі нори порили й назовні. А там після обшуку ми його звідти випровадимо... Ходімо, Андрусику, підготуй там усе, вкинь сніжків, теплу одіж і заклади зверху як годиться. А я на горіщі дам лад. Хліба йому туди та води. Щоб усе було під рукою.

— Я не можу так,— збліднувши, сказав Григорій.— Не можу, мамо, ховатися в смітті, коли вмію стріляти.

— Ну що ж, залишайся тут, і ми приймемо твою долю.— І додала врочисто: «Положу живот свій за други своя...»

— Мамо, я на все згоден.

— Ну, то мерщій!..

18. ЗАЛП!..

Постоявши у вишнику хвилин кілька, поки на подвір'ї в Пастушенків затихли стривожені голоси, Палажка югнула на вулицю. Спочатку крадучись, а потім з усіх ніг кинулася до старости. Краще було б до поліцая, та він, мабуть, на куці, а тут треба поспішати, щоб пташка не випурхнула з клітки.

Ну, клятий активісте, побачу, як ти в мене на цей раз затанцюєш!.. Комуні дав волю, а добрим людям печінки одбиваєш?! Німці ще не так з тобою поговорять!.. І Каланчиси кришка. Виплодила комісарів!.. І Мичка повісять. Знав, чого до Каланчихи ходив, а вже знав!.. Одилється тобі твоя рицина кривцею, стара паскудо!..

— Одчиняй! — затарабанила вона патиком у раму Корзунового вікна. Ніхто не обізвався. Постукала вдруге, втретє.

В хаті почувся притишений гомін, але світла не світили. «Боїться партизанів!..»— зловтішно подумала Льокайська.

Нарешті одхилилася завіска, й бліде жіноче обличчя розплюскло на щибці.

Пані Сучка грюкнула ще раз.

Відхилилася кватирка, й Палажка почула Ївжин голос.

— А й хто там?..

— Та я ж, Льокайська... Буди Данила, й то мерщій. Г'осударственне діло.

— Чого вас носить посеред ночі?

— Одчиняй, кажу, а то буде скверно.

В хаті захитався вогник, і Палажка побачила білу постать Корзуна. Розгорілася лампа, і Ївгина пішла відчиняти двері.

Палажка увійшла до хати, як воєвода. Широко відчинила перед собою двері й стала на порозі з патином. Кругле, як млинець, обличчя її лисніло не лише від жиру, а й від паскудної зловтіхи.

— Пан староста втішаються з жінкою на перині, а добрим людям вже й ступити ніде. Скрізь комуністи, де не глянь!

— Ти якої хвороби? — процідив Корзун.— Поприростали вже печінки?..

— Так би вже й бив!.. А тобі до того нема діла, що в лікарні повно комуністів, а Каланчиха переховує яврея?

— Що ти патякаєш? — загрозово ступив до неї Корзун.— Та знаєш, що тобі буде за наклеп?!

— Не більш, ніж тобі за потурання явреям!

— У-у!..— скреготнув зубами Данило Іванович, та Ївга м'яко, але настійливо взяла його попід руку.

— Одягайся і йди, телефонуй у поліцію. А я буду вартувати, щоб Каланчиха не спроводила тую пташку.

— Ні вже, хворобо, підеш зі мною. Я з'єднаю тебе з поліцією, і ти донесеш сама. А то не знайдуть нікого, а ти тоді залишишся збоку... Не буде так!.. Бач, знайшла дурнішого!.. Підеш, кажу, зі мною!

Він сів на лаву й почав озуватися. Дбайливо обмотував ноги. Чоботи, мабуть, були тісні, бо ніяк не міг натягти. Палажка аж казилась від люті, та нічого вдіяти не могла. Скоса позираючи на старосту, сіла й собі на лаву.

— Встань! — гаркнув Корзун.— Тут люди сидять!..

Пані Сучка аж підстрибнула. Проте не озвалася ні словом.

Данило Іванович одягся і подивився на Ївгину. Та опустила очі.

Палажці не терпілося. Вона тунотіла попереду, нетерпляче оглядалася, мало не падала. Корзун частенько озирався на двір Пастушенків. Тихо. Мабуть, ще нічого не знають. Ну, нічого, Женя їх зараз попередить...

Довго стукали, поки розбудили виконавця дядька Василя. Добре, що спить так доладно. Хай би й ще поспав...

Так само забарно будили телефоністку й начальника поліції.

— Якому там рогатику?..— нарешті почулося в трубці.

— Зарічанський староста Корзун. Тут ось баба прийшла з доносом. Передаю трубку.

Пані Сучка довго репетувала, мотаючи тулубом за кожним словом. Потім простягла трубку Корзуніві. Горох хрипко й невдоволено бурчав.

— Ви, пане старосто, початуйте там у тої Пастушенчихи, а я зараз приїду з хлопцями. Може, прибудуть і жандарми.

— А це вже чатуйте самі,— невдоволено кинув Данило Іванович.— Не вистача ще мені клопоту полювати на євреїв...

— Ну, то я пішла! — крутнулась Палажка.

— Куди це?

— А додому.

— Ні, хоробо, підеш до Каланчихи. Будеш дивитися у вічі людям, котрих продала. Це не так просто!..

Пані Сучка плюнула й попхалася в двері.

Корзун наздогнав її і шарпнув за руку.

— Чекай, падлюко, жандармів!..— І просичав: — Уб'ю!..

Дядько Василь, сонно кліпаючи, з острахом позирав на старосту. Вигляд у того був такий, що й справді міг рішити бабу...

— Відпустили б ви її, Даниле Івановичу...

— Мовчи, Базилію!..

Сиділи тихо. Данило Іванович безперестанку смалив самосад.

Поліцаї приїхали вже перед світом.

Горох зайшов до управи, хльоскаючи по халяві складеною нагайкою. Цю звичку він перейняв від крайсландвірта.

— А-а!..— сказав він, поглянувши на Палажку. Підійшов до старости й простяг руку.

Не кліпаючи, він пильно розглядав Льокайську. Мав справу з такими ж, як і сам, поліцаями, з таємними агентами, але ця опецькувата баба навіть у нього викликала містичний страх і огиду.

Зараз він ставив себе на місце того єврея, на якого йому оце доводиться полювати. Аж дивно якось... І в школі вчився разом із євреями, і в армії стояв із ними в одній шерезі, й на фронті стріляв у однім окопі, й ніколи в нього не з'являлося думки розправитись хоч з одним із них... Якось не міг він осягнути своїм розумом політики націонал-соціал-

лізму. Не всі ж вони, сказати б, комуністи та енкаведисти... А от ця баба, виходить, більш підкована... Знає ж, що вб'ють не лише єврея, а й сім'ю, що дала йому притулок. Оце штучка!..

Він розумів, що такі думки в його становищі дуже небезпечні, й, щоб настроїти себе на відповідний лад, невдоволено пробурчав до Корзуна:

— Щось у вас, пане старосто, все не як у людей... То якийсь госпіталь, а то єврей...

Корзун знизав плечима.

— Госпіталь!.. Кажете!.. Ви, пане Горох, були на фронті?.. Були в таборі?.. Можете більш нічого й не казати...— Потім додав із усмішкою: — А хто ж німецькій армії, що нас визволила, хліб робитиме?

Вітько змовчав. Підвівся, ляснув по столі нагайкою.

— Ходім. І ви, цьоцо, з нами...

Вже коло самого двору Пастушенків їх наздогнала бричка з начальником жандармського поста Вішке в супроводі конвою з чотирьох кінних поліцаїв. В перекладачці Вітько впізнав кралю, яку бачив у Пастушенчихи, коли одбирали хліб. Горох виструнчився і клацнув закаблуками.

— Ви подумайте,— сказала Елла Горохові,— який наклеп!.. Я ж сама жила в них на квартирі мало не півроку й нічого такого не помічала...

— Розумію, розумію, пані, але хвакт, що служба...

— А вже так,— скрушно зітхнула Елла. Потім переклала наказ обер-лейтенанта: — Оточити садибу!..

Вітько повторив команду, й поліцаї розбіглися, як хорти.

— Щонайпильніший обшук! — кинув жандарм і зійшов із брички.

В двері та вікна хати вже тарабанили кулаками й рукоятками пістолетів.

За хвилину поліцаї юрмою ввалилися до хати. За ними пройшов і жандарм.

Валя стояла в дверях кімнати, тримаючись рукою за відлоги халатика. З неприхованою ненавистю колола очима Палажку і ятрівку, що стояли поряд із жандармом.

Червоні плями виступили на обличчі в Елли. Затинаючись, вона перекладала:

— В цій хаті... е-е... переховується єврей... Бачте, що вигадала! — кивнула вона на Палажку.— Ти відповідатимеш за наклеп!.. Пан обер-лейтенант питає... е-е... де він?

Жандарм переводив незворушний погляд з одного обличчя на друге.

— Немає в нас нікого,— сказала мати тремтячим голосом.— Чи ж ти, Елло, не знаєш?..

— Бачила його? — запитав жандарм у пані Сучки.

— Присей-бо, пане, на власні очі. Отут сидів. Але, певно, вже втік.

— Бодай тобі повилазило! — голосно сказала тітка Ксеня.— Брешеш, суко!..

— Чи ви бачили?! — аж затрусилася Палажка.— Як то вони правди не люблять!..

— Ви будете негайно розстріляні, якщо не вкажете, де переховується ворог Великонімеччини,— перекладала Елла.— Й жінки, й цей юнак. І навіть... навіть...— вона схлипнула,— цей хлопчик... Не віддам! — раптом кинулась вона до Славика, що боязко лупав сонними оченятами. Хлопчик звівся на своєму ліжку навколішки й, вигнувши руки в загістях, тримався за бильця.— Пожаліли б хоч дитину! — обпекла Елла ненавидячим поглядом усіх домашніх.

— Фрау Елла!..— прикрикнув жандарм.— Ляссен зі дас кінд!¹

— Не дам!.. Синоню!..— закутала вона Славика полою шуби.

— Бачиш,— сказала мати,— як то дружити з ворогами!.. Андрій важко посунув на жандарма.

— Но, но, керл!..— Він зробив знак поліцаєм — зв'язати.— Нарубок буде розстріляний у першу чергу!..

Андрій озирнувся, кинув погляд на стіл, певно, шукаючи ножа, але мати глянула на нього з таким благанням, що він аж хлипнув: «Ой мамо!..» — й скорився. Стиснувши зуби, він дав зв'язати собі руки.

— Юбераль зухен! Шукати скрізь! — звелів жандарм.

Зазирали під штандари, під ліжка, в скриню, в шафу, на піч. Нишпорили в коморі, в сінешнім погребі, заглядали навіть у діжки з капустою та огірками, скидали сіно з горища.

Жандарм недобре мружився на Палажку.

— Він був тут, був, присей-бо!.. Спровадили вони його, пане...

Коли закінчили обшук у хаті й у хліві, сім'ю вивели на двір.

Похмурий сирий ранок, як бездомний сирота, плакав під стріхами.

¹ Облиште дитину! (Нім.)

Шукали дедалі запекліше. Скинувши шинелі, поліцаї розкидали ожеред соломи, стукали держаками вил у долівку хліва, шукали підпілля.

— Во габт ір ден юден ферштект? ¹ — злісно заричав жандарм і вдаром у скроню звалив Андрія на землю.

— Не чіпай дитину, нелюде! — закричала мати й кинулась до сина. Жандарм вихопив з-за халяви нагайку й почав сікти стару.

Тітка Ксеня застогнала не так від болю, як з тривоги за сина.

— Во іст дер юде?! Де єврей?! — хрипів жандарм.

— Мамо, мамо,— заячала Елла,— задля кого ви отак... Чи варт він того... Цей уб'є вас...— Від жаху в жінки спотворилось лице.

— Мовчи, стерво! — крізь плач кинула стара й глянула на неї так, що невістка аж заточилася.— Нема в мене нікого, нема, нема!.. А якби й був, то все одно не сказала б!..— Вона випросталась і, зажмурившись, потрясаючи руками перед обличчям, підступала до жандарма, ніби й не відчуваючи страшного болю, що рвав її тіло. Той відступав і сік її нагаєм по руках.— Нема, кажу, нема, нема!..

Страх глушив біль. Страх не за людину, що шукала в неї порятунку, навіть не за дітей, а за непохитність віри людської в її серце. От знайдуть Григорія, і він востаннє гляне їй у вічі, не з осудом, ні, а з докором... Боже, навіщо вона його затримала?!

Жандарм люто жбурнув нагайку на землю і кивнув до Гороха:

— Ершіссен! Расстреляй!..— Підійшов до поліцає і почав щось показувати на мигах.

Елла з усієї сили притиснула Славика й кинулась до хати...

...А Григорій досить виразно чув усе, що діялось у дворі.

Скоцюрбившись, він сидів у кутку крільчатника біля гноярки, вхід до якого було прикидано товстим шаром гною й сміття, сидів і беззвучно ридав од безсилля, припущення і гніву. Здоровий мужчина, боєць, сидить і жде свободи в той час, як за нього катують жінок!.. Боягуз ти проклятий й зрадник, коли такою ціною купуєш хвилини життя!.. Вилазь із цієї схованки, плюнь у вічі катам і умри, як належить воїну!..

Мамо, я йду!..

¹ Де ви заховали єврея? (Нім.)

Не смій! Я за тебе приймаю муку!.. Я вірила в тебе, а ти мусиш вірити в мене!

Мамо, я не можу! Я зненавиджу себе на все життя. Та й кому воно зараз потрібне?..

Життя твоє потрібне Батьківщині. Ти мусиш знову стати воїном. Життя твоє потрібне людям, щоб вірили в себе й зневажали звіра!..

Мамо, коли я вмру, звільно тебе від муки.

Вона стане тоді ще лютішою...

Зали!

Усе скінчено...

19. ЛЮДИНА ЖИТИМЕ

Андрія, тітку Ксеню і Валу поставили коло повітки й зав'язали очі. Три поліцаї вишикувались навпроти них із гвинтівками біля ноги.

Збоку стояв Горох і командував.

— Востаннє питаю, де єврей?! Три хвилини на роздум.

Елла, сховавши десь дитину, бігала по дворі й голосила.

— Мамо!..— ламала вона руки.— Ой мамочко!..

Усі троє приречених стояли мовчки, мов закам'янілі.

Вітько Горох зосереджено стежив за секундною стрілкою годинника, зрідка зиркаючи на Пастушенків. Жан-дарм нетерпляче бігав по подвір'ю.

— Ну?! — викрикнув Горох і опустив руку. Й раптом проспівав: — Заряджа-а-ай!..

«Боже мій!..— думала Елла.— Зараз уб'ють їх, і всі вони в останню мить проклянуть мене, відступницю, зрадницю, разом із родом моїм і плодом, разом зі Славиком, чистим янголом... І син потім проклене... син!.. Що я йому скажу над їхніми трупами?.. Ні, краще хай Славик залишиться сиротою, добрі люди не дадуть йому загинути... Хай краще буде на світі один як палець, ніж сином матері-зрадниці, проклятої, проклятої!..»

І вона скрикнула й кинулась до свекрухи. Охопила руками її важке тіло й забила.

— Вбивайте й мене, наволоч, звірі!.. Ненавиджу вас!.. Плюю на вас!.. За нас помстяться! Банда!.. Банда...

І тоді ляснув залп.

І стояла тиша довго-довго, така нестерпна й страшна, як сама смерть.

І стояли люди коло стіни й не вірили, що вони живі.

Раптом залунала команда:

— До но-ги! Круг-гом!

І вся банда мовчки рушила на вулицю.

Жандарм вмовстився на бричці. Усміхнувся.

— Фрау Елла, коммен зі... Ви надто вразливі й сентиментальні!..

Він був задоволений із себе. Він вважав себе справедливим. Тому вказав пальцем на Палажку й звелів:

— Лос, фюнфундцванціхь шлеге!¹

Палажку кинули на землю, і Вітько власноручно встюжив її, скільки було встановлено.

Він теж вважав себе справедливим.

Тітка Ксеня перша стрепенулася і зітхнула.

Того ранку було врятовано двох...

Вони ще довго стояли під повіткою, чекали повернення порогів.

Тікати кудись — значило б визнати себе винними.

Вони й не помітили, як на вулиці зібрався натовп. Люди стояли зачудовані й мовчазні й теж чогось чекали.

Й стояла така сама тиша — тиша роздуму, обурення і ненависті. В ній чутно було, як смачно плямкали копита в розгрузлій грязюці ледь пришерхлої дороги, як сміялися кінні поліцаї, герої сьгоднішньої мерзенної трагікомедії.

І якось не вірилось, що четверо розстрілюваних ще живі, а за ворітьми — непорушне, розтерзане тіло пані Сучки.

— Вбили,— зітхнув хтось.

І вже й жаліли її, і обиватель, трагічно витягнувши губи в рурочку, прогугнявив: «Царство їй небесне...»

Але тут крізь натовп проштовхався Панасюк, плонув коло самої своєї богоданої дружини й копнув її ногою в стегно.

— Вставай, стерво!..

Й мертва заворушилася. Звелася на всі чотири, заохкала, заскімлила й нарешті незграбно, як ведмідь, стала на ноги.

— Комуністи! — заверещала вона.

Панасюк ішов за нею незворушно, як за худобиною.

— Привела до людей німців,— пояснив він переднім.

— Бита пані Сучка! — сказав хтось голосно.

В юрбі прокотився сміх. Він ставав все дужчий і дошкульніший. Хтось засвистів, затюкав: «Бий, сучку, бий!.. Припни її, Демиде, а то й самого поведуть на уколи!..»

¹ Вспіте двадцять п'ять! (Нім.)

Сміялися і Пастушенки.

— Ходімо, діти, до хати,— сказала тітка Ксеня. І обняла за стан Елладу.— Не журися, дочко, все буде гаразд... Валу, розріж мотуззя...

Валя, закусивши губу від напруження і ненависті, пиляла тупим ножом шворку, якою стягли Андрієві руки.

— Ну, слава богові,— сказала стара.— А ти не плач!..— веселим голосом прикрикнула вона на Еллу.— Я ще з тобою побалакаю...— І шкарубкими пальцями утерла сльози на лиці невістки.

— Що мені робити, мамо?.. Я вже туди не піду...

— Зачекай, доню, зачекай, пізніше подумаєм...

Стара ніби перемогла недугу. Стояли сльози в душі, як краплі дощу на шибці, тремтливий сум і святкова радість. Голос її тремтів, ніби оце вперше підвелася з постелі й вийшла на люди.

— Андрусику, рідний...— Вона підійшла до сина, поклатла йому голову на груди й гладила його по спині.— Не болить тебе?

— Отут горить! — вдарив він себе в груди.

— Все буде добре! — сказала мати.— Ти, Ладонько, вмийся, треба, щоб вороги не бачили наших сліз... Ну, а ти, Андрусику, візьми лома й пробий дірку... в ямі з картоплею...

Вона була дуже щаслива. В неї є діти, якими можна пишатися.

Того дня вона закликала Еллу до кімнати й довго там розмовляла з нею.

Про що йшла мова, не дізнався ніхто. Тільки після цього мати вийшла спокійна й просвітлена, а Елла — задумлива й незвично ласкава. Зараз в її погляді світилася готовність заступити собою не лише свекруху, а й увесь світ. Мляво й винувато усміхалася вона Валі, що відповідала їй допитливим і строгим поглядом.

— Ну, малий,— взяла Елла хлопця за руку,— ти не боявся?.. А я так злякалася, що мало не вмерла... Від них можна чекати всього. Ти — герой...— Вона зіп'ялася навшпиньки й легенько чмокнула його в щоку.— Тебе можна любити,— кокетливо схилила вона голову на плече.

Андрій засоромився. Згадав ту божевільну ніч, за яку він міг зненавидіти братову, і йому стало шкода її, як нерозумної дитини.

— Якось будемо жити, Елладо Олександрівно,— сказав він, і вперше без страху й гріховної соромливості глянув їй у вічі.

Вона опустила вії і усміхнулася печально, насмішувато.

— Малий, який ти мудрий!..— І, вірна своїй пустотливо-розбещеній натурі, додала: — Йй красивий... Мамо, які у вас гарні й геройські хлопці!..

Мати засміялася і покрутила головою:

— Тримайся, Ладо, одного...

— Ну, я, мамо, пішла...— Гірко усміхнулася: — Служити...

— Іди, доню, і хай тобі щастить...

Усі вони були знову щасливі.

Розійшлися на роботу, але думки кожного захекано бігли додому, до схованки, де сиділа чужа, та вже рідна людина.

— Ти ж віддушину пробив? — питала тітка Ксеня, зустрівши сина на колгоспі.

— Та казав же вам. Аж дві, під гній. Не помітить жодна тварюка.

— Я боюсь, що вони знову там нишпорять...

— Ось побачите — ні. Це добре, що ми всі пішли з двору. Я вже помітив — німці вдруге ніде нікого не шукають. Якось хотіли одного хлібодарівського заарештувати, ну, а він утік. Так потім уже й не ховався. Вважають, мабуть, що як утік один раз, то втече й удруге.

— Увечері тобі, сину, в дорогу.

— Гаразд, мамо. Я б там залишився і сам.

— Ти знаєш своє місце. А Іван Павлович суворий... Сказав — і край...

Уночі вони прощалися з Григорієм. Тітка Ксеня вже навіть шкодувала, що не було Елли.

Григорій сидів блідий і задумливий. Усе курив і дивився на вогник лампи. Йому було важко. Ще й досі боліла голова.

— Я не забуду їм, мамо, цього дня!..

Тітка Ксеня наготувала йому харчів, білизни, запасні онучі. Навіть тютюну роздобула по сусідах. Із одежі в Григорія була лише шинелина. Довелося пошукати в старих синівських речах. Знайшла добрий піджак і Тимофіїву будьонівку.

— Хороший був головний убір,— покрутив на пальці будьонівку Григорій.— І чого його замінили? Теплий і зручний.

Попрощалися. Мати заплакала, утираючи сльози кінчиком хустки.

— От і ще одного віддаю... Чи ж побачимось знову?..
— Вірю, мамо, побачимось.
— Хай береже тебе Мати Божа! — Й вона перехрестила його.

Григорій засміявся.

— Я ж іудей, мамо...

— А Бог добра в усіх один.

Колонський поцілував їй руку.

— Скільки живий буду — не забуду. Й не лише вас. Я буду битись, мамо, до останньої краплі крові. Щоб народ наш, щоб матері наші більш ніколи не плакали!...

— Посидьмо.

Й за кілька хвилин Андрій і Григорій вирушили.

20. ОЛЕКСА ГНІВАЄТЬСЯ

Копитенко брехав. Не кинув він гвинтівку в жито. Не покинув і гранат. Такі речі згодяться і в хазяйстві. Мужик знає ціну речам.

Дерев'яна борінка вп'ялася зубами в жухлу солому погрібника, теліжка від плуга калічкою скособочилася під повіткою, причаївся в бур'яні насмішкуватий триб од січкарни. Все це добро. Хай лежить, їсти не просить...

А гвинтівка — це не просто «залізьяка, поліньяка й ременяка»...

Сховати її в сусідській стрісі?.. Олекса був гордий і на чужі плечі перекладати лиха не бажав. А де сховати? На горищі?.. Знайдуть. Усяк може бути. Он хлібодарівський Степан Маківець сховав був бойове начиння на горищі, а трапилася в двадцять четвертім пожежа, й патрони почали вибухати... Приїхали з денеу, й тільки загуло за Степаном. Ні, так не годиться. І вирішив Олекса сховати гвинтівку там, де її ніколи ніхто не шукатиме. Нагледів підходящу гілляку на старій яблуні-дичці, густо змастив зброю солідолом і примотав ганчір'ям до гілки. З кінців повипускав дрючки — хай думають, що це бандаж на зломі. Гранати позамотував у промаслені ганчірки, вкинув у старі відра і повісив на грушу. І, уявіть собі, — ніхто навіть і не спитав.

Набої Олекса заховав у ніжках стола. Повисвердлював дірки, повкидав туди десятків зо три, забив клоччям, а зверху — дерев'яними чопиками. Обрізав, кілька разів протяг стіл по долівці, і хай тепер шукають пани німчики...

Після того як посеред білого дня з Олекси здерли нового кожуха, забрали останній пуд жита, насмішлива поблажливість до нової влади змінилася в нього на люту ненависть. «А все свої падали собачі... Хіба сам німець второпав би що й до чого?..»

Правда, до Корзуна Олекса не носив лютого серця. В глибині душі він навіть виправдовував його. Адже Олекса перший копав для нього яму... Але він не докладе рук зіпхнути туди Корзуна. Прийдуть більшовики, то старості тої ями не минути. А що вони прийдуть, Олекса вже не сумнівався. Їх не лише чекали, а й готові були допомогти їм.

Допоміг би й сам Олекса. Конче потрібно допомагати, а то можуть дати «вишку» за дезертирство. В них це — як раз плюнути. Й не помилюють.

Тож треба братися за гвинтівку. Треба знімати її з яблуні й іти, мабуть, у партизани. Поки не пізно. А там він пригадає сільським шкуродерам, та й самим хазяям їхнім — німцям, і кожух, і жито.

До партизанів потрібно йти з гвинтівкою.

А як не приймуть?.. Виженуть із загону, а гвинтівку, певна річ, одберуть. Та й що ж тоді — залишатися голіруч?.. Ні, так діла не буде!.. Треба ще одну — про запас.

А де ж її взяти? Відбити в німця?.. Ризиковано дуже. Німці поодинці не ходять і не їздять.

Тоді, мабуть, у поліцая. За цими Гітлер не плаче.

Надумавши таке, Олекса вночі, як Ольга з дітьми вклалася спати, поліз на яблуню, одмотав гвинтівку й заніс до хати. Завісив вікна й пильно оглянув зброю. Похитав головою. Дощі та морози все ж зробили свою справу — під товстим шаром солідолу метал взявся іржавим ряботинням.

Олекса сів на низенький ослінчик коло печі, старанно витер зброю ганчір'ям, посмикав затвор — усе ніби гаразд.

Жаль псувати таку річ, та що поробиш? Олекса поклав гвинтівку на коліна й долонями руба прикинув розмір майбутнього обріза. Ех, шкода, стільки ствола доводиться відтинати!.. Й мушки не буде. Й приклада. Зате вчепиш на плече під піджак — і йди собі хоч до попаді в гості.

Пішов до комори і приніс звідти тригранний напилек і пилочку. Цмокнув від жалю і одпиляв приклад, залишивши лише вигин біля магазинної коробки. Із стволом добре намучився. Тупий напилек тільки ковзав і скреготів по добрій сталі. За цією клятою роботою, обливаючись десятим потом, Олекса нагадав, як у «зелених» розповідали, ніби обрізати ствол дуже легко, як занурити його у воду й

бахнути разок. Ствол, мовляв, обірве на рівні води. Можна було б і спробувати, та тут ризик подвійний: і постріл почувють, і ствол може розірватися не там, де треба... Й він пиляв і пиляв, зціпивши зуби, аж Ольга прокинулася. Здивовано виглянула з-за комина й ойкнула, уздрівши гвинтівку. Олекса показав їй кулака, й вона миттю сховалася.

Куцак вийшов на славу. Олекса зважив його в руці — кілограмів на два легший за гвинтівку.

— Ну, тепер держись, німецька владо!..

Він повідкручував і познімав зайві металеві частини, а дерево поколов сікачем на тріски і вкинув у піч. Завтра Ольга спалить. Вийшов надвір і залізачця розкидав по світу.

Коли увійшов до хати, Ольга, звівши ноги, сиділа на печі. Як завжди, трималася складеними руками за живіт і коливалася тулубом.

— Чого не спиш?

— А те... А те... нащо воно тобі?.. Уб'ють...

— На страх падлам собачим.

Вона мляво повернула голову до нього, кліпнула очима, зітхнула, але не сказала нічого.

Олексі стало жаль її.

— А що ж із паразитами робити?.. Шию перед ними гнути?.. Не на того напали... Гадають, що весь світ у них у кишені... Я, мабуть, буду до вас навідуватись. Гроші і що там попаде... Яюсь житимете поки... А ще й картопля є... А про мене скажеш — покинув, падло. Махнув, мовляв, на Одес, до румунів... Тільки це не зараз. У мене ще тут справи...

Некрасиве Ольжине обличчя стало ще мізернішим — три горизонтальних риси — від плачу.

— Замовкни!..

Наступного дня в конюшні Олекса завів хитрі розмови про Одесу, в якій після громадянської кілька років працював у порту, про румунів, що там хазяйнують. Усе, кажуть, там є, вільна торгівля, роби, що хочеш, євреїв та циганів не чіпають... Ото б махнути туди...

Дядьки посміювались:

— Там би тебе швидко признали... Одне тільки, що капіталу в тебе катма... Ну й химерує Олекса!.. Чи не той же німець і над румунами?

Копитенко ніби ображено кигикав, гарячкував, спечався, а в душі веселився: «Клюнуло!..»

Серед поліцаїв, що забирали в Олексі хліб, був і свій, зарічанський — Кузьма Корчук. Після того як десантники

уколошкали Воловенка, напарників собі Кузьма так і не знайшов. Ходив завжди у великому страхові й із поліцейського куцця вертав додому зі зброєю. Виманити його вночі надвір — годі й сподіватися. Хата під бляхою, червоного півня не підпустиш. Вікна заставляв віконницями — гранати не вкинеш. Останнім часом він справляв службу не вельми ретельно, й Олекса вже простив би йому собачу його натуру, але ж зброя...

І якось темної ночі, коли Корчук повернувся з Хлібодарів, сталася така пригода.

Тільки-но Кузьма увійшов на обійстя, протунав до ганку й за звичкою зняв з плеча гвинтівку, щоб постукати стволом через куцц безу у віконницю, як із палісадника чийсь хрипкий басистий голос скомандував:

— Кидай ружжо, як душа дорога!..

З ляку Корчук аж присів, а потім з усіх ніг кинувся на вулицю.

Навздогін йому гахнув постріл із якоїсь невідомої досі зброї, мало не з гармати.

В Кузьми підкошувались ноги, й він відчував, що його наздоганяють.

— Віддай ружжо!... Тобі с... мітлу носити, а не ружжо!..

Коли грянув другий постріл і з Кузьминої голови злетіла шапка, він впустив гвинтівку, й та мара, що за ним гналася, спіткнулась на неї і, мабуть, забила коліно, бо вслід Кузьмі покотився не наш якийсь, химерний матюк.

Кузьма незчувся, як добіг аж до поліції.

Іхати в Заріччя затемна Горох не наважився. Кузьму зачинили в камері, а вранці жандарми викликали з міста собаковода. Обдивилися все подвір'я, але слідів не виявили. Напасник, мабуть, обмотав чоботи ганчірками. Собака крутився, скавучав, але сліду не взяв. Жандарм аж позеленів і все тицькав під ніс Кузьмі пістолета.

— Шайзе! О шайзе!..— примовляв він і сухим кулачком лущовав Корчука по вилицях.

Для годиться зробили обшук в кількох хатах. Побували і в Копитенка. Зазирали в піч, під штандари, перекидали в скрині дрантя. Олекса сидів на лаві, курив і мружився.

— Може, гудзики од мого кожуха шукаєте, панове?..

— Замовч, рогатику, стерво!.. Воно ще й хвасонить!..

— Там де стерво, там і круки.— Олекса шкюнув на вогник цигарки, кинув її на підлогу в солому й крутнув підшоною.

Ольга як зачудована не спускала з чоловіка очей.

— А те... нема в нас більше хліба...— прожебоніла вона вимоченими вустами.

Вітько заматюкався, плюнув і вийшов з хати. За ним посунули й поліцаї.

Олекса довго качався од сміху.

— Знайте, гади, я — ваш бог!...

А за тиждень Олекси в селі не стало.

Іванові Кукурічці, що запитав про чоловіка, Ольга, кліпаючи очима, відповіла:

— А те... повівся на Одес...

Кукурічка присвиснув:

— Ну, тепер вурки матимуть царя!...

А Олекса тим часом бродив талими лісовими стежками, гриз сухаря і сторожко озирався на всі боки.

Йому пощастило. Надвечір нарвався на партизанський секрет, і його з усіма остророгами привели до штабу.

Що його одразу обеззброїли, Олексу ніяк не збентежило.

Занепокоїло зовсім інше. Копитенко розраховував якщо й не на свято з приводу його приходу, то хоча б на сквальність: «Так, мовляв, і так, товаришу, добре, що ти до нас з'явився, поноїж, відпочинь, а там уже й поговоримо...»

А вийшло зовсім прикро. Його штовхнули в пусту землянку й приставили вартового. Ні стільця, ні тапчана, тільки в кутку куна сухого листу. Олекса ображено кркнув, ліг на цю немудру постіль і закурив.

Трохи згодом постукав у двері.

— Чого там? — озвався вартовий.

— Води хочу.

— З сиропом?.. Чекай, завтра накрутять...

Олекса не був боягузом, однак після цього йому стало на душі зовсім зле.

Він замовк, сховав руки в рукави й намагався заснути.

Непомітно для себе поринув у тривожний сон.

Прокинувся від стусана в стегно.

— Вставай! Розіспавсь, як попада...

Олекса кречучи звівся і довгенько стояв у пригніченому отупінні.

— Руки назад! Кроком руш!.. Уперед... Праворуч... Уперед...

«Як заарештованого!.. Діла...» — похмуро подумав Олекса.

В землянці, куди його завели, він зажмурився від яскравого світла. Якимось чудом сюди потрапила гарна дванадцятилінійна лампа з цілісіньким склом.

Коли очі його звикли до світла, Олекса побачив худорлявого військового, схожого на цигана. На грубо збитому столі лежала його шкіряна планшетка, а на ній пістолет.

«Ого!» — подумав Олекса, й спину його обсіпало морозом.

Військовий не спускав з нього погляду, й очі його горіли сухим, негасним вогнем.

— Можеш іти, — сказав до вартового.

Мовчанка тривала нестерпно довго.

— Ну? — сказав військовий.

— Ну то й ну, — відказав Копитенко хрипко.

— Ти що ж — прийшов сюди дурня грати? — з холодною злістю сказав військовий. — Я не радив би тобі тішитись.

— В Заріччі йшов дощик двічі, — примружився Олекса.

— Так от що, кидай свої штучки й починай. І запам'ятай, що я знаю про тебе більше, ніж ти гадаєш. І кажи всю правду.

— Як ви все знаєте про мене, то про що мені з вами балакати?..

Не встиг Олекса й закінчити, як військовий неслуховито швидко, як тигр, підскочив до нього.

Олекса не звалився від удару, бо стояв у вузькому проміжку між рубленою стіною і столом. Він тільки мотнув головою і почав осідати. Голова його гуділа й розламувалась од болю. Одразу пересохло в роті, а в очах стало нестерпно жарко.

— Ти скажеш, хто тебе послав?! — почув він, мов крізь сон.

Олекса не відповідав, тільки хапав ротом повітря. І коли нарешті в голові прояснилося, вичавив із ненавистю:

— Всі наволоч! І ти й ви... Й нічого я тобі не скажу, бо ти падло собаче!..

— Скажеш усе, поліцейська шкуро!.. Бо інакше смерть видасться тобі щастям!

— Свиснеш мені знаєш куди?..

Військовий потягся рукою до пістолета.

Й ось вони стояли один навпроти одного й так ненавиділи один одного, що обом забракло повітря.

— Під стіл, фашистський собако!.. Гавкай по-собачому!.. Один!.. Два!..

Олекса набирив у рот слини. Й він плюнув би в обличчя своєму супротивникові, й кілька пострілів прошили б його

здерев'яніле від ненависті тіло, якби раптом на дворі не почувся кроки.

Двері відчинились, і в землянку ввійшов середнього зросту кременний чоловік із вилицюватим обличчям і припорошеним сивиною кучерявим волоссям. Лоб опуклий, високий, із залісинами.

— Товаришу командир, — виструнчився військовий, — допитую полоненого ворожого вивідача. — Обличчя його стало колючим, ніби готувався запекло сваритися.

Командир довго вивчав заюшене обличчя Олекси, перевів погляд на військового. Покрутив головою.

— Бачу, — зітхнув. — Бачу, що допитували, товаришу капітан. Але волів би такого не бачити... Ну, сідайте, заарештований, — звелів Олексі. — Здається мені, десь я вас бачив... Кажіть уже, що маєте...

— При цьому катюзі я не буду говорити — а вбийте! — обпик Олекса поглядом капітана. — Такі завзяті й у німців є...

Чорний мовчки обмацував його поглядом.

— Ну що ж, товаришу Риндя, цією справою я займусь особисто. Ви можете бути вільним.

— Не розумію! — процідив капітан.

Чорний із досадою і погано прихованим невдоволенням провів поглядом худорляву постать капітана, скрутив із газети «козячу ніжку» й припалив од лампи. Кисет із махоркою і клапоть газети підсунув до Олекси.

— В мене є, — буркнув той.

— Розповідайте.

Олекса зітхнув. Про що говорити?.. Про те, що кинув свою частину, добровільно залишився в німців у тилу?.. Чекав їх, а разом із ними й ситого життя без великих трудів?.. Про те, що ходив гоголем і хвалився: я, таку вашу, дезертир!.. Про те, що ловив карасі й гнав самогон, коли товариші його вмирили за рідну землю?..

Чи про те, як бив його староста, як здерли з нього останню одежину й висипали з солом'яника останню мірку зерна?..

Олекса прийшов сюди зі широко душею. Але він був ще й мужиком, із лукавством мужицьким і мужицькою хитриною. А хто його зна, чи не підпише він собі смертного вироку, як викаже на себе? Хтозна, що він думає, — один з маху гатить поліном, а другий з маху й засудить... Вони ж люблять чистий життєпис і не милують тих, хто спіткнувся...

Ні, не дезертир він, а з розбитої частини... Триста шістнадцята стрілецька дивізія, окремий батальйон зв'язку... Телефоністом... Так, розбитий ущент... (Олекса не мав сумніву, що частина його вже не існує,— хіба ж вижив хто-небудь у тій кривавій каші?..) Не допомагав він окупантам анічим, саботував усі їхні заходи, уникав роботи. Гвинтівку в поліція одібрав... Чи п'є він?.. Звісно, не одсуне, як дадуть, але й шукати її, клятої, не стане... Чи викликали хоч раз до поліції чи жандармерії?.. Обходив їх десятою дорогою, бо ненавидить паразитів, падлів собачих... Чого він не застрелився, як попав у полон?.. Хотів би я хоч раз побачити дурня, що стріляється... Звичайно, це в жарт... Він застрелився б і сам, якби не хотів знову взяти зброю і воювати з мировим капіталом... Ось і тепер він хоче пристати до партизанів і мстити фашистам... За що?.. За Вітчизну і товариша Сталіна... І за зуботичини, за кожух, за жито... Чи ж не мало цього останнього?.. А мужик світової політики не розуміє... Йому аби тепла піч, та кожух узимку, та на зуб свинячого задка... Чи не лукавить він?.. Та, їй-богу ж, чого ж би оце він поніс голову за якісь смішки... Приймайте вже, Іване Павловичу, по блату, та, може, і я з них здеру хоч раз кожуха.

Чорний слухав його дуже уважно, не перебаранчав, не прискіпувався до деталей. Він уже пригадав цього красивого мужика, згадав і веселі легенди про його дивацтва. Іван Павлович частенько бачив його в зарічанському колгоспі, як приїздив туди у справах, відповідав на знущальні репліки на колгоспних зборах... Щось і зараз у нього залишилося несерйозне, щось настожує, як і його усмішка, недобра, глузлива...

В такому настрої Іван Павлович підвівся, щоб іти.

— Вам доведеться почекати.

Потім Чорний прочинив двері й гукнув вартового.

— Одведіть затриманого. Йй передайте, щоб добре годували йй не кривдили.

Олекса знову опинився в землянці з сухим листям замість нар.

Він не мав жодних сумнівів, що до загону його приймуть. Подумають, поміркують, поламаються для годиться... Ну, тоді він все пригадає тому дохлому!.. Три доби поспіль він відсиплювався. Аж розпух від такої розкоші. Вдома й харчі не ті, та ще цілу ніч лазив по полю — соломи викрасти, то в коморі дірку свердлиш — наточити пашні,

а тут тобі жодних турбот, як у безпечальному монастирі...

Покликали його до Чорного знову.

— Ну, сідайте, Копитенко,— сказав той досить холодно.— Перевірили ми вашу справу на місці...

«І хто ж це у них там?..»— подумав Олекса з великою досадою.

— Брешуть про мене...— сказав він уголос.

— Та ні, правду кажуть... Дізналися ми, що справді скривдили вас окупанти. Довідалися і про те, що не допомагає ворогам. Чуні в рахунок не йдуть,— усміхнувся Чорний.— І про те знаємо, що ходили ви колись у «зелених». Ви про це не розповідали нам, мабуть, тому, що в свій час були амністовані... Хай так... Отже, з цього погляду вас можна приймати до загону. Якби не одна обставина...— Тут Чорний зробив паузу.— Якби ви та були щирим... Казали мені, що оточенець. А насправді ви — дезертир і самі цим хвалилися. Ви знаєте, як карають дезертирів у воєнний час. Але ми не будемо вас судити. Я припускаю, що ви вже й самі засудили свій злочин і справді хотіли змити з себе ганьбу. Й ми зважили б на ваше щире каяття. Але ви намагалися одурити нас, а це вже насторожує. Ми вже не можемо вірити вам в усьому. Ви вчинили зраду в армії, кинувши своїх товаришів, хогіли обманути партизанів. То хто ж тепер може із спокійною душею йти з вами на завдання?..

— Іване Павловичу, присягаюсь вам!.. Я кинув жінку, дітей — задля цього, а ви... Дізнаються німці, що я був тут у вас...

— Тут, громадянине Копитенко, не пристановище для тих, хто ховається од німців, а бойова частина... А що боїтеся німців... Ну, знаєте, зуміли нам збрехати, то вас уже не треба вчити... Зараз вас виведуть із розташування загону. Доведеться вам і цього разу йти із зав'язаними очима. Йдіть і добре подумайте, як вам жити, щоб дивитися у вічі людям із чистим сумлінням!..

Так невдало скінчилися Олексині мандри.

«Ну й чорт з вами! — подумав він.— Такі вже чисті, що й плюнути ніде!»

Але жадоба знайти вжиток для свого куцака повела його на нові стежки.

Повернувшись додому, Копитенко розповів у конюшні про свої нібито мандри до Одеси.

— Ще у Фастові зловили німці в порожній теплушці, й оце бачите, що з головою?... Аж на трьох кнопках... Ось помацай!..

Незлюбиво покпили дядьки, поспівчували й забули. Навіть до Гороха докотилася ця весела бувальщина.

— Ну що, будеш тепер, рогатику, тикати до румунів? — засміявся він, побачивши якось Олексу на колгоспі.— Наші ще не так охвормлять!.. Він ще й за кожуха образився!.. Як треба, то й шкуру спустимо — й не плач!..

«Почекай-но, «рогатику», побачимо, чію шкуру на барабан напнуть!..» — подумав Олекса, та тільки посміхнувся мовчки.

Вряди-годи ходив на роботу й ховав у бороду посмішку, яку можна було зрозуміти: «Ну, падло собаче, я тобі напрацюю!..»

Раптом здивував усіх тим, що поголив бороду й вуса.

Заклавши руки в кишені штанів, ходив цибато, прислухався.

Якось опівдні Заросьовий запряг жеребця в однокінний візок, прив'язав до нього бичка-двогодовика й поїхав до Хлібодарів. Остапові потрібні були гроші — віддавав дочку за хлібодарівського поліцая.

«Приїде аж увечері,— подумав Олекса.— Поки здасть, одержить у заготконторі гроші, заїде ще до свата...»

Назавтра все село хапалося за животи. Сталося саме так, як у відомому анекдоті.

На місточку коло двох верб якийсь хлопчик-мурин пограбував Остапа.

Іхав той додому вже темненько, як раптом жеребець захропів і став. Остап звалив ноги з воза, зійшов на місток, дивиться — а там накладені в ряд каменюки.

Тільки-но нагнувся і скинув кілька в річечку, як де не візьмись дитина років семи — у драній фуфайці, а само чорне, як сажа.

— Оддайте, дядьку, глосі!..

Остап за батога та за ним:

— Ось я тобі, стерво!..

Дитина в плач, а з-під містка як забухає щось, а потім голос, мов із бочки:

— Віддай, сучий сину, не зобижай дитину!..

Остап з переляку аж мову втратив.

А з-під містка як гахне постріл!.. І знову замогильний голос:

— Віддавай, глитаю, трах-тара-рах!..

Тремтячою рукою поліз Остап за пазуху й тицьнув хлопчині пачку. А воно, те дитинча, мов крізь землю щезло...

Остап як упав на воза долічерева, то оглядівся вже на колгоспі, коли конюхи стягли його, напівмертвого, з воза. Довго лупав очима, відсапувався, а потім як зарепетує:

— Партиза-а-ани!!

— Де? Хто?..

Та він уже зірвався кудись бігти.

На ранок прибула поліція, але нічого, крім позеленілої стріляної гільзи та кількох недокурків, не знайшли. Недокурки теж нічого не сказали хлібодарівським шерлокам холмсам. Папір був цупкий, із окружної газети «Дзвін волі». На однім із обгорілих папірців Горох прочитав напис олівцем: «Заросьов...»

— Ти диви,— засміявся він,— газета Остапова!.. «Партизани», — перекривив він.— Звичайнісінький грабіжник, ще й з твоєї газети цигарки, рогатик, крутив... Ну, та нічого, це нам на користь. «Невістка винна, а як її нема, то он її плахта висить...» Зрозумів?.. Ну, поїхали! — звелів він своїй кумпанії.

Олекса, що теж прийшов на це розслідування, втішав Заросьового:

— Не сумуй, Остапе!.. На твоїй посаді та на наших шиях ти ще не такого бичка вгoduєш... Читав таку правду: «Глитай, або ж Павук»? Там теж таке... А хто це міг бути, як ти гадаєш? — заглядав він у вічі провідникові.— Мабуть, таки партизани... Почули, що ти за Советів був підпільником, то й мстять... Мабуть, вони тебе таки рішають. Повісять. Зараз вішати люблять.

— Іди ти під три чорти! — визвірився Остап.— Йому смішки!.. Одеське ракло!..

З того часу в околишніх селах почалися грабунки. То крамницю обчистять, то з когось чоботи стягнуть. Всі покривджені були з німецького «активу», але влада не виявляла особливого бажання розшукувати грабіжників.

— Партизани,— розводив руками Омелько Порфірович, районний шеф.

21. «НА ВІЙНІ ЧОЛОВІКИ Б'ЮТЬСЯ!..»

З настанням весни німці вирішили вирізати ліси обабіч шосейних шляхів. Смуга не менше двохсот метрів із кожного боку мала бути знищеною до найменшого пагінця.

Розумні люди аж за голови взялися.

— Та чи вони подуріли?!

Обиватель був іншої думки.

— Гоце власть!.. Ріж собі лісу, скільки влізе, й горілка, й м'ясо...

Правда, з «м'ясом» обивателеві не пощастило. Кабана забрали німці ще влітку, а другий... Заріж без дозволу — розстріляють... Можна було б тримати й для себе, так де ж візьмеш ще одного, щоб завезти німцям?.. Ну, нічого, зате лісу потягнем...

І обиватель звелів Якиліні напекти підпалків, покласти в торбину цибулі замість сала, наварити яєць. А сам нагострив сокиру й пилку, забрав мотуззя і поїхав з кумом ще вдосвіта, щоб набрати на двох. І хоч, здавалося, й рано виїхали, а вже були в хвості. Знайшлися й ще аматори погріти руки біля дармового добра. Й зовсім пізно з'явилися ті, яких Заросьовий вирядив на роботу примусом.

Розбрелися по ділянках. Лісник Прокіп Іванович, хитро посміючись, бродив зі своїм мідним різком серед дядьків, вказував, куди стягати хмиз та гілля.

Зацюкали сокири, завжикали пилки. Прощаючись із небом, дерева приречено хилилися до землі і з глухим стогоном падали мертві. Війна вже забрела й сюди. Йї мало було людського життя, замірилась і на природу.

Й хотілося, щоб хтось владний і чесний спинив цю підлу роботу. Щоб став поміж людей, підняв руки й загукав, змагаючись із луною:

«Ге-е-ей! Годі!»

Заступник знайшовся.

Невідомо звідки з'явилися озброєні люди.

— Агов!— гукнув один із них. Але його не почули. Шум, гамір, тріск дерев заглушили його гук. Тоді він вийняв пістолета й вистрілив угору. Всі одразу ж припинили роботу й озирнулися на нього.

Озброєні неквапливо, але швидко оточили порубщиків.

— Партизани, партизани!..— прокотився гомін.

Оружних оглядали з недовірою, з острахом і таємною задрістю. Придивлялися до одержі — нічого, справна; до чобіт — добрі, й хоч кирзові, та не на гумі; до зброї — були тут і російські трилінійки, й німецькі восьмиміліметрові карабіни, й автомати — радянські й німецькі. Й гранати, слава богу, є — російські за поясом, німецькі за халявами. Обличчя — ну, наші, та й годі, — молоді й літні, поголені, часом із бородами — для шику, не в болячках, а свіжі й здорові. Й веселі хлопці, чорти б їх узяли, — без зла за своє добровільне схимництво, добрі

хлопці, хоч і не милують ворога. Отаке хоч і не обмундироване, а справжнє військо. Живе Радянська влада, живе!..

Балансуючи руками, партизанський начальник зійшов на повалений стовбур, взявся рукою за гілляку й оглянув юрбу допитливим, строгим поглядом.

— Хто такі, й хто вам дав право нищити народне добро?!

Обивателя взяло зло. Інстинкт самоохорони загнав його в задні ряди, а невдоволена пожадливість задирала голову, вимагала слова.

— Громада ми, зарічанські,— подав він голос.— Власть дозволила народові, от що!..

— Яка «влада»? — примружився партизан.

— Законна, та що нас завоювала... Завойовані ми...

— Ану, «завойований», виходь наперед!..

Обиватель аж присів.

— Та я ж нічо'...

— Виходь, виходь, щоб я тебе не «завоював» ще раз!..

Кудлатий дядько пропхався крізь натовп із такою меткістю, ніби щось загрожувало його штанам. За хвилину він невпізнанно змінився, став бідніший, старіший, покірливіший. Навіть чуприна його й давно не голена борода, здавалося, вмить посивіли.

— А тепер повернись до людей і скажи, яка ж, по-твоєму, влада законна?

— С-совіцька...

Увесь натовп зареготав.

Усміхнувся і партизан, але одразу зітер із обличчя посмішку долонею.

— Погана, значить, Радянська влада — не дає нищити ліс... А та, що «завоювала», дає — чуже — безкоштовно... То слухай-но: завоювали тебе, а нас не завоюєш!.. І ми не дозволимо твоїм завойовникам роздавати наше спільне добро!.. Добро поколінь, добро наших батьків, братів, дітей і онуків!.. Якби йшлося про щось інше, то німці не дали б тобі даремне й трісочки. А зараз йдеться про те, щоб твоїми дурними руками застрахувати фашистів від партизанської помсти. Та ми знайдемо їх і в перинах... Але знай, «завойований»: ми, представники обраної народом влади, забороняємо будь-кому грабувати народне добро, а тим, які пошлють тебе сюди вдруге, можеш сказати: їдьте самі. А ми вже поговоримо з ними по-своєму... Второпав?

— Усе їдно зріжуть,— затято махнув рукою обиватель. Він уже почувався вільніше, бо зрозумів, що його не битимуть. Він заклав руки в кишені штанів і, розвісивши вуса-

віники, вайлувато обертався на всі боки, шукаючи підтримки. Але дядьки мовчали.

— Так от,— сказав партизан,— сьогодні ми відпускаємо вас із миром. Але розпитаємо кожного — хто та звідки, реквізуємо найсправніші підводи. Якщо з'явитесь удруге — зустрінемо вогнем.

П'ять добрих підвід забрали того дня партизани. Дядькам видали довідки, завірені підписом командира й навіть печаткою райвиконкому.

Потім по одному чоловіків відводили в глибину лісу. Там їх допитували Іван Павлович та ще якийсь військовий.

Коли дійшла черга до Андрія, той од сорому навіть не привітався.

— Це Пастушенко, пам'ятаєте,— я розповідав вам,— сказав Іван Павлович до капітана. Той мовчки озирав юнака колючими очима.— Ну, здрастуй, комсомол,— простяг Чорний руку.— Не бійся, з ваших тут нікого... Поліцаїв серед порубщиків немає?.. Ну, та чорт із ними... А міни ваші, хлоп'ята, вибухають правильно. Вже дві перевірили. Хлопці наші задоволені, а німці шаленіють. По два вагони з піском пускають перед паровозом. Тоді й ми внесли поправку: бікфордів шнур ставимо на сантиметр довший. Коли одержимо міни з Великої землі, то, може, й відмовимось од ваших. А зараз — велике спасибі й твоїм комсомольцям, і вчителеві вашому Валентину Петровичу. Передай сьогодні ж, що ми вважаємо його бійцем загону, і, якщо йому загрожуватиме провал, хай з'явиться до Ірокопа Івановича. Пароль ти знаєш. А поки що хай подумає над конструкцією магнітної міни. Вона конче потрібна нашим хлопцям-залізничникам. Повинна бути надійною і легкою, щоб її міг втримати магніт від тракторного магнето. Сьогодні я знову дам тобі кілька толкових шашок і вісім магнітів. Хлопці дістали два магнето. Ну що ж, думайте, творіть. Тепер ще одне. Треба вступити до поліції. Підеш?

— Ні, Іване Павловичу!.. Вбийте — не піду.

— Це завдання райкому, Пастушенко...

— Не будемо торгуватися, товаришу Чорний. Є межа, якої я не можу переступити. Бруднити свою біографію не буду. Адже за всіх обставин у анкетах доведеться писати про ту кляту поліцію. Та й людям як у вічі гляну?.. В селі ж не зрозуміє ніхто...

— Я його схвалюю,— сказав капітан.— Поки що обличмо. Знайдемо перебіжчика. З того пізніше можна спитати. Врешті, завербуємо кого-небудь із поліцаїв.

Іван Павлович покрутив головою.

— А вони підсунуть нам провокатора. Заслати свою людину до них — легше й надійніше.

— Я поговорю з матір'ю,— сказав Андрій.

— А й справді,— погодився Чорний.— Оксана Василівна знає людей. Проте будь готовий і сам.

— Ну, Іване Павловичу!..

— Нічого, нічого, партія брудних справ не доручас нікому... Ну, будь здоровий, і хай вас усіх береже доля!.. Ох, ще одне: як питатимуть сільські, про що ми тут розмовляли з тобою, то скажеш: розпитували, мовляв, чому не в армії, чи нема серед вас поліцаїв. Зрозумів?

Заросовий мало не вмлів, дізнавшись про конфіскацію підвід. Побіг до управи й довго плакався в телефон. Німці й поліцаї обіцяли виїхати наступного дня зранку.

Про конфуз у лісі сповістили також Нірмана. Крайсландвірт дуже розлютився і заявив, що перевірає весь поліцейний куц, якщо завтра не почнуться роботи. Про вирубку лісів є наказ райхскомісара для України, й доктор Штельцер, гебітскомісар, не лише поб'є йому фізіономію, а й відправить на фронт. Останнього Нірман, звичайно, не сказав жандармам та поліцаям, але вони й самі відчули це з добірної лайки крайсландвірта.

— Переб'ють же всю поліцію...— шморгав носом Горох.

— Гіммельгерротткройцдоннерветтер!...¹ — проричав Нірман і стукнув кулаком по столі.

Поліцаї наперед прощалися з життям.

Наступного дня в Заріччя набігла орда. Поліцаї виловлювали дядьків і, замахуючись прикладами, гнали на дворище. Яких знаходили на горищі, яких під яслами, а яких і в соломі. Жінки проводжали господарів, як на війну.

Поліцаї поскидали шинелі, одягли сіряки та ватянки й разом із дядьками посідали на підводи. Горох звелів гвинтівки поховати в сіно.

Виїхали довжезною валкою.

Німці проводжали їх аж до царини.

Коли під'їхали до лісу, скрізь було тихо. Горох наказав завертати на ділянку.

Їздові повісили на дишлі рептухи, а дядьки, боязко озирючись, розбрелися по лісі. Поліцаї залишилися коло підвід.

І тільки-но цюкнули сокири, як із гуцавини залунав голос:

¹ Неперекладна німецька лайка.

— Слушайте всі! Одбігай від поліцаїв і падай! Руки підняти над головою! — І слідком за цим, стократно підсилена луною, вдарила автоматна черга.

Дядьків ніби хтось здув. Хвилями полягли вони в пріле листя. Тремтячі руки звелися над головами.

З лісу показався цеп партизанів. Крилами своїми він охоплював усю ділянку аж до шляху.

Дехто з поліцаїв теж уткнувся носом у землю. Вітько заволав у Бога, Христа, й вони схаменулися. Підповзали до дерев і відкрили безладний вогонь із гвинтівок.

— Слухай мою команду! — закричав Горох.— Вогонь вести прицільно, залпами. Заряджай!.. Цілься!.. Вогонь!..— Партизани почали перебігати від дерева до дерева.— Бий по гапליках, хай опускають руки! — скомандував Горох.

Після цього дядьки лежали трупами.

Проте поліцаї були вже ізольовані. Вони не могли зашитися в гурт і ховатися за чужими спинами. Вітько це добре розумів і ненавидів «гапликів» не менш, ніж самих партизанів. Кілька куль він випустив навмання в розпростерті тіла зарічан, що не хотіли служити йому живим щитом.

Стиснувши зуби, Горох поквапливо стріляв у партизанів, що неблаганно підходили, й гарячково обмірковував, як повестися далі. Зі своїм понурим набродом він тут довго не втримається. Партизани були краще озброєні й мали не лише чисельну перевагу, а й силу господаря, якому у власній хаті навіть рогачі стають на поміч.

Ще хвилин десять — і поліцаїв оточать, зімнуть, перехапають, перевішають. Потрапити зараз партизанам до рук — це не одразу вмерти. Але й німці його не помилюють за невиконання наказу. Отже... треба вийти звідси... з великими втратами. Тікати безладно, панічно, щоб партизани могли вбити хоча б з десяток. Відступати скопом, без прикриття, а потім доповісти німцям про повний розгром із вини мужиків, що одразу передалися партизанам. Усе це пронеслося у Вітьковій голові протягом того часу, поки випустив обойму. Він втиснув у магазин ще одну, дослав патрон у патронник і гукнув:

— Відступай, рогатики!..

Подавати команду вдруге не було потреби.

Поліцаї зірвалися на ноги й притьмом кинулися до дороги. Затріщали автоматні черги, й чорношинельники валились, навіть не встигнувши випростати спину.

— Бий чорних псів! — неслося з партизанського цепу. Вітько вже не бачив, як безборонно розстрілювали його поплічників. Він переповзав по-пластунському до найближчої підводи. Гвинтівку закинув за спину. Ось... уже... Налякані коні зачепили хід за дерево й билися в переплутаній збруї. Долізши до підводи, Вітько схопився на ноги, стрибнув між коней, обрізав фінкою упряж і, відштовхнувшись од дишля, кулем звалився на спину коневі. Вчепився обома руками в гриву, увібрав голову в плечі й ударив каблуками в боки коня. Він боявся лише одного — щоб не вбили шкапу. Не встиг пережити цей страх, як кінь перелетів через кювет і скаженим галопом поніс вершника на шосе. Вітькові пощастило збити його в чагарник по той бік шляху. Потім стримав коня і звернув на бровку канави. Пройшов метрів триста риссю, зупинився і прислухався. Стрілянина вже затихала. Вітько спшився, поцілував коня в тремтливі оксамитові губи й прив'язав до шершавого стовбура бузини. Пригнувшись, він обережно виглянув на шлях. Кюветами неоглядки бігло кілька поліцаїв, хто з гвинтівкою, а хто й беззбройний.

Він сховався за кущ і попропускав їх уперед. Потім верхи тихою ступою поїхав за ними.

А в лісі тим часом партизани підбирали зброю і патрони.

— То як же нам? — питали Чорного чоловіки.

— Вас тут ніхто не тримає.

— І зарічанських подряпали, Іване Павловичу...— докірливо сказав хтось Чорному.

— Ми вас сюди не просили. Ви прийшли разом із ворогами. Вас було вдсятеро більше за них, і ви, колишні червоноармійці, не обеззброїли їх. Ви — не жінки та діти. Ви — мужчини, а на війні чоловіки б'ються!

— В нас родини, Іване Павловичу...

— В нас теж жінки та діти. Й різниця між вами й нами одна: ви сидите в теплих хатах та п'єте самогон, а ми кинули свої родини, щоб захищати весь народ від рабства й винищення. Так що не обижайтесь!..

22. ДЕМИД ПАНАСЮК БЕРЕ РОЗЛУКУ

Забитих поліцаїв районна влада ховала неабияк, пишно. Клір у складі священника й двох дияконів ішов попереду, на підводах везли труни «героїв», за якими сунули родичі. Був тут і духовий оркестр.

Траурних маршів, крім «Ви жертвою в бою нерівнім лягли...», оркестранти не знали, тому пан районний шеф звелів їм грати мелодію пісні «Ой у полі жито копитами збито...». Грали вони її в такому темпі, що кортіло танцювати.

То задкуючи, то перебігаючи наперед, збоку процесії крутився кореспондент київської газети «Нове українське слово» — миршавий парубчак у міленькій кубанці й у потертому демісезонному пальтечку. Зморщивши безбарвне обличчя, він цілився фотоапаратом то на вояків у чорних шинелях, то на процесію, намагаючись подати її на знімку в такому ракурсі, щоб вона видавалася нескінченно довгою.

На фотографіях так, можливо, й видавалося, а от насправді похорону не вистачало солідності.

Сталось так, що ієрея о. Кирила в одній хаті добре почастивали. Й чи то самогон був поганий, чи риба не пропечена, чи в холодці якась гандж, але після того частування здолала отця Кирила дивна хвороба.

Спочатку він її і не відчував, але після відправи на шляху до кладовища о. Кирило почав кліпати очима. Він зігнувся в попереку і, незважаючи на свій зріст, почав ступати дрібно-дрібно, а потім охнув, віддав євангеліє дияконові й шугнув із натовпу. Добіг до чийогось тину, скинув ризи й стихар і, ледве переваливши своє немале черево через перелаз, побіг за хлів.

У натовпі сталося замішання. Навіть родичі вбитих повернули обличчя до двору, куди щойно забіг отець Кирило.

Парубки в натовпі голосно гадали, чи потрібен попові ніж, чи вже не треба.

Сумніви розв'язав сам о. Кирило, що з'явився на вулиці бадьорим кроком, облачився і зайняв своє місце.

— І смущаша диявол плоть мою, яко Христа, вознесенного на скалу,— сказав він скрушно.

Рушили далі, але не минуло й півгодини, як диявол знову утнув свій непристойний жарт.

Начальник поліції Горох, що намагався триматися засмученим полководцем, не витримав і підійшов до о. Кирила.

— Ви так, батюшко, всю парохвію обс...!

— Все в руці божій, сину мій,— відповів ієрей.

Після другого нападу диявол нарешті облишив мученика, й справа пішла жвавіше.

Але й на кладовищі сталася пригода. Після останньої відправи виступали з промовами Рожко, Горох і пап Іван

Рутен. Перший говорив про офіру на вівтар нації, другий — про жорстоку помсту енкаведистам, а третій, ковтаючи сльози,— знов про соборну Україну, за яку боролися полеглі герої. Але коли родичі почали кидати в братську могилу землю, хтось жбурнув туди чимало камінця.

Горох втратив самовладання, жахливо лаявся, але вивунатця так і не знайшов.

Родичі аж голови похнюпили, відчуваючи, що поліцаїв ненавидять навіть мертвих.

Андрій теж ходив на похорон і намагався показатися на очі Горохові.

Як вийшов на вулицю, догнав Митю Мороза. Привіталися. Митя весело підморгнув.

Андрій запитливо глянув йому в вічі.

Митине обличчя розпливлося в посмішці.

— Ну, це вже зайве! — сказав Андрій.

— А хай знають, гади!..

Коли юнаки вибралися з гурту, Андрій невдоволено заговорив:

— Не розмінюйся на дурниці. Так ти можеш провалити всю організацію. А сьогоднішня твоя витівка — просто хуліганство. Герой!..

— Ну добре, не буду... Тільки як уже спірву зброю — хай не нарікають!..

— От про це я й хочу з тобою поговорити. Що поліцаї втратили чимало своїх у бою, який вони самі нав'язали партизанам, ще нічому їх не навчило. Вони повинні боятися не тільки лісу; а й кожного кущика. Із загону нам передали подарунок за наші міни — тол і п'яток гранат Ф-1. Ночі зараз темні. А що, як напасти на хлібодарівську поліцію?.. Виберемо слухний час та й закидаємо гранатами?.. Чи будуть у них втрати чи ні, а паніки — ой-ой-ой!..

— Оце діло! — ляснув себе по стегнах Митя.— Люблю! Справжня війна!.. Це тобі не листівки ліпити...

— ...і не кидати каміння на мертвих поліцаїв...

— Авжеж,— засміявся Митя.— Тут пахне справжнім боєм. Люблю війну!..

— Ну, матросе, це ти вже загнув!.. Хто її там любить...

— Але ж війни бувають несправедливі й справедливі,— лукаво блиснув очима Митя.— Отож я — за справедливую війну... Ну, коли?.. Сьогодні?

— Що ти?.. Треба розвідати, виробити план. Словом, як кажуть, підготувати операцію.

Того вечора вони довго сиділи в Андрія в кімнаті. Зараз можна було говорити вільно — Еллада Олександрівна навідувалась до свекрухи лише зрідка.

Намалювали схематичний план садиби й будинку поліції, по пам'яті позначили входи та вікна.

Садиба містилася на березі річки, в її коліні. За річкою — шелюги та вільшина. Лід на річці був ще досить міцний, хоч граплялися вже й промії. Після наїпаду треба відступати на той бік річки, а потім берегом додому. Ділянка оточена двометровим дерев'яним парканом. Під час відступу — він досить серйозна перешкода. Треба зробити дець пролом, прихопивши з собою маленького ломика. Кожен мусить взяти з собою ворину метрів зо три й шворку — для безпечного переходу через річку. Потім усе це пустити попід лід...

— А де будемо робити пролом? — запитав Митя. — Як почнуть стріляти, то можеш і заблукати...

— Ось тут, між двома соснами. На тлі неба вони будуть помітні. Треба тільки перевірити, які з вікон вони затуляють віконницями.

— А це я завтра побачу. Піду надвечір у поліцію.

— Тільки ти там довго не крутись. Щоб не запримітили.

— Будь спок.

Проводжаючи Митю до воріт, Андрій раптом запропонував:

— А може, ми їм ще й червоного півника?.. Спершу пляшку бензину, а потім — гранату... Краса!..

Митя помовчав. Потім зітхнув.

— Не піде. В них же там і камера. А в ній заарештовані. Самі, гади, повтікають, а люди пропадуть... А трапиться щось погане, що про нас народ скаже?.. От якби було стільки сили, щоб і в'язнів визволити!.. Та куди там!.. П'ять гранат... Зо дві доведеться залишити... на всякий випадок...

— Що ж, правда твоя... Ех, якби зброя!.. Ну що ж, на добраніч!..

Вони потисли один одному руки й розійшлися.

Наступного дня Митя ходив до поліції.

Заглянув у кімнату до чергового. За столом нудився поліцай із наганом при поясі. Він ліниво креслив на шпалері, якою було покрито стіл, якісь геометричні фігури. Ще досить молодий, та ріденьке руде волосся, худе обличчя з червоними іскорками дводенної щетини робили його обличчя значно старшим.

— Здрастуйте,— сказав Митя і присів на лаву біля стіни. Поряд з собою поклав клуночок. Поліцай не відповів, тільки ковзнув байдужим поглядом на клуночок і позіхнув. Потім глянув на старенькі ходики й запитав:

— Чого так пізно?

— Та з роботи ж,— сказав Митя.

— Що там у тебе?

— Та пироги ж. Мати передали тітці Секлеті Поперечній. Це сусідка наша. Сидять вони тут за самогон.

— А, є така, є... Тільки сьогодні непередачний день. У четвер.

— Мати просили, щоб сьогодні.

— Просили, просили...— перебив поліцай.— Що ж це тут — церква?.. Заборонено — й усе.

— А ви б начальника покликали.

— Чого б це начальник до цього часу тут сидів без потреби? Вдома він.

— А помічника?

— І помічник.

— Тю! — сказав Митя.— Так на вас партизани нападуть...

— Розумний!.. А ось це бачиш? — показав поліцай на кнопку поряд із собою.— Натисну — а в казармі: «Підйом! Тривога!»— й готово.

— То, кажете, в четвер?.. Я прийду.

— Ану, давай сюди передачу! Може, там у тебе вибухівка.

— Та кажу ж — пиріжки.

— Давай, давай!

Зітхнувши, Митя поклав клунок на стіл. Рудий розв'язав. Серед пиріжків причаїлась і чвертка. Поліцай покрутив головою і поставив її на стіл.

— А це ж нащо?

— Тітка без чвертки й не снідають. Хворі вони.

— Ти диви!...— поліцай розломив пиріжка й понюхав.— Це ми, знаєш, завжди робимо — чи нема записки або напилка... Пойняв? А горілку заборонено передавати...— Він одіткнув пляшку й випив півчвертки.— Пиріжки не затроєні?.. Кумедно підбираючи капусту губами, вмовов пиріжка.— За горілку, мабуть, доведеться тебе посадити... Але, здається, самогон добрий... Перекажи матері, хай жене добрий, а то сусідка ваша сидить за кепський... Ну, йди вже, йди!..

Митя з шапкою під пахвою вийшов у сні і вже там надів її.

Надворі добре стемніло. У дворі не було ні душі. Розхитаною ходою цікавого підлітка він пішов уздовж будинку, зазираючи у вікна. Майже всі вони були заграбовані, а деякі навіть із внутрішніми віконницями. Митя напружував всю свою увагу, щоб запам'ятати побачене. Так обійшов він майже увесь будинок, поки не наткнувся на високий дерев'яний паркан, що відділяв двір од маленького дворика перед вікнами камери попереднього ув'язнення. Там не було нічого цікавого, й він вийшов на стежку. Посвистуючи, пішов на вулицю.

Крім Андрія та Миті, учасником майбутньої операції мав бути ще Олександр Попов, «приймак», якого на селі прозвали «ганджованим». Після того як його напівмертвого визволили з табору і Євген Вікторович підлікував Попова в своєму «госпіталі», Тося Марчук, що влаштувалася там санітаркою, рекомендувала його в організацію.

Спочатку він мандрував від хати до хати, кравцовав, а потім оселився постійно у вдовиці Ганни Мельник,— допомагав у господарстві і вважався чи то наймитом, чи то квартирантом. Хазайка, молодичка досить свіжа, натякнула йому якимось, що не гніватиметься, якщо він і на піч до неї вилізе, та Олександр, розсміявшись у душі, теж натяками дав зрозуміти їй, що війна позбавила його здатності любити жінок.

Вдовиця довго ахкала, намагалася дізнатися про подробиці, та Олександр відповідав двозначними жартами. Кілька разів вона підглядала в замкову шпарину, коли він мився чи міняв білизну, але сумнівів так і не розвіяла. Одного разу навіть на лікаря насіла ніби жартома, так той пожував губами й поплескав її по щоці:

— А ти, золотко, сама перевір. Це ж так легко...

Сумніви так і не облишили вдовицю, і вона поділилася своєю таємницею ще з кимось, і ось Попов дістав своє нове прізвисько...

Відтепер дівчата з особливим інтересом позирали на цього гарного парубка й, звичайно, жаліли його. А він у їхній компанії хвалився, що й нога в нього дерев'яна, плескав по ній долонею, і звук був, присей-бо, зовсім схожий. Просив, щоб перевірили, але й дівоча цікавість має свої межі...

Андрієві та Миті одразу прилав до серця цей веселий червоноармієць. Вони вже ходили з ним різати телефонні стовпи на лінії, що зв'язувала Хлібодари з гебітом. Того разу вони спіяли п'ять стовпів, повалили їх і порвали

дріт. Олександр працював не лише спокійно, а й весело й навіть порадив позмотувати дріт і закинути в яр. Після роботи не забув присипати махоркою місця, де вони працювали, а на стовпах написав крейдою: «Заміновано». Так само весело працював він і тоді, коли німці та поліцаї погнали зарічан добати ями для нових стовпів. А що вже дісталось від нього тим партизанам, які вчинили диверсію, то годі й казати!..

І ось вони зібралися в Андрія втрюх, і Митя розповів про свою розвідку.

На цей раз Попов не жартував. Кури́в, мружився від диму й мовчки слухав товаришів. Потім пригладив рудувату кучеряву чуприну й сказав:

— Треба взяти ще й маски. Шматок шкіри з прорізами для очей і резинками. Папір не підійде — може порватися. Тканина — теж погано. План залишити без змін. А на місці будемо змінювати й уточнювати. Підійдемо берегом. Лід там покритий полієм, і собаки сліду не візьмуть. І назад так само. Усім надягти рукавиці. Митя правильно каже: бензин візьмемо.

Березневі ночі були темні й сирі. Мряка їла легені, осідала на обличчях дрібними колючими крапельками. Земля на поверхні розтанула, глушила кроки.

Коли добре стемніло, юнаки зійшлися, як було домовлено, на леваді в Андрія. Кожен приніс міцну тичку, а в кишнях — по пляшці бензину.

— Ну, пішли.

Не встигли вони пройти й півсотні кроків, як над садибами крізь химерне плетиво віття блиснуло червоне сяйво.

— Ти диви,— сказав Андрій,— місяць!.. Оце так штука...

А за хвилину він зрозумів, що помилився. Сяйво замерехтіло, захиталося, а над ним закучерявився жовто-багряний дим.

— Горить!! Наша!! — скрикнув Андрій і кинувся бігти.

Попов ледве наздогнав його й дужою рукою схопив за комір.

— Стій! Ти здурів?!

— Пустити! Там мати, племінник, братова!..

— Зупинись, несамопитий! Поклади ворину, викладай гранату й бензин!

Андрій ще рвонувся, потім обм'як і засопів носом.

— Товариш мені називається!..

— Дурний... Підемо разом. А зараз вивантажуйся!.. Складемо ось тут, навпроти верби.

Вони швидко звільнилися від свого вантажу й городами побігли до хат.

За хвилину в Андрія одлягло від душі: горіла будівля через вулицю.

— Хлопці,— сказав він, зупинившись.— Це пані Сучка горить.

— Все одно ходімо. Од її хати можуть зайнятися інші.

Юнаки забігли в Андріїв двір, перестрибнули перелаз і вискочили на вулицю. З усіх кінців бігли на пожежу напівроздягнені люди.

І тільки тепер хлопці почули Палажчин лемент.

— Бандюго! Що ти наробив?! Убив, паразите, вбив!..

Палажка в самій білизні качалася по землі й рвала на собі коси. Потім скочила на ноги й подріботіла до хати.

— Рятуйте, люди добрі! Виносьте добро!..

Йй заступив дорогу Демид.

— Назад, відьмо! Гинь з усім своїм добром! На нім кров людська!

— В поліцію віддам! Німцям викажу! Повісять за щелепу!..

— А, то ще й так?! Ну, урвався мій терпець!.. Гинь!..— І здоровенний кілок опустився на Палажку. Вона звалилась не охнувши.

Люди, що кинулись були гасити пожежу, враз зупинилися, налякані виразом Демидового обличчя.

Зовні спокійний, він грізно стояв із кілком, попираючи ногою розпластане тіло дружини.

— Люди добрі,— сказав він неголосно,— не підходьте, а то вб'ю. Як оцю гадину. Мало було їй того, що продавала поодинці, а це вже почала гуртом. Сиділа, клята, слинила олівця, складала списки таємних комуністів... Скільки б крові невинної пролилось!.. Людоньки, кажу, не підходьте!.. Демид Панасюк, вічний наймит, може, вперше став людиною... Хай горить усе, хай коліе вража сила, тільки тоді я буду спокійний!.. Ох і горить же!..

Він підвів голову й зі щирим задоволенням милувався ділом рук своїх. Полум'я гуділо й тріщало, снопи іскор летіли в небо, ніби хтось розсівав золотий пісок. Цілі сніпки зривалися і хижими птахами линули на всі боки.

— Рятуйте хати!— гукнув хтось злякано, й натовп розбігся до сусідських. Хутко приставляли драбини, вилазили на покрівлю, а знизу подавали відра, поливали слизькі від моху стріхи.

Попов теж передавав з рук до рук воду, а очима шукав у натовпі Андрія та Митю. Врешті помітив, вислизнув із цепу й підійшов до них.

— Тут і без нас упораються,— сказав упівголоса.— Змивайтесь по одному.

Трохи почекав, поки вони оговтаються, і сам ушився теж.

— Здається, непогано,— сказав він їм.— Нас на пожежі бачили. Це дуже добре. Було б ще краще...— він не доказав і засміявся.— Може, про пожежу дізнаються в Хлібодарах?..

23. ГАУПТШТУРМФЮРЕР ЗІГФРІД КРЮГЕР

Чутка про озброєний напад і підпал будинку поліції сколихнула весь район.

На слідство приїздив з гебіту сам шеф гестапо гауптштурмфюрер Зігфрід Крюгер.

Вітька Гороха одразу заарештували.

Начальник гестапо з'ясував, що того вечора хтось подзвонив у поліцію — мовляв, біда — партизан підпалив хату Палажки Льокайської. Телефоністка повідомила, що дзвонили із Заріччя. Викликаний на допит виконавець і сторож управи дядько Василь признався, що, коли почалася пожежа, він зовсім ненадовго побіг туди разом із усіма. Якби ж я, мовляв, був знав!.. Горіло на його кутку... Мружачи очі під товстими скельцями окулярів, шеф одним ударом звалив каліку на підлогу, а потім викинув рукавички.

— Хто така Льокайська? — не повертаючи голови, запитав шеф у Гороха.

За ці кілька днів Вітько зблід і схуд.

— Льокайська — наша інхворматорка, майн гауптштурмхвюрер,— сказав він.

— Особу палія встановлено?

— Яволь, майн гауптштурмхвюрер. То був її чоловік.

— Він заарештований?

— Зник, майн гауптштурмхвюрер.

— Сакрамент! — процідив шеф.— Скільки поліцаїв залишалось в приміщенні, коли ти виїхав на пожежу?

— Самий тільки черговий, майн гауптштурмхвюрер,— майже прошепотів Горох.

— А скільки було партизанів?

— Троє. Як розповідали потім заарештовані, котрих партизани випустили, всі вони були в масках. Двоє високих, один скидався на підлітка, третій — середнього зросту, кремезний, у військових штанах радянського зразка. Розмовляли між собою зміненими голосами.

— Черговий поліцай убитий?

— Ні, вони повели його з собою, майн гауптштурмхюрер.

Гестапівець не спускав з Гороха розумних і, здавалося, усміхнених очей. Короткозорі, під товстими скельцями окулярів, вони здавалися добрими. Та й обличчя в нього було незле — з припухлими рум'яними щоками, з маленьким безхарактерним підборіддям. Дбайливо поголене, з ледь помітною гримаскою відрази, воно нагадувало обличчя скопця. Але Вітько знав вдачу шефа, й у нього аж мурашки забігали по тілу від того доброго погляду.

— Ти навмисне кинув без охорони пана крайсландвірта й гендпостен¹, — сказав гауптштурмфюрер. Вираз його обличчя не змінився анітрохи. — Ти, собача свиня!..

— Я хотів захопити партизана... Я завжди був вірний хвюеру... Я... — Вітько осікся, бо побачив, що шеф його не слухає.

— В тебе є матуся? — раптом запитав гестапівець.

— Є м-мама, — тремтячими губами сказав Вітько й аж схлипнув.

— Можеш піти до неї на шістдесят хвилин і сказати їй останнє прости. Тільки не здумай тікати, бо ми тебе знайдемо й у царстві мертвих.

Гороха аж пересмикнуло.

Коли він вийшов, Крюгер підвівся. Мов підкинуті пружиною, схопилися зі своїх місць і обидва жандарми.

— Те шайзе треба прибрати, — вказав гестапівець на двері, за якими зник Горох. — Він із місцевих, а це відбувається на роботі. Мені потрібен такий, що вже пройшов школу боротьби з більшовизмом. А до того, що він може зняти з кого-небудь годинника чи вибити золотого зуба, — мені байдуже. Аби його дії відповідали нашій меті біологічного збезсилення ворога. В цьому районі надто мало розстріляних. Не спалено жодної хати, не повішено жодного партизана, явного чи гаданого. Наша влада повинна бути страшною, затямте це, майне партайгеноссен!..

Ну, а тепер я займусь тими, кого бандити випустили з камери попереднього ув'язнення...

¹ Жандармський пост (нім.).

Допити мало що дали для з'ясування обставин нападу на поліцію. Усі мешканці камери належали до того наброду, яким багаті всі тюрми світу. Були тут і самогонниці, й дрібні спекулянти, й злодії, і мурлуваті парубки, що, нажлуктившись самогону, випускали один одному кишки,— всі вони наступного ранку самі з'явилися до жандармерії, демонструючи цим свою лояльність. Політичні якщо й бували тут, то протягом усього кількох днів, а там їх одвозили до пересильної тюрми.

Правда, один таки не з'явився. Це був інженер цукрового заводу Царик, колишній член партії, що без особливого тиску погодився працювати інформатором гестапо. Німці заарештовували його кілька разів, готуючи йому таким чином «біографію» для засилки до партизанського загону. Родом він був нетутешній. Батько його, як потім виявилось, служив за царату стражником і в перші дні революції був убитий. Син своєчасно зрікся батьків, вступив до комсомолу, а згодом і в партію. Послали його вчитися, висували, а він віддячив тим, що в перші ж дні війни перейшов на бік німців. У таборі, звичайно, ним ніхто не цікавився, а от коли прийшов додому й зареєструвавсь як член більшовицької партії, жандарми одразу зацікавились його біографією...

Сидів він у загальній камері. Там разом із усіма з огидою сьорбав баланду з гнилої картоплі. Потім викликали Царика на «допит», де він наїдався борщу та котлет з поліцейського столу. Що ж, треба терпіти... Шлях нагору важкий... Після «допиту» в'язня стусанами заганяли до камери. Якось на його прохання навіть спустили кров із носа, й він перед дзеркалом вимазав нею все обличчя. До камери тоді втягли його попід руки й кинули на долівку.

Гауптштурмфюрера цей тип дуже зацікавив, і він довго розмовляв із ним наодинці. А відтак звелів жандармам посадити інженерові синець під око й відпустити додому.

— Ви мусите обережно розголосоити, що далі так жити не можете, й повинні кудись тікати,— порадив він Царикові.

Крюгер звелів також сфотографувати пана інженера й завести на нього досьє.

Питали Царика й про партизанів, що напали на поліцію, але й він не міг сказати нічого певного. Одне розгледів дипломований зрадник: лише один із партизанів мав вогнепальну зброю. Озброєні вони були також гранатами «ефками». Й ще запам'ятав він, що один із напасників був у

добрих військових чоботях, захисного кольору штанях і поверх ватника підперезаний військовим ременем.

«Полонений червоноармієць»,— подумав Крюгер.

— Підготувати списки всіх полонених родом з інших областей для відправки в табори,— звелів він Вішке.

«Ні, ці не з лісу,— роздумував далі гестапівець.— Ті такими дрібницями майже не цікавляться. От наскоки на залізницю, засідки, військова розвідка... Крім того, лісовики добре озброєні, а тут тільки один револьвер... Але вони напевне зв'язані з бандою Чорного або якогось іншого більшовицького агента... Карателів, карателів!.. Щоб знищити бандитське кубло в Княжому... Але спробуй-но оточити й прочесати ліс у кільканадцять тисяч гектарів!.. Тут потрібне ціле військове з'єднання, а не сотня-друга солдатів, яких зараз можна нашкребти в гебіті... Райхс-комісар поки що й не обіцяє— червоні готуються до наступу... А тут ще ці... ці шмаркачі звивають нове кубло!..»

Розгорнув карту району й почав відмічати на ній усі зареєстровані випадки саботажу та диверсій.

...Перші листівки зі зведеннями Радінформбюро з'явилися в Хлібодарах та в Заріччі.

...За донесенням шефа відділу освіти Івана Рутена в Хлібодарах молодь співала «Інтернаціонал».

...Вбито поліцейя в Заріччі.

Саме там обеззброїли й другого.

Найменше хліба здано в Хлібодарах і в Заріччі. Населення цих сіл майже нічого не здало з теплих речей на фронт.

...Зруйнована лінія зв'язку між селами Хлібодари й Заріччя.

...Є підстави гадати, що в Заріччі переховували пораненого червоноармійця єврейської національності.

...Загадкові обставини втечі радянського парашутиста в Заріччі.

...Явний саботаж зарічанського населення під час акції по знешкодженню лісів.

...Озброєне пограбування провідника громадського господарства в Заріччі.

...Найменша кількість вироблених трудоднів у середньому на одного працездатного— в селах Грайворон, Хлібодари й у Заріччі.

...В зарічанській амбулаторії влаштували були підпільний госпіталь для поранених червоноармійців.

...Перед нападом на поліцію дзвонили по телефону про пожежу із Заріччя.

Випадковість все це чи закономірність?..

Вихованець Берлінського університету доктор філософії Зігфрід Крюгер вивчав не лише Канта й Ніцше, а й Гегеля...

Отже...

Не сама тільки близькість до партизанського кубла впливає на опір населення новому порядку. Існує чи в стадії формування підпільна організація, зв'язана з лісовиками, з центром... так, у Заріччі!..

Треба щонайпильніше стежити саме за цим селом.

Гауптштурмфюрер аж руки потер від задоволення. Незабаром він схопить ланку цього ланцюга!..

Того ж вечора був підписаний наказ про призначення начальником хлібодарівської районної поліції Івана Рутена. Гауптштурмфюрер знав його справжнє прізвище, але коли ці пани так полюбляють «псевдо», ну що ж, хай собі й граються в конспірацію...

Гороха, колишнього начальника, переведено на посаду помічника.

Перед від'їздом шеф викликав Вітька.

— Ти заслуговуєш на розстріл. Проте я дарую тобі твою паршиву шкуру. На новій посаді ти займешся виключно Заріччям. Докладні вказівки одержиш у фельд-жандармів.

— Цу бэфель, майн гауптштурмхвюрер! — витягся Вітько.

— Украденого поліція знайти живого або мертвого!

— Цу бэфель!

— Іди й пам'ятай, що це твій останній іспит!

Вітько козирнув, крутнувся через ліве плече й вийшов. Він був несказанно радий, що обійшлося хоч так... Шукати... Знайти...

Але зниклого поліція знайти було не так і легко...

24. А БУЛО ЦЕ ТАК..

...Подзвонивши Горохові про пожежу, юнаки подалися до річки і, ковзаючись, похлюпотіли полієм.

Пожежа, як птиця, що спускається на гніздо, вже складала крила.

— Недобре ми вчинили з тим телефоном. Адже якщо й клюне Горох, то неодмінно заарештує дядька Демида,— сказав Митя.

— Як Панасюк не втече, то його заарештують і так. Горох про пожежу довідався б і без нас. А коли й арештують, то що йому буде за підпал власної хати?.. Ну, посидить тижнів зо два... А Палажка очуняє, чорт її не візьме... Мені Демида й не шкода,— махнув рукою Андрій.— Жив із такою тварюкою стільки років, то й сам не цяця...

Попов мовчав і думав про своє. Далеко-далеко, за тисячі кілометрів звідси, в невеликому приуральському місті чекає на нього мати. Вже й очі, певно, виплакала... Та як їй скажеш, що хоча б сьогодні живий? Як пояснити, чому шукаєш зустрічі з ворогом, коли міг би сидіти в теплі й чекати, поки тебе визволять?.. Що веде тебе в ніч, на небезпеку, заради яких благ?.. Чи схвалять матері, скажімо, через сто років сьогоднішню пристрасть синів вбивати й палити?..

Друзі мовчки дійшли до вигину ріки, де бовванів будинок поліції.

Залишили на березі свої тички й підійшли до загорожі. Стояла ватяно вогка тиша. Кожен чув биття власного серця.

— Вставляй запали,— прошепотів Андрій. Він обмацав рукою загорожу. Штахети були прибиті внапустку. Андрій вставив ломик між дошки й легенько натиснув. Дерево закректало, але не подалося. Він натискав дужче й дужче, й раптом дошка зло виснула. Юнак боляче забив пальці. Другу дошку він вирвав легше, бо намацав горизонтальний брус. Головки цяхів легко прогризли слизьку й м'яку від вологи деревину. Віддирати штахети зверху він не став, лише відважив їх убік і підпер ломиком.

— Ну, ходім,— шепнув Андрій і перший, пригнувшись, шугнув у чорну діру.

Раптом поточився назад і схопив рукою Попова, який ішов за ним.

— Чуєш?..

У дворі фиргали коні й гомоніли люди.

— Стій, стерво!.. Ніжку!..

— Стеценко, вкинь сіна!..

— Запрягають...— радісним шепотом повідомив Андрій. Із конюшні хтось вийшов із ліхтарем.

— Ось тобі збруя... Шукає він...

Сходились до підвід чорні тіні.

— Пане начальнику, хто ж залишається?

— Черговий. За півгодини вернемо.

— Може б, ще кого?..

— Дурниці. Як що трапиться, подзвонить жандармам. А ми всі на завдання. Хтозна, скільки там тих рогатиків...

Андрій потис друзям зап'ястя.

— Здається, план змінюється...

Стояли й чекали.

Хвилин за десять брички викотились із двору й загуркотіли бруківкою.

— Ну?..— видихнув Андрій. Од хвилювання він аж спітнів.— Обеззброїмо чергового, відімкнемо камеру, а тоді... То як?..

Якусь хвилину мовчали.

— А коли там ще поліцаї?..— промимрив Митя.

Попов хмикнув.

— А вони жити не хочуть?.. Бояться більше, ніж ми...

— Ну, то йдемо!..

І вони пішли крок у крок, а Митя, що замикав процесію, розтрушував з пучки нюхачку.

Зійшли на ганок.

Хлопці тримали наготові гранати, а Пастушенко навшпиньках підійшов до вікна й заглянув у щілину віконниці.

— Сидить за столом.

— Маски!..

Тихо-тихо зайшли до сіней. Стали один одному в потилицю, затаїли дихання.

І раптом Андрій рвонув двері й ускочив до приміщення.

— Руки вгору! — хрипким від хвилювання голосом гукнув він і зметнув догори руку з гранатою.

Поліцай з ляку впав під стіл.

— Вставай, мерзото!..

Андрій уже схилився над ним і в пристрасному нетерпінні тупотів ногами. Коли помітив, що рука поліцайя потяглася до кобури, кованим підбором ударив його в голову

— Могуз!..

Тупо й омертвіло поліцай дав себе зв'язати.

Наган його опинився в Андрія.

— Скільки тут ваших? Відповідай, і то зразу, а то задушу, як гадину!..

— Сам я...— хрипко вичавив поліцай.

— Ага... Одірви трубку! — штовхнув Андрій Митю.

Той повів очима, угледів дерев'яний прес, притримав пальцем важіль телефонного апарата, повісив на дужку преса і вже потім зняв трубку і рвонув шнур.

Аж тепер Андрій упізнав поліцайя. Це був відомий усім Мирон Штукований. Хоч як це дивно, а тридцятирічний

досить гарний чоловік був неписьменний. Як не бились над ним у армії, а ледве навчився кривульками підписати прізвище. Не давалась наука, та й годі. Проте гроші лічити вмів. До війни бувало стояв на воротях базарної площі й ретельно збирав з дядьків по три карбованці за підводу. Ставав ще й охоронником на цукровому заводі, а як взялися одрізати садибу — перейшов сторожем у колгосп. Широкобровий, сіроокий, з правильними рисами білого обличчя, він подобався не лише чужим жінкам, а й власній дружині: Підночовував у молодиць. За це тверезого біла його жінка, а по-п'яному — він її.

Дружина його, Палага, яку він у ніжні хвилини звав Полею, працювала в колгоспі й годувала його. Було дуже суцужно, бо доводилось купувати цигарки «Труд» по два карбованці за пачку (інші — гірчать), а щоб не тинявся по чужих, — ще й казенну горілку.

Як прийшли німці, вирішив Мирон іти в поліцію — там добрий пайок. На нього, правда, ніхто не мав ока, — ні до кого не чіплявся, ходив мовчки з гвинтівкою куди пошлють та в тупій задумі, осмикуючи поли мундира, дивився в ноги людям.

І навіть зараз стояв похнюпившись, ніби його скривдили.

— Де ключі від камери й кабінетів?

— У шухляді.

Митя заглянув туди й витяг зв'язку ключів.

— Од камери?

— Отой найбільший і ще мідний.

Олександр узяв у Андрія наган і лишився стояти при вході, а Митя з Андрієм повели поліцая по коридору.

Кваплячись відчинили чоловічу й жіночу камери. В обличчя вдарив м'ятий дух людських випарів та сечі.

Заарештовані ще не спали. Як по команді позводилися на нарах і з острахом розглядали зв'язаного поліцая і парубків у масках.

— Виходьте всі, — звелів Андрій. — Ми вас відпускаємо...

Люди переглянулись, але ніхто не вимовив ні слова.

— Ви чуєте?

— Та вже ж... А хто ви такі будете? — запитав хтось із другого поверху.

— Партизани.

Знову мовчанка.

— То вас просити?

— А ми боємось, — сказав той самий голос. — Ви втечете, а німці з нас тридцять шкур спустять...

— Ну, як ви такі боязкі, то лишайтесь, а ми підпалимо будинок!

Не встиг Андрій і закінчити, як камера ожила. Люди хапали одержу, зіскакували з нар. Натопи хлинув у двері. Андрій притис Мирона до стіни, а Митя підняв гранату, показуючи її тим, хто міг полізти в обійми. За хвилину обидві камери спустіли.

Надворі Попов ще піддав жару:

— Ану, врозтіч, а то кину бомбу!..

І вони залишилися вчотирьох у пустому приміщенні. Аж дивувалися, що сталося так. Коли йшли сюди, кожен потайки сподівався, що тут він мусить загинути. А вийшло, як у казці, як у щасливім сні...

Але найбільш здивований був поліцай. Ідіотська по-смішка застигла на його обличчі.

— Ви, хлопці, шуткуєте, чи що? — раптом запитав він. — Та вас же за це повісять!..

Попов зареготав.

— Хай нас перше зловлять!.. Ну, командире, мабуть, пішли!

— А сейф... Веди до кабінету начальника! — штовхнув Андрій поліцай.

Той заточився, закліпав очима, а потім покірливо полпентався вперед.

— Тут,— зупинився він.— А ключ не знаю який...

Андрій нервово совав у шпарину ключі. Митя спокійно взяв з його рук зв'язку й досить швидко знайшов потрібний.

— Дві гранати! — скомандував Пастушенко.

Він витяг із кишені шворку, швидко зв'язав дві «ефки» й приладнав їх між ручкою і стінкою сейфа. Потім обережно протяг кінець другої мотузки в кільце чеки, одігнув шпільт і почав розмотувати шворку. Позадкував з кімнати, одну по одній взяв у хлопців пляшки з бензином і пожбував у кабінет. Ще одну розбив, кинувши в кінець коридора.

— А тепер виходьте! — протяг шворку, наскільки її вистачило, і вже на порозі кімнати чергового смикнув її щосили.

Вибуховою хвилею його мало не кинуло на підлогу. Поряд із ним упав зі стелі чималий кавалок штукатурки. Шелестливо посипалось із шибок скло.

З коридора факнуло полум'я. Прикривши очі рукою, він вилетів надвір. Із вікон уже валив чорний дим. Як переполохані первісні птахи, з диму виривалися рвані сплески полум'я. І раптом в усіх вікнах забуяло свято вогню.

І, осяяні ним, підштовхуючи поліцая, юнаки побігли до пролому в огорожі.

На льоду розтікалася кров мерехтливої заграви.

— Ой хлопці, хлопці, що ж ви наробили!..— заскімлив Мирон.

— Тупай, Юдо!..

Трохи помовчавши, Штукований сказав вередливим голосом:

— Ви б уже мене пустили... Треба ж комусь подзвонити про пожежу.

Попов несамовито зареготав.

— Чи ти дурний, чи недоумкуватий?.. Та знаєш, що ми з тобою зробимо?..

— А й справді,— пробелькотів Мирон,— що ви зі мною?.. Мені треба додому та, мабуть, тікати, бо німці ж не помилують...

Митя шарпнув Андрія за лікоть.

— Хай,— прошепотів він.— Справді...

Мирон почув і аж допіру зрозумів, що його чекає. І тут він зробив страшну помилку. Впав на коліна, заячав, забився.

— Хлопці, не вбивайте!.. Я ж нічого вам не зробив!.. Андрію, я ж твоїй матері вибрав на базарі корову... Стільки років дякували... Не вбивайте без суду!.. Прийдуть червоні, мене засудять... Але ж не до розстрілу!.. А в мене ж діти!..

— Встань, наволоч!

Андрій з Поповим підняли його попід пахви й потягли. Заду важко дихав і схлипував Митя.

Підтягли до ополонки.

— Отут.

Андрій скинув маску.

— В останню свою хвилину знай, хто тебе скарає. Іменем народу, іменем радянського сержанта Степана Ошуркова, що живцем згорів, але не здався ворогові, члени комсомольської організації його імені засудили тебе, зрадника Вітчизни, німецького поліцая Мирона Штукованого, до смерті. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає!..

Мирон знову впав на лід і закрутився. Він боявся дивитися і на свій наган у руці в Пастушенка, і в чорну воду ополонки. Потім закричав, забився головою об лід, зацугикав ногами.

Двічі піднявся і опустився курок нагана. Двічі підстрибнув ствол, виплюнувши вузький сніп полум'я. Пострілів Андрій не чув.

Митя сидів на льоду, блював і плакав.

— Що хочете, мамо, робіть зі мною, а не піду! Нехай, може, пізніше... Тільки не зараз!..

Тітка Ксеня підійшла до Андрія, поклала руки на плечі.

— Відколи це мій син перестав мене слухатись? — весело й докірливо спитала вона.

— Та ви знаєте, мамо!.. Та хіба ви розумієте гордість?..

— Скажи — чоловічу гордість... Дурненький мій!.. Чоловіча гордість!.. А дівоча?.. Ні, сину, ти перший іди до Маринки, бо вона дівчина, та й, сказати б, твоя доля. Ти перший од неї відринув, перший повинен і прийти.

— Але ж, мамо!..

— І в комсомол її приймайте. І ще буде вона твоєю дружиною, а моєю невісткою. Нікого не хочу бачити, крім неї. Неволить мати?.. Ой, яка ж вона мені люба!.. Не буду навіть нарікати, якщо в родині вашій вона буде першою. Але яке тебе чекає щастя — коритися не силі, а красі! Адже весь світ на цьому — на силу стає сила, а красу хто здолає?.. Ну то як, сину, підеш?..

— Ну, нехай... Тільки це одно що для вас...— одвернувся Андрій.

І таки пішов.

Нетерпляче затарабанив у двері хатини, де жила тітка Фросина. Топтався, заглядав у темні щибки. Нарешті почув, як рипнули хатні двері й санітарка сказала сама до себе:

— Боженьку, і хто там такий?..

— Одчиняйте, тітко, одчиняйте, свої!

— А хто ж ви такі будете?

— Та Андрій Пастушенко, одчиняйте!

— А ми вже спимо...

— Ну, та впустіть,— благальним голосом сказав Андрій.— Хочу бачити Мариню...

— Не знаю, що скажуть самі Марина Данилівна. Сплять вони вже. Приходьте за світу.

Бурчала, бурчала, проте відчинила.

Андрій ускочив у двері, мало не збив стару з ніг. Сонно позіхаючи й дрібно ступаючи босими ногами по зсипаній піском долівці, господиня попленталась за ним.

З-під дверей кімнати просочувалось світло, й Андрій не роздумуючи заглянув туди.

Маринка в самій сорочці стояла коло ліжка. Уздрівши його, вона притьмом кинула за шафу й звідти замахала на нього рукою.

— Куди, куди?!

— Стукати треба, парубче, до баришень!..— осудливо сказала хазяйка. Одвела його рукою і міцніш причинила двері.— Вчили вас та вчили в тім училищі!.. Отак.

— Ой, пробачте, я... Та пробачте ж...

— Як покличуть Марина Данилівна, то пробачишся вже перед ними. А як не покличуть... Отака процедура... Тамуючи дихання, Андрій слухав, що діється в кімнаті. Він навіть не встиг відчути сорому за свою нетактовність,— ще жив чеканням зустрічі.

Двері з кімнати нарешті прочинилися, і в золотому сьйві стала перед ним вона. Простенький халатик, опушені кролячим пухом пантофлі робили її старшою. Вигляд у Марини був невдоволений, роздратований. Дивилась осудливо, чекала:

— До мене?

— Так, дозволь, я зайду...

Вона мовчки пропустила його до кімнати. Руки їхні зустрілися на ручці дверей — він хотів причинити їх, а вона навпаки — притримувала. Андрій глянув їй у вічі й таки зачинив двері.

Склавши руки на грудях, дівчина сіла на лаву, а йому кивнула на стілець навпроти. Без жодного виразу сказала:

— Ти міг і роздягтися.

— А й справді,— заметушився він.— Де тут у вас...— шукав очима вішалку.

— У ванькирчику, за піччю.

Він навшпиньках пройшов до кухні, знайшов вільний кілочок і повісив тужурку. В останню мить згадав, що там наган і патрони. Схопив хутенько револьвер і кілька патронів насипом, похапцем сунув у кишеню штанів.

Коли знову ввійшов до кімнати, Марина сиділа, як і перше, втупивши погляд у вузенький язичок полум'я лампочки.

Він довго стояв перед нею, не наважуючись вивести її із задуми. В скронях гучно шуміла кров. Так йому хотілося сказати їй щось ніжне, значне, але потрібні слова не приходили. Й він тихо опустився перед нею навколішки й сховав обличчя в її колінах. Вона не відштовхнула його, але й не поворухнулась. І так продовжувалось довго-довго. Гостре бажання стрепенуло його тіло, й він потайки крізь тоненьку тканину халатика поцілував її ногу. Очевидно, вона відчула це, бо поклала руку на його голову й м'яко, але настійливо почала його зводити.

— Андрію... Андрюшко, встань!

— Я люблю тебе... Я завжди любив тебе...

— Встань.

Вона й сама підвелася і, ховаючи очі, що сяяли смутним щастям, запитала:

— Ти не робитимеш більше дурниць?

— Я вірив тобі й вірю, бо в мене нема нікого, дорожчого за тебе. Нас більше ніщо вже не розлучить — ніщо й ніхто!..

— Андрюшко, адже це ти щиро, ну, щиро?..

Замість відповіді він схопив її в обійми й почав несамовито цілувати.

— Що ти робиш, божевільний?! — панічним шепотом усовіщала вона його, позираючи на двері.— Не смій!

Він насилу одірвався від неї, дихаючи так, ніби пробіг два гони.

Вона легенько вдарила його по губах.

— Ти!..— потім осміхнулася щасливо, соромливо, з торжеством.— За це ти будеш покараний!..

— Змилуйся!..— чортиком підсувався він.

— Одійди! — відмахувалась вона.— Тепер ти більше не мій!..— Маринка засміялася, а потім сказала зовсім жалібно: — А я думала про тебе багато-багато. Усі оці дні!..

Він опустил очі. Згадав про Еллу й відчув, як паленіє.

— Тепер уже нас ніщо не розлучить! — сказав він, трохи заспокоївшись, і чесно глянув їй у вічі.— А знаєш, мама напостоює, щоб ми з тобою неодмінно одружилися...— бовкнув він.— Нікого, каже, не хочу бачити, крім неї!.. Така чудна!..

— Що ти, що ти!..— засоромилася Маринка і, одвернувши голову, прикрила щоку долонею.— Таке балакаєш!..

— А що — хіба погано?.. Я ж люблю тебе.

— Подумаєш — яке щастя!..— засміялася дівчина.— Зате я тебе не люблю.

— Ну, коли так — то як не мені, то й нікому! — Й він знову здушив її в обіймах, намагаючись поцілувати в уста.

— Пусти, кричатиму! — голосним шепотом сказала вона.— Пусти, кажу, а то вдарю, присягаюсь!..

Погроза подіяла, й він відступився.

— Любка моя!..

Вона замахнулася і, простеживши за його поглядом, одтягла донизу й звела докупи поли халатика. Почервоніла й закусила губу.

— Сядь аж там!.. І не смій мені про дурниці!..— Трохи згодом сердитим голосом запитала: — Кажі, чого прийшов?

Андрій заворушив бровами. Йому було так радісно на душі, що про справи не хотілося й згадувати.

— Я такий щасливий... Що знову з тобою... Що ти з нами... Адже ти будеш з нами?.. До кінця?..

— З ким — з вами?

— Розумієш, існує підпільна комсомольська організація. Це імені сержанта Червоної Армії Степана Ошуркова... Герой. Зібралось нас десятків кілька необстріляних, а тут танки... Степан загинув. Зараз ми зв'язалися з партизанським загonom Івана Павловича Чорного. Ну, то й ти допомагай нам. Ми знаємо, як ти з Євгеном Вікторовичем рятувала наших людей.

— То Євген Вікторович і тітка Фросина... Й Тося Марчук, яка в нас санітаркою... А я що?.. А Тосю можна прийняти в організацію?.. Євген Вікторович готує її на справжню санітарку або й сестру, щоб могла при потребі працювати в партизанському загоні...

Андрій засміявся.

— Ми й про це дізналися б...

Про те, що Тося вступила до організації в перші дні її існування, Андрій не міг сказати й тому почувався дуже зле.

— Поміркуємо... Порадимося...

— А листівки ваші? — запитала дівчина.— Й телефон попусували? А підпал поліції?..

Андрій мовчав.

— А де ви Мирона поділи, поліцая?

— А ми його й не бачили,— ховаючи очі, відказував він.

Вона довго не спускала з нього допитливого погляду.

— Нецирий ти!..

— Знаєш, Марину, не все приємно розказувати...

— Вбили?.. — вона аж здригнулася.— Та він же нікому нічого...

— Ось його паган.— Андрій витяг із кишені револьвер, покрутив барабан. Марина великими очима дивилася на хлопця.

— Які ці чоловіки жорстокі!..

— Він упізнав мене.

— І все одно... Я не змогла б... Це ж убити людину!..

— Ворога!

— Не знаю... Я звикла вертати людям життя... Яке огидне діло — війна... Та й без війни... Одні відбивають людям

печінки, а інші лікують. Але дай погляну. Я ще ніколи не тримала в руках зброї... Якби була потрапила до своєї частини, то й мені дали б... А важкий!.. У тебе й патрони є?..

— Повний барабан ще й п'ять у кишені. Ось... Ось, бач,— золоті!..— Він підкинув їх, немов грався в крем'яхи.— Ах, два в тужурці... Всього, значить, на дюжину ворожих голів... Дай сюди, це не жіноча справа,— сказав він з комічною гордістю.

— А мені б маленького... Дістанеш для мене?..

— Для тебе я відберу в німця вальтер або краще браунінг. Щоб такий делікатний, з кобурою на поясі. Ти в мене будеш маленькою гарненькою партизанкою!.. Але я тебе не пускатиму в бій. То не жіноча справа. Будеш начальником санчастини. По знайомству даватимеш мені олеум ріцині й спирітус віні. Краще останнє.

— Ти що ж — уже командир?

— Я... гм!.. кандидат у командири.

— Кандидат із вічним стажем...

У шибку легенько постукало. Скрадливо. Нігтикком. Марина зіщулилась, куснула нігті. Стривожені, вони глянули одне одному в вічі.

— Я піду одчиною.

— Не ходи. Я сам.

— Може, це мене викликають до хворого? Недобре, як упізнають тебе.

— То я хоч піду з тобою в сіни.

— Сиди тут.

Стукіт повторився.

Марина накинула на плечі теплу хустку й вийшла. Стискаючи в кишені рукоятку нагана, Андрій прислухався. Марина розмовляла з якимось чоловіком. Роздратовано, сердито. Андрій затаїв дихання і всім тілом подався до виходу.

Нарешті хатні двері відчинилися, і Марина награно веселим голосом сказала:

— Андрюшко, а до мене ще один пізній гість... Пан Горох...— У останніх словах Андрій відчув не лише приховане глузування, а й осторогу.— Ну, скидайте шинелю, я повішу.

— Нічого, я сам,— п'яньким баском сказав Вітько.— Де це в тебе та шибениця?— І він протупав у ванькир.

Роздягався він довго, крєктав, чортихався і бурмотів щось недоладне. Потім вийшов, кинув швидкий погляд на Андрія і пригладив долонею свою кучеряву чуприну.

— Ішов я, значить, у справах та й зайшов до тебе в гості... А чого це ти батьків кинула?.. Не зійшлися характерами?.. Батько в тебе гострий!.. Староста, сказати б, а, видно, Советів чекає... Ну, та це не моє діло... Хай собі чекає... петлю на шию... А ми будемо горілочку пити та дівчат любити...

— А про яких це дівчат мова? — підвівся Андрій.

— О, то в тебе вже сидить кавалер!..— ніби й не бачив його Вітько.— А як це він додому йтиме?..— Горох заклад руки до кишень і похитувався з носків на підбори.— Зараз уже дев'ята. Комендантська година.

— Крильцями помагаю — і вдома...

— Сідайте,— обома руками підштовхнула дівчина Андрія. Вона пильно глянула йому у вічі, і він скорився. Б'яло пройшов у глиб кімнати й сів на лаву. За ним, коливаючись, посунув Горох.

— Знаю, це ти Каланчишин,— сказав він. Потім вийняв із кишені револьверний патрон, підкинув його, зловив і знову сховав у кишеню.— От діла! — засміявся хрипко.— Йшов до дівчини на посиденьки, та, бачу, запізнився...

— Хто пізно ходить, той сам собі шкодить...— криво усміхнувся Андрій.— І ще сказано в писанії: «Не ходи, коток, не на свій куток!..»

— Он ти який, рогатик!..— протяг Горох.— Не встиг, значить, зайти, як мене вже тее... Не похвортунило... А може, ми ще поборемось? — пильно дивлячись Андрієві у вічі, він підійшов до нього і схопив за лікоть правої руки.

— Ну! — стис зуби хлопець.— Я не люблю, щоб мене мацали!..

— Я т-тебе помац-цаю!..

Марина хутко стала поміж ними, й Горох відпустив Андрієву руку.

— Ну що ж, її треба послухатись... Щоб сказала щось... мені або тобі... Але краще мені... щось втішне...— Він стис зуби, витяг патрон і понюхав його.— Чим пахне?.. Смертю пахне!.. Отак... Рогатики!.. Хвертики!..

— Про що ви? — тривожно спитала Марина.

— Про золоту рибку,— буркнув Горох і сів на стілець.

Марина переводила допитливий погляд із нього на Андрія. Юнак аж зблід і був у такому стані, що від нього можна було сподіватися якогось нерозважного вчинку. Марина знала, що Андрій себе стримує, знала, чого коштує йому це зусилля. Вона почувала також, що Горох недаремне погрожує хлопцеві, й це її найбільш тривожило.

Треба, щоб вони розійшлися мирно. Зараз не можна вигнати Гороха, треба його чимось задобрити. До того ж Андрій одразу кинувся б за ним слідком, а хтозна, може, про Вітькові одвідини відомо жандармам та поліцаям, і Гороха стережуть... Вона знала, що вони побились би не лише за свої переконання...

Що робити? Як повестися, щоб уберегти Андрія від небезпеки, яку вона відчуває, але назвати ще не може?..

І їй допомогло те, що вона була жінкою — мудрою, обачною і хитрою маленькою жінкою.

— А вже пізенько,— сказала вона й позіхнула.— І як то хлопці не бояться порушувати наказ?.. Ну, у Віталія, правда, є перепустка. А ти, Андрію, можеш вклепатися... Та й мати, певно, турбується... Ти ж не казав їй, куди йдеш? — вона строго й промовисто глянула йому в вічі. Затятість лезом ножа блискала в його погляді. Вона дивилася довго-довго, погляд її ставав теплішим. Вона благала ним, обіцяла, умовляла, погрожувала відлученням.

У нього щеміло серце. Він кліпнув очима й здався.

— Іди вже додому, Андрію,— полегшено зітхнула вона.

Й він важко підвівся, обережно обійшов Гороха, й навіть торжествуючий усміх його ворога не ранив хлопцеві душу. Він вірив. На все життя.

Але знав, яка біда нависла над ним і багатьма іншими. Він не ховався від небезпеки, не тішив себе марними надіями. Перш ніж одягтися, засунув руку до кишені тужурки. Так, не було тих двох патронів, які він спохвату там залишив.

Марина провела його в сіни.

— Тільки не сьогодні! Боронь боже! — шепнула вона.

26. «СУПЕРЕЧКА ТРИВАЄ, ТОВАРИШУ КАПІТАН!..»

Якби кілька років тому Григорію сказали, що він може полюбити зброю, він тільки засміявся б. Син Хаскеля Колонського, затурканого злиднями й тяжкою долею містечкового парії, бажав лише одного: спокою. Спокою в голосі, в шелесті книжкових сторінок у світлих залах бібліотек, у заспокійливому стукоті шматка крейди об чорний лінолеум дошки в аудиторії. Врешті, спокою житла людського, некрикливого затишку.

І раптом війна. Григорія навчили вбивати. Навчили калічити, причому йому вже було відомо, що добре бити

ворожих солдатів із кулемета низьким прицілом — по ногах, — такі рідко повертаються в стрій. А ще краще цілити в живіт. Так певніше...

Але й справно стріляючи, він не поважав зброї. Може, це атавізм?.. Його народ, жертва найстрахотливішої провокації, стільки разів зазнавав гонінь і нищення, що в кожній клітині людини аж кричала ненависть до зброї.

Ще не вжившись власною кров'ю у війну, підкоряючись команді, він стріляв, напевне вбивав і калічив. Він також пильно беріг свою гвинтівку — адже за втрату її могли засудити й навіть під гарячу руку скарати. Але не любив він її, не любив!..

Вороги змусили його таки прагнути зброї. Він сам прийшов до неї, як до примхливої нареченої, — знекровлений ранами, принижений неволею — високий, худющий і сутулий, в коротенькій, до колін, шинеліні й у синій будьонівці. Біде довгасте обличчя його було аж занадто спокійним. Усе вирішено, все зважено... А в лагідних мідних очах зачалась тривога: як то прийме його наречена. Й, готуючись до найгіршого, він самолюбно насторожувався...

Тої ночі, як Андрій привів його в лісову сторожку, Григорій переночував у козака.

Хоч була вже пізня ніч, Прокіп Іванович засадив його за стіл і примусив випити з ним по склянці самогону.

Насмішкувато й доброзичливо оглядаючи свого гостя, старий довго перебендював, не помічаючи, що в Григорія аж злипаються повіки. Нарешті, коли гість на запитання господаря тільки непорозуміло кліпав очима, Прокіп Іванович крекнув, заметушився, зітер дубовою долонею лаву, обдмухав її і застелив розкішним своїм кожухом.

— Спати, скаємо, спати!.. Я ж вам казав — спати!..

Але як погасло світло, сон наче рукою зняло. Григорій кректав, перевертався з боку на бік, усе прислухався — чи не забреше пес. Боявся за старих. Заснув аж перед світом.

На ранок моторна, як ласка, старенька привела з лісу партизана, й Григорій без пригод дістався до загону.

Капітан Риндя зустрів його з кислою посмішкою.

— Я багато думав про вас, — сказав він. — Правду кажу — не сподівався...

— Що я залишусь у живих?..

— Гм!..

— А я сподівався. Особливо після нашої з вами зустрічі. Я знав. Я вірив!..

— Гм!.. Філософія...— махнув рукою капітан.— Випадковість, кажу вам... Отак...

— А ви — теж випадково? — усміхнувся Григорій.

— Гм! А то як же?.. Мене сюди, сказати б, не послали... Я смертельно стомився. От. Але й утома за певних умов — теж злочин. Втома — теж зрада. Від чого засинають на варті? Здебільшого від втоми. А за це, як ви знаєте, по голівці не гладять. Як бачите, я можу судити й себе.

— У вас сталеве серце,— кризь зуби сказав Григорій. А про себе подумав: «А чи є воно в тебе взагалі?..» Помовчавши, додав: — Я часто думаю: якими здаватиметься ми нашим нащадкам: жорстокими, крицевими, великодушними чи м'якотілими?..

— Мені байдуже. Мій ідеал — Сталін. Задля нього я готовий на все — на радість, на смерть, на муку. Вірите?

— Вірю.

— А тепер обличимо філософію і перейдемо до справи. От ви кажете — вірите мені. А я вам не вірю. Не маю права вірити. Сьогоднішня моя недовіра, хоч як би її обписали різні писакі, завтра обернеться для людства подвигом. До речі, щодо писак. Жоден із них, закликаючи вірити людям, не позичить ближньому без розписки, ну, скажімо, п'ять тисяч карбованців... От і не маю права вірити вам. А що, як вас підіслали з гестапо?.. Кривитесь?.. Все може бути. Рятуючи життя своє чи близьких своїх, людина може йти на вірну смерть. Парадокс?.. Ось так... І не історія нас розсудить, юначе, а завтрашній день. Так, на мою користь. А тепер відповідайте на всі мої запитання. І будьте до кінця щирі. Одурити мене важко. Гм!.. Звичайно, це допит...

І Григорій говорив, як на духу. Й найбільшим його бажанням було не сподобатись цій людині, а примусити її хоч раз у житті повірити людському слову. Розповідав і про діда з бабкою, що вперше дали йому притулок, і про сім'ю Пастушенків, яка повернула йому віру в людей, і про сільського лікаря, для якого обов'язок вищий за власне горе.

— Все це, громадянине хороший, філософія. Та ще й яка!.. Краще от скажіть мені, чого ви шукаєте в партизанському загоні? Чого ви прийшли сюди?

Григорій мало не засміявся. Адже кілька хвилин тому він пояснював, чому не застрелився... Ну й схоласт же цей капітан!.. Коли Колонський відповідав на те майже ритуальне запитання, він знав, що йому не вірять. Але, як і кожного схоласта й догматика, відповідь цілком влаштувала

капітана. Він навіть був би дуже здивований, якби йому відповіли іншими словами. «Тому не застрелився, що вірив у можливість знову взяти до рук зброю, от що!..» Подібні запитання схоласти ставлять на кожному кроці. Й відповіді на ці сакраментальні запитання завжди однакові: «Тому що... тому що...», й вони завжди влаштовували схоластів — вірили вони їм чи не вірили.

І Григорій теж почав із цієї формули:

— Тому що...— йому раптом стало соромно, й він забунтував: — Щоб узяти до рук зброю і вмерти в бою за власну свободу!.. За власну — чуєте?..

— Філософія! — поморщився капітан.— Це не юридичне означення. Уточніть.

— Я сказав.

— Так висловлювався, як відомо, міфічний Ісус Христос, коли бажав уникнути відповіді.

— ...коли його питали про загальновідомі істини. Здається, так?

— Ну добре,— зітхнув Риндя.— Поки що закінчимо. Але ви гадаєте, що вас не питатимуть про це саме в іншому місці?.. Питатимуть. І дуже питатимуть... Ви, мабуть, будете бійцем нашого партизанського загону. Але зброю,— тут капітан невесело посміхнувся,— зброю добудете в бою самі. Справедливо це?.. Я гадаю, що справедливо. Задля нашої справи я не жалію нікого. Навіть самого себе.

Григорій знизав плечима.

— По-моєму, це жорстоко.

— Це буде завжди справедливо щодо тих субчиків та філософів, що втрачають зброю не в бою,— роздратовано процідив капітан.

За кілька днів наказом по загону Григорій Харитонович Колонський був зарахований бійцем партизанського загону й склав присягу.

Капітан Риндя сам одвів його до землянки, де мешкали бійці-розвідники.

— Німецьку, гадаю, знаєте, а все інше прийде само по собі...— Й Риндя мляво поворушив пальцями піднятої руки.

— Ось вам, хлопці, нове поповнення,— поклав він руку на плече Григорія, як звичайно вчитель знайомить клас з новачком.— Товаришу Веденєєв, сьогодні ж візьми його на перевірку. Гвинтівку хай здобуде собі в бою сам. Ну, вільно, вільно!..

Кілька пар очей уважно — недовірливо й трохи насмішкувато — озирали постать свого нового товариша.

Коли двері за капітаном зачинилися, командир рою розвідки Веденєєв, невисокий білявий парубок із жіночими, розпливчастими рисами обличчя і шельмуватими очима, знову ліг на нари, по-змовницькому глянув на своїх хлопців і знущально-сумирним голосом запитав:

— І де я тебе, очкарику, зустрів? Чи не у воєнторзі еньського авіаполку?

Григорій розгублено усміхнувся, скинув свою синю льотчицьку будьонівку, пригладив непокірні кучері й на якусь мить забарився з відповіддю.

Бійці пороззявляли роти, чекали розваги.

Григорій знав, що довго мовчати не можна.

— Ні,— сказав він лагідно,— там ти мене не зустрів. А було це, мабуть, у Лук'янівській тюрмі, де таким, як ось ти, зас... я читав лекцію про повагу до державної і особистої власності.

Бійці непорозуміло залунали очима, а потім враз зайшлися сміхом.

Засміявся і Веденєєв. Потім сильно змахнув ногами і, невловимо швидко описавши своїм струнким тілом сальто, легко скочив на ноги біля самого Колонського.

— Ну, ти, як тебе?.. Григорій?.. Будьмо знайомі!.. Колишній артист цирку, майстер спорту, героїчний партизан Веденєєв!..

— Не артист, не майстер і не герой..

Хлопці й собі підходили один по одному й то розв'язно, то з грубуватою доброзичливістю простягали Григорію огрубілі долоні.

Так увійшов Колонський у сім'ю бійців.

Тут же хлопці почастивали його свіжим хлібом і салом.

Григорій старанно натирав часником добре загнічену цілушку, відповідав на жарти й усміхався про себе сумовито й задумливо.

Після того як, розгублено поворушивши масними пальцями, він витер їх об штани, Веденєєв скомандував усім спати.

— Вночі підемо колошкати чорношинельників,— пояснив він Григорію.

— А чого розвідників?..— здивувався той.

— У нас хліба не ділять... Не так нас багато, щоб розбиратися...

Колонський стяг чоботи, заліз на нари й укритися шинелею. Він любив тепло, навіть улітку міг спати під ватяною ковдрою.

Довго не міг зігрітися. В землянці було прохолодно й сиро. А тут іще від збудження його морозило.

Колонський зараз не думав про небезпеку, яка чекає його. Думки ворушилися недолуго й сонно, як померзлі бджілки.

Що ж, звісно, йдуть не на прогулянку...

Ну, вб'ють... Хтось та мусить сьогодні накласти головою... Але якщо й смерть, то помре вільним... Що людині найпотрібніше? Ну, повітря, ну, вода, ну, хліб... А найбільше — свобода. Задля неї справжня людина відмовиться од усього. Навіть од самого життя... Свобода!.. І щоб не втратити її в цьому суворому, трагічному світі, треба не випускати з рук зброї... Він її здобуде або вмре... Ні, здобуде, здобуде...

З цими словами він непомітно заснув.

Снився йому прохолодний вогкий ліс із розквітлими травами.

Скрізь було так тихо, що він чув власне дихання. Дивувався з цієї тиші, хоч і знав, що все це йому сниться. Але ні, не ввижається, бо ця розквітлу і в той же час мертву красу він бачив у живих фарбах, а психологи ж пишуть, що сни бувають лише чорно-білими, як у фільмах. Але чому ж тоді таке гостре відчуття самотності?.. Ніби сам-один потрапив на незнану планету... Сон?..

Він ішов давно не їждженою зарослою дорогою, потім звернув на нешироку просіку, власне, не просіку, а подвійну канаву — з обох боків рови, а посередині насип. Канава поросла диким горошком — стриміла в зеленій стіні голубою стрілою. Не сон. Ні, таки сон, бо він навіть не відчуває, як рухається прохолодним килимом кудись удалину, до вістря блакитної стріли.

Й раптом з-під ніг його в канаву шугнула гадюка. Він аж похолов. Було так страшно, так самотньо, що він хотів прокинутись, але не міг. Хоч би хто потрусив його за плече: «Вставай, уставай!..»

— Вставай! — почув він ясно.

Григорій розплющив очі.

Підвівся, полегшено зітхнув і, заклавши руки під пахву, довго сидів на нарах.

— Озувайся, зараз поїмо й вирушимо. Тільки добре замотуй онучі, бо йти далеко.

За годину вирушили.

Березнева ніч була холодна й глуха. Здавалося, ніби увесь світ укрило мокрим кожухом.

Григорій спотикався, нашттовхувався лобом на стволи гвинтівок, наступав товаришам на задники чобіт. Хлопці

дратівливо бурчали. Лише коли очі звикли до темряви, Колонський почав розрізняти темні силуети поперед себе. Йшли щільним гуртом, то бредучи через калюжі, то місячи мокрий грузький пісок. Правий чобіт у Григорія десь протікав, і це дуже його дратувало.

— То як, студент, не страшно? — почув Григорій голос Веденєєва, що наздогнав його.

Колонський довго мовчав.

— Страшно,— признався він.— Ви знаєте, я навіть не доберу, для чого туди йду. Яку користь я можу принести вам безбройний?..

Веденєєв хмикнув.

— То все Риндині штучки. Йому потрібна жертвовність. Самогубці. Проте знає він, що самогубців не буде. Але догма — понад усе. Хай по всій землі валяються самогубці з розпоротими животами... Це було б дуже красиво!.. Та ти не сумуй. Держи — це подарунок тобі від мене.— Григорій машинально простяг руку в бік товариша, і в долоню йому ліг холодний метал ручної гранати.— Ти цю стареньку, напевно, знаєш? Знімай кільце, клацне важельок, секунду дві потримай, а тоді кидай. Так буде красивіше, та й назад не повернуть. Вона розрахована на чотири: «двадцять один»... і так далі. А це вже я тобі позичу. Подарував мені його один есесівець. Добрий ніж, поглянь, яка колодочка. Господар на тім світі й досі жалкує...

— Ну, спасибі...

— Носи на здоров'я.

— Куди ми йдемо?

— А в Михайлівку. Зараз німці навколо нашого лісу насадили поліцаїв, як грибів. Щоб блокували підходи. Ловлять хлопців, що йдуть до нас. От ми їм і насолимо грибів...

Григорій уже й не прислухався, про що говорив йому балакучий Веденєєв. Він намагався зібратися, підготувати себе до найтяжчого. На фронті було простіше. Товариші знали його протягом двох років, і хвилинна слабкість товариша не могла здаватися боягузством. А тут... Досить навіть вагання... Ні, краще загинути, ніж дати можливість «сталевому капітанові» утвердитися в своїй недовірі!.. Нехай тіло проше автоматна черга чи рознесе на друзки граната, аби не вислуховувати глузливі коментарі циркача ройового....

Поки дійшли до села, Григорій увесь спітнів. Це його дуже засмутило. «Геркулес!.. А ще думаш голими руками

побивати ворогів!..» — невдоволено подумав він. І від почуття фізичної неповноцінності почали пекти рани.

Біля однієї з крайніх хат партизани зупинилися, і Веденєєв легенько постукав у вікно. З хати вийшов чоловік, і вони вдвох довгенько про щось гомоніли.

— Ну, то ти проведи,— закінчив розмову командир.

Кілька хвилин почекали, поки господар одягнеться, а потім разом із ним один по одному звернули на городи.

— А чому не вулицею? — запитав Григорій пошепки в провідника.

— Патрулі,— коротко відповів той.

Коли на тлі неба забовваніли будівлі дитбудинку, який німці перетворили на поліційний куц, Веденєєв відпустив провідника й сказав до своїх:

— Надворі в них вартовий, а в казармі якийсь гад днювалить. Треба зняти їх без галасу. Вартового ми зі студентом візьмемо на себе. Патрулів знешкодить група Олійника. А решта будьте на вулиці. Коли хтось із поліцаїв попреться з хати, кладіть гада на місці. Тільки — ані писни!.. Ну, ходімо.

Партизани розділилися на три групи й пішли в обхід будинку. Веденєєв і Григорій залишилися на місці.

— Як ти з ножем?..

— Не доводилось,— зам'явся Григорій.— Я, знаєш, у своєму житті курки не різав...

— Шляпа,— з легким презирством кинув Веденєєв.— Це така наука!.. Дадуть тобі інтелігентних очкариків, а робити діло нікому... Віддавай ножа!.. Підповземо метрів на два, я схоплю за ноги, а ти навалишся і заткнеш йому рота. А там уже мій клопіт... Очкарики!..

Кілька десятків кроків пройшли майже навшпиньках, потім залягли. Довго прислухалися, але виявити вартового не пощастило... З вікон било яскраве, розсіяне задиханими шибками світло. Від нього темрява надворі ставала ще густішою.

Григорій тамував віддих. Серце билося так гучно, що Колонському ввижалося дуло ворожої гвинтівки, спрямоване на його розпластане тіло.

Й раптом у сирому мороку почулося неголосне кигикання. І тут тільки Григорій помітив постать ворога, що безформною темною плямою прилипла до стовпчика на ганку.

— Бачите? — видихнув він на вухо товаришеві.

— Бачу,— так само тихо шепнув Веденєєв.— Ну!..

І вони тихо поповзли у тінь дощаної обшивки ганку.

Напруження сковувало кожну жилку. Рідка багнюка проступала крізь тканину штанів до тіла, але Григорія це мало турбувало. Секунди здавалися довгими-предовгими. А згодом він і зовсім утратив лік часу. Нарешті рука його торкнулася камінного цоколя.

«Чому не стріляєш? — із ненавистю думав він.— Адже бачиш, бачиш, наволоч!..»

Вигинаючи в дугу своє довге тіло, він почав зводитись. Спершу навколішки. Потім, підтягаючи по черзі ноги, став навпочіпки. В скронях гучно стукала кров. Як метроном. Пальці ніг заболіли, й він почав хитатися. Намагаючись втримати рівновагу, Григорій інстинктивно діткнувся стінки. Дошка легенько зарипіла, й це їх виказало. Бо, підвівши голову, він не побачив, а скоріше відчув, як поліцай повернувся і перехилився в їхній бік. І тоді, не роздумуючи, Колонський миттю схопився на ноги, однією рукою потяг голову ворога донизу, а другою судорожно затиснув йому рот. Від несподіванки поліцай утробно замурчав, але то був його перший і останній усвідомлений звук, бо вже Веденєєв, вириваючи у ворога гвинтівку, люто бив його ножем у схилену на поруччя спину.

— Тримай!..— хрипів він до Колонського.— Тримай, поки здохне!..

Ворог був надзвичайно дужий і, стікаючи кров'ю, трусив ними, як ляльками. Григорій тягнув його щосили донизу, але відчував, що поліцаєва шия вислизає йому з рук, бо з-під коміра натекла на неї тепла липка юшка. «Усе пропало,— холодіючи, думав Григорій.— Зараз почує днювальний... постріл... крик!..» Веденєєв, мабуть, зрозумів небезпеку теж, бо, люто кречнувши, вдаром низу догори загородив ножа в горлянку ворогові.

І тільки після цього тіло поліцає обм'якло. Він заклекотів дико й страшно. Потім зламався в колінах і посунувся вниз.

Партизанам, що збіглися на шум боротьби, вже не було чого робити.

— Патрулі?..— задихано запитав командир.

— Обеззброїли й пов'язали.

— Сюди поки що не ведіть.

Григорія трусило. Він не знав, куди подіти свої закривавлені руки.

— Вперше я, хлопці!..— жалібно белькотів він.

— Ти що — дівчина, що вперше?.. Очкарик!..— стомлено сказав Веденєєв.— Вбивати важче, ніж гризти граніт науки, так от!.. А тепер — до казарми!..— скомандував він

тихо.— Тільки чуєш, студент,— обережно!.. Ви, браточки, стійте попід вікнами. Романюк — за нами!..

Григорій нерішуче ступив на вичовгану цегляну долівку ганку, як коштовну річ, несучи перед собою руки. Потім нагнувся і витер їх об шинелю вбитого. І тільки тоді відчув себе спокійніше.

— Е-е! — зітхнув він. Якусь мить ще постояв, поки заспокоїться серце, витяг з кишені гранату й, тримаючи її в руці, як молоток, ступив у темні сіни.

Найстрашніше було позаду. Зараз він відчував потилицю прискорене дихання товаришів, і йому вже нічого не було страшно. Намацав клямку й обережно підняв її. Потім рвонув двері й ускочив до приміщення. Поліцай, що сидів за столом у кутку, видно, дрімав, бо, уздрівши високого чоловіка з гранатою в закривавленій руці, скочив як очманілий і, не зводячи з Григорія безумних очей, ніяк не міг намацати рукоятку нагана. І коли він рвонув його з кобури, Григорій удруге побачив гадюку зі свого віщого сну. Йому було навіть видно, як зводиться курок револьвера. Але й цього разу Григорію не судилося вмерти. Він ніколи не вірив у осічки, але вони, виявляється, раз на сто років бувають. Вдруге натиснути спуск поліцай не встиг. Граната важила всього, може, з фунт, але й цього було достатньо, щоб проломити нею череп.

Коли тіло поліцай глухо стукнулось об підлогу, Григорій оглянувся на товаришів, знеможено утер піт із чола рукавом шинелі й, випнувши спину колесом, притулився до холодної стіни.

Романюк із автоматом наготові по-хазяйському оглядав гвинтівки в піраміді, а Веденєєв із шиком відставив ногу й диявольськи весело гукнув на всю хату:

— Ну, гади, підйом! Тривога...

Чоловік із десять поліцаїв позіскакували з нар. Сон наче холодною водою змило з них. Збившись в гурт, як овечки, поїдводили догори руки. Зараз вони дивно нагадували жуків-гноювиків.

До приміщення зайшли ще кілька партизанів.

— Знімай телефон! — наказав Веденєєв.— А гадів обшукати!

Це було неважко, бо поліцаї спали зодягнені, лише порозпускали ремені й розстебнули мундири.

Партизани зі знанням справи обмацували кишені й забирали документи. Деякі папери були складені німецькою мовою. Веденєєв передавав їх Григорію.

— Це вже твоє діло, студент. Бо я «знаків» не складав...
У документах, проте, нічого важливого не виявилось — службові посвідчення та дозвіл на зброю.

Один із партизанів познімав з поліцаїв пояси з підсумками, а інший спритно позрізав у них гудзики від штанів.

Коли поліцаїв вивели з приміщення, на сході вже кривився невмитий світанок. Пригнічено понурившись, босі поліцаї, як змоклі журавлі, топталися в стиглім багні.

— Бий на сполох! — наказав командир.

Колонський довго гатив у підвішену до телефонного стовпа іржаву рейку.

За деякий час коло дитбудинку, мерзлякувато ховаючи руки в рукави бушлатів та лейбиків, обережно перешіптувалися люди. З цікавістю і таємним острахом вони роздивлялися на партизанів. Поліцаї, притримуючи штани руками в кишнях, ще нижче похнюпили голови.

Двоє партизанів винесли з приміщення широку лаву.

— Ну, почнемо,— сказав Веденєєв, коли в дворі вже зібрався чималий натовп.— Товариші! — голосно гукнув він до людей.— Зараз будемо судити зрадників Батьківщини, які підняли свою підлу руку на власний народ. Вони вірою й правдою служили нашим найлютішим ворогам — фашистам. Неоднакова вина в кожного, але всі вони заслужовують на сувору кару. Ви не маєте можливості сказати хоч слово проти них. Але коли котрий-небудь із цих мерзотників заслужовує на те, щоб йому залишили паршиву його шкуру, то ви нам скажете. А зараз ми будемо ставити гадів перед вами. Судіть. Суд ваш — це справжній суд народний, і хай ніхто з них не обижається.

Двоє партизанів вивели до людей низенького рудого поліцая.

— Прізвище? — запитав Веденєєв.

— М-марчук,— прошелестів підсудний і, як качур, заколивався з ноги на ногу.

— Чин?

— Рядовий.

— Коли вступив до поліції?

— В жовтні сорок першого року.

— В Червоній Армії служив? Присягу приймав?

— Т-так.

— Люди, судіть!..

Довго мовчали, м'ялися.

— Ну, ми зрозуміли!..— сказав Веденєєв.

— Та ні!.. Цей ще нічого...— раптом пролунав жіночий голос із натовпу.— Не б'ється...

— Та хай уже живе...

— Купа дітей у нього...

— Пішов за пайок...

— По дурості...

Голос подавали жінки, чоловіки ж тільки мовчки переглядалися.

— Як так,— підсумував Веденєєв,— то тобі, рудий собако, пощастило... Двадцять п'ять гарячих дурневі!

Поліцая підвели до лави.

— Лягай і спускай штани!

«Вояка» зіщулився, затремтів.

— Ми можемо замінити тобі цей присуд на розстріл! — примружився командир.— Діло хазяйське...

В рудого затрусилися щелепи. Він упав навколішки.

— Люди добрі!.. Простіть... Йй-богу... Дурний був, присей-бо!..

Його звалили на лаву, а всі інші підготовчі роботи він виконав сам, загіпнотизований чорним оком нагана.

Зафурчали солдатські ремені, й поліцая завищав тонким, заячим голосом. У натовпі хтось скрикнув. Потім якийсь жартівник порадив карати обережніше, щоб не викидати потім ременів. У натовпі прошелестів сміх.

— Досить! — скомандував Веденєєв.— Закон є закон. Ти одержав набагато менше, ніж заслуговуєш. Якщо зловимо ще раз... А тепер здавай від спокуси свій мундир та йди до жінки, хай змастить олією... Хто там далі?..

Суд був скорий і правий. Виводили по одному, судили й карали. «Судвиконавці» аж захекалися і повпрівали...

А одного люди страшною своєю мовчанкою так і засудили до страти. З понурою ненавистю і тоскним благанням обводив він поглядом обличчя колгоспників, але ніхто в натовпі так і не підвів очей.

Його розстріляли за хатою на смітнику. Як тільки лягнув пістолетний постріл, люди з криком кинулися тікати. Та партизани перепинили їх:

— Не будете судити ви, то решту ми засудимо своїм судом!..

Останній із поліцаїв чекав своєї черги блідий, але спокійний. Як виявилось, він був з «приймаків». На запитання — звідки родом — промовчав.

Коли зачув свій вирок, глянув у вічі Веденєєву похмуро, але без ненависті.

— Краще розстрілюй.

Партизани потягли було його до лави силоміць, але він пручався з такою силою, що командир махнув рукою.

— Списати гада!

Підійшли ще двоє чи троє, заштовхали стволами в спину.

— Давай, давай, Москва сльозам не вірить!

— Стійте, хлопці! Не треба, командире! — підняв руки Колонський.— Не треба!..

— Одійди, студент! — роздратовано прикрикнув Веденєєв.— Я його зараз сам кокну! В мене, знаєш, як до них руки сверблять?! Він, сердешний, соромиться спустити штанці!.. А мундир яничара надягти не посоромився?.. Туди його, до того паразита!..

— Митю! — гаряче зашепотів Григорій, тримаючи Веденєєва за відворот бушлата.— Прошу вас, в ім'я нашої майбутньої дружби — відпустіть його!.. Не беріть гріха на душу!.. Ви повинні зрозуміти... Хіба вам так хочеться вбивати?.. А з нього ще можуть бути люди!.. Ось побачите!.. Повірте мені.

Веденєєв дивився на нього з подивом і майже з ненавистю.

— Ти!.. Одійди, очкарику! — сказав погрозово.— А то під гарячу руку... в печінку... в дихало!..

— Ну, бий!..— настулав на нього Колонський.— Але будь справедливий!..

Ройовий люто плюнув. Потім покрутив головою.

— Ну, ця ще мені гнила інтелігенція!.. Ліберали, мать вашу!.. Ось доповім Ринді!.. Він тебе навчить, як свободу любити!.. Й не проси, й не моли, я гадів не жалію!.. Потрапив би їм до рук, вони тебе пожаліли б!.. Знаєш, як вовк пожалів кобилу?.. Спектакль, та й годі!.. А, та чорт з тобою!..— сказав він врешті.— Бери вже його, хай він тобі здохне!.. Проте без медалі я його не відпущу!..

Пружною ходою гімнаста Веденєєв підійшов до поліція, плюнув у жменю, розмахнувся і... опустил руку.

— Ну, гаде, маєш ти щастя!..

— Візьми мене з собою!..— прошепотів той нерішуче.

— Пішов би ти, знаєш куди?.. Я з тобою на однім полі... не сяду!..

Веденєєв круто повернувся і підійшов до натовпу.

— Ро-о-озійдись! — весело проспівав він і махнув рукою.

Назад партизани йшли навантажені, як верблюди. Григорій кособочився від ваги двох гвинтівок, ременів з підсумками та кількох пар чобіт. Поруч цибато крокував Веденєєв, посміювався.

— Мене зараз одне непокоїть — де наберуть німці по другій парі штанів для поліцаїв?.. Такий розор!.. Люблю спектаклі!.. А ти, студент, сьогодні теж неіогано виконав роль... З тобою можна курити «сорок»...

— Ну, а зброю мені дасте?..

— А тобі цієї мало? — кивнув Веденєєв на гвинтівки за плечима в Григорія.

Так, зброю він тепер, мабуть, таки матиме.

Але ж, товаришу капітан, суперечка наша триває!..

27. ХАЙ БУДЕ СПРАВЕДЛИВИЙ СУД!..

Скресала ріка.

Сунули на міст важкі крижини з ріденькими чубчиками вмерзлого очерету, наштговхувались на льодорізи, неприкаяно кружляли, потім із натугою лізли на похилі бруси. Й вступали в єдиноборство — сліпа сила криги й розумна впертість почорнілих від натуги паль. І крига не могла здолати запеклого опору — ламала собі зуби, з хрустом розколювалась, і темна пінява ріки несла її уламки в безвість.

Спадала на луках вода, залишаючи по собі нетривкі пам'ятники жовтаво-білої піни в лозах, обвалування з пересохлого очерету й щедрого посіву хрустких черепашок. Залишалися під вербами самотні крижини, й пристрасні південні вітри зацілювали їх до смерті.

Тулилися до ожередів промерзлі пташині зграї. Прижовклі скуйовджені вуна сумували за сонцем.

Так само, як тисячі років тому, народжувалась весна.

І кожного разу своїм новим народженням приносила вона людям душевне оновлення.

Щоразу з настанням весни Данило Іванович відчував повторення своєї молодості. Що є старість? Чи то накопичення втоми, чи брак сонячного тепла в тілі, а чи згасання любові?.. Данило Іванович не міг сказати про це нічого, але кожної весни все єство його оновлювалось, як і земля, якій присвятив своє життя.

Люди, що з дивною зарозумілістю вважають себе розумнішими, дотепнішими, вродливішими лише на тій підставі, що всеньке своє життя провели в місті, довіку не пізнають тої радості й розчулення, які виповнюють душу «дрімучого селяка», якого вони потай і явно зневажають,— від першої клейкої розпухлої бруньки, від першого грака, що хазяйно-

витим агрономом походжає по пригрітій ріллі, від сизувато-го туману над розбудженою річкою, від рожевого, як світанок, цнотливого цвіту яблуні.

Невиправні урбаністи ніколи не зрозуміють, що саме тягне тих людей до найтяжчої в світі, здавалось би, й невдячної роботи, що для Данила Івановича була сенсом існування. А весна ж була її початком!..

Але зараз він не відчував оновлення ні в природі, ні у власній душі.

Вперше ступив на ту межу, коли людина назавжди втрачає молодість.

Одїбрали в нього першу радість — землю. Одїбрали надію, відбили навіть рідну дитину. Й постарів він тілом і душею.

Сивина посріблила бороду за якихось півроку. Каламутними очима дивився в дзеркало, потирав підборіддя, скубав волосся на скронях — сірий став, як мірошник. Навіть віддане тіло дружини перестало хвилювати його. А їй же лише тридцять дев'ять років... Їй тоскно й страшно сліпими ночами. Страхає її шелест вітру в загаті, вчуваються кроки попідвіконню, — це, мабуть, прийшли партизани вбивати її з чоловіком... Дурненька... Й Женья тулилася до нього м'яким своїм гарячим тілом — хай ласка заспокоїть її. А він лежав поряд чужий і мертвий, кліпав очима, п'ючи ними холодну темряву. Й удавав, що спить...

З того дня, як Маринка залишила рідний дім, Данило Іванович зовсім пустився берега. Він не ходив умовляти дочку й заборонив це матері. Похмуро й вороже вислуховував розпитування односільчан, і вони скоро облишили його. Вдома він навіть не згадував про дочку. Звелів Івгині зняти зі стіни й сховати до скрині доччин фотопортрет. Що ж, пішла з хати, нехай іде з серця... Безсердечний я?.. А кинути батька, коли йому так тяжко, так тоскно, що хоч у зашморг лізь, то це не жорстоко?.. Й не вбачає він у Маринчиній поведінці особливого геройства, — самий лише страх, що доведеться писати в анкеті про батька-зрадника. Рідну кров проміняти на папір!.. Що ж, іди, ти вже доросла, заробиш на шмат хліба сама... Ти чистенька — скромна діячка охорони здоров'я... А батько — не те, він посібник окупантів, як і ті старости з куркулів та колишніх денікінців, що лютують у навколишніх селах, — б'є людей... тих, що зробили його таким, як є, і воліли б бачити старосту не лише фашистським холуєм, а й попихачем дрібних запродавців та спекулянтів... Ось де, дочко, твоя правда!.. А ти —

чесна й правдива,— батько тебе виховав такою... То чи має він право судити тебе за це?..

Так, він не мав права судити дочку, але не міг сам засудити себе. А життя владно вимагало справедливого суду. Може, такого, на який він побоявся з'явитися в ту хвилину, коли став рабом?.. Хтозна. Але далі зволікати не можна...

Лаково виблискували протоптані в багні стежки. Ранки пахли вишневими бруньками. Відпускали нічні заморозки. Стежки тьмяніли, сіріли, й уже й шляхи просихали, вигрівачи на сонці драконові спини вичавлених колісьми валків. Виходили в поле кінно — боронувати озимину. Проходили борінками й дороги. А шляхами тими на бричках, а то й верхи прибували в село погані вісті.

Десять корів із села на харч німцям!..

Двадцять корів із села!..

Тридцять корів із села!..

З'явилось навіть підле слівце «зняти». Не «пограбувати», не «забрати», навіть не «реквізувати», а «зняти з користування». Український колгоспник уже не був власником того хвоста. Корова лише в тимчасовім його користуванні, поки її не «знімуть». У першу чергу в комуністів!.. У першу чергу в радянських активістів!.. А точніше — на розсуд панів старост...

Вило село. Лементували жінки, ячали діти. Охочих виганяти худобу не було, й поліцаї, підіткнувши поли шинелей, заходили в хліви, виводили стривожених Маньок на вулицю і припинали до возів.

Не минула чаша сія і обивателя. Пішла і його корова на котлети «визволителям».

Він аж не повірив.

— Хіба ж це їдна в селі моя корова?.. Це все староста!.. Буду скаржитись!..

І як уже Лиска його, мотаючи головою, потрусила за возом і Якилина охрипла від крику, довго стояв, лупав дурними очима, а потім кинув шапкою об землю:

— Та бий тебе сила божа!..

Вирішив таки скаржитись німцям на старосту...

Скаржились...

Старий Сахно знову ходив до пана коменданта — до крайсландвірта. Тільки вже не погукував, а кланявся низенько. То що ж це воно, пане комендант, зобижають хазяїв комуністи... Не встигли добрі люди прижитися при справедливій власті, як староста Корзун вже забира корову... Та ви знаєте, хто він?.. А скажу, скажу... Та якщо теє, то ми до

самого гибелькомісара підемо, аякже, підемо... Це ж тобі не більшовицька власть, щоб п'ять твердих завдань і ліквідувати як клас!..

Нірман слухав переклад, і поступово його обличчя наливалось кров'ю.

— Скажи цьому дурному слов'янинові, що всі вони для нас комуністи,— сказав він перекладачеві.— Скажи цьому йолопові, що я ненавиджу їх незалежно од віку, статі й соціального походження. Переклади йому, що мене призначив сюди партайгеноссе гебітскомісар, щоб я не залишив тут жодної зернини, жодної свині, жодної корови. Й що мені байдуже, в кого її візьмуть,— аби все це пішло на харчування німецьких солдатів. І що старосту я розстріляю тоді, коли він не забере в цього йолопа корови або, забравши, одведе до себе в хлів. І ще скажи, що коли він ще раз писне про свою корову, то я з нього самого зроблю відбивну котлету!..

Так сказав пан крайслиндвірт, і годі було скаржитись комусь іншому.

Проте й обиватель, і святий великомученик Сахно, й чимало інших вважали винуватцем грабунку самого лише Корзуна. Еге ж, він на комуністів не налягає, а все на хазяїв, усе на пострадавших!..

Німці не могли поїсти всіх корів зразу. Ну що ж, хай побудуть у своїх колишніх власників — у тимчасовому користуванні... Німці не перешкоджатимуть їх тримати — не заборонятимуть красти їм фураж, випускати на пасовисько, не переорюватимуть шляхів і сільських вигонів. Хай стоять собі корівки в колишніх господарів, привчаються мурі ходити в ярмах і дояться для німецького району.

Тисячу сто літрів молока мала вносити німцям кожна щаслива хазяйка корови. А щоб не казала — нема, кожного місяця влаштовували масовий пробний видій. І одразу всі зрозуміли, що то казав німець на перших зборах — «половина нам, а половина — вам»...

Ночами хтось розклеював листівки. Знищуйте худобу, не давайте німцям продовольства, саботуйте всі заходи фашистських окупантів та їхніх наймитів. Знищуйте зрадників, що запопадливо служать фашистським окупантам!..

Корзунові у вікна гранат не кидали. Але каменюку були пожбурили... Не партизани, звичайно. Данило Іванович знав, що якби ним зацікавилися в загоні, то не панькались би, а просто вивели з хати й розстріляли в каяві. А це вже

свої, сільські, таким робом висловлюють свою вдячність новій владі...

Це не суд. Данило Іванович волів справжнього, справедливого суду.

Років за кілька перед війною читав Данило Іванович дуже цікавий твір «Людолови». Аж дві товстезні книги, а читаєш — не можна одірватися.

Події, описані в тих книжках, пам'ятав і досі. Й вони знову спливали в його пам'яті, як почали забирати молодь у прокляту Германію. Людолови, істинні людолови!..

Знову в селі з'явилися листівки. Знову якась невідома комсомольська організація імені ще більш невідомого Степана Ошуркова закликала молодь і все населення саботувати німецькі заходи. Не їдьте на каторгу! Вступайте до партизанського загону! Уникайте облав, розбігайтеся по ярах та чагарниках. Симулюйте хвороби — «пани» страшенно бояться пошестей. Тікайте зі збірних пунктів. Стрибайте з вагонів. Не діждуться, щоб радянські юнаки та дівчата стали до рабської праці на військових заводах бандитського райху!.. Ніколи не діждуться!

І дивно: хоч із часу свого полонення Данило Іванович і не вірив у силу друкованого слова (листівки були такі друковані), проте люди прислухалися до тих закликів.

Зник чай у крамниці недобитої пані Сучки. Якщо раніше цей напій не користувався особливою прихильністю місцевого населення, що віддавало перевагу молоку від звичайних і скажених корів, то зараз чай пили в неймовірній кількості. Й не тільки пили, а й жували цілими пачками. Й здоровенні парубки з'являлися на медичні комісії, і німецький мілітарарцт вилупивши від подиву очі, визнавав повну інвалідність від хвороби серця, властивої скоріш неврастенічним дамочкам. Користувалися великим попитом п'ятикопійчані монети чеканки двадцятих років. Їх намертво прибинтовували до ніг, і за тиждень на шкірі виникали огидні гнійні виразки, в яких лікарі визначали різних видів екземи.

Ще інші за порадою Євгена Вікторовича по кілька разів на день змащували руки аж до ліктів сумішшю гасу з переробом. І за деякий час комісія встановлювала вірний діагноз: гнійничкове запалення шкіри.

Особливо надійним Мичко міг змайструвати ковтун у волоссі та ще такі лишаї, що німецький арцт не підпускав до себе їхнього власника ближче, як на три кроки. Брудні російські свині! Паршива худоба! Чи можна тебе допускати в культурну, тричі вмивану Великонімецьчину?!

Але найчастіше траплялося так, що жертва не встигала пройти відповідної «санобробки». Тоді ловили її поліцаї у власній хаті чи в родичів на чужому селі й під конвоем відводили до сільуправи. А там уже записували в список — прізвище, ім'я, по батькові, стать, вік. Мати, плачучи, нашивкуруч пекла коржики й — прощай, рідне село!.. Потримають днів зо два на прийомнім пункті в колишній хлібодарівській школі, а там поженуть на станцію, повантажать, як худобу, в товарні вагони, полічать голови й запломбують двері... Прощай, рідна Україно, прощай, матусю, везуть твою Галю в чорний морок, на невільницький ринок, у середні віки, у фашистську розпрокляту Германію... Ой ти, Галю, Галю молодая!..

Старосто Корзун, ти відповідаєш і за це!..

Яким судом судити тебе, якою найвищою мірою карати?.. Вибирай собі кару сам.

І він вибрав.

Днів кілька ходив чорний, як туча, й словом не озивався на речі дружини. А потім якось надвечір прийшов і сказав: — Нагрій мені води помитися.

Довго намилював голову, гукнув Ївгину, щоб натерла йому мочалкою спину. Стояв не соромлячись, поки дружина сполоснула його з глечика, утерся і одяг чисту білизну. Потім натяг штани й гімнастерку, покрутив головою, розслабляючи тісний комір, і подумав зло: «Шию наїв, як у бугая...»

Неспіхом озувся, надяг куртку, перешиту з шинелі, потягся рукою за шарфом, та потім діткнувся до шиї і махнув рукою. «Чи ж не все одно?..» Й, зітхнувши, подумав ще: «Краще померти в своєму стані злочинцем, аніж бути щасливим у таборі ворога!..»

— Наш' ти, Даню, куди? — несміливо запитала Ївгина.

Він довго мовчав.

— У далеку дорогу, Женю, — не підводячи очей, сказав згодом.

— Даню?..

Глянув на неї, зітхнув. Потім підвівся, пригорнув її ніжно й палко, як дівчину, поцілував очі.

— Ти завжди була мені вірною дружиною... Нагідко моя!

Від страшного передчуття вона затіпалась у плачі.

Він підвів її до лави й обережно посадив.

— Не треба... — Й погладив по голові, як дитину. — Все буде гаразд. Я скоро вернусь...

І, зіщулившись, наче боявся, що вона може його завернути, пішов кудись у ніч.

— І що з ним робити? — посмикуючи вуса, запитав Короленко Івана Павловича.

Чорний довго не відповідав. Як командир партизанського загону він мав сказати одне слово: «знищити». Це його обов'язок — знищувати ворогів. У бою. Там нема часу розмірковувати, бо ворог може вбити тебе й твоїх товаришів. Після цього твердого слова треба ще сказати, якою смертю має померти зрадник — від кулі чи задушитися в зашморгу. Це вже складніше: революція навіть найлютіших ворогів своїх розстрілювала. Може, тому що не мала часу будувати шибениці?..

Але ні першого, ні другого Іван Павлович сказати не міг. Він ще не звик брати на себе відповідальність за людську смерть за таких обставин. Адже староста прийшов сюди самохіть.

А за смерть свого бійця в бою відповідаєш?..

За розстріл бійця командиром у бою?

— Щось я не второпав, як він потрапив до нас... — сказав Чорний, щоб виграти час.

— Наткнувся на сторожову охорону, й хлопці зразу одвели його до Ринді.

— Ну, й що ж він сказав?

— Те, що й повинен був сказати... А що ж він скаже?.. Потрапив у полон. Німці відпустили додому. А потім призначили старостою. А ти ж знаєш, кого вони беруть собі в підручні... На запитання — чи бив людей — відповів ствердно. Віддавав німцям худобу. Заганяв людей на каторгу. Намагався виправдовуватись, але хто із злочинців беззастережно визнає свою вину?

— А чого він ходив біля розташування загону?

— Каже, нібито прийшов на суд... Що, мовляв, ти знаєш його?..

— Так, до війни я знав його. Начеб хорошою був людиною...

— Війна виявила справжнє обличчя кожного... Ти розумієш — прийшов просити суду!.. Треба бути кретином, щоб таке сказати. А ще більшим, щоб цьому повірити... Безперечно — німецький розвідник. А коли зловили, то вирішив грати в щирість... Чистосердечне зізнання і все таке інше...

— Ну, й що б ти з ним зробив?

Короленко різко рубнув у повітрі долонею.

— Наказ по заgonу і...

Іван Павлович заворожено дивився на полум'я в плитці.

— Ні, не можна,— сказав нарешті.— Хай краще так: прийшов просити суду — хай тобі буде суд.

— І справді,— погодився Короленко.— Хоча й багато честі для зрадника... Ти, я, Риндя — от і трійка...

— Тільки не я. Хай буде Риндя, ти будеш і ще хто-небудь із бійців. Вирок представите мені на затвердження. Скажи начштабу, хай напише наказ.

Короленко по-військовому козирнув, кинув «Єсть!» і вийшов.

А Іван Павлович довго роздумував. Знав він Корзуна, добре знав...

У холодній землянці на купі листя, скоцюрбившись, лежить чоловік. Колишня радянська людина, яка вчинила найтяжчий державний злочин. Про що думає вона? Готується до смерті?..

Якби той був з нашого табору, Іван Павлович уявив би собі його переживання, навіть шепотів би слова, які той мав голосно сказати перед смертю... А чи обов'язково щось казати?.. Ні, померти можна й мовчки. Ті, що вбивають, на високі слова не зважають. І не переказують їх нікому...

Невже серед ворогів немає таких, хто може дивитися у вічі смерті безтрепетно?.. Ні, мабуть, немає, бо нема в них і правди, яка звичайну людину робить мужньою...

Піти б поглянути... Поспитати — де ж його правда... Ні, не можна. Людина під тінню смерті завжди викликає жаль до себе. Не можна тобі йти до нього, щоб завтра не здригнулася рука, коли писатимеш навскіс: «Затверджую»...

Так думав Іван Павлович про свою роль у цій справі. А насправді було ще важче. Він не признавався в цьому навіть самому собі: здавна розумом і серцем відчував відразу до смертної кари. Він визнавав це право лише за революцією, коли нема ні часу, ні засобів обходитись із ворогом по-іншому.

В психологічний вплив страти на масу Іван Павлович не вірив. Адже страти протягом багатьох віків свідчать про те, що злочини, які караються нею, не зникають, а прилюдна страта, крім страху й огиди, викликала ще й одверте співчуття до скараного. Тоді судді почали карати на смерть потайки. А це вже нічим не відрізнялося від звичайного вбивства з помсти. Й ще одна обставина викли-

кала збентеження Івана Павловича: той, хто, висловлюючись мовою судових документів, приводив смертний вирок у дію, зважав до своєї ролі так, що вбивав без злоби й навіть без почуття помсти. А це робило його дію ще більш аморальною...

Умом Чорний розумів усю хиткість цього погляду, він навіть нагримав би на іншого, хто наважився б висловити подібну думку вголос. Але таке вже було його серце, й він боявся його порухів, як боявся самої думки про зраду. Він бачив, яка софістика в цьому його погляді, хоча б із того, що не міг знайти альтернативи, яка виключала б із сьогоденського життя смертну кару...

Ну що ж, трійка впорається зі своїм завданням. Риндя нікому не дозволить виявити м'якодушність і вагання. А Короленко не дасть йому зробити хибного кроку. Першийліпший боєць загону буде найоб'єктивнішим суддею — без юридичної недовіри Ринді, без службового педантизму Короленка.

Іван Павлович вирішив не ходити завтра на засідання трибуналу, щоб своєю присутністю не впливати на хід справи.

Невдовзі принесли заготовлений папір, він підписав його, й таким чином склад суду було затверджено.

Наказ зачитують на вечірній перевірці.

Про обвинуваченого думав не тільки командир загону. Міркував про нього й голова партизанського трибуналу капітан Риндя.

Якщо Чорний не міг собі уявити не лише обличчя, а й постаті смертника (так!), то капітан зі своєю неабиякою пам'яттю бачив перед собою завтрашнього підсудного з кожним його порухом.

Сидів перед ним занадто спокійно, аж кортіло гримнути на нього за цей його, мабуть, награний спокій, відповідав на всі запитання із готовністю приреченого. Якщо відповідь не влаштувала капітана й той тлумачив її по-своєму, обвинувачений тільки знизував плечима й негайно погоджувався з потрібним слідчому варіантом. Такого податливого матеріалу під руками в Ринді ще не було. «Божевільний?» — думав капітан. Складалося враження, що підслідний одержував насолоду від самовикриття. «А може, думає викликати цим співчуття до себе?.. Марно, не на тих напав!..»

І от завтра капітан встане й, не ховаючи очей, іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки кине

в обличчя ворогові: «Смерть!..» І хай відчує всю ненависть, що клекоче в грудях капітана до всіх ворогів народу.

Думав про зрадника й комісар Короленко, член трибуналу. Правду кажучи, він не відчував ненависті до обвинуваченого. Йому було сумно. Як сталося, дорогий товаришу комісар, що ти стільки працював у районі, виховував людей у дусі патріотизму, відданості ідеям комунізму, а завтра один із них, колгоспник, депутат, буде скараний на смерть за чорну зраду?.. Чи не пройшла твоя праця марно?.. Де ж твоя помилка, колишній інструкторе райспарткому?..

Рядовий Потапенко, колишній колгоспник, призначений членом трибуналу, про підсудного майже не думав. Він згадував свою дружину, доньку Галю, яку сьогодні чи завтра фашистський запроданець-староста може погнати в Германію... Ясна річ, що на співчуття в Потапенка підсудний не може розраховувати...

Зв'язаний своїми думками, як мотуззям, смертник провів ту ніч без сну. Ні, він не каюся, що прийшов сюди. Подумки приходив сюди давно й не раз. Ще тоді, як німець побив об шлях його гвинтівку. Ще тоді, як почався останній бій його батальйону, а він стояв і плакав од безсилої люті. Тоді, як копав могилу для двох своїх товаришів. І тоді, як стояв перед німцем на зборах. Кожен крок наближав його до розв'язки.

Завтра він стане перед десятками пар очей і буде говорити. Про те, як позбувся зброї. Як утратив віру. Як нарешті став зрадником. Як пташкою забилася його душа в темній коморі відчаю. Як утратив пошану людей, власну дитину, любов до життя. А тепер розстрілюйте чи вішайте. Але чому саме мене ви прагнете вбити? Чому не тих, хто кинув народи в море ненависті, хто вчинив стільки вбивств і зради, що найлютіша кара була б їм царською милістю? Тільки тому, що вони ніколи не потраплять вам до рук? Чому, люди добрі, так несправедливо чините, що найбільші вбивці дістають пошану, хрести та медалі, а той, хто збочив зі шляху, неодмінно мусить вмирати?..

Ні ранок, ні світ не принесли йому відповіді.

На суд Данила Івановича вивели годині о десятій. Сонце вже підбилося високо й стріляло снопами такого гострого й гарячого блиску, що аж лоскотало в ніздрях. Після сирій землянки повітря було напрочуд свіже, насичене пахощами дубової кори, сирій землі й деревного гриба. Данило Іванович довго стояв на порозі, принохувався, жмурився.

Коли його підштовхнули прикладом, покірливо пішов, хитаючись, мов п'яний. І як уже очі звикли до світла, став почуватися упевненіше. Руки йому розв'язали. Він машинально потирав і чував синяки від мотузки.

Конвоїри провели його до гурту людей і посадили на осліні перед столом, накритим червоним сатином.

Данило Іванович був блідий, але спокійний. Усе вже було передумано, нічого не залишилось неясного, ні перед ким він не буде запобігати. Серце його вже нічого не просило, але розум з дивною ясністю снував думки.

Зараз його будуть судити. Люди самі себе і його переконуватимуть в тому, що вони чинять вірно. Й він з ними погодиться... А як не погодиться?.. Ну, тут усе одно — «вирок остаточний і оскарженню не підлягає». Він мусить погодитись.

— ...Встати, суд іде!

Він важко підвівся, зітхнув і поглянув поперед себе. За столом стояли ті, що поставлять крапку в кінці його великих терзань і сумнівів. Худорлявий, циганкуватий капітан, що допитував його на попереднім слідстві, русявий красень із пухнастими вусами й невисокий збляклий чоловік у шапці військового крою і ватянці, підперезаній широким «комсоставським» ременем.

Чорнявому він може дати відвод. Він не може бути суддею, якщо був слідчим. Вони й цього не знають... Та хіба не все одно?..

Йому дозволили сісти.

Затим він знову підводився і відповідав на запитання. Про події свого життя, але про такі далекі й непотрібні...

...Так, попав у полон. Чи був поранений? Так, але не важко, лише трохи контузило... Чому не покінчив із собою?.. На це питання він не буде відповідати... Подумайте, підсудний, подумайте!.. Ні вже, громадяни судді, думайте про це самі... Та й самі ви про це не подумаете — за вас думали інші... Підсудного попереджують... Як він став старостою?.. Призначили німці, не питаючи на це його згоди... Чому не втік із села?.. Признатися, про це він ніколи не думав. Хотів бути корисним людям і на цій посаді... Яким людям?.. Ну, своїм, зарічанським... А чи не думає підсудний, що поняття «наші люди» стосується всього народу, а не якогось там села?.. Ні, він думає, що люди — скрізь люди... То що ж доброго він зробив для тих людей?.. Дуже важко сказати. Викупив у німців кілька десятків полонених... А чи не думає підсудний, що він зробив би

більше для них у лавах армії, що визволяє увесь народ?.. Що значить визволення кількох десятків полонених (та й кому вони потрібні?..) перед визвольною місією Червоної Армії... Той, хто помирає з голоду, громадяни судді, прийме поміч першого-ліпшого, не чекаючи на це дозволу Верховного командування... Але, може, суд знає про це краще... Кого особисто він визволив?..— Подумавши, Данило Іванович почав називати імена.— Досить, підсудний, вони нам нічого не говорять, адже жодного з них тут немає...

І раптом голос із натовпу:

— Є!

Корзун і всі, хто був присутній на суді, вражено повернули голови.

— Я один із тих, кого підсудний влітку минулого року викупив із табору. Я вдячний йому за це, бо інакше не був би серед вас. І я буду свідчити на його користь!..

Аж після цього Данило Іванович упізнав полоненого червоноармійця, що покинув їх у першу ніч після визволення. Тоді він називав себе Наливайком.

Члени трибуналу почали перешіптуватись. За хвилину голова підвівся:

— Боєць Суслов, вашу заяву суд приймає до уваги. Ми можемо викликати вас, коли в цьому буде потреба. А зараз прошу залишити засідання суду.

Капітан сів і знову почав допитувати Корзуна.

— Ви кажете — звільнили парашутиста... А хто може посвідчити це?..

Й знову голос із натовпу:

— Я!..

На цей раз суд радився дуже довго. Й знову капітан оголосив, що боєць Пархоменко може бути вислуханий як свідок. Допит продовжувався.

...Чи брав підсудний участь у конфіскації теплового одягу та хліба для окупантів?.. Так... Скільки корів віддав староста німцям?.. Ви питаєте, скільки вони взяли?.. Щось близько сорока... Скільки чоловік молоді відправив на каторгу до Німеччини?.. Одинадцять... Одинадцять, кажу. Решта повтікали... Чи бив у селі людей?.. Так, набив трьох, але то були запеклі вороги Радянської влади... До цього часу, підсудний, покарання ворогів було в компетенції органів НКВС... З якою метою підсудний намагався проникнути в розташування загону?.. Шукав справедливого суду... радянського суду... А чи не здається підсудному,

що його пояснення звучить більш ніж наївно? — це вже запитав вусатий, недовіжливо посміхаючись.

Потім капітан викликав і допитав свідків — так само прискіпливо, з іронією і погано прихованою недовірою.

Суслова-Наливайка член суду Короленко запитав:

— А з якою метою підсудний забирав полонених до свого села?

На це Суслов відповів:

— Не знаю. Звичайно, мені було б приємніше, якби з табору визволили мене ви.

Комісар засміявся і покрутив головою.

Радист Пархоменко говорив гаряче й схвильовано, повернувшись обличчям до партизанів. Голова суду закликав його до порядку.

— Станьте обличчям до суду!.. Ну, а тепер розповідайте, як було.

— А ось так: товариша б'ють у сусідній кімнаті, а я чекаю своєї черги... Аж ось, на щастя, поліцаєві прикрутило, й він передав гвинтівку старості — постережи, мовляв, часинку. Тоді підсудний цей підходить до мене й шепотом — «обернись!» Сам ножем мотузку перетяв, а ніж мені в кишеню. «Тепер бий мене щосили головою в морду!..» Мені, звісно, старости не шкода, я й дав йому по-флотському, а сам у вікно. Метнувся в садок і зигзагами... А він по мені стріля, а він стріля!.. Боявся, що й справді влучить... За якусь хвилину й поліцаї вибігли, та я вже добігав до узлісся...

Останнє запитання до свідка було:

— А чи не думаєте ви, що підсудний ще тоді розраховував на вашу вдячність?..

Свідок замовк, зробив круглі очі, потім розлотовано плюнув і, лаючись, без дозволу пішов до свого місця.

Серед партизанів почався гомін. Голова суду грюкнув кулаком по столі, а коли це не допомогло, витяг пістолета й вистрелив угору.

— Тихо! — гаркнув він.— Тут вам не мітинг!..— Коли галас ущух, капітан підвівся і оголосив: — Суд іде на нараду.

Знову всі встали.

Підвівся і Данило Іванович. Після внутрішнього напруження на судовім допиті він зів'яв. Сонне отупіння охопило всю його істоту. Було дивне відчуття втрати власної шкіри. Вона вже в нього не боліла, не почувала ні тепла, ні холоду, а була десь у тілі, під шаром захололих м'язів.

Він поволі вмирав, не чекаючи залпу.

А думка залишалась живою. Вона вела його до ями, гнула плечі останнім тягарем, докірливо дивилася в чорні очі гвинтівок.

«Товариші, я не винен!..»

«А нам все одно. Ті, що судили, знають...»

Думки розтягалися в часі, довгі, як проводи.

Дайте ще хоч раз поглянути на дочку, благословити на правду, на щастя, сказати, що прийшов сюди самохіть!..

— Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки!..

Данило Іванович шумно вдихнув повітря.

29. ЕЛЛА БЕРЕ РЕВАНШ

Самовпевнений і нахабний Вішке, коли почув про інспекційну поїздку гебітскомісара в райони, заметушився, забігав, замучив хлібодарівських поліцаїв, домагаючись бездоганної пруської виправки й узгодженого крику «Гайль! Гурра!»

А закінчилося все несподівано просто. Доктор Штельцер проїхав у чорній машині «опель-адмірал» так швидко, що поліцаї навіть не встигли відкрити ротів. Гебітскомісар довго сидів у крайсляндвірта й лише на кілька хвилин зайшов до жандармів.

Вішке аж побілів, коли в двері ледве протиснувся молодий білолиций велетень у шкіряному пальті й форменому кашкеті члена націонал-соціалістичної партії.

Еллада Олександрівна, що сиділа як на голках за столиком із друкарською машинкою, нерішуче підвелася. На неї теж подіяв гіпноз необмеженої влади начальника повіту. Й не лише це, а і його громіздка постать. І ще його молодість. Гебітскомісарові було років під тридцять...

І перше, що впало в око носієві влади фюрера на терени кількох районів, були Елліні очі. Вони, здавалося, дихали страхом, здивуванням і, ніде правди діти, чисто жіночою цікавістю. Не зводячи з неї погляду, доктор Штельцер байдуже відмахнувся на привітання жандармів, облизав свої по-дівочому спілі губи, обвів голодним поглядом її струнку постать і несподівано широко, по-парубоцькому усміхнувся їй. І вона теж посміхнулася йому. Це була особлива посмішка. Елла знала її силу. Він підійшов до неї і простяг руку. Вона нерішуче вклала свої рожеві пальчики

у велику по-жіночому пухку долоню намісника. Й зрозуміла, що влада Вішке над нею закінчилася. Жандармам гебітскомісар руки не подав.

Потім вони вдвох сиділи на канапі й розмовляли. Гебітскомісар говорив їй незграбні компліменти, а вона кокетливо опускала очі. Жандарми задихалися збоку. Потім Вішке доповідав про свої жандармські справи, а Штельцер неухважно слухав його, вкінці сказав «гут, гут», а поглядом неспокійно пестив перекладачку.

Але й цей великий пан мав силу-силенну обов'язків і мусив-таки їхати. На прощання він поцілував їй руку, «ауфвідерзеен» вимовив із багатозначним поглядом, який добре зрозуміли спостережливі жандарми, сів у машину й поїхав...

Еллада Олександрівна мов удруге народилася на світ. Примирення зі свекрухою відкрило їй нові радощі — усвідомлення молоді сили, повноцінності й захвату небезпечної гри з вогнем. Її діяльна, авантюристична й трохи істерична натура виявилась цілком придатною у новій для неї ролі.

Щоб було безпечніше, Елла навіть не дозволяла собі часто відвідувати Славіка. Вона просила Вішке, щоб той звільнив їй одну з кімнат у приміщенні жандармерії. Вона боялася, ах, як боялася партизанів!.. Шеф обіцяв подумати, та за роботою забув вволити її волю. А вона перестала й наполягати.

Жандарми вже знали, що вона страждає мігренню, знали й причину цього, й тому ніхто з них не дивувався, що вона так часто відвідує аптеку. На людях вона здоровчалась із Валею стримано, як випадкова знайома. Проте це не заважало ятрівкам перекинутись словом-другим, а ввечері тітка Ксеня вислуховувала докладний звіт про всі найважливіші новини.

Елла здогадувалась, кого цікавили її відомості, й уся її істота сповнювалась бурхливою радістю. Повернеться Тимофій і буде довіку пишатися своєю красунею дружиною. А може, й орден дадуть?.. Оце було б пишно: спеціально замовити чорний бостоновий костюм, а на грудах ось така золота крапля!..

Ця радість викликала в неї новий приплив життєвих сил. Вона стала ще принаднішою, почувалася суворою войовницею — чарівною Афіною. А два німецькі жандармські офіцери воліли бачити в ній Афродіту.

Вона безбожно фліртувала з ними обома. Крадькома зітхав і вахмістр, але вона того просто ігнорувала.

Елла вміла ефектно одягатися, й обидва жандарми голодними поглядами їли під одягом її божественне м'ясе. Увага до перекладачки з боку самого гебітскомісара мовби вдруге відкрила їм очі на неї. Елла відчувала всю небезпеку, що насувалася на її слабку й беззахисну цноту, й тому за короткий час домоглася того, щоб жандарми потай ревнували й ненавиділи один одного. Після цього жоден із них не міг піти на штурм, не ризикуючи нарватися на кулю гаданого суперника. Вона подавала туманну надію кожному з них, але водночас натякала, що інший може стати на заваді.

Елла так увійшла в роль і посміливішала, що якось на чергове намагання Вішке ознайомитись зі змістом її корсажа, він дістав не лише дзвінкого ляпаса, а й обіцянку поскаржитись на нього самому докторові Штельцеру.

Вішке добре бачив, яке враження справила перекладачка на молодого доктора Штельцера, й тому злякався не так невдоволення шефа, як можливості утратити її. Фрау Елла дуже добре володіла німецькою мовою, непогано працювала на друкарській машинці, знала навіть стенографію, і гебітскомісар міг узяти її в свій штат.

Ляпас не образив жандармського офіцера. Колишній лісничий не раз одержував їх з різних рук — і від безпосередніх Зевсів-начальників, і від їхніх божественних дружин. Але він не втрачав надії, бо сама Елла не хотіла цього.

Майже щодня Славик одержував від тітки Валі шоклад — офіцери навперебій віддавали його мамі свій пайок, сподіваючись на більш солодкий.

Зустрічаючись зі свекрухою, Елла захлиналась од відданості й гордошів — розповідала їй про свій успіх.

«Яка ж ти дурненька, дитино моя!..» — А вголос, стримуючи бажання розсміятися, суворо навчала:

— Обережніше треба, Ладо,— адже ти не лише жінка, а й дружина і мати!..

— Мамо, хіба ж я винна, що вони такі дурні бики!..

Лейтенант Отто Фішер, втративши надію добитися успіху у фронтальній атаці, спробував зробити обхідний маневр.

— Фрау Елла, вам же відомо, яких успіхів досягли наші війська. Червона Армія розбита й навряд чи протримається довго. Перемога німецької зброї безсумнівна. Й тоді Росія довідається про жахливі свої втрати в живій силі. Це будуть навіть не мільйони, а десятки мільйонів.

Ви повинні бути готовою до найгіршого. Війна не лише вбиває солдатів, вона робить заміжніх жінок вдовами. В зв'язку з цим я хочу запропонувати не тільки свою некорисливу дружбу, а й готовність стати з вами поруч, якщо вас спіткає лихо...

— Але ж лихо мене ще не спіткало, гер льойтнант,— засміялась жінка.— В мене такий сокіл, що в бою всіх побиває,— дражнила вона німця.— Відколи живу, щастя мене не обминало... Та якби ви й хотіли одружитися з удовою російського офіцера, то вам цього не дозволять ваші закони...

— Фрау Елла, я певен, що ви — німкенья, фольксдойче... Варто лише покопатися у вашім родоводі...

— Марно. Я українка з діда-прадіда. Давні мої предки були козаками. Доведеться вам примиритися з цим... А щодо дружби... ну що ж, хай буде по-вашому. Ви можете захищати мене від залицянь вашого шефа. Ви можете навіть подарувати мені пару шовкових панчіх кольору темного загару, тільки робити примірку я вам не дозволю... Під черевички тридцять п'ятого розміру, гер льойтнант...

І він мусив коритися. Гречно опускав голову й клацав закаблуками, хоч усередині в нього все клекотіло від темних бажань і люті.

Вона більш не дозволяла бити людей при ній. Обурено стискала плечима, підводилась і виходила геть.

— Я вже вам казала, що не можу служити в катівні, майне лібен геррен!

Відтоді вони користувались її послугами як перекладачки на звичайних допитах. Коли ж треба було із когось виганяти душу, кликали перекладача, що працював у крайсландвірта.

— В пані Елли слабкі нерви,— пояснювали вони Нірману. Той пхикав, морщився, але не заперечував.

— Слов'яни завжди були расою тюттїїв,— вирішував він глибокодумно.— Лише поляки певною мірою є виключенням із цього ряду.

Те, що вона не приховувала своєї огиди до посиленних допитів, тільки зміцнювало довіру шефа до перекладачки. Й це послужило на користь її другій, більш важливій роботі.

Крім різних дрібних відомостей розвідувального характеру, вона вже встигла передати свекрусі дуже важливу: найближчим часом до Хлібодарів прибуває угорська саперна рота із завданням будь-що вирізати смугу лісу

обіч шосейного шляху в районі села Заріччя. Наказано було також вигнати все чоловіче населення цього населеного пункту для живого прикриття саперів. Коли Еллада Олександрівна дізналася про це, вона аж похолола: адже в криваву кашу міг потрапити й Андрій. Після ризикованих пустоців із хлопцем Елла почувала до нього майже сестринську ніжність.

— Ти ж гляди, Валюшко, крім усього іншого, попередь Андрія! — наказувала вона ятрівці. — Щоб часом не потрапив у біду...

Й ще одну неабияку новину пощастило їй передати по естафеті: в партизанський загін Чорного німці закинули свого провокатора чи вивідача. Ім'я зрадника поки що не пощастило встановити, але вона бачила його в обличчя і за кілька днів надіється дізнатися про все.

Провокатор цікавив її мало. Свій обов'язок вона виконала. А далі — то вже чоловіча справа... От тільки щоб із Андрюшкою було все гаразд, бо мати не переживе... А вона ж усім так потрібна — і їй, і Славикові, й усім, усім...

30. НАЙПЕРШИЙ ОБОВ'ЯЗОК — РЯТУВАТИ ДРУЗІВ

Після примирення з Маринкою Андрій почувався на сьомому небі. Навіть тривога, що після нападу на поліцію на них може впасти біда, не дуже псувала настрій. «Я завжди був щасливим, усе минеться»... — думав він. Хлопець ходив радісний, дужий і зухвалий, як молодий бог. Адже він кохав найкращу в світі дівчину, й вона любила його. Вперше в житті Андрій почував радість од підкорення чужій волі. Воно не гнітило його, а робило щасливим. Адже це справді було б прекрасно — орлові згорнути крила перед голушкою...

Він кохав зараз не лише її саму, а й її одягу, цілував край її сукні, терся щокою об білий пух її шапочки. Йому забивало дух, коли він окидав її поглядом. Андрій почав боятися цього свого стану, уникав дивитися їй у вічі, щоб вона не прочитала його бажань. І коли Маринка починала розуміти це, вона сердилася. Хмурила брівки, забивалася в куток, відмежовувалась од нього речами, ніби вони могли захистити її від вогню.

Рука його тремтіла, зустрічаючись з її рукою. Серце дівчини відчувало цю зміну в нім і починало битися з прискоренням.

Вона вже боялася його. Але ні — не його, а себе, бо першої-ліпшої хвилини могла втратити владу над ним. Ні, не над ним, а над собою!

Відтоді вона намагалася зустрічатися з юнаком лише в присутності хазяйки. Тітка Фросина радо прийняла на себе обов'язки щита добропорядності. Лукаво позираючи на посмутніле, сердите обличчя Маринчиного гостя, вона ворушила спицями, виплітаючи пухову хустку, безугавно базікала, доводячи юнака до тихого оскаженіння.

І коли Мариня починала позіхати, тітка Фросина теж зітхала:

— А й справді, йди вже, Андрюшо, а то й мені хочеться спати... Отака процедура...

«Заснула б ти навіть!» — люто стискав він зуби, але прощався з нею підкреслено чемно.

Залишаючись на самоті, Мариня почувала глухе роздратування. Їй не вистачало чогось, може, гнітила власна обачність, відсутність небезпеки.

В задумі стелила постіль, роздягалася. Довго сиділа на краєчку ліжка, відчуваючи трепет і солодку знемогу в усьому тілі.

Вперше в житті вона віддавала шану власному тілу. Їй кортіло глянути на себе збоку, милуватись собою, прекрасною своєю наготою.

Але думка про те, що такою ж може колись її побачити й коханий, кидала дівчину в жар. Краска сорому заливала її, і Мариня, люто хукнувши на вогник каганця, шастала під ковдру й лежала тихо-тихо...

Це кохання зробило її щасливою подвійно. Мариня вперше відчула себе жінкою. І ще ця любов звільнила дівчину від густої сіті недовіри, якою оточили її люди. Адже перш ніж прийти до неї з повинною, Андрій приніс їй найдорожчий подарунок — довіру товаришів.

Але тривога долала радість.

Чорною тінню тягався за їхнім щастям лупатий Горох. Ходив грітися коло чужого вогню.

І коли він заходив, Мариня ставила біля сінешніх дверей коромисло — заборона Андрієві заходити до хати.

Від того знаку юнак скаженів. Тигром ходив попідвіконню, стискав наган у кишені, але мусив коритися. Він визнавав перевагу жіночого розуму. Ума, що долає міць. Андрій прислухався — чи не пролунає крик у хаті. Тоді вже він кине́ться туди, й жодна сила, навіть влада коханої, не відверне його караючої кулі.

Але все кінчалося мирно. Виходив із хати Горох, невдоволено кигикав і, певно, від страху перед нічною темрявою, хрипким голосом заводив неголосну пісню.

Андрій довго проводжав його, пробігаючи навшпиньках від стовпа до стовпа. Револьвер пік йому руку. Іноді наздоганяв ворога так близько, що розрізняв його спину у в'язкій, як смола, темряві. Але заборона Маринки та ще відразу до вбивства ззаду стримували його в останню мить.

Провівши отак свого ворога, Андрій біг до коханої. Часто-густо на стукіт виходила тітка Фросина й беззлобно лаяла його через двері: «Що за процедура, щоб не давати людям спати?.. Один, будем казати, непрошений, пішов, а другого — не кликали!..» Й коли Андрія все ж впускали, він, ревниво сопучи й подавшись наперед, ніби готувався до стрибка, все допитував Мариню про Гороха.

— Ну, що він, що?..— очі його горіли таким блиском, що дівчині ставало й лячно, й смішно.

— Отак базіка та й базіка.. Допитується, чому я пішла від батьків.

— А ти ж йому на це?..

— Кажу — як злигався батько з вами, то почав бити матір. А як заступлюся, то він і на мене... Ось і матір умовляю, щоб до мене переходила, так вона все вагається...

— А вірить він?

— Хтозна... Кусає нігті та хмикає... А то ще про тебе заводить. Із ким, мовляв, дружиш, чи часто ходиш до мене... Він, каже, хлопець непоганий, хоч і рогатик. Хотів би з ним потоваришувати... Я дещо, каже, знаю про нього... А що ж, кажу, за ним погане водиться?.. Він, каже, справжній патріот, і я його хвалю. Ти не дивись, що я поліцай... А чи не казав він тобі, де пропадав із того часу, як Совети їх вивезли? Втік, кажу, від них,— кому ж охота на фронті накласти головою... Ну, це ти, каже, не брешти... Потім ще й таке: «Ти, певно, свій комсомольський квиток спалила?.. А я, мовляв, зберіг... Невідомо, як ще воно обернеться. Щось у німця слабенько. Все «пошуки розвідників»... Словом, зупинилися... Ахвішки бачила, що розклеюють ті хлопці з «Степана Ошуркова»? Я б їм не радив цього робити, бо вже на них гестапо зуби гострить... Ех, Мариню, нічого ти не розумієш!.. Гадасеш, вони даремно мене з начальників поперли?.. Не посміхайся... А били як, рогатики!.. Та, може, так і треба. Бо пристав я до них добровільно. Хотів за батька мстити... Кому?.. А як зрозумів, то вже пізно... Крові не пожалів би, життя самого...»

— Щось ви таке торочите, кажу йому, що й купи не тримається... І до чого, мовляв, ці розмови?.. Ні до чого мені слухати ці жалі, бо нічим я вам не допоможу. Мій батько, кажу, староста, то й мені, мабуть, доведеться жалкувати про це. Й мені ніхто не допоможе... Так що шукайте інших...

«А чого б,— каже,— нам разом не подумати, як зарадити лихові?..»

Й не думаю, так кажу, бо вже маю халепу з хором, коли той панок оббрехав. І якби тоді не ви, то пропала б навіки...

«От бачиш!..» — каже.

— Це ти правильно йому,— похвалив Андрій.— Ти в мене розумниця.— Ну й тварюка ж він!.. Треба вже, мабуть, з ним кінчати...

— Чи не рано? З того, як Горох намагається втертися в довіру, виходить, що він нічого певного не знає... Чи не хоче знати...

— А ти хочеш, щоб він про все дізнався?.. Тоді буде пізно.

— Але тоді доведеться і тобі, й мені зникнути з села. Я певна, що його хазяї знають про його завдання і його підозри.

— Все залежатиме від обставин. Але я хочу звільнити від нього тебе.

Дівчина здригнулася.

— Боже, як тобі легко вбити людину!..

— Ворога?..

— А хоч би й ворога...

Замовкли.

Чи снилися Горохові тривожні сні — невідомо. Але вирішуючи разом з Андрієм долю зрадника, Маринка не знала, яке лихо спіткає її рідного батька...

— Хтось неначе йде,— прислухавшись, сказав Андрій.

— Ой леле, Горох! — сказала Мариня заклопотано.— А я так не хочу, щоб він тебе бачив!..

— То не пускай.

— Ні, треба відчинити, а то подумає хтозна-що.

У шибку затарабанили.

Мариня кинулась до вікна.

— Не треба,— прошепотів Андрій.— Іди до дверей.

Дівчина навшпиньках пробігла в сіни.

Почулися голоси — Маринин і ще якоїсь жінки. В кухні на печі сонно заворушилася тітка Фросина. Сьогодні, на щастя, вона відмовилась од своєї служби. Коли Маринка

запросила її до кімнати, вона зазирнула туди, пригрозила Андрієві пальцем:

— Ти, парубче, будем казати, приходь, та знади з собою не приводь!.. Отака процедура...— Й рішуче зачинила за собою двері. Мариня ледве помітно усміхнулася, а парубок зніяковіло опустив очі...

З ким же це там Мариня?..

Брязнула клямка хатніх дверей.

— Ходить сюди, мамо...

Якби не це звертання, Андрій нізащо не впізнав би тітку Ївгину, Маринину матір. Змарніла, бліда й згорблена, зараз вона здавалася старішою років на десять. Якийсь драний ватник із довгими рукавами звисав на ній, як на опудалі. Утираючи сльози рукавом, вона згинала руку в зап'ясті, як скривджена дитина.

— Що, мамо, що? — намагалася зазирнути її у вічі Мариня.

Од ніяковості, що тітка Ївгина застала його в дочки, Андрій самолюбно супився і мовчав. Проте Корзуниха на нього не зважала, може, навіть і не бачила.

— Хату покинула... осиротила... а це вже й батько... Зник, як у воду впав... А я сама... Й чого я маю мучитись через вас?.. Краще вже б не прийшли обоє, то переплакала раз, та й годі...— В голосі її чулася майже злість.— Нікому до мене діла нема... Служила вірою й правдою, обходила чоловіка, викохала дочку, а зі мною ніхто не хоче й словом перекинутись... мовби я ваша раба...

— Мамо!.. Адже ви знаєте... Я не могла інакше...

— Ти не могла!.. А я отак можу?.. А душа в тебе є?

— Але куди ж тато пішов?..

— А хіба він мені сказав?.. Чи він має мене за друга?..

А я ж нічим... нічим...

Рясні сльози так і бризнули в неї з очей.

— Тітко, то ви хоч сказали б толком, де Данило Іванович,— втрутився в розмову Андрій.

— А ти тут... мені співчуваєш!.. Мовби й тебе обходить... А чи не ти перший кинув камінь у моє щастя, відібрав дочку, загнав, може, й на той світ її батька?! Ви, такі добрі, та щиросердні, та справедливі, втоптали його душу в багно, й ніхто й не нагнувся, щоб вирятувати її!.. А він був доброю людиною, вірив у правду людську, поки ви, такі чистьохи, плюнули йому в душу!.. Й уже коло мене ні дочки, ні чоловіка, бо вам, чистеньким, не хочеться бачити людського щастя, коли вам чимось дошкулить!..

— Мамо,— припала до неї Маринка,— це я винна, я!.. Була поганою дочкою, думала тільки про себе... Це моя вина!..

— А він?..

Мариня кинула погляд на Андрія, і серце її стислось. Не могла вона обвинувачувати коханого в тому, що сталося з батьком, але не могла зараз і боронити його перед матір'ю. Інакше в своєму розпачі мати зненавиділа б хлопця.

— І він винуватий, і він! — гукнула вона й блиснула на Андрія очима.— Чого вирячився?.. Так, і ти винуватий!.. Згадай, що ти мені казав про батька... Я ніколи тобі цього не прощу... І йди собі, щоб я тебе й не бачила! Втопити людину легше всього. А чи приклав ти руку, щоб її врятувати?..

— Нема нашого батька, нема!..— заголосила тітка Ївгина.

Й обоє вони почали ревно плакати одна в одної на плечі.

— А хоч убий — нічого не розумію!..— розгублено мовив Андрій.— Ну, нехай я винен, але що ж я можу зараз вдіяти?..— Він підійшов до Марини й торкнув її за плече.— Мариню!..

— Одійди! — замахнулася та й ще дужче заплакала.— Друзі мені!.. А тато мій не такий... Тебе він урятував... і ще й інших... І не питав нікого, як це зробити!..

Андрій похнюпив голову. Оце халепа!.. Вона, здається, має рацію... Треба якось діяти. Не можна залишати Мариню на самоті з горем. Треба, мабуть, завтра йти в ту поліцію, хай розшукують свого старосту. Може, вбитий?.. Ні, хіба Данило Іванович такий запеклий мерзотник, щоб у когось піднялася рука вкоротити йому віку?.. Ну, от поліцаї почнуть шукати, а раптом він перекинувся до партизанів?.. Тоді Маринку разом із матір'ю вб'ють неодмінно. Ой ні, так не можна!..— Андрій не помітив, як уголос сказав ці слова.

— Що — не можна? — перепитала Мариня і стишила плач.

— Не можна, кажу, заявляти в поліцію...

Тітка Ївгина теж перестала плакати і, втупивши неосмислений погляд у долівку, все похитувала головою.

Обережно прочинивши двері, на порозі стала тітка Фросина. Пригладжуючи волосся на скронях, сказала винувато:

— А я слухаю на печі — що за процедура? — гомонять, будем казати, плачуть, а мені так уже шкода Марини Данилівни, що ото вони так побиваються!.. Думаю, зайду, хоч словом зараджу... То чула я вже, пробачте, що батько

ваші щезли десь... Отаке лихо!.. Та ви не побивайтеся, Ївгино,— господь бог дасть — знайдуться живі й здорові... Треба в розшук заявити... А ви вже, Марино Данилівно, будем казати, не гнівайтесь, не зі злим серцем кажу вам. Треба вже вертати в отчий дім, бо мама ваші без вас пропадуть від горя... Я і раніше так собі думала, тільки не хотіла вам казати,— боялася, що подумаєте, ніби мені кімнати шкода... А ви ж мені як рідна дочка... Через те й прошу не кидати матір у біді.

— А й справді, Мариною,— сказав Андрій,— тобі зараз не можна кидати матері. Удвох вам буде легше.

Мариня вдячно глянула на нього. Сльози все ще блищали на її очах, губи аж припухли від плачу.

— Ми будемо вдвох,— сказала вона, обнявши матір за плечі.

— Ні, ми будемо втрьох,— ступив до них Андрій.— Мариною, я шукатиму твого тата й уже, кажу, знайду!.. Повір мені, шукатиму як рідного, бо твій спокій мені дорожчий над усе!..

Думка про помсту над ворогом одійшла кудись у закутки пам'яті. Ворог не втече. Найперший обов'язок — вирятувати друзів.

31. «...ОСКАРЖЕННЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ...»

— Було дві думки,— сказав Риндя.— Я і Потапенко — за «вишку». Короленко вагався. Більше того, він був не від того, щоб виправдати зрадника. Мені не зрозуміла така позиція комісара!.. Але послухай далі. Сперечаємось ми так, аж ось заходить один з моїх розвідників. «Кругом,— кажу,— я зайнятий!..» — «Ніяк не можна, товаришу капітан!.. Од діда важливі вісті...» Й подає мені записочку — не хотів, бач, розголошувати. А на папірці таке: «Німці заслали в загін провокатора». Ясно тобі тепер, який хитрющий цей сучий син... Повне каяття, готовність «кров'ю змити свою вину», підмочена репутація, а головне — не в цьому... Я тоді й показав Короленкові ту записочку з долоні... І тільки після того комісар здався. Отже, вирок ухвалено одностайно. Біля землянки засудженого поставив надійну варту.

— Цікаво,— протяг Іван Павлович.— Ти не допитував його вдруге?

— Після вироку це нічого не дасть. Йому однаково здихати.

— Ти певен, що мова йде саме про нього?

— Накажеш запідозрювати інженера Царика, члена партії, якого наші хлопці визволили з в'язниці, коли громили поліцію?.. Він з'явився до нас більш як півмісяця тому, і я його пильно перевіряв. Інших у нас немає...

Іван Павлович задумливо дивився на папір, що перекреслював людське життя.

— Ось тут підписувати,— вказав Риндя.— «Затверджую» і підпис.

— Чекай!..— роздратовано буркнув Іван Павлович.— Нетерплячий... Ти краще от що: накажи привести засудженого сюди. Може, скаже що-небудь наостанку... А за Цариком встанови пильний нагляд. На завдання не посилати, з розташування загону не випускати. Обміркуй, як краще це зробити. Але пам'ятай: поки не доведено його вини — він наш товариш.

Риндя знизав плечима, але потім звично виструнчився: — Єсть! — І, повернувшись за статутом, вийшов.

Хвилини за десять привели Корзуна. Зайшов і капітан.

— Розв'яжіть йому руки! — звелів Чорний.

Риндя довго розплутував телефонний кабель, потім дбайливо змотав його й підштовхнув засудженого в спину.

— Ближче!

— Товаришу капітан, ви вільні.

Стиснувши зуби, Риндя скорився.

— Сідай, Корзуне,— сказав Іван Павлович і тяжко зітхнув.— Ти ж, певно, пам'ятаєш мене?

— Ще б пак,— сказав засуджений.

— І я тебе пам'ятаю... Добре пам'ятаю. Як був ще ти людиною... Був ти й бригадиром, і головою, і на рядових роботах...

— Спасибі на добрім слові,— сказав Корзун. Він був оброслий, блідий, але тримався досить спокійно й навіть не горбився.— Тільки краще ви дали б мені води, а то вже цілу добу не посять ні їсти, ні пити. Той чорний каже: «Напився нашої крові, то воду вже питимеш на тім світі...»

— А он у кутку відро й кварта.

Корзун жадібно припав до води й од полегшення аж зажмурився.

— Таке життя!.. От напився — і щасливий.

— Страшно помирати? — запитав Чорний.

Данило Іванович покрутив головою і гмикнув.

— А от як доведеться вам, то й побачите. Правда, я б на вашім місці не питав би... Та, проте, я вам і не дивую.

Людина завжди цікавиться тим, чого не може досягти... Так... А помирати, громадянине Чорний, завжди страшно. Помирав я не раз. І на білопольськiм фронтi, й у Туркестанi, й у Фiнляндiї, і в цю війну, як мене полонили, й ось зараз помираю, і це вже, слава богу, востаннє... І скажу вам: сильніше страху — обида, що все на цьому кінчається. Хоча б ви релігію якусь нову вигадали, щоб подарувала людям нехай не вічне життя, то хоча б думку, якою можна було б зазирнути на цей світ, як то він житиме без мене — в нагороду за муки, які прийняв у житті... Але й думкою я почав би так само.

— На жаль, усе кінчається з життям. І герой, і зрадник втрачають на цiм світі все. Тільки першому люди дарують ім'я. А ти його втратиш.

— Мене от дивує, задля чого ви почали цю розмову?.. Ви ж знаєте, як мені важко говорити з вами. Легше було б навіть з попом. Той хоч обіцяв би мені відпущення гріхів, а ви й цього шкодуєте!.. Ви навіть кулі на мене пожаліли... Повісити!.. Ну що ж, вішайте... Це дасть вам втіху — в петлі помирають не зразу, а хвилин так за п'ять. Це триста секунд!.. Дуже мало для життя, дуже багато для смерті!.. Так мені й треба. Я сам багато вбивав — за вашу правду. Хай вона вб'є і мене! Але гірко, що вона така жорстока до своїх, та ваша правда. Оце й усе, що мені хочеться вам сказати востаннє, навіки!...

Нічого не відповів йому на це Іван Павлович. Тільки куйовдив сиві кучері та ходив по землянці, обминаючи Корзуна. Він уже й шкодував, що покликав його сюди. Важко розмовляти з людиною, в якій живий хіба що голос. Важко знайти слова такі ж сильні, як мить, коли зупиняється серце людини. Й ще подумав Іван Павлович, що найбільша правда в мертвих — адже їх ніхто не зможе в чомусь переконати!..

Ох як непросто з цим Корзуном!.. Як легко і як важко його судити!..

Од хвилювання на смагливих щоках Івана Павловича виступив гарячий рум'янець. У землянці йому стало душно, він вийшов надвір. Легкий вітерець ніжно обдмухував потилицю, пустотливий лоскіт його вчувався за плечима. Ні, то думки юрмляться за ним, дихають стривожено, чекають його слова. А він мовчить. Вони легенько торкають його за рукав, нашіптують кожна своє:

«Ти не маєш права його вбивати.

Він зрадник. Фашистський наймит. Він сам зізнався в цьому.

Неправда! Самогубець теж сам засуджує себе на смерть. Злочин не в словах людини, а в її діях.

Своїми вчинками, помилками, вільними чи невільними, він допомагав ворогам.

Треба враховувати ще й людські заміри.

А ти все знаєш про нього?..»

— Товаришу командир!..

Двоє бійців, Пархоменко й Суслов, стояли перед ним похмурі й схвильовані. За своїми думками Іван Павлович і не помітив, як вони підійшли.

— Що вам, бійці?

— Там капітан із розвідки наказав копати яму для засудженого,— обурено-ламким голосом почав Пархоменко.— А ми ось із ним,— кивнув він на Суслова,— вважаємо, що це злочин — вбивати неповинну людину. Ось послухайте, як нам повелося з тим старостою...— Пархоменко говорив кваплячись, ніби боявся, що командир його не дослухає. Він розповів і про своє визволення, і про те, як Корзун викупляв полонених.

Іван Павлович слухав радиста дуже уважно. Його радувало, що люди, які ніколи не вагалися поставити на карту власне життя, думали й про чуже.

— То що ви хочете? — запитав він.

— Накажіть звільнити Корзуна. Інакше — присягає мось — знайдемо спосіб стати йому на захист.

— Цебто як? — строго примружився Чорний.— Одіб'єте чи що?..

— А станемо разом із ним над тою вашою ямою! Та й побачите, чи підніметься в кого-небудь на нього рука! — зло сказав Суслов.— Ми не мерзотники, щоб бути невдячними. А Риндя ладен засудити всіх, бо тільки сам він на землі без плями.

— Відставити! Не все ви, на жаль, знаєте...

— Ми знаємо тільки те, що засуджений зробив для нас більше, аніж капітан Риндя.

— Ви обоє ще не весь народ. А йому засуджений залив-таки, мабуть, сала за шкуру... Вирок я не затвердив. Треба ще раз пильно перевірити цю людину. Добре, що ви прийшли. Але це не все. Не можна похапцем засуджувати людину, але ніколи не можна й беззастережно вірити їй... Можете йти, хлопці, я радий, що війна не зробила вас жорстокими. Я бачив на світі значно більше за вас. Мені довіряє партія, повірте мені й ви!..

Бійці затято супились, і хоч стояли перед ним по команді «струнко», але почувалося — аж кипіли.

— Дозвольте йти? — непримиренно дивлячись Чорному у вічі, запитав по-казенному Пархоменко.

— Ідіть. Але принесіть з кухні два обіди — для мене й для засудженого.

Хлонці зглянулись.

Заходячи до землянки, Чорний весело підморгнув вартовому, що чув усю цю розмову.

Корзун навіть не повернув голови.

Іван Павлович ходив, мучився, усе хотів запитати Корзуна, чому той погодився бути ще й гестапівським інформатором. Але в глибині душі він не вірив у цю версію і сам... Та, крім того, не скаже такого засуджений, не скаже!..

Вартовий вніс і поставив на стіл два котелки з супом. Іван Павлович підсунув один Корзунові.

— Їж.

— Не хочу.

— Їж, кажу! Я наказую.

Хто мені тепер може наказувати?..

А й справді, — сказав Іван Павлович. — Тоді я прощу. Ну?..

Корзун не відповів.

Іван Павлович поморщився, понюхав суп і відставив котелок.

— Їжте, не жалійте мене, — похмуро сказав Корзун. — Я й сам себе не пожалів.

Іван Павлович чортихнувся і встав з-за столу.

— Ну й штучка ж ти!..

— До хвороби все це! — жорстко сказав Корзун. — Тягніть у зашморг.

— Дуже поспішаш!..

— Остогидли ви мені всі, що й бачити не можу!..

У прочинені двері заглянув вартовий.

— Товаришу командир, вас просить начальник розвідки.

Сердито глянувши на Корзуна, Іван Павлович зітхнув і вийшов.

32. «А МЕНІ НЕ ХОЧЕТЬСЯ ТЕБЕ ЖАЛИТИ!..»

Коли Чорний зайшов у землянку до Ринді, назустріч йому підвівся високий парубок у тужурці.

— Здрастуйте, товаришу командир! — І з сільською фамільярністю простяг йому руку.

Іван Павлович трохи здивовано сунув йому безвільно розслаблені пальці й аж допіру впізнав Андрія Пастушенка.

А-а, це ти,— не уважно сказав він.— Так, так... Ну, як там мати?..— видно було, що відповіді він і не чекав. У думці все ще сперечався з Корзуном. Прихід юнака дратував його.— Так, так...— ще раз сказав він.— Ти знаєш, демократія — це дуже добре, однак, як здоровкаєшся, то чекай, щоб старший простяг тобі руку перший... Так і в армії заведено...— Помітивши, як раптово залилося краскою лице парубка, сказав примирливо: — А ти не ображайся, по-перше, це правда, а по-друге, не ти поганий, а твоє виховання... Отак... Ну, то що ж там мати переказує нового?..

— Цікава новина,— сказав Риндя і нервово потер долонею лоба.— Трохи ми прогавили...

— А що?

— Таки Царик...— стис губи капітан.

— Ах, он воно що!..— пожвавився Іван Павлович.— Мені наче щось підказувало...

— Підказувало... Філософія!..— похмуро сказав капітан.

— Ну, розповідай! — звелів Чорний Андрієві, а сам чомусь знову подумав про Корзуна, й знову в душу його зазирали очі підсудного — вогкі, спустошені, далекі.

— То, значить, переказала наша людина з жандармерії,— Андрієві незручно було сказати — «братова»,— так от вона сказала, що бачила папку того провокатора, що його заслали у ваш загін: і прізвище його — Царик Євген Сергійович, а рік народження — одна тисяча дев'ятсот восьмий. Є в справі й підписка, що її давав жандармам той Царик...

— Мерзотник!..— процідив Риндя.— А такого з себе вдавав!.. Навіть партійного квитка зберіг!.. Повісити!

— Ти вже одного, голубе, мало не повісив,— сказав Іван Павлович стомлено.— Навіть не допитавши як слід... То вже хоч з цим не гарячуй... У чомусь і ми тут, голубе винні...

— Філософія!..— досадливо відмахнувся капітан.— Поки існує капіталістичне оточення...

— Ну, словом, тут спішити не можна. Цього на арапа не візьмеш... Підкований... Докази, а тоді вже... Жартувати з людським життям... Скільки тепер людей гине!.. Ні, досить, уже я цього нікому не дозволю!..

— Він у мене розколовся б!..

— О, це я знаю!.. Через те й вимагаю доказів... Ти скажи,— повернувся Іван Павлович до Андрія,— скажи тій людині, що я дуже, дуже прошу... знаю, як це небезпечно... хай сфотографує той папірець... А так я не можу

Сам скаже! — люто стукнув кулаком по столі Риндя.

— Облиш.

— Ризикувати життям нашої людини за мерзотника?!
Філосо-о-офія!..

— Це мій наказ! — сказав Чорний.— Чув?

— Ну добре, добре,— буркнув капітан. Потім поправився: — Єсть!

— Це таке завдання! — взявся за потилицю Андрій.

— З твоїх розповідей — вона молодичка відважна...
Так і скажеш — не наказую, а прошу...

— Я подумаю, може, якось обійдемося без фотоапарата,— сказав Риндя.— Не пронесе вона туди фотоапарат

— От, от! — зрадів Чорний.— Ти зметикуєш, ти ж досвідчений розвідник...

— А може, позичити той папір у жандармів? — подав думку Андрій.— Вона така... ох, така!.. А на той час ми з товаришем змалюємо їм щось...

— Ти думаєш?..— непевним голосом запитав капітан.

— Вона в них у великій довірі.

Довго мовчали.

— От що, Іване Павловичу. Я до вас із проханням. Зник у нас староста. Й ніхто не знає, де він. Поліція вже оголосила розшук. То, може, він потрапив до вас?.. А може, ваші хлопці його поцупили?.. То мама скажуть за нього... і я ж... Він добрий чоловік... тільки якось йому не на те йдеться

Як прізвище? — ледь усміхнувся Чорний.

— Та Корзун же... Його німці примусили.

А тобі що до нього?

Та як же...— парубок зам'явся.— Людина ж... Ще й сусіда наш... Садиба з садибою. В мирі жили. Можна сказати, як одна сім'я.

— І сім'я велика?

— Та є ж... Одна.

Ага,— сказав Іван Павлович.

І зовсім не те!..— спалахнув парубок.— Він мене з табору визволив. Уже подихав.

— Ну, ясно. А як звати?

— Та Данило ж Іванович! — аж розсердився Андрій.

— Не його, а дочку.

Андрій пильно глянув на командира. Обличчя парубка аж мінилося — від враженого самолюбства, від підозри, що над ним кепкують, і ще від непевності — ні, мабуть, Іван Павлович не з тих!.. Аж сльози на очі навернулися.

— Ну, Маринка! — вичавив він майже з ненавистю.

— О, то вітаю! — обличчя Чорного розпливлося в усмішці. Він підійшов до парубка, обома руками потис йому руку. — Ти ж, голубе, обов'язково познайом мене зі своєю нареченою!..

— Війна ж!.. — невдоволено сказав Андрій, згадав Маринку й подумав: «Ну, почекай же ти!..»

— А тепер іди в мою землянку — скажеш вартовому, що я дозволив. Там сидить твій сусіда, що має дочку Маринку, яка... — Й Іван Павлович легенько підштовхнув парубка в спину.

Він ще трохи посидів у Ринді, потім довго бродив по табору. На душі в нього було і радісно, і сумно. Здається, врятував людину... якщо вона не мертва... Жорстоко з ним повелися... Але іноді так і потрібно. Замерзає хтось і вже вкладається на снігу спати, то не умовляй, а струсони його, заліпи йому в обличчя, щоб іскри посипалися із очей, — він тобі потім скаже спасибі!.. Так і з цим Корзуном. Помирати він сюди прийшов!..

Коли Іван Павлович повернувся в свою землянку, Корзун непорушно сидів на лаві, спираючись ліктями на коліна й узявши голову в руки.

Осторонь стояв, сопів і зітхав посмутнілий Андрій.

«То як же це воно, Іване Павловичу?..» — прочитав Чорний у його важкім погляді. Було в нім не лише прохання, а може, й погроза та ненависть.

Мовби відповідаючи йому, Іван Павлович непевно махнув рукою. Потім насмішкувато й трохи презирливо звернувся до Корзуна:

— Все думаєш? Про нову релігію?..

Той мовчки підняв на нього порожні очі.

— Ти от що, голубе, — сказав йому Чорний, — забирайся ти звідси к дідьковій матері. Стомився я від тебе. Більше того — остогид ти мені. «Хоча б релігію якусь нову вигадали!..» — перекривив він. — Ганчірка ти, а не чоловік. Та, може, ти й ворог, дідько тебе знає. Бо справжня радянська людина завжди, за всіх обставин бореться. І за життя на землі, й за свою честь.

— То дай мені зброю!! — оскаженіло закричав Корзун. Він схопився на ноги й несамовито затрусив кулаками. — А так до хвороби мені твоє прощення!.. Краще здохнути!.. Плював я на твою жалість!.. На таке життя... таке життя!! — він схлипнув, зів'яв і знову впав на лаву.

— А я не хочу тебе жаліти! І я тобі, голубе, не батюшка, щоб відпускати гріхи! Сам нагрішив, сам і спокутуй. І буде

це, мабуть, довго-довго... Бо душу милом не відмиєш. Кров'ю! Не таким і то не прощали... А ти!.. Думав — отак побалакали, пожаліли й одразу тобі наган з портупеею?..

Тиша стояла нестерпна.

Її порушив Чорний.

— Ти можеш іти до жінки. Ми не будемо бруднити об тебе рук. Тебе засудили як зрадника, й ти знаєш, що справедливо. Бо ми он німців убиваємо за те, що стали супроти народу нашого, а серед них більшість таких, що воюють з примусу. А ти... ти!.. Ненавиджу!.. Йди!

— Нема мені куди йти...— кризь спазми в горлі вичавив Данило Іванович.

— От бачиш, голубе!.. Нема на світі середини. І якби ти це знав на самім початку, то хіба б отак розмовляв зі мною?.. А це важко, я знаю. Важко просити за те, що належить тобі по праву. Але й нам важко вірити тобі. Я знаю, за чим ти сюди прийшов.

— Подохнути. Як старий пес на рідне подвір'я.

— Не бреш! — жорстоко сказав Іван Павлович.

— Товарищу командир, — набичився Андрій, — цей чоловік ніколи не брехав!

— Помовч! — зизом глянув на нього Чорний. — Поживеш із моє!..

Він заходив по землянці так нестримно, що ті двоє не-свідомо поступилися в куток. Потім Чорний зупинився перед Корзуном і глянув на нього всупір. Данило Іванович відповів напруженим, виплаканим поглядом.

— Добре, — кинув Чорний. — Залишайся. Перший час воюватимеш на кухні. А там видно буде... Я не хочу тебе жаліти! — повторив він.

33. «ЗАКОН ЗАКОНОМ...»

В село Андрій повернувся поночі. Не йшов — на крилах летів, землі не чув під ногами. На вулиці було тихо й світло. Над тинами звисало химерне мереживо вишневого віття. Сіялися з неба зірки. Над світом тихо сумувала ставна прозора красуня зі срібною сережкою підповня. В дворах сріблясті ялинки пильно вдивлялися в ніч з-під довжелезних своїх вії

Зараз юнак міг повною мірою оцінити красу рідного села, яку раніше він, може, й не помічав. Адже радість, яку він ніс у серці, стосувалась близьких йому людей, що жили тут, а від цього гостинця щасливі не лише вони, а й усе

село. А там, де щастя, там і краса. Радість визволення душі — ось що він ніс своїй коханій. Він не зайде навіть додому. Мила сидить біля вікна із заплаканими очима й чекає на нього. Він повинен їй першій принести щастя.

Андрій тихо переступив перелаз і навшпиньках підійшов до вікна. Серце його калатало лунко, мов по примерзлій землі копита сполоханого коня.

Він передихнув і тихо, щоб не налякати хазяїв, постукав пальцем у темну шибку.

Довго чекати не довелося. Рипнули сінешні двері, й на порозі стала біла постать.

— Даню?..— задихано прозвучав голос тітки Ївгини. Андрій пройшов до дверей.

— Це я, тітко, Пастушенко!

— А-а...— розчаровано зітхнула вона.

— Я все розповім, усе... Ви не бійтеся, все гаразд...

Вона стояла мовчки, мляво спираючись рукою на одвірок. Очі її глибоко провалилися, і замість них на Андрія вступили великі квадратні тіні. Потім із грудей її почувся схлип, і вона прикрила очі рукою.

Вона не чекала нічого доброго, бо лише поступилася в сіни й сирим голосом мовила:

— Ну, йди...

— Тітко, все гаразд, кажу вам!..

Якщо навіть і повірила в щастя, то все ж боялася вказати свою віру.

— А батька нема!..— сказала вона.

Радість його померхла. Андрій зрозумів, що йому повірятъ не одразу.

Він перший зайшов до хати.

— Мамо, хто це? — запитала Мариня.

— Мариню!..

Вона впізнала його по голосу.

— Заходь.

Тітка Ївгина, невміло чиркаючи запальничкою, засвітила світло.

— Ну, то й що? — запитала вона з удаваною байдужістю. Готувала себе до найгіршого.

Андрій розповідав, а Мариня, стоячи за плечима в матері, слухала його оповідь, як страшну казку.

Й коли він, перевівши подих од хвилювання, закінчив тим, чого вони чекали від нього з кожним його словом, дівчина радісно скрикнула й кинулась йому на шию.

— Андрюшко!.. В мене тепер на світі є все!..

Душа тітки Ївгини поступово відтанула. На щоках з'явився гарячий рум'янець. Постать її випросталась. Так прив'яла рослина зустрічає дощ. І він полився на її душу рясними слізьми, радісним риданням, від котрого тужавіло, визривало, як весняна земля, її щастя.

— Господи, господи! — хрипким шепотом видихала вона. — Дай нам сил повірити в твоє благає начало!..

Вона не була релігійною, в хаті й образи не водилися, а просто душа її переповнилась безмовним криком-стогоном і шукала того, хто б її вислухав.

Як мало і як багато потрібно людині для щастя!..

Для Марині треба було, щоб батько пройшов крізь муки до свого оновлення. Для матері лише того, щоб він залишився живий!..

Хтозна, чиє щастя більше!..

Але мати в своїй вдячності долі була щедрішою.

Безсоромнице! — сказала вона дочці, утираючи пальцями слізи. — Повисла в парубка на шії при матері!.. Без закону!.. Щоб оце батько побачив!..

— Тітко, — почервонівши, сказав Андрій. — Я кохаю Мариню, і коли ваша ласка!..

— Та знаю ж, знаю!.. Тільки раніш діти були сором'язливі й покірливі!.. Ну, не без того, — опустила вона очі. — Сказати б, без материнського благословення не кохалися і заміж не йшли!.. Ну, не без того, — знову сказала вона, дивлячись собі на нігті.

— Мамо, та ви ж самі були молоді!.. — ховаючи обличчя на грудях у коханого, прожебоніла Маринка.

— Мовчи й слухай, що далі. Сама я щасливою була в любові й хочу, щоб і ви були щасливі. Благословляю вас, діти мої, на любов!.. І хай зараз війна, й горе, й слізи, а життя йде. Підійдіть сюди. Станьте переді мною. Цілую вас обох як одну свою дитину. Будьте щасливі в подружжі! І хоч нема тепер ні правди, ні закону, то хай вам буде законом моє благословення!.. Поцілуйтеся, вірте одне в одного, й не буду я ходити за вами слідком та полохати ваше кохання!..

І молодята опинились наодинці. Й було в хаті тихо-тихо. Й очі їхні розмовляли древньою мовою закоханих, а в крові перегукувалися тисячі життів.

І в обох співала сила богів, що здатні творити радість і красу — по образу своєму й подобію.

Так сприймав це Андрій. Але коли руки творця почали гарячково ліпити божественні форми, одночасно вивіль-

няючи їх від непотрібних драпіровок, богиня перекинулася на українку з гарячими очима, але крижаним розумом. Від блискавки, що грянула з її десниці, в бога поспалились із очей іскри.

— Бач, що надумав!.. Як тобі так жарко, то вийди надвір!.. Благословення благословенням, а закон законом!..

34. ВІЙНА ЗА ЛЮБОВ

— Легше, сину, вбити ворога, аніж вирятувати друга... Й мені здається — це краще. Ворога бачиш, ненавидиш, а друга часто й не помічаєш. Треба берегти своїх людей, рятувати їх од лютої долі. І я, якби була великим начальником, нагороджувала б генералів отак: скільки в лютім бою ти врятував своїх людей, по тому тобі й шана... А що ж то буде, як викладе ворогів видимо-невидимо, а своїх — ще більше? Кому ж тоді та перемога дістанеться?.. А скільки ще таких, що за той медаль ладен не залишити на землі живої душі...— Так казала тітка Ксеня, вислухавши Андрієву розповідь про Данила Івановича.— Я щаслива за нього як за рідного брата... А вороги потерпіли втрату. Адже кожна душа, яку ми вирвемо в диявола, то не тільки поміч нашої силі, а і його безголів'я. Так і роби, сину. Доки ми стоятимем на цьому, народ наш житиме вічно.

— Я от думаю про нашу Ладу. Гадала — загине. Скажу тобі — зненавиділа її була, просто відірвала од серця. А потім, як ото поставили нас до стінки і як кинулась вона до нас помирати вкупі,— наче щось ударило мене в серце: наша вона, рідна, тільки душа в неї трохи ганджована... То що ж — кидати її в біди?.. Ні, в кожній людині, якщо тільки вона людина, живе добро. Й за врятовану людину мені більше радості, ніж від того, що десь там ворог мій накладе головою.

— Я, мамо, не тої думки. Не буде ворога — легше знайти друга!..

Й про Мариню говорив Андрій того дня з матір'ю. Коли повідав їй, що тітка Ївгіна дала свою згоду на його шлюб із дівчиною, мати з радості аж заплакала.

— Збулося моє!.. Я зараз не знаю, кого з вас більше люблю. Я не можу собі уявити тебе без неї, а її без тебе. То щастя людське — жити для когось і шукати себе в комусь!..

Відтоді Андрій увесь свій вільний час проводив біля коханої.

Вона відкривалась для нього щораз у новому освітленні, ніби він її ніколи й не знав.

Була гордуною — дочка-одиначка своїх батьків.

Нехай би й так, якби не була ще й жорстокою.

Нехай би була й жорстокою, якби не була такою недоторкливою. Хіба ж не можна бути з коханим, може, завтрашнім чоловіком, ну, хоча б трохи щедрішою — на ласку, на любов?.. А може, мстить за його колишню недовіру й нехтування? То неже ж вона ще й зла?..

Щодня він тільки й жив, що надію на побачення з милою.

Її страх перед невідвратною близькістю, побоювання переступити межу, що відділяє її юність од того невідомого, до чого прагнуть — і в пісні, й у мрії — всі дівчата, тільки розпалювали його уяву. Й уже вона була для нього не людиною, не подругою шкільних років, не просто дівчиною, якою він міг цнотливо й крадькома милуватись, купаючись разом із іншими хлопцями та дівчатами, а небезпечною, цікавою, напівбожественною істотою, один дотик до якої розпалює в крові вогонь, плутає думки, робить його недорікуватим і дурнуватим. Навіть дотик її одяжі був болісно-ніжний. Хотілося плакати, цілувати її сукню, тертися об неї щокою.

І руки його мимохіть тяглися до її рук, до її плеча,— погладити, приголубити...

І, певно, відчуваючи це, вона ще більш боялася його, віддалялась од нього, і разом з гордістю, що вона — жінка, така принадна і така страшна своєю владою, в неї вселявся ще й сором за своє прекрасне смагляве тіло, що може приносити стільки страждань коханій людині. Вона намагалась, зіщулившись, спотворити красу своєї постаті. Про те, що врода її тішить очі людей, вона не думала.

Й хоч як це дивно,— готуючись стати фельдшером, вона скидала покрови з людських почуттів, мусила називати речі своїми іменами, проте всі ті знання так і залишилися абстракціями, як і кольорові таблиці, й муляжі, та скріплені дротом людські кістяки в анатомічному кабінеті. Внутрішньо вона так і залишилася неспокушеною дитиною.

Якби вони одружилися і Андрій на правах чоловіка грубо вивів її з теперішнього стану, вона, мабуть, засмутилася б і змирилась. Але Мариня поки що була

вільною і могла маневрувати. Й вона шукала пояснення своїй стриманості. Не для себе, а для нього, щоб остудити його пал.

Війна — ось єдине пояснення.

Хіба може вона піддаватися чарам кохання, коли народ її в небезпеці?..

І енергія творення, що кипіла в ньому, шукала іншого виходу. Він ще пристрасніше зненавидів ворогів, через яких був позбавлений права на свою кохану. Й він винахідливо й гаряче почав шукати нових сутічок із ворогом. І в кожний акт ненависті вкладав зарядом невгамовану спрагу любові.

Іншим разом він, можливо, пустив би повз вуха новину, яку приніс йому Митя. Виявляється, в хлібодарівській автомайстерні німці почали ремонтувати свої автомобілі, що несуть шестиствольні міномети. Це були громіздкі «мерседес-бенци» з броньованими кузовами й кабінами.

— Виходить, що вже й наші люди працюватимуть на фашизм...

— Та вже й працюють,— сказав Митя.— Чи мало тобі, що віддають свій хліб, своїх корів? Їдуть до Німеччини на військові заводи?..

— А й справді,— погодився Андрій.— Хоч де працюєш зараз — усе на них... Треба, мабуть, зв'язатися з армівськими хлопцями.

— Навряд чи вийде що. Відремонтвані автомобілі приймають військові й переганяють їх своїм ходом. Закапризує машина в дорозі — повернуть назад і почнуть дошукуватись причин. Треба вивести з ладу майстерні.

— Як?

— Висадити в повітря,— сказав Митя.

— Там зараз цілодобова робота. Загинуть наші люди.

— Ну, псувати верстати...

— Порозстрілюють робітників...

Юнаки аж посмутилися.

— Доведеться знову йти до Валентина Петровича. Він порадить,— вирішив Андрій.

Вчитель і цього разу зустрів їх привітно, але тригоги своєї приховати не зміг.

— Зупинився ваш військовий завод?..

— Ні, Валентине Петровичу, навпаки — німці дуже цінують нашу роботу. Але, мабуть, незабаром доведеться нам переобладнати виробництво. Німці посилюють

охорону на залізниці. Вздовж лінії будують доти, виганяють людей із сіл і ставлять «стовпи». Двісті метрів — і дядько... Але зараз справа не в цьому. На аремі почали ремонтувати німецькі військові автомашини.

— То й що ви хочете мені запропонувати? — наставив ухо Зарічний.— Висадити його в повітря?.. Ні, з мене досить. Мені й так щоночі сняться ваші міні...

— Та ні, Валентине Петровичу, порадьте нам тільки...— просив Митя.

— Тут я вам поганий порадник. На аремі я ніколи не працював, специфіки виробництва не знаю.

— І все ж ви можете розібратися, де найуразливіше місце... З чого починається кожне виробництво...

— Вважайте, що ви самі й відповіли на своє запитання. Адже це так просто! Енергетика!.. Можна побудувати сотні заводів, а от коли нема чим привести їх у дію... Що саме приводить у рух авторемонтну майстерню?

— Верстати там усі з електромоторами,— сказав Митя.

— Ну, от і псуйте електромотори... Проте це не вихід. Їх замінять на нові... Псувати лінію електропередачі?.. Теж погано. Протягом кількох годин її полагодять... А от...

— Знаю!..— гукнув Митя.

— Електростанцію!..— розцівів Андрій.

— З вас таки колись будуть люди!..— невесело пожартував учитель.— Правильно!.. Адже станцію відремонтувати набагато важче, ніж усе інше. Скажімо, виведете з ладу водяну турбіну. Навіть якщо німці й захочуть відбудувати все, то поки дістануть її, привезуть, змонтують... Отакі справи... А про те, як це зробити, може, подумаєтесь і самі. Вважайте, що це вам моя задача з фізики... Я тепер став страшною людиною,— засміявся вчитель.— Хто б міг подумати, що в Зарічного в голові руйніницькі плани?.. Вчитель!.. Людина гуманної професії...

— Гуманне все, Валентине Петровичу, що йде на користь людям,— сказав Андрій.— Менше бойових машин у ворога — менше в'ють людей...

— А ви гадаєте — як перешкодите їм тут робити своє, то не зроблять деінде?..

— На це потрібен час. У війну час багато значить...

— Ну що ж, молоді люди, хай вам щастить...— Валентин Петрович кисло зморщився і махнув рукою.— І все ж не думав я, що доведеться мені виховувати майбутніх диверсантів. Я мріяв, що мої учні будуть хлі-

боробами, трактористами, інженерами, будівельниками. А виходить, я готував їх до наймерзеннішої справи — до війни...— Друзі мої,— трагічно простер він руки,— невже вам люба ця робота? Невже й після цієї війни вам знову судиться всю винахідливість і енергію спрямувати на підготовку до нових воєн?.. Ви не знаєте першої світової війни. А я її добре знаю — три роки сіяв смерть... Я був тоді артилерійським офіцером... Потім пішов у чисту — важка контузія. Громадянська війна пройшла повз мене — вона була ще жорстокішою... А потім всього двадцять років миру. Ви не знаєте — як це мало — двадцять років. Для вас це ціле життя, а для людей старшого покоління вони промайнули, як двадцять днів. Зараз ви вмираєте на фронтах, у партизанських загонах, виготовлюєте саморобні міни, підриваєте ешелони, мости й усе таке інше. Й що ж вам залишається для життя, для кохання, для всього того, заради чого породили вас матері?.. Невже й після цього все повториться знову?..

— Ні, це вже буде остання війна!..— сказав Андрій.

— А хіба що-небудь залежить від вас?

— Люди мусять про себе подбати. Як не ми, то наші нащадки.

— Так говорили люди тисячоліттями, а війни починалися і точилися всупереч їхнім бажанням. Ну, що ж, ідіть... Бажаю!..

Коли хлопці йшли додому, Андрій бурчав:

— Набрид мені старий своєю філософією. Ну, чистий тобі Толстой. Вже тримався б чогось одного...

— А по мені — хай говорить що хоче, аби допомагав нам,— відповів Митя.

Того вечора вони довго обмірковували план диверсії.

Електростанція містилася в нижньому поверсі хлібодарівського млина.

Вода в турбіну текла нешироким каналом, відведеним від русла річки. З цією метою через усю заплаву була насипана невисока гребелька, що піднімала рівень води перед відводом на метр із чимось.

Великий дерев'яний міст, що проходив через заплаву рівнобіжно з греблею, був на відстані якихось двохсот кроків від млина. Міст німці пильно охороняли. Електростанція була теж під охороною поліції. Вночі тинявся там поліцай, а коли надокучало, заходив до приміщення чергового по електростанції. Млин і електростанція були побудовані на дерев'яних палях майже на рівні води,

й тому від містка до турбін був влаштований лоток. До турбін можна було дістатися, тільки перепинивши потік води заставками. Тут було над чим замислитись...

Однак Митя домізкувався. Перед турбіною стояли захисні металеві ґрати, щоб у машину не затягло водорості.

— Ось послухай, як буде добре,— з щасливою усмішкою показував він Андрієві малюнок.— Десь перед містком пливе собі на воді скринька. А в ній... Ну добре, попадає вона в лоток, а перед турбіною — стоп і зупинилася. Не пускають ґрати. А шнур собі горить, ніхто його не загасить...

— Ви, капітане, геній! — похвалив його Андрій і дошкульно ляснув по плечу.— А який же шнур поставити?.. Може передчасно вибухнути...

— Вивіримо заздалегідь. Ось тут над каналом верба полягла. Звідси легше всього вивести міну на середину течії. Потім підпалив — і тікай... Завтра я спробую кинути туди тріску й прослідкувати за годинником. А ти лаштує скришчку з міною. Тільки розрахуй розміри, щоб не потонула від ваги толового заряду. З обох боків від млина на шосе треба поставити дозори. Якщо зліва й справа чиркнуть запальничкою, значить усе гаразд — міну можна підпалювати... От тільки не знаю, як бути з черговим електриком...

— Яюсь треба виманити його хвилин на десять.

— Ну добре, подумаєм...

...Телефоністкам районної телефонної станції було суворо заборонено вночі відчиняти будь-кому двері. Під страхом суворої кари, аж до розстрілу.

Тому телефоністка, висохла маленька жінка з безбарвними косами, зачувши стукіт у вікно, аж присіла від страху. Книжка, яку вона читала знічів'я, впала на долівку, розгорнувшись віялом.

Коли постукали вдруге, телефоністка напнула на голову пухову хустку, що в неї була на плечах.

Клацнув клапан на комутаторі, й вона трохи отями лась. Боязко підвелася і ввіткнула штепсель у потрібний отвір.

— Алло?..

Дзвонили з поліції. Хтось, ледве повертаючи язиком, питає, котра година.

— Що вам — робити нічого?.. Десять хвилин на першу

Жінка сердито вирвала штепсель і знову здригнулася — стукали вже в двері.

«А чого мені боятися? — подумала вона. — Скрізь ґрати. Та й кому ти потрібна... стара... самотня...»

Вийшла в сіни, прислухалась.

— Хто там?..

— Ой тітко, подзвоніть на електростанцію Дмитрові Гопкалу, хай біжить додому. Дитина помирає від дифтерії...

— А хто ж ти така?..

— Ой, швидше, тітко, дзвоніть, бо Катя помре!..

— Слухай, дівчино!..

На вулиці затихали чийсь кроки.

Страх пройшов і водночас став сильніший. Її істоті більше нічого не загрозувало. Але десь була дівчинка Катя, що вмирала від страшної хвороби. Й жінці стало лячно за неї. Вона притьмом кинулась до приміщення.

— ...Гопкало слухає!..

Вартовий поліцай, що сидів коло дверей на ослоні, зацікавлено підвів голову. Худий і засмаглий Гопкало, розмовляючи по телефону, ставав ще більш довгобразий. Незважаючи на свою незavidну комплекцію, він був трохи вайлуватим. А це враз побілів і заметушився.

— Демиде, мерщій сюди!.. Я біжу додому... в мене нещастя... А ти сідай біля щита й слідкуй за цією стрілкою. Як перейде за рису... ось... поверни ручку реостата. Та не бійся, не вдарить...

І він побіг.

Поліцай заціпнув за ним двері, поставив гвинтівку в куток, сів на стілець і, як школяр, якому дорослі доручили відповідальну роботу, весь напружився і не зводив очей з сніжно-білого циферблата. Стрілка плавно погойдувалась. Поліцаєві закортіло перевірити свою владу над нею. Він обережно потяг ручку до себе, стрілка хитнулася вліво, й лампочка над щитом помітно зблякла.

«Ага,— подумав він,— не святі горщики ліплять...» — І вже більш упевнено повернув стрілку до попередньої поділки.

Так він сидів, упиваючись владою над синіми вольтами та амперами, що іскристо скалили зуби в машині і з смертельним розгоном мчали кудись у ніч.

На якусь мить він навіть позаздрив Гопкалові.

Проте згадавши, як його, поліцай, бояться люди, прийшов до висновку, що його влада куди більша, й заспокоївся. Він дивився на вольтметр так пильно, що йому зарябіло в очах. Але встиг помітити, як стрілка різко хитнулася

вліво. Та світло не пригасло, а спалахнуло якимось невиданим жовтим цвітом. Дотягнутися до ручки він не встиг. І стрілку, й дивний спалах він бачив востаннє. Бо вже разом із стільцем, із підлогою, з машинами, зі своєю примарною владою над людьми, зі своїми тридцятьма п'ятьма роками, що розклалися на місяці, дні, хвилини й секунди, летів у темну безвість...

35. КАМЕРТОН, КОЛЯДКИ Й «ПСИХОЛЬОГІЯ»

ПАНА ІВАНА

Пана Йвана Рутена, що заступив Гороха на посаді начальника поліції, прозвали Камертоном.

Зазнавши невдачі з молоддю, пан Іван надалі вирішив насаджувати національний дух серед своїх підлеглих.

Відтепер завжди бачили його високу ставну постать із наганом при поясі й камертоном у правиці. Він тримав його ніжно, як квітку, котру мав подарувати дівчині. Бувало, що тим камертоном він видобував потрібну ноту і з голів поліцаїв, яких навчав службової ретельності й вірності національному духові.

Частенько забродили до нього парубки в драпових кашкетах з навушниками, він з ними про щось шепотівся. Потім парубки зникали, а пан Іван ще ретельніше згуртовував сили нації.

Щотижня пани поліціанти в обов'язковому порядку йшли співати в хорову капелу. І вже бачив пан Іван перед собою не мордатих п'яних поліцаїв, а славних січовиків, що в самозабутті, заплющивши очі, дико горлали пісень.

Ось де вона, сила, на яку може спертися нація в боротьбі з наїзниками!.. Ось де вони, лицарі України, а він, пан Іван, славетний їхній провідник!..

Досягнення капели були такі незаперечні, що пан Іван вирішив дати концерт.

Для першого ряду співаків десь реквізували з десятка вишиваних сорочок, а задні стояли в чорних мундирах — підпора нації.

Для панів гітлерівців, що сиділи спереду, хор виконав німецькою мовою «Гімн Горста Весселя», а потім уже пішли українські пісні, колядки та щедрівки.

Пані Елла Пастушенко сиділа поміж крайсляндвіртом і шефом жандармського поста. Вона пошепки переказувала їм тексти пісень.

Нірману особливо сподобались колядки.

Пане господарю...—

благали поліцаї, і пан крайсландвірт задоволено кивав головою: гут, гут!..

А коли пикаті колядники попросили в нього

...грудочку кашки,
кільце ковбаски...

то пан Нірман звелів Елладі Олександрівні після вистави розпорядитись від його імені, щоб тим, як він образно висловився, кнурам видали зверх карток по півлітра горілки й по двісті п'ятдесят грамів ковбаси. Включаючи й начальника...

Проте ні наїзди зв'язкових з проводу, ні культурницькі заходи не відволікали пана Йвана од виконання службових обов'язків.

Він розумів, яка важлива для нації його робота, й віддався їй усією душею. Пан Іван не схвалював методів свого попередника, хоч і не виказував до нього особливої антипатії. Горохові здавалося, що навіть історію з «Інтернаціоналом» шеф уже забув. Вдячний Вітько грубо лестив йому, називаючи «паном командантом». Але допитів Горохові вже не доручали.

— У пана занадто запальна вдача,— казав начальник,— а в нашій справі найважливіше — психологія і досягнення технічного поступу... Пан часто пускає в хід кулаки, а то не є добре. Адже навіть у комуністичного лайдака тіло створене по образу й подоби Божій, і спотворювати його гріх. Лайдак повинен предстати перед творцем у такому вигляді, як той лихої години творив його...

Знайомство з «психологією» пана команданта переконало Гороха, що його кулаки не такі вже й всесильні.

Звичайнісіньке магнето від трактора з приладнаною до нього корбочкою і двома провідниками, з яких один прикріплюється до вуха, а другий до статевих органів підслідного, робило чудеса: допитуваний бився й кричав так, що навіть Горох, який мав міцні нерви й тверду руку, вельми дивувався.

Правда, за деякий час це досягнення технічного поступу довелося облишити, бо чергові поліцаї відмовлялися прибирати виверження шлунків та кишечників допитуваних.

Тоді пан Іван вдався до чистої «психології».

— Господарем життя, панове, є страх смерті. То є Богом встановлене чуття, і нам лише залишається використати його в своїх юридичних акціях. Ви занурюєте голову тувариша в чан із водою і чекаєте, поки він поверушить пальцями — на знак своєї згоди казати правду й тільки правду. Дві-три купелі, й тувариш, перепрошую, «розколюється».

Одного партизана, що попав їм до рук, втопили під час першого ж експерименту.

Пан Іван аж засмутився.

— Видить Бог,— перехрестився він по-католицькому,— що я не хотів заподіяти йому смерть у такий спосіб. Тільки через свою більшовицьку затятість він не хутив пуверушити пальцями!..

Майже щодня пан командант цікавився, як ідуть справи щодо викриття підпільної комсомольської організації.

А що певного міг сказати йому Горох?..

Хіба тільки те, що запідозрює зарічанського парубка Пастушенка Андрія... Але патрон від нагана — це ще не організація...

Про свої підозри відносно Марини Вітько не хотів і натякати. Занадто гарне це дівчисько, щоб отак, ні сіло ні впало, віддати її до рук пана Івана з його страшною «психологією». Візьме чорт і пана команданта,— все одно не догодить німцям, а така панночка...

То байдуже, що вона приндиться. Усі вони комсомолки... поки не повиходять заміж...

От тільки треба усунути того її кавалера. А черга його, мабуть, скоро надійде... Але дівчина не повинна запідозрити в цьому Віталія, бо зненавидить на все життя.

Правда, поведінка Маринчина починала турбувати Гороха. Взяти хоча б її відхід од батьків. Чого вона з ними не поділила?.. І знову-таки — не стало батька — перейшла назад додому. Одразу всім впадає у вічі... А з батьком її якось непевно. Куди подівся?.. Як у воду впав... А може?.. Згадати б його розмови, то не дуже він прихильний до нової влади... Диво дивне...

Отже, ключ до Маринчиної поведінки — в батькові.

Й ще одна дивина: ні Марина, ні її мати ще й досі не заявили про зникнення батька...

Горохові стало страшно. Якщо його підозри справдяться, він назавжди втратить надію породичатися з Корзунами...

Він намагався не думати про це, але знову повертався до тих самих здогадів. Бо розумів, що життя сильніше за нього...

Коли Горох просив дівчину зв'язати його з комсомольським підпіллям, то тут була не лише підступність провокатора, а й непевна надія вибратися з прірви. Бо хоч справи в німців ішли поки що непогано, інстинкт розвідника підказував йому, що війну вони вже не виграють. І тоді... Батько його ховався чотирнадцять років, і все одно його знайшли...

Якби більшовики могли простити йому акції в таборі для військовополонених, справу парашутистів і арешти, він холоднокрівно різав би гітлерівців, до яких уже мав важке й лоте серце.

Він добре зрозумів, що німці не мають його навіть за яничара. Бо ті не лише різали гяурів, а й скидали султанів.

І от що дивно: на фронті, коли Вітько служив бійцем розвідбатальйону і, відправляючись на пошуки, підкрадався до німецьких вартових на два кроки й твердою рукою наносив удар у спину, тоді він не відчував до своїх жертв навіть глухої неприязні. А зараз, коли тіло його й руки вбивці належали гітлерівцям, він ненавидів їх так, що аж задихався. Іноді відчував себе велетенською мавпою, якій вони вклали до рук дубець. Кого бити?.. Мабуть, того, хто ближче...

Але вони не були дурними. Вони непомітно облуптали його ланцюгом злочинів.

За ним — Горох це відчував — уже пильно стежать...

І коли дресирувальники зрозуміли, що мавпа може кинути дубця, вони вдалися до батога.

Начальник поліції викликав Гороха до кабінету й, не відповівши на привітання, виголосив цілу промову.

— Пан гауптштурмфюрер вельми занепокоєний, що провід комсомольської організації ще й досі не викрито. Пан шеф гестапо вважає, що пан Віталій — дворушник. Пан гауптштурмфюрер знову нагадує вам, на яких умовах вам було дароване життя. Якщо за три дні пан Віталій не заарештує провід організації, його, як колишнього військовополоненого, відправлять до табору, де, можливо, полонені довідаються про його працю в поліції. Може бути й так, що зловмисники підкинуть пана партизанам. Гадаю, в обох випадках пан шкодуватиме, що його не розстріляли за наказом пана гауптштурмфюрера...

Вітько, що на фронті приволік був аж вісім «язиків», цього разу зблід. Йому кортіло вчепитися в горло мерзенному панкові, але він тільки важко зітхнув.

— Слухаю пана команданта!..

Нудьга... Бреде душа над прірвою...

— Панові потрібна поміч?..

— Ні, я сам...

Увечері того дня, горблячись від гострої нудьги, Вітько побрів у Заріччя. Чого — він і сам до ладу не знав.

У Маринчиної матері, що відчинила двері, трусилися руки.

— Чого, цьоцю, боєтесь?.. Не вовк же я...

— Хтозна, всякі думки...

— Мариня вдома?

— Нездоровиться їй...

— А я ж її на танці не поведу... Де вона?

— В кімнаті.

Вітько ступив до дверей.

Тітка Ївина заступила йому дорогу.

— Ви не хвилюйте її... прошу... Вона ж нікому нічо'?..

Горох схилив голову.

— А хто там що має до неї... Побалакати хочу.

Маринка й справді лежала хвора. На стільці коло ліжка стояла склянка з рожевим полосканням.

Вітько безцеремонно підсунув свого стільця поближче.

— Здоров!.. Горло?..

Чорні Маринчині кучері хвилями обтікали її зблідле лице. Горох одним поглядом охопив постать дівчини, що м'яко вирисовувалась під ковдрою. На мить він уявив собі її тіло, розпростерте на брудній цементній підлозі, і йому аж мороз пішов поза шкірою. «Ні!..» — щось закричало в ньому. Й він зрозумів, що вона важить для нього.

— Нічого про батька? — спитав і засовався.

Дівчина мовчки похитала головою.

— А ви щось чули?

Він потис плечима.

— Ми ще ним не займалися. Є поважніші справи... Проте я здогадуюсь, де він.

— Ой?..— ворухнулась вона.

— Десь, видно, в лісовім монастирі замолює гріхи,— сказав він із веселою злістю.

— Ну!.. Ви!.. Це треба довести!..— кинула крізь зуби дівчина.— Ви такі добрі, що й не шукали тата!.. Коли служив вам вірою й правдою, тоді тільки й бачили!..

Горох махнув рукою.

— Ти краще за мене знаєш, де твій тато.

— Ви що — прийшли допитувати мене?

— Ой дівчино!.. Якби я хотів тебе загубити!.. Давай полічимо на пальцях: «Інтернаціонал» — один, ваш підпільний госпіталь — два, кавалери твої, що носять у кишенях патрони... а може, й нагани?.. — три... Цього, ти гадаєш, замало?.. Ще полічити?.. Та я не такий... Може, в мене інший інтерес... Може, в мене душа болить за вас, таких рогатиків... Може, мені й своєї молодості жаль... Ти думаєш, я молюсь на німців?.. На фронті я їх з десятків зарівав...

— Та ви не менш і своїх загубили!..

— А мабуть, що так. Але що було робити?..

— Ви, мабуть, сподіваєтесь, що я стану вам спільницею?..

— Не будь хоч ворогом.

— Убивці й зрадника?..

— А якщо цей убивця та зрадник врятував би тобі життя?..

— Цебто?..

— А хоча б за все перелічене?..

— Це, кажу, треба довести. Але й тоді в мене було б бажання плонувати в обличчя зрадників.

Він мовчки гриз нігті.

Марина одвернула голову.

— Ідіть. Мені важко з вами розмовляти.

— Важко!.. — гмикнув він.

— Я ненавиджу вас.

— Це так тобі здається... поки ти водишся з ними... Одійди од них, прошу тебе — задля твого ж щастя, задля життя самого... Ти гадаєш, як прийдуть Совети, то простять тобі — за твого батька, за те, що ти — військфельдшер та попала сюди?.. Бач, я про тебе все знаю!.. Не простять вони тобі, ні!.. Штрафна рота, а то й трибунал... А мені буде дуже важко, як тебе з твоїми рогатиками німці потягнуть на шибеницю... Не жіноча справа встрявати в бійку.

— Про мене мови не може бути. Навіть якби я і була бійцем і судилося мені загинути... ну що ж, люди хоч добрим словом згадають. А на таких, як ви, плюватимуть навіть діти.

— Слухай, кажу тобі востаннє: мені зараз дуже важко... Так справи склалися, що вже далі нікуди...

— У вас же дядечко такий впливовий!.. — перебила його дівчина насмішкувато.

— Дядечко!.. Тому дядечкові й самому щодня пику б'ють... Та не про це я... Не пожалієш сама себе, кажу, то я вже тебе не пожалію!.. Я ще як робив начальником,

назбирав усяких бланків — і паспортів радянських, і німецьких робітних карток. І з печатками, зо всім, тільки призвище вписати, от...

— Облиште!

— А я б тебе любив, як, може, й мати не любить... Не дозволив би нікому кривдити й сам не вдарив би нізачо...

— Мерці нікого не люблять. Ви ще відтоді мрець, як убили десантників. На їхні могили люди носитимуть квіти, а вам пожаліють навіть осикового кілка.

— Ну, я ще живий!.. Доки в нагані патрони — живий!

— Негайно йдіть звідси. Я вас ненавижду. Як гадину ненавижду. Й сама вбила б, якби могла. Кулею. Ножем. Отрутою. А тепер ідіть і доносьте своїм хазаям. Тільки облиште мене.

До кімнати тихо, як привид, увійшла тітка Ївгіна. Мариня лежала, одвернувшись до стіни, — напружена, мов чекала смертельного вдару в спину.

— Вона хвора, — суворо сказала Горохові мати.

— Дурна вона, а не хвора!.. Але добре, я йду, — стрепенувся Вітько. — Мое шанування різним лісовим рогатикам та шмаркачам, що граються в патрони!.. — й, хряпнувши дверима, вийшов.

Мариня рвучко перевернулася на спину.

— Мамо, люба, нам із Андрієм треба тікати. Горох задумав чорне діло.

— Доню, ти хвора. Та й на кого ж ти покинеш мене? Нічо' він тобі не зробить.

— Мамо, ви добре подумали, перш ніж сказати?.. Вам також треба зникнути з села. І якомога швидше. Доручіть хазяйство вірним людям і тікайте до дядька Петра. Вони приймуть вас.

— Що ти?! — сплеснула руками Корзуниха. — Сказати тільки!.. Покину хату, хазяйство, та й що ж тоді батько скаже? Ні вже, нікуди я не піду! Все одно, де гинути...

Мариня сіла на краю постелі й похашцем одягалася.

— Шукайте білизну, мамо. Та наготуйте харчів. Треба одразу ж попередити тітку Ксеню — хай виряджає Андрюшку. Ви глядіть, не залишайтеся. Тато дуже гніватиметься. А я не знаю, не знаю, що татові скажу, якщо ви потрапите до рук ворогам!..

— Хоч що кажи — не піду нікуди! Не може хата залишатися сиротою. Коли прийдете з батьком — матимете свій дім. Адже як почалася війна, я теж берегла для вас притулок... І не сталося ж зі мною нічого...

...А Горох тим часом, тримаючи руку на кобурі нагана, йшов додому. Лють піднімалась до самого серця, як вода в повінь. Хотілося кричати, стріляти в кошлаті тіні, що тудилися до придорожніх кушів.

«Дурепа!..— скрипів у ньому голос.— Плюєш?.. Ну що ж, тепер я тобі не заступник... І пальцем не кивну, як будеш гинути... Не мені — так нікому!..»

Перш ніж зійти на місток через рудку, постояв, прислухався. Розстібнув кобуру, витяг нагана. Тихо. Він не боявся, але як тільки вийшов од Корзунів, одразу стисла серце тривога. Інстинктом Горох відчував, що сьогодні на нього чигає якась небезпека.

Тяжезним сіро-синім бескидям купчилися у небі хмари. Голий пузатенький місяць із розгону перелітав сині провалля. Чи то в повітрі було так душно, чи йшов надто швидко, бо за деякий час відчув, як тіло вкрилось липким випаром.

Ні, це, мабуть, через ту чортову дівку. Не знав він був тривоги навіть тоді, як на фронті йшов у розвідку, як переповзав до ворога під лютим блиском ракет, як брав парашутистів. Він же не панночка. До чорта ці дитячі страхи!..

Й він майже весело ступив на лункий настил великого мосту й на переполоханий окрик поліцає загоготав лунко: — Го-го-го!.. Не пізнаєш, рогатику?!

Схилившись на поруччя, побазікав із поліцаєм, поплював у темну воду під мостом і пішов собі далі зовні спокійний.

«Треба щось робити,— думав він.— Наближається розв'язка... Ось-ось Крюгер візьметься по-справжньому, а тоді — капут... Чи, може, відкупитися тими рогатиками?.. А хіба на цьому закінчиться?.. Цього разу й у помічниках не залишать. Пошлють кудись до партизанів вивідачем... Ой ні, туди не піду!.. Треба змиватися...»

Він аж повеселішав, як дійшов цієї думки. Вирішив зайти на електростанцію, перевірити, чи не спить вартовий.

На тихому плесі каналу маслянисто заблищали відбиті вогні млина. Вже давно не дотримувались правил світломаскування — радянські літаки не залітали сюди — так далеко одійшов фронт. Вже було видно окремі великі зірки. Вони перепливали канал назустріч йому. А це що?.. Одна зірка швидко попливла за водою. Дивина... ой, та це на воді якийсь темний предмет, а на нім — вогник... У Гороха здибилось на голові волосся. Він зупинився і аж тепер злякався. Голову ніби обсіпало снігом. Він розстібнув комір мундира. А потім зіщулився, вихопив наган і побіг.

Онде між вербами над каналом мелькнули тіні. Стій, розтак, перетуди!.. Горох вистрелив не цілячись. У відповідь теж пролунав постріл, і над головою в нього проспівала куля. Гахнув постріл із гвинтівки від мосту.

І як завжди, од відчуття небезпеки мозок у Гороха запрацював, як телеграф, — швидко й чітко: «Диверсанти. Шмаркачі. Рогатики. Гнатися. Поранити. Викаже. Німці хоч дихнути дадуть».

Краще було б кинутись навперейми, перебрести канал. Але на воді вони одразу помітять його і вб'ють майже впритул. Треба перебігти місток і прикриватися вербами. Він зіскочив із щосе в кювет. Ось зараз місток...

Але тут майже перед його очима розірвалося небо, й усе світло, що там таїлось, лютим звіром стрибнуло йому в вічі.

Вибухова хвиля кинула його на землю. А за хвилину, коли Горох отямився, перша думка його була про бланки документів на споді шухляди в його столі.

36. «НІ МЕНІ, НІ ТОБІ...»

Коли Горох вбіг до свого кабінету й почав гарячково ритися в шухлядах, він зовсім не думав, що все обернеться так зле.

В двері постукали. Не піднімаючи голови, Горох не-терпляче гукнув:

— Ну? Р-рогатики!..

На дверях став черговий поліцай.

— Пан шехв сказали, щоб ви прийшли до нього.

— Скажи — прийду.

— Зараз — сказали.

Поліцай поступився, пропускаючи його, але Вітькові й на думку не спало, що задкував поліцай до виходу з приміщення, прикриваючи собою двері.

Начальник поліції стояв за столом і розмовляв з кимось по телефону. Трубка жебоніла щось владно й зло, й Рутен не наважувався перепинити її бодай одним словом. Обличчя його помітно зблідло, а розгубленість і ще злість, навіяна, мабуть, йому по телефону, робили його риси якимись неживими, отруйними. Нарешті він вдихнув повітря і заговорив сам, і це ще більше вразило Гороха, бо звертався Рутен до свого співрозмовника по-німецькому. Й Вітько одразу зрозумів, що мова йде про сьогоднішню диверсію

партизанів, а та обставина, що начальник уникав його погляду, давала підставу гадати, що говориться і про нього, Гороха. І він зрозумів, чого його так стискала й смоктала тривога.

Пана Івана, очевидно, перебили, бо він урвав свою мову на півслові. Знову кулеметними чергами сипалась чиясь гаркава річ. Начальник поліції виструнчився і дивився кудись у куток, уникаючи Вітьчиного пригнічено-очікувального погляду.

— Яволь! — віддано й шанобливо схилив голову пан Іван, закінчуючи розмову.

Він сів, розправив пальцями тоненькі вусики, пригладив чуприну.

«Наляканий качур трясє хвостом», — подумав Вітько.

Все ще не піднімаючи на Гороха очей, пан Іван натиснув кнопку.

— Прошу пана сідати, — вказав він на стілець біля стіни.

Горох зітхнув, потупцював на одному місці й важко плюхнувся на сидіння.

До кабінету вбіг той самий поліцай і клацнув закаблуками.

— Побудьте тут.

— Що це має значити, пане шехв? — заворушився Вітько.

«Бланки!!!» — подумав він.

— Це має значити, пане Горох, що ви будете відповідати за сьогоднішню диверсію комуністичних злочинців і за свою участь у ній!

Горох глянув на нього спідлоба важким завороженим поглядом.

— Вам, пане Іван, сеча в голову вдарила! — сказав він хрипко. — Поки ви тут сиділи й вигадували різне, я стріляв у тих диверсантів!..

Пан Іван схопив камертон, вдарив ним по столі й вереснув:

— Великонімеччина воліє бачити мертвих героїв, а не живих боягузів!.. Так, пане!..

— То чого ж ти тоді живий?.. — процідив Горох. — Засів теплу посаду, то гадаєш, що проживеш за чужими спинами?..

Світло-карі очі пана Івана кололи Вітька, як списи.

— То є нечуване нахабство!.. Для проводу, прошу затямити це, виявляти вояцький героїзм не обов'язково в перших лавах!

— Я теж був у «проводі». Й ти мені не забивай баки, а кажи, чого від мене хочеш!..

— А ось зараз пан довідається. Дізнається про все після того, як вкажете на злочинців, за якими стежили й котрим своєю злочинною бездіяльністю допомогли вчинити акцію. Хто вони — я питаю в пана востаннє!

Горохові стало жарко й зовні, і зсередини. Навіть у очі війнуло жаром.

«За горлянку хапає, проклятий Камертон!..»

Од ненависті Вітько аж кров'ю налився. Цей панич ладен вигубити всіх на світі, аби тільки німці пощадили його. Вітько був готовий кров'ю харкнути в ненависне нудотно-вродливе обличчя із золотими очима, метушливими, як оси. «Не Україна тобі в думці, а крові хочеться, упирю!..» Зараз Горох почувався мало не партизаном... Але до тих йому теж дороги немає... Прикутий ланцюгом злочинів до німецького воза, він мусить бігти за ним, поки здохне. Бігти, бігти... може, й дадуть коли спочити...

Й він заговорив тихо, шелестливим шепотом:

— Пан комендант, мабуть, знає, що зарічанський староста зник. У мене є певні відомості, що перекинувся він до партизанів...

Горох вичавив це з себе, аби щось сказати. Послабити ланцюг... Адже Корзун справді втік, і вже ніхто його не знайде...

Й одразу зрозумів: це тільки перший камінь, що покотився з гори. Зрада — як гірський обвал... Тепер вони візьмуть не лише дружину Корзуна, а й... Проклятий упір!.. Але вона не хоче бачити його. Ненавидить... Каже, що вбила б... Ну що ж... Я не хотів твоєї смерті... Сама полізла в зашморг... Сама. Чи я тебе підсадив?.. Стоїш на ослоні, петля на твоїй шиї — остання осторога, останнє прохання, останнє освідчення. «Будеш моєю?..» — «Ні». Ну що ж, не мені, то й не тому рогатику. Він візьме тебе мертво...

І Горох, люто зціпивши зуби, вибив ослона з-під її ніг:

— Дочка його теж водиться з тими рогатиками... Вона ото й «Інтернаціонал» співала. Це я точно встановив... «Ні мені, ні тобі!..»

— А ще?..

«А це вже ти дізнайся сам!..— забунтував Вітько.— Можна ще сказати й про її бахура... Теж великої втрати не буде. Але цей вимагатиме ще й ще... А хіба ж ти кого знаєш?.. Мабуть, не ослабне ланцюг. Бо панові бандерівцю мало кількох... Йому треба всю Україну втопити в крові!..»

Де ж, під більшовиками жила... Підведемо ризику. Від того, що накладе головою той парубчак, втратить свою гостроту помста. Живи й мучся, згадуй її живу, вроду її, поцілунки... Й, гадаючи, що вбив її Рутен, який навіть прізвища людського не має, всади йому кулю в груди!..»

— Й більш я нічого не знаю,— похмуро сказав він.

— За наказом пана гауптштурмфюрера ви заарештовані. Покладіть зброю.— Просто в груди Горохові дивився ТТ пана Івана. Він кивнув до поліцая, і той теж потягся до кобури.

— А-а, зброю,— плямкнув губами Горох і осміхнувся придуркувато й майже весело.— Жаль нагана, але що ж... Як так, то він мені більше не потрібен...— Він спокійно розстібнув кобуру й витяг револьвер. «Дурень, навіть заарештувати не вміє... Ну що ж, у зрадників кінець один...» — подумав Горох.— Бери своє, рогатику, наволоч! — раптом гукнув він і, майже не цілячись, натиснув спуск. Другу кулю всадив у поліцая, що навалився на нього. А потім хлипнув, заплющив очі й вистрелив собі в скроню. Куля обірвала останню думку: «Ні мені...»

Й Горохову історію дописали черви.

37. JURISDICTIO¹ ОЛЕКСИ КОПИТЕНКА

Село наполохано принишло. Навіть дими причаїлись у бовдурах, і західний вітер бавився їхніми сивими чубами, що вибивалися з-під солом'яних капелюхів. Супився мокрий ранок, нахмуривши брови стріх.

Село чекало чогось страшного.

Німці жартувати не люблять... Не помилують нікого. А тут же такої чудасії!.. І листівки. Й поліцію спалили. Й дітей ніхто не дає в ясир. І з електростанцією чиста тобі біда. Й ліс ніхто не йде різати. Й навіть староста, кажуть, утік до партизанів. Бо чого ж би тоді забрали Ївгину?.. А дочка втекла...

Визирав обиватель із-за хліва — чи не палитимуть хат комуністам та активістам... Нашої, Якилино, не зачеплять, проте кожухи, подушки та гобрази винеси год гріха...

Ходила пісна Сахниха до титаря, вклонялась батюшці — винести корогви, пройти селом, бог змилується над праведними й покарає грішників... І вона оббігала село й власно-

¹ Тут у значенні судочинство.

ручно позначила господи праведних крейдяними хрестами на воротях. І було тих знаків десятків зо два — навіть більше, ніж вимагав бог від Авраама, коли той торгувався з ним за спасіння Содому. Возликують праведні — се граде господь!..

Господь запізнився.

Замість нього на немащених колісницях прибули архангели-поліцаї, а за півгодини по тому в'їхав на коні пузатенький угорський офіцер. За ним, розбризкуючи багнюку, промарширувало зо дві сотні чорнявих, дикуватих на вигляд і злих солдатів у жовто-зелених мішкуватих мундирах. І тільки-но капітан пропустив їх повз себе й зупинив верескливою командою, як до нього попрямувала просто-волоса депутація.

Попереду Сахно з несамовито-добрими очима угодника і з ним обиватель із хлібом-сіллю на вишиванім рушнику. За ними — Сахниха в усьому чорному й ще кілька дядьків та тіток із «пострадавших».

Офіцер скося глянув на депутацію і щось гукнув до солдатів. Із строю вибіг один, притримав коня, і офіцер, лігши животом на луку, вивалився із сідла.

Цього дня жінки не колінчили на буряках, і тому чималий натовп цікавих тулився до тинів.

— Пане,— уклонився Свирид Хведорович,— зарічанська громада ласкаво запрошує вас до села...

Солдат виявився ще й перекладачем. Виструнчившись, він переказав Сахнові слова.

Капітан блиснув очима на перекладача, перевів погляд на лисину місцевого Миколая-угодника, на величезні босі ноги аборигена, на задерті догори великі пальці з крем'яними нігтями й зареготав. Потім заговорив насмішкувато й зло.

— Пан капітан сказав, що він сам себе запросив до вашого села, щоб зробити приемність шановній громаді й киями вигнати її на поруб лісу! — переказав перекладач.

— Ми владі покоряємось,— подав голос обиватель,— таж партизани... Готженіть їх, пани, то ви вже будете наші, а ми будемо ваші...

— Пан капітан сказав, що відганяти партизанів будете ви самі — дрючками, вилами, чим хочете. В завдання підрозділу входить лише охорона вашого тилу... щоб ви не повтікали...

— Та як же це?! — заволав обиватель.

Вислухавши перекладача, капітан налився кров'ю і заячав щось по-своєму високим, що перейшов у фальцет, голосом. Він замахав кулаком перед обличчям обивателя, а той все стояв і лупав сірими, віддано-дурними очима. — Пане, пане... — поривався сказати щось і Сахно.

Офіцер затував ногами, але депутація не йшла. Тоді кулаком знизу вгору угорець ударив хлібоносія під ложечку. Той гикнув і випустив хліб.

Миколай-угодник перший кинувся тікати. За ним порснула й депутація.

Майдан спустів. Село ховалося. Власне, вже й ховатись нікому було: всі чоловіки схоронилися ще з учорашнього дня, коли хтось приніс у село звістку про угорців. Посеред дня люди читали листівку біля самої управи. Знову підписався Степан Ошурков, комсомольський проводир. Іншим часом, може, й залишилась би поза увагою ця афішка, та вже перевірили зарічани: той Степан Ошурков ніколи не бреше. Попереджував він і про ясир германський, і про корівок, і яка тільки новина, то вже йому вір...

І подалися чоловіки та парубки в яри та байраки, на чужі села, — хто куди міг. Навіть Євген Вікторович, захопивши свої блискучі інструменти з лікарні, зник невідомо куди. Залишилися в селі лише начальство, дурні та праведники.

Залишився, правда, й Олекса Копитенко — на подив першим, на радість другим і на цілковите збентеження третіх. Але сам Олекса не вважав себе за жодного з них. Просто цікаво було поглянути, як німецька влада пошиється в дурні.

Він дуже любив небезпечні пригоди. А тут, здається, передбачається щось дуже цікаве.

Того дня він був збуджено-веселий і незвично ласкавий удома. Як тільки попрощалася його боса команда, перебівлював з ними й навіть обіцяв колись принагідно купити цукерків. Восьмирічного жартома цупив за чуба — молодець, викапаний батько, справжнісінький партизан! А пам'ятаєш, Володько, як ми з тобою громили німецьку владу?.. Й підморгував, а Володька мовчки посміхався спідлоба — в них із батьком була своя доросла таємниця... Навіть мати не знала толком про ту пригоду під містком, коли вони вдвох із батьком нагнали страху на Остапа Блощицю...

Може, все склалося б інакше, якби Олекса не поснідав так добре.

Ольга наварила картоплі, плачучи, обібрала цибулі, налила в полумисок свіжої олії. Й усі посідали за стіл, посеред якого здіймалася пара від гарячої картоплі. Олекса дістав з мисника пляшку й дві склянки. Налив собі повну, дружині половину. І перший націлив денце в стелю.

— Пий і ти, Ольцю,— легенько штовхнув він її в бік.— Не люблю, як ото нюхають та кривляться. Люблю веселих!..

Втягуючи в себе повітря і остуджуючи сипку картоплю, Олекса гомонів до Ольги.

— Налетіли, паразити, виганяти народ на лісосіку... Піду подивлюся... Ну, я там їм напрацюю, падлам!.. От якби їм партизани с... набили — поставив би могорича...

— Ти, Лесику, те... не заводься... Їхне зверху...

— Чие було зверху, а чие знизу, скаже породілля... Здається, червоні накладуть їм у хвіст і в гриву... А я що?.. Ні сюди ні туди, підкуркульник.

На дворі брехнув пес, і незабаром у сінях затупали. В хату боком вліз поліцай, а за ним угорець з недобрими очима, чорний, як циган.

Олекса хуленько потягся до пляшки, перелив залишок самогону в шклянку і випив. Тоді вже повернувся до прибулих.

— Це ви пани наші, а ми ваші? — прискалив він око.— І дав би чарку, так уже немає... А яка ж це сьогодні кампанія?.. Знов кожухи?.. Нагнали вам холоду?.. Від Харкова в підштаниках тікали...

— Ти чо' язика розпустив?.. Чо' розсівся? — визвірився поліцай.— Зараз же бери сокиру й гайда до лісу! Й щоб о дев'ятій був на місці, бо пан комендант на околиці перевіряє явку.

— А ось зараз закушу свинячою задницею і, може, й вийду,— сказав Олекса і вкинув у рот картоплину.

— Гляди!..— покрутив головою поліцай.— З комендантом пожартуєш!..

— А це вже правда. Люблю пожартувати... полоскотати. Оце б і тебе залоскотав...

Поліцай від подиву одвалив щелепу й так стояв із роззявленим ротом. Це вперше з ним розмовляли так. Щоб якось приховати замішання, витяг із кишені капшука з самосадам і почав крутити цигарку.

— Надвір іди! — визвірився Олекса.— Може, я штунда, а тут всяке буде смердіти!..

— Лесику, те...— подала голос Ольга.

— Авжеж, хай іде,— смакував Олекса.— Хай не смердить у християнській хаті!..

— Ну!..— тільки й сказав поліцай. Довге коняче обличчя його ще більш видовжилось. Розгублено потупавши поруділими чобітьми, він торкнув за лікоть угорця, що з пильністю глухонімого оглядав хату й людей у ній.

— Ходімо, пане, гевег... А ти!..— помахав він кулаком Олексі.

— Тим самим кінцем по тому самому місцю!..— підморгнув Олекса.

Як зачинилися двері за непрошеними гостями, він довго реготав.

— Та й дурний же він!.. Так і не второпав, що саме смердить...

Потім неспіхом закурив, загорнув у хустку окрасць хліба й цибулину, взяв ще тютюн та газету й поскладав усе це в кишені своїх знаменитих штанів, у яких ходив на тік,— влазило туди кілограмів із чотири на Олексин трудодень і вдвічі більше на трудоніч,— засунув за пояс сокиру й цибакою своєю ходою пішов із хати.

На вулиці трохи постояв, спостерігаючи з чудною посмішкою, як угорці з поліцаями нишпорять у дворах, шукаючи хазяїв, похитав головою і засміявся: «Мужик коли він мужик, так він таки мужик!..» — і неспіхом пішов вулицею до лісу.

Товар розмісив дорогу, й вона простяглася сіро-брунатою багнистою смугою в сірому ряботинні залитих дощем слідів.

Де-не-де в канавах попід тинами вже витикалися сіро-рожеві лахматі язички лопухів. Скопували на схилах землю білі й зелені голочки типчаку. Одцвітали вишники. Широко розплющені, наповнені слізьми очі суцвіть бризкали золотим промінням настовбурчених тичинок. Ох, як же пахло весною!.. Якби ще сонце — умлів би од того запашного білого диму!..

Ніколи ще Олекса не почувався таким дужим і розчуленим. Сорок шостий йому, а кров, звирена горілкою, зробила його таким молодим, що першу-ліпшу дівку зацілував би, замилував би до знемоги!.. Чортіві шию скрутив би, не те що якомусь глистявому угорцю!.. І якої такої матері їм треба од нього?.. Воюєте собі з Москвою — і воюйте. А при чому ж тут я, скажіть мені на милість?.. Боїтесь партизанських засідок?.. То йдіть собі самі різати ліс... Ні, їм треба нашкодити чужими руками!.. Йди їх, падлів, рятуй від куль,

а в самого город ще й досі не зораний!.. Та й доки ж це воно буде, туди їх перетуди?! Ні, неодмінно прийдуть наші вимітати з України цю гидоту!..

Настрій його потроху псувався. Зараз він навіть хмуру днину пов'язував із німцями. Прийшли, набрід проклятий, людям дихнути не дають!.. Піде він таки в партизани, піде... Навколішки богатиме, нужники піде чистити, аби тільки взяли до свого гурту... Товариші, не проганяйте, нема мені місця на землі, доки тут Гітлер князює... Посилайте мене в смертельний бій, до чорта на роги, аби змити мені з себе прокляте тавро дезертира!.. Не будьте вже такими чистенькими, що аж нудить. Копитенко винить-ся перед вами, перед землею рідною. Не дайте ж йому, мов тій косі в поганого господаря, іржавіти на груші!.. Вибивайте з нього дур — нагаями, дрючками — чим хочете, але залишіть місце серед людей — не чистеньких, ні,— плювати йому на всіх праведних,— дайте йому зброю бити ворога!..

Олекса не знав — чи то хміль його так розібрав, чи й справді щось сколихнуло душу.

Вже не розчулення, не радість існування, а гнівна сила наливала чавуном його кулаки.

Він ще не бив по-справжньому ворога, не палив свою душу в боях. Він кинув був товаришів своїх наодинці зі смертю, навіть не глянувши їй у вічі. А нерозтрачена бойова сила лишилася. Вертай, козаче, тебе чекають бої!..

Олекса майже з ненавистю думав про тих небагатьох чоловіків, що йшли до лісу далеко попереду від нього, й про тих кількох, яких угорці знайшли на горищах і підганяли прикладами до управи.

«Даєте їм у зуби, падли собачі!.. Ідуть, як барани на різницю...»

Ні, це вже востаннє кориться він злій силі. Край!.. Обурений червоненькими афішками, які скидали фашисти на його дурну голову, де глумилися над серпом і молотом сороміцькою частівкою, битий і обдертий, він сьогодні запрягнув собі: край!.. Не туди, Олексо, ти йшов... Гадаєш, коли стяг із кількох німецьких холоуїв чоботи, то від цього фашистові кисло?.. Ні, ти в душу бий клятого, поки почне гикати й здохне!..

В такому стані він вийшов на царину.

Й може, того дня нічого не сталося б, якби під вербою не стояла Нірманова бричка.

Та й це ще не біда. Хай би собі й стояла. Нехай би й перекладач із мідними очима й роздвоєним підборіддям

сидів собі на козлах замість кучера,— його Олекса просто зневажав.

Але на бричці сидів сам пан Нірман і смоктав сигару.

Ну, нехай би собі кутався в чорний клейончатий плащ, мружився від пахучого диму й думав про що йому заманеться... Нехай би тишився озиминою, що посіяли для нього раби-вільновідпущеники... Нехай би дивився на таємничий ліс, куди йому так кортить і куди він нізащо не піде... Нехай би сидів собі так вічно, поки скам'яніє...

Але ні, він чекав на Олексу. Він уже пропустив повз себе один гурт. Ті пройшли своєчасно. А цього українського бауера, свиню паршиву, він теж повинен зробити слухняним і покірливим. Він навчить його поважати німецьку акуратність і дисципліну!.. Сказано було вийти з села не пізніше дев'ятої?.. Зараз шість хвилин на десяту. Шість гумових шлангів на спину нехлюя!..

— Рус, ком, ком!..

І Олекса, блідий у своїй спокійній, страшній люті, ступив до нього крок...

другий!..

третій!..

38. «РЯТУВАТИ НАЦІЮ!..»

В управі пан Іван Рутен слухав рапорт старшого поліцая про закінчення обшуку в селі. Ліва рука начальника висіла на чорнім перев'язі. Горохова куля пройшла крізь м'язи передпліччя, не зачепивши кістки. Проте обличчя пана Івана було бліде від втрати крові.

Й хоч почував він себе майже героєм, настроїй його був кепський. Крім тих кільканадцяти чоловіків, яких уже вирядили до лісу, пощастило розшукати на горищах та в хлівах ще чоловік із п'ять.

— О пшекленце плебейство!..— з гримасою відразу вигукнув він. коли поліцай закінчив доповідати.— Саботажники, пся кров!.. Тих, що знайшли, гнати до лісу бука ми!.. А там їм по дорозі ще й пан крайсяндвірт додасть... Ну, чого став?.. Жени тоту худобу!..

Поліцай вибіг, і за хвилину на вулиці почулися глухі вдари й зойки, що поступово віддалялися.

Пан Іван запалив сигарету й звернувся до секретаря управи:

— Як тільки подзвонять із Хлібодарів або з гебіту, нехай пан пришле за мною виконавця. Я буду біля лісу.

Нараз із вулиці знову почувся лемент. Якийсь дядько ревів, наче його різали.

— Хто це там ще? — занепокоївся пан Іван. Він підійшов до вікна, відчинив його, але крик уже котився в сніи. Хтось брязнув клямкою, і в дверях показалася висока постать. Чоловік незграбно повернувся, і пан Іван уздрів оброслого, засмаглого, аж чорного, дядька з блакитними несамовитими очима. Штани в старого були закасані до колін, біло-сіні гомілки забризкані грязюкою.

— Пане, пане!.. — захекано заволав дядько щербатим ротом. — Ой, біда, біда!..

— Хто ти є? — нахмурився пан Іван. — І чому ти не є на роботі?

— Сахно я... Свирид... пострадавший... еге!.. Пане, біда!.. Світ гине!.. — Свирид Хведорович пожадливо ловив ротом повітря. Очі його стали такі великі, що панові Івану стало страшно.

— Чого вирячився? — крикнув він. — Відповідай толком, а то по писку!..

— Пане, пане!.. Пропали ми... Олекса Копитенко... це той... ох!.. убив пана коменданта з переговорщиком... — І Сахно знеможено похилився на стіну.

Смертельна блідість вкрила щоки начальника поліції. Він підскочив до Сахна, схопив його за комір і несамовито затряс.

— Брешеш, більшовицький лайдаку, брешеш, пся твоя маць!..

— Присей-бо, пане, на власні очі... Я йшов позаду... А тут Олексу підкликали пан комендант, щоб покарати... Й тільки-но замахнулися гумою, як той розбишака вихопив із-за пояса сокиру й просто їх у обличчя!.. А потім переговорщика... Й рубав уже ж їх безбожно!.. А затим скочив у бричку — і вїо до лісу!.. Біг я сюди, паночку, мало серце не вискочило!.. Може, погнатися б за ним, ізловити...

— Дурню, о дурню! — ще дужче затряс його пан Іван. — Опришки, пся крєв, вишкребки нації!.. Геть!.. — зарєвів він, шарпнув Сахна до себе, крутнув ним і піддав коліном. — Вішати гадюче сім'я до десятого коліна!..

Сахно мало не навкарачках викотився з управи і, розставивши руки, мов обнімав когось, зігнутий і нужденний, поколивавсь додому.

А пан Іван аж клекотів од люті.

— Чого накоїли, прокляті раби!..

Тепер пани гітлерівці й на поріг його не пустять... Скільки зусиль було прикладено, щоб завоювати довіру, розставити

своїх людей на відповідальні пости!.. Провід був цілком задоволений із нього... А тепер... а тепер його кар'єра може закінчитися так, як у того гайдамаки Гороха. Або в концтаборі... Ні, за всяку ціну треба повернути довіру гітлерівців, навіть якщо доведеться вивішати усіх цих проклятих плебеїв!.. Справа нації — понад усе!

В роті в нього пересохло від хвилювання.

«Діяти, діяти!..— аж тремтів він од збудження. Оглянувся, але секретар уже встиг ушитися.— Падлюки! Сам — хоч розірвись!..»

І він, балансуючи руками і з вивертом занурюючи в грязюку носки чобіт, побіг у село шукати угорського капітана.

Знайшов він його в нового старости Остапа Заросьового. Офіцер сидів за столом, заставленим наїдками й пляшками справжньої казенної горілки довоєнного виробництва. Хитрий Остап устиг дістати її на складі райспоживспілки.

— Га-а!..— ледве підняв він важкий зад.— Пан Іван!.. Просю сідати... а що ж, українці горілку люблять... Коли тра, то тра... по єдиній... разів із десять... а що ж...

Пан Іван гостро глянув на нього й відштовхнув руку господаря, що тяглася до його ліктя,— він ненавидів п'яниць так само, як і плебеїв. Віддав шану капітанові й заговорив до нього по-німецькому.

Капітан перестав їсти, й кругле його обличчя стало по-дитячому розгубле. Він непорозуміло кліпав очима й облизував губу, обмазану яечнею.

Остап і собі стривожився. Банькати його очі шукали відповіді на обличчях угорця і поліцая.

— А що?.. А що?..— подався він до них через стіл. Але начальник поліції знову глянув на нього так, що він аж засовався.

Капітан вилаявся, важко підвівся, потер щоки долонями й вийшов із-за столу. Заглянув до кухні й кинув щось денщикові. За хвилину той вивів капітанового коня з хліва, легко скочив на нього й помчав до лісу. А ще за годину угорські взводи на чолі з лейтенантами при повній зброї вернули з-під лісу й, люто розбризкуючи грязюку, подалися на кутки.

Село боязко виглядало з вікон: а що ж то воно діється?..

Довго гадати не довелося: хлопчакі принесли страшну звістку. Довкола села через кожних п'ятдесят-сто метрів стоять, мов пеньки, мовчазні й хмурі солдати.

Заріччя оточили.

На екстреній нараді в гебітскомісара були присутні майже всі чини адміністрації повіту: начальник відділення гестапо гауптштурмфюрер Крюгер, гебітсляндвіртшафтсфюрер Дірсен, шеф арбайтсамт¹ Клюге, шеф організації Тодта Гольдмаер і комендант місцевого гарнізону Герінг, однофамілець райхсмаршала.

Гебітскомісар доктор Штельцер був у формі націонал-соціалістичної партії — світло-коричневий мундир із червоною пов'язкою зі свастикою, всі ж інші мали військові чини різної гідності.

Хоч доктор Штельцер був серед них наймолодший віком, проте не тільки необмежена влада в повіті, а й та обставина, що він був улюбленцем самого фюрера, при мушували кожного, до кого він звертався, зриватися на ноги й відповідати стоячи.

Доповідав начальник гестапо Крюгер.

Доктор Штельцер слухав його дуже уважно, але без жодного виразу на обличчі. Крупна й сильна його постать у оправі шкіряного крісла видавалася втіленням порядку й права. Сидів без напруження, поклавши руки на підлокітники крісла, але прямо, мов вилитий із бронзи.

Коли Крюгер закінчив, гебітскомісар підвівся і рівним голосом проказав:

Всі ви, мої любі панове, розумієте, що покарання за це вбивство, як і за інші злочини перед райхом, мусять понести лісові бандити, що отаборились в урочищі Княжим. Їхні злочинні дії давно вже турбують цивільну й військову адміністрацію. Але в нас зараз недостатньо військової сили, щоб прочесати такий великий лісовий масив. У боях же з невеликим підрозділом бандитам напевне пощастить вислизнути, завдавши нам відчутних втрат. Оголоувати поліційні залоги в районах гебіту теж не можна.

Каральну акцію над партизанами ми проведемо, як тільки райхскомісар на моє клопотання виділить для цього достатньо сил.

Але цивільне населення, що допомагає бандитам, теж мусить понести покарання.

Владою, наданою мені фюрером і фатерляндом, за допомогу бандитам, за саботаж і диверсії та за вбивство представника влади присуджую населений пункт Заріччя

¹ Так звана біржа праці.

до екекуції. Оберстові Герінгу належить протягом доби сформува ти зондеркоманду з військовослужбовців військ СС. Акцію очолить гауптштурмфюрер Крюгер. Як допоміжна сила придається йому хлібодарівська поліція. Поліцаїв, що відмовлятимуться від участі в каральній акції, розстрілювати на місці. Шеф організації Тодта гауптман Гольдмаер виділяє п'ять, ні — десять бульдозерів.

До уваги партайгеноссе гауптштурмфюрера: жодна жива душа не може уникнути екекуції. Але й жоден з тих, хто не лічиться мешканцем населеного пункту Заріччя, не може піднасти під екекуцію. Порядок і справедливість, панове,— понад усе. Гайль Гітлер!..

40. «ЛЮДИ, РЯТУЙТЕ СЛАВИКА!..»

Коли Вішке, повернувшись із гебіту, вбіг до кабінету, Елла вперше за останній час по-справжньому злякалася. Обличчя шефа посіріло, а карі масляні очі женолюба ніби аж висохли.

Ні словом не відповівши на її запитливий погляд, він почав дзвонити по телефону.

— Вийдіть, фрау Елло! — звелів суворо.

Еллада Олександрівна ображено тріпнула кучерями й, гордо підвівши голову, вийшла до суміжної кімнати.

Можна було б і підслухати, та цього їй не дозволяли жіночі гордощі.

«Подумаєш!.. Сам розкаже все...»

Вішке розмовляв по телефону з півгодини. Потім вглянув з кабінету і з незрозумілою їй холодною ввічливістю попросив покликати свого помічника.

Лейтенанта Отто Фішера вона знайшла в сарайчику, що правив за гараж. Нещодавно жандарми одержали стареньку машину ДКВ. Це була чортопхайка з двох тактним двигуном. Вона диміла, як у пеклі казан зі смолою. Лейтенант у синьому комбінезоні, насвистуючи, розглядав викручені свічки.

— Гер льойтнант, до шефа! — покликала Елла невдоволеним голосом і, крутнувшись, пішла до своєї кімнати.

Неуважно читала з шухляди якийсь перекладний роман, розглядала ілюстрації в німецькій журналі, довго не зводила погляду з картинки, на якій високий ставний льотчик вів під руку пишну біляву даму. Думала про Тимофія. Але щоразу думки повертали до кабінету шефа

Про що вони там розмовляють?.. Щось, мабуть, дуже важливе...

Нарада шефа з Фішером тривала дуже довго. В Елли аж плечі зболіли.

Години за дві жандарми вийшли. Елла усміхнулася лейтенантові якомога звабливіше. Фішер кркнув, зітхнув і вказав очима на Вішке.

— Гер обер-льойтнант!.. — почала було вона, та Вішке перебив її.

— Пізніше, пізніше... Йдіть, фрау Елла, повечеряйте. За годину щоб ви уже сиділи біля телефону. Записуйте всі розпорядження, що надійдуть з гебіту, та донесення з поліції. Ми з лейтенантом будемо зайняті до двадцять третьої нуль-нуль... А' гуте нахт!..¹

І вони пішли.

Жандармський вахмістр Шілке, що сидів у передпокої, зачинив за ними двері й вайлувато пропхався до її кімнати. Він теж мав чекати на шефа.

— Гутен абенд, фрау!..²

Елла недбало кивнула йому, й він обережно присів на канапі.

Задумливо поглядаючи в дзеркальце, Елла машинально підфарбувала губи й клацнула замком сумочки.

— Чого твої пани так заметушились, Франце?..

Жандарм кркнув.

— Хіба фрау Елла не знає?..

— Нічогісінько, — знизала вона плечима.

— Краще не знати такого, — сказав жандарм і потягся за журналом. Довго розглядав картинки, сопів. Напівголу красуню на одній із фотографій погладив пальцем. Потім витяг із кишені флягу з ромом, посмоктав, почервонілими очима скося поглянув на жінку, засопів носом і приклався ще раз.

Елла дивилася на нього й не бачила.

Думки снували химерне мереживо. Чорні думки, тоскні... Вже тиждень, як не бачила Славіка. Чи здоровий він?.. Ніяк звідси зараз не вирвешся. Усе чекаєш якоїсь значної новини. А тут ще мучать кошмарні сни. Цієї ночі бачила, як у неї випав кутній зуб... Що це має значити?.. Невже на Тимофія?.. А може — на Славіка? Ой!.. Можна збожеволіти від цих думок!.. Завтра знайде якийсь привід, щоб побігти до свекрухи.

¹ На добраніч!.. (Нім.)

² Добрий вечір, пані!.. (Нім.)

Вечеряти вона не піде. Ось можуть подзвонити про щось важливе, а вона й не знатиме. Треба дочекатися офіцерів.

Душно. А тут ще вахмістр насмердів своїм ромом.

Еллада Олександрівна підійшла до вікна, зіп'ялася навшпиньки й відчинила квартиру.

Жандарм подивився на ніжну ямку у вигині її ніг під колінками, й чорна кров із дурним спиртом ударила йому в голову.

Він важко підвівся і, затамувавши дихання, пішов на неї.

Жінка інстинктивно відчула його наближення, обернулася і, вхопившись ззаду за підвіконня, на мить застигла від страху.

Солдат прохрипів щось незрозуміле, не зводячи з неї налитих кров'ю безумних очей.

— Не смій так дивитися на мене! — закричала вона.

Жандарм зовсім близько дихнув на неї спиртом і палом самця. Вона зрозуміла, що пощади не буде.

Господи, хоч би що під руку!.. Але в кімнаті не було нічого важкого, гострого, чим можна було б відбитися.

І тоді вона кинулась до телефону.

— Гебітскомісара! Мерщій!.. — закричала Елла розпачливо.

Жандарма ніби хтось ударив, і він поточився назад. А за хвилину мовби й не брав нічого в рот і, трясучись всім тілом, белькотів слова пробачення. Звір, що сидів у ньому, був, виявляється, дуже полохливий.

Тьфу, гидота, гидота!.. Які вони всі ідіоти, боягузи, мерзотники!..

— Ти маєш щастя, йолопе, що я не подзвонила!.. Пан гебітскомісар загнав би тебе в штрафники, й ти здох би в першу атаку!..

— О, фрау Елла!..

— Я ось розповім обер-лейтенантові. Він тобі насадить ще й не таких ліхтарів!.. Куди він поїхав? Я повинна знати, а то інакше дзвонитиму...

— Офіцери поїхали в Заріччя. Там вбито крайсландвірта. Тепер угорців мають змінити есесмени із зондеркоманди...

Елла схопилася за серце. Вбивство!.. Есесівці!.. Зондеркоманда!.. А там же Славик зі свекрухою... О боже, що буде з ними?..

— Що вони там збираються робити, ті есесмени? — запитала вона хрипким голосом.

— Екзекуцію. А подробиць не знаю.

— О боже, боже!..

«Побіжу негайно,— вирішила вона.— А коли есесівці не пустять?.. А як розминуся з Вішке?.. Треба чекати його приїзду. Дасть перепустку... Повинен дати... А там вирву хоч Славіка з бабою... Ні, не дасть Вішке перепустки — проти есесівців він нічого не вдіє. А що, коли подзвонити доктору Штельцеру?.. Ні, телефоністки німецькі навіть не з'єднають лінію... Вони ж тремтять перед чинами. Знаю їх, підлих... Усі вони такі, як оця тварюка. Цілують мені ручки і без жалю повісять на гак за щелепу, коли дізнаються, хто я насправді. Не від них чекати помочі, ні!..»

Й вона зважилась.

— Одімни мені двері. Я йду вечеряти. За годину посту каю у вікно. А ти будеш записувати телефонограми. В цю книгу...

З хвилину вона безпомічно похитувалась на східцях ганку — нічого не бачила. А коли очі звикли до темряви, то як була в черевичках на високих каблуках, кинулася бігти...

...До партизанів вона добилася аж перед світом, обідрана, із закривавленими ногами, з подряпанним обличчям.

За наказом начальника розвідки, якому доповіли про несамовиту жінку, яка вимагає, щоб загін негайно виступив на карателів, Еллу посадили у відому вже землянку.

— Провокаторка, певно!..— сказав хлопцям капітан.— Пильуйте добре, завтра я її допитаю.

Елла мало не збожеволіла... Стукала в двері, кричала. Та на допит її повели аж уранці.

Капітан, почувши, що перед ним перекладачка з жандармерії, скипів.

— Дружина командира? Ти — німецька вівчарка, гадина!.. Чоловік твій, якщо він справді командир, плюнути на тебе не захоче!.. Ти чого прийшла сюди? Вивідати?.. Шкуру спушу! Повішу!..

— Я ж ваша, ваша!..— заплакала вона.— Я працюю...

— Замовч, а то застрелю на місці!..

Намагалася розповісти все, виправдовувалась, а потім поникла й уже й не плакала. Тільки тремтіла — не від страху, а від тривоги за сина... Хай перетруситься, вгамусь злість, а тоді, може, й вислухає...

— Хто тебе послав?..

— Та дайте ж сказати!..— закричала вона істерично.— Які ви жорстокі!.. Там же люди, зрозумійте — люди!.. Там мій син, свекруха... Чесні люди!.. Есесівці їх уб'ють!..

Чесні люди виїхали на схід. І ще в партизанах. А як німці надають дезертирам по ж...,— завтра вони будуть

у загоні. А ти, провокаторко, хочеш поставити загін під удар?! Чи, може, купити собі прощення?.. Не вийде!

— Плювати мені на твоє прощення, дурень ти несо-
світений!.. Кажу ж тобі ще раз — я працюю в жандар-
мерії на ваш загін!..

Капітан миттю перегорнув у думці свою «картотеку» і, мабуть, згадав її, бо враз зблід.

«Ну, на цей раз Чорному всі карти в руки... Давно він уже гострить на мене зуби!..» — подумав Риндя, холодіючи.

— Так, так, згадав!.. Це ж ви невістка Пастушенко Ок-
сани Василівни... Пробачте, прошу вас!.. Стільки потолочі
переходить перед очима, що не завжди признаєш і своїх...
Ну що ж, відемо до командира. Тільки прошу, ви ж знаєте...
ну, зрозумійте мене!.. Ви ж людина порядна.

За годину загін у повному бойовому порядкові вирушив
на поміч маленькому Славикові.

41. ПОСЛАНЕЦЬ ДО ЖИВИХ

Капітан угорців дуже зрадів, коли гауптштурмфюрер
Крюгер вручив йому наказ гебітскомісара залишити село.
Він розумів, що з прибуттям есесівців там має статись
якась гидота. Краще бути від усього цього подалі. Адже
радянський уряд не даремне складає списки військових зло-
чинців... І хоч становище на фронтах у Рад тяжке, проте
тримаються вони молодцями...

Це ж просто щастя, що есесівські зарізки звільнили
його від катівської служби. Він тільки вояк і не більше.
А в цих татуїрованих так і сверблять руки когось уколош-
кати, повісити або вчинити ще якийсь «художество». Коли
капітан показував Крюгеру схему постів довкола села, го-
лос його аж тремтів від радісного хвилювання.

Угорські й есесівські розводячі повели зміну на пости,
а капітан із денщиком хутенько склали речі. Тільки б ви-
слизнути звідси, хай йому чорт!.. І капітан, склавши губи
в рурочку, бадьоро насвистував арію герцога з опери «Ріго-
летто». Товстун зробився аж стрункішим, коли, звівшись
на стременах, скомандував своїм солдатам вирушати з села.
Й вони пішли, місячи грязюку своїми тонкими, як у журав-
лів, ногами в обмотках, недобре позираючи на згорблені
присадкуваті хати.

Одразу ж після цього змішані команди есесівців і полі-
цаїв пішли по дворах. Вони мали заарештувати всіх чоло-
віків від шістнадцяти років. Але їх у селі майже не вияви-

лось. Першого дня угорці несли службу досить справно й навіть підстрелили двох, що намагалися втекти. Потім солдатам усе обридло, й зарічани прослизали поміж них, як в'юни. Помічали їх вартові, для порядку стріляли, але куди ті кулі влучали, їх не надто цікавило. Навіть староста Заросьовий — і той утік. Як почув про Олексу, вирячив очі, знесилено опустився на лаву, обняв свій багатостраждальний живіт і запхикав, застогнав:

— Біда, ой, біда!.. Треба тікати, а що ж...

Діждався ночі, довго лежав у канаві, і коли повз нього проплив темний силует угорського патруля, підняв зад і поповз на колінах та ліктях у поле. Безпечніше було б у ліс, так боявся ж партизанів...

Тільки й привели до управи що Свирида Сахна, обивателя та ще кілька дурніших.

Гауптштурмфюрер довго розглядав цих дивних тубільців. Свирид Хведорович віддано їв його очима.

— Пане, пане, ми — християни, — тицькав себе в груди Сахно. — Ми не комуністи... В бога віруємо... Ісуса Христа... — Й, розстібнувши коміра, витяг з-під сорочки срібного хрестика на засмальцьованій шворці.

Крюгер підійшов до угодника й ударив його по щоці. Свирид Хведорович забув, що треба підставляти й ліву, коли вдарено в праву, й хотів було тікати. Есесівець, що стояв ззаду, підставив йому ногу. Свирид Хведорович упав у грязюку й прикрив руками голову. Проте його вже не били.

Він і не знав, що його мали повісити. Не знали цього й обиватель, і ще кілька дядьків, зігнаних на ексекуюцію. Їх було дуже мало. А повинно було бути не менше ста. Й ця обставина вплинула на їхню долю.

Крюгер дзвонив про них до самого гебітскомісара. У відповідь одержав новий наказ.

Начальник зондеркоманди знову вийшов до дядьків. Ходив довкола їхнього тісного гурту, немов вибираючи жертву. Дядьки тулилися один до одного, як коні, коли на них нападають вовки. Різниця була тільки в тому, що не могли обернутися задки й хвицати напасника.

Нарешті гауптштурмфюрер зупинився. Усміхнувся, запалив сигарету. Примружився — чи то від диму, чи од внутрішньої посмішки. Потім неголосно заговорив. Пан Іван, начальник хлібодарівської поліції, перекладав.

— Гер гауптштурмфюрер вирішив ні проливати вашої поганої крові, ні душити вас у зашморгу. Він вибере вам кару, гідну християн. А за це ти й ти, — вказав він на Сахна

й обивателя, — мусите негайно запрягати коні і їхати по солому. Та глядіть, привезіть сухої!..

— Та ми ж, пане, та ми... — тремтячим від радості голо- сом зажебонів обиватель. — Хіба ж хоч їден із нас проти власті, чи що?.. Ми ж завойовані, ми покоряємось...

Пан Іван переклав його промову гауптштурмфюреру Той засміявся і поплескав кудлатого по плечу.

— Гут, гут, думмерхен!..¹ — сказав він.

Обрані підтюпцем побігли до колгоспної стайні. Обива- тель аж у попереку зігнувся і руками розмахував, поспі- шаючи на ту роботу. А що ж, владі треба догоджати... За дядьками, широко розставивши ноги й вивертаючи їх у багнюці, ліниво плентався здоровенний есесівець.

А в цей час його камеради разом із поліцаями виганяли з хат жінок та дітей. Відсталих есесмани били по ногах шлангами. Наростав крик і плач. Тоскне завивання жінок здіймалося над селом, як галас стривоженої пташиної зграї.

Ой куди ж вони женуть, нелюди, од рідної хати, в далекі краї?.. Ой де ж ми голови прихилимо, нужденні й обідрані?.. Як не дають взяти ні кофтини, ні свитини, ні сорочечки для дитяти... Пане, згляньтеся, ми ж не худоба яка, ми ж люди, ні в чім не повинні!.. Форвертс, русіше швайне, доннервет- тер, сакрамент!..

Тітка Ксеня теж ішла в гурті, несла на руках Славика. Господи, куди ж поділася Елла?.. Невже забула про сина в цю тяжку годину?.. Ладонько, невже ж тобі нічого й не сниться?.. А мені — пожари, пожари, та вода, та біда!..

Славик міцно обняв бабусю за шию, поводив великими, налитими страхом і сльозою очима. Від теплого його опець- куватого тільця, від ваги його баба спітніла й почала задихатися. Ой, зупинитися б, так ті ж татари нещадно січуть гумою і сидячого, й лежачого. Йти, йти, поки звалишся, поки вмреш. Мертвій нічого не вдіють. І тоді не відчува- тимеш на грудях цього рідного тремтячого тільця. Але ради нього й умирати не можна.

— Бабо, німечь б'єччя... — показував Славик пальчиком.

— Тихше, дитино моя, тихше, а то він і нас битиме!..

Нарешті колону зупинили в центрі села.

Люди збилися в натовп. Їх оточили солдати з автоматами.

Потім німці почали прощтовхуватись між людьми. Виби- рали дівчат. Знову піднявся крик і лемент. Матері чіплялися за дітей, а есесмани били їх по руках держакками кинджалів. Дівчата верещали, поводили жахними очима, шукаючи за-

¹ Добре, добре, дурішку! (Нім.)

ступника. Дужі солдати підхоплювали їх ззаду попід пах-
вами й випихали з гурту: ніхто не боронив, не рятував...

Одібраних дівчат погнали до пустої хати й зачинили там.
Голосіння їхнє рвало матерям серця.

Тітка Ксеня вже все розуміла. Разом із пекучим болем
за долю людей, за маленького Славіка ятрила душу свідомість
власного безсилля. Вона, яку слухали й поважали люди як
мужицьку богородицю, зараз не могла ні в чому їм зарадити.
Не могла відкрити страшну таємницю, яку оберігали росляві кати
з автоматами. Їй зараз навіть не повірять — адже вірять
людина лише в те, в що хоче і в що здатна вірити. Вона не
могла гукнути: «Повстаньте! Обороняйтесь!..» — її ніхто не
послухає — в такі хвилини люди сліпо вірять в силу покори.
Вона не мала права навіть навівати їм віру у визволителів,
бо, якщо не надійде сподівана поміч, люди її прокленуть.

Залишалося одне: за всіх обставин не благати, не молити
ворогів, до кінця залишатися людиною. Але Славік, Славік!..
О Господи, дай мені силу знести все до кінця, напоум і оброзум!..

Вона бачила все й не бачила нічого.

Бачила весь світ, бо носила його в собі — всі життя: прожиті,
обірвані, початі й не зачаті. Вона була матір'ю.

Не бачила нічого, бо вся здерев'яніла, дивилася на світ із
тупою байдужістю. Бо була просто людиною.

Не бачила нічого й нікого, крім Славіка, що теплою грудочкою
горнувся до її тіла.

Не бачила нічого, бо була в тісному гурті, де крик, лемент і
благання заглушали тверезий голос розуму й людської гідності.
Бо була невільницею.

Не бачила й не чула, як солдати скопом повалили до хати,
куди одвели дівчат.

Солдати виходили по одному червоні й слітнілі.

— Ну як, мої хлопчики? — запитав Крюгер.

— Гут, гер гауптштурмфюрер! — залунало звідусіль.

— Радий за вас, хлопчики! — похвалив їх командир і по-папібратьському підморгнув до них.

— Вивести всіх і скласти ромашки! — скомандував гауптштурмфюрер.

Дівчат виводили з хати й укладали на землю одну біля
одної по колу, як пелюстки квітки. Одних клали головами до
центра кола, інших назовні. Залишався невеликий вільний
круг посередині. В тих колах виструнчилися солдати з
автоматами. Один із молодших офіцерів старанно вибрав
позицію і зафотографував ці живі квіти.

Крюгер подав знак, і солдати вдарили з автоматів по головах жертв. Здригалися в останній судорозі тіла. Поранені силкувалися підвестись, і есесівець, нагнувшись, впритул добивав їх короткими чергами.

Так почалася трагедія.

В усі часи історії великі мерзотники завжди розраховували на куцу пам'ять народів.

Можна поневолити великий народ так, що він протягом сторіч забуде рідну мову, і при цьому ще навіяти йому, що його ошчасливлено «європейською культурою» і могутньою мовою завойовника.

Можна розпалити велику війну, але вона залишиться в пам'яті лише одного покоління. Ще гуркотітимуть на шарикопідшипниках безногі каліки, а над ними вже жартома й насправді молодики пробуватимуть міць своїх м'язів і кулаків. Ще застережно простягатимуть кийки сліпі, перетинаючи наповнену гомоном і сизим димом вулицю, а молодикам у новій уніформі, катованим гострим голодом плоті й злочинними байками в казармах, ввижатимуться вибухи, пожежі, божевільна пропасниця автоматів і білі стегна згвалтованих жінок.

Мерзотники це знають.

Можна спалити напалмом та фосфорними бомбами цілі села, а за десяток років лише сиві матері згадуватимуть своїх обвуглених дітей.

Можна в катівнях душити своїх жертв у брезентових мішках з гумовими камерами, ламати кістки нікельованими наручниками — катовані не винесуть на світ імена катів.

Мерзотники це теж знають.

Та не знають вони одного: покоління забувають, а народ не забуває ніколи. Й скільки б хвали не співали собі мерзотники, скільки б хрестів не вішали на свої дряглі груди, скільки б монументів не ставили собі на площах та в скверах, народ у пам'яті своїй стягне ті пам'ятники й викине на смітник. Бо народ не забуває!..

...Зігнаних людей есесівці тримали під вартою до смерку. Без їжі, без води. Діти похрипли й опухли від крику. В материнських очах уже не вистачало сліз. Усі калюжі, що лишилися від учорашнього дощу, повипивали. Спершу цідили воду крізь одягу, а потім уже смоктали багно. А на відстані якихось п'ятнадцяти-двадцяти кроків був колодязь — добра криниця з бетонами, дашком і навіть новим відром, що висіло на гвіздку. Сміливців, які хотіли прорватися до нього, есесмани з тупою злобою гатили автоматами.

— Цурюк! Цурюк!..— це підле слово хльоскало, як батіг Чого чекали вороги — ніхто з людей не знав. Есесівців годі було й питати. На кожне слово відповідали стусаном і химерною гавкотливою лайкою.

Проходив повз натовп свій, українець, начальник поліції. Зачепили його. Він окинув усіх холодним поглядом мідних своїх очей і просичав:

— Комуністи!.. Більшовицькі лайдаки!..

Рядові поліцаї, ховаючи блудливі свої очі, бурмотіли, ніби буде відправка. А куди, то й самі вони не знають...

Як уже добре стемніло, есесівці розбили натовп на три групи. Й не зважали, що мати залишається в одним гурті, а діти в іншій. Падали на голови палиці, полозами оперізували людські тіла гумові шланги. Мешканців усього села загнали в три хати.

В цих подвір'ях обиватель і Сахно почали скидати солому. Поліцаї звеліли людям вносити її оберемками до хат.

— Ворушись, ворушись!.. Хто не буде носити — почуватиме на голій підлозі...

В кожному з хат людей нагнали стільки, що було не до сну. Сісти — й то не було де.

Від торішньої соломи піднялася задушлива курява, й спрагли діти ще дужче заголосили: «Водички!..» Їх уже ніхто й не втихомирював. Дорослі й самі починали божеволіти від спраги, страху й недобрих передчуттів.

Тітка Ксеня стояла зі Славику на руках коло самого вікна. Надворі з причілка походжав есесівець, смалив сигарету. Цілоденна ходанина, видно, стомила і його. На вулиці солдати про щось стиха гомоніли. Заторохтів віз і зупинився коло них. Тітка Ксеня почувала, як скидають дошки.

«Боже ти мій!..— подумала вона.— Сини мої, сини!.. Андрусику!..»

— Пани, пани, а нащо це?..— почувся голос обивателя.

Начальник поліції переклав. Есесівці засміялися.

Ще завидна помітила тітка Ксеня завалений погрібник. Він був метрів за п'ять від хати. Зараз вона тільки й думала про нього. Подумки міряла глибину ями. Була певна, що вона завалилася. Знала, як там глухо й темно. Як страшно — особливо ж малому.

— Славику,— зашепотіла вона гаряче,— ти зараз вистрибнеш у віконечко й сховаєшся он у тій ямці. Й будеш сидіти тихо-тихо, хоч як тобі буде страшно. Й щоб не заплакав. Бо як заплачеш, то німець уб'є маму й бабу. Він лютий. Ти чуєш, Славику?..

— Боюшь...

— Тобі не можна боятися. Ти ж козак і будеш льотчиком. Твій татко нічого не боїться. Через те він і льотчик.

— Я тез буду льотчиком.

— Як не послухаєш баби, то в льотчики тебе не візьмуть.

— Я боюшь. Там заби.

— Ні, жаби вже поховалися в свої хатки й полягали спатки. А баба потім прийде до тебе. Й будемо вдвох ховатися од німця. А мама прийде на машині й забере нас із тобою.

— До мами, до мами!..

— Ну, то мерщій, тільки щоб тебе не помітив німець, бо одразу вистрелить бабу!.. Пух — і баба вмре... Й будеш там тихо-тихо... Йди, синочку, скоро там тобі буде видно-видно. А кругом будуть співати й гукати, щоб тобі не було там страшно. Ти ж не боїшся?.. Ти — льотчик!..

Хлопчик кривився. Він тихо скімлив і горнувся до неї.

Тітка Ксеня вся тремтіла від нервової напруги й страху.

— Ти мій льотчик, козак,— шепотіла вона.— Два в мене льотчики — тато твій і — ох! — ти... Тато тебе вивчить... Ти ж не боїшся, ні?.. Ти повинен врятувати маму й бабу од злого німця. Іди!..

І вона тихо одщипнула заціпку й натиснула на раму. Вікно з легеньким скрипом подалося. Вона чекала. Довго-довго. Серце її билось короткими поштовхами, так, що вона ним відчувала власні ребра. Коли есесівець подався на вулицю, вона тихо відчинила вікно, зсадила дитину на землю і легенько підштовхнула в спину — іди, синку, іди!..

— Куди ви його, Оксано, уб'ють!..— жахнувся хтось за плечима.

Вона на мить обернулася і люто цикнула.

— Йди, йди!..— зашепотіла вона молитовно.

Тітка Ксеня була певна: те, що незабаром станеться, приголомшить дитину так, що голосу вона не подасть.

Серце її сповнилось блаженством — вона врятує дитя. Страх за життя матері й бабусі переміг у хлопця страх темряви й невідомості. Коливаючись, мов ведмежа, Славик побіг до погрібника й, глухо ойкнувши, покотився в яму...

Й тоді тітка Ксеня гукнула щосили:

— Люди добрі! Правду кажу вам: виривайтеся звідси! Нас хочуть спалити живцем.

Зміст цих слів був такий жахливий, що люди одразу й не повірили. З хвилину після цього в хаті стояв ще крик і гомін, але потроху він ущухав, і ось запала тиша. Навіть діти — й ті принишкли.

Але в цей час начальник поліції з есесівцем привели до хати Сахна й обивателя. Есесівець увімкнув електричний ліхтарик і водив сліпучим променем по обличчях людей.

— Пане, хай би ми зі старою переночували вдома,— віддано кланявся Свирид Хведорович німцеві.— Ми ж не більшовики, прости господи, а християни...

Пан Іван переказав його слова німцеві. Есесівець зареготав і сказав щось по-своєму.

— Пан есесман відповідає тобі, дурню, що Ісус Христос теж був юдою. А спочивати всі ви будете комуною!..

Сахно розгублено зашморгав носом.

— Скаржитись буду... Гибелькомісарові...

Обиватель сів біля нього навпочіпки, витяг із кишені окраєць хліба й, страшно ворущачи вусами-віниками, почав жувати й плямкати.

Есесівець кілька секунд вивчав його дрімучо тупе обличчя, а потім ногою вибив хліб.

— О думмкопф!..

Поліцай вніс відерний бутель із якоюсь рідиною. В світлі ліхтарика вона мерехтіла золотом і райдужними сплесками.

Діти знову заячали: «Водички, водички!..», і слова Пастушенчихи вже були б і забулися, як есесівець копнув ногою, і всім у ніздрі вдарив гостро-солодкий дух бензину.

Й люди зі страшним криком кинулись до дверей. Валили одне одного з ніг, топтали дітей.

Просто у вічі їм посипались вогнисті автоматні черги.

Хто помирав, так і не збагнувши всього до кінця, хто, харкаючи кров'ю, падав під ноги живим, але всі рвалися на повітря, до страшного, але і в жахові своєму прекрасного життя.

Поліцай та німець, прикриваючись вогнем, встигли вискочити надвір. З усіх боків до хати збігалися солдати з дошками, забивали навхрест вікна.

Ті з убивць, що тримали знадвору двері, раптом відпустили їх. У сінях жінки попадали. Знову вдарили автомати. Затим глухий вибух гранати, яку метнув есесівець у відчинені двері, розкидав пошматовані людські тіла. Й хата плюнула з усіх своїх вікон вогнем, і над селом зметнувся крик, від якого перевернулися в домовинах мертві й не знають і досі спокою живі.

Прошите кулями велике тіло тітки Ксені корчилось у вогні, кричало від пекельного болю разом із усіма, а душа трепетала від щастя: «Живий Славик, живий!..»

Посланець до живих...

**Молоді літа
Олександра Сокола**

Повість

І. З ЛІТОПІСУ ЧАСІВ ОЛЕКСАНДРА ПЕРШОГО

«...Тільки астрономи бояться кінця. А ми, що закохані в Землю, благословляємо вічне коло: початок — кінець...»

Так писав забутий автор початку шістдесятих років двадцятого століття в своїй поемі «Блакитна мрія».

І писав він: «Не сумуйте, друзі, ми ще з вами зустрінемося! Осушимо келихи, ну, звичайно ж, із фруктовим соком, гукнемо, як скіфи!.. як запорожці!.. як правнуки Боженкові!.. як внуки Ковпакові, як діти Смішуківі, як побратими Поповича!!! — й пустимось у танок, підхопивши гарячохих своїх коханих...»

І був він, той автор, у великім душевнім сум'ятті: «Ви питаєте, де Сашко Сокіл, авторові сумління і душа?» Й не знав, що ж відповісти — десь, мовляв, у далекім рейсі...

Й ще питав автор поеми в своїх сучасників: чим вимірюється мрія?

І твердив давній трюїзм, що любов — постійно в чеканні й тривозі.

Й вірив у вас і вам заповідав усі свої надбання — чекання і тривогу... Тривогу...

Й полинув за Соколом у такі довгі, як для вас, молодих, і такі бистрі, як для нього, старого, роки...

Так от: ми продовжуємо хроніку дому Соколів, вірніше, Олександра Сокола — Олександра Першого. Але перш ніж почати давно перервану історію, послухаймо притчу.

ПРИТЧА ПРО ЛОСОСЯ І ПТИЦЮ ФЕНІКС

Могутня сила продовження всього живого веде Лосося зі світового океану у вузьку стихію ріки. Ні річкові перекати, ні пороги не зупиняють силу живого. Обдираємо собі боки, б'ємось об каміння, знемагаємо від голоду, хиріємо тілом, втрачаємо душу — мрія за мрією — і коли вже жовкне й мерхне в очах, віддаємо ікру й молітка — слава живому, що не вмирає!.. — і тихо конаємо.

Так і письменник схожий на Лосося — щоразу вмирає з народженням нового твору. Так само, як і Лосось, прагне чистого джерела, б'ється об скелі сумнівів, страждає від голоду душі — о, хоча б одне золоте зернятко істини! — останнім ривком перекидає зморену душу через пороги редакторської обережності й пускається духу в холодному слові «кінець».

Але, дорогі мої друзі, тут відбувається справжнє чудо: моє поетичне гніздів'я згоряє від пристрасті разом зі мною — я дивовижна Птиця Фенікс. А згорівши, знову відроджуюсь із попелу і — хай дарують стародавні єгиптяни! — упертим Лососем знову прагну чистого джерела творчості!

Але то вже буду не я, а зовсім інша людина, з новим світом, із новим світлом душі, з новими прихильностями, з новою любов'ю, з новими, визрілими в моєму лоні, зернами, що їх я висію людям і знову помру...

...Так от: залишили ми Сашка Сокола в ті трагічні для нього дні, коли білява красуня Жаннуся Воронова навіть ціною згубного для неї півдобового голодування не змогла примусити своїх батьків визнати її коханого за зятя. Підсилені сльози бідної дівчини, що їх вона пролила над Сашковими листами, ще й досі печуть нам серце.

Проте Жанна була достатньо вольовою, щоб своєчасно стримати ту гірку вологу — вона ж бо псує шкіру обличчя.

Мусимо також нагадати, що лише кандидат філософських наук Віктор Петрович у ті дні тільки й був опорою для пониклої душі молодої красуні.

«Борітеся! — так мав сказати Віктор Петрович розгубленій дівчині. — Борітеся — поборете!» Адже справжній мужчина повинен цінувати високі почуття. Той, що так гарно розбирався в долях Ромео й Джульєтти, не може допустити, аби знову повторилася найпечальніша історія на світі.

Або не так.

Віктор Петрович повинен шанувати доччину відданість батькам. Отже, день крізь день він авторитетом своїм, мов колодою, почне руйнувати мур батьківської зарозумілості, й ось настане мить, коли крізь пролом випурхне лагідна голубка й подасться просто до гнізда Соколів.

А якщо ні?

Тоді Віктор Петрович може оголосити її батькам тривалий бойкот. День не з'явиться перед очі Жанниної матері Тамари Матвіївни, й уже її поїме тривога, другого дня — паніка, третього — повна капітуляція. Вікторе Петровичу, беріть мою нерозумну дочку й ведіть її... просто до свого суперника!..

А коли кандидат не здогадається зробити цього?

Тоді Сашко може впасти грудьми на меч.

Жанна теж помре заради свого кохання, але, мабуть, спершу зробить триста двадцять серйозне попередження

мамi й вирішить випити келих із цикутою аж у останню, останню, найостаннішу мить... Це Сашко добре знав...

...Отже — власти грудьми на меч... Вірніше, на кухонний ніж. Бо зберігання іншого клинка, довшого за п'ятнадцять сантиметрів, то вже, друзі мої, кримінал.

Тульського револьвера, з якого славетний письменник у майже подібній ситуації випалив був собі в груди, ніде ні за які гроші не придбаєш. А хлопчачий самопал, набитий сірниковими головками, за подібних трагічних обставин — річ явно гумористичного плану...

Колеса автомобіля, під які, на шоферове безголів'я, кинеш своє горе, можуть добряче пом'яти, а реаніматори воскресять, а травматологи складуть кісточки і, дивись, місяців за кілька поплещуть по плечу — ну, дурненький, ходи!..

Зілля, отруйнішого за «колінвал», теж ніде не купиш, за барбітуратами постидасься іти до психоневролога, а в зашморг у наші часи совали найогидніших військових злочинців.

А тут ще й на роботу треба бігти щодня, — виробничий план особистих трагедій не визнає, — давай, давай, шуруй, шуруй!.. — оце вам, друзі, одне з пояснень, чому в другій половині двадцятого століття від нещасливого кохання ніхто вже не топиться, не сріляється, не вішається і не труїться.

Змілилі почуття, зачерствіли серця?.. О, ні!

Автор дотримується ще й тієї думки, що широка обізнаність сучасної молоді в питаннях здорового статевого життя, диспути в молодіжних клубах про дружбу й любов справили благодійний вплив на потенціальних самогубців на ґрунті неподіленого кохання.

Отже, нам, може, й не доведеться брати участь у похороні дійових осіб нашої повісті.

Але якщо не помре жоден із коханців, якщо зникла жертовність, то чи житиме Любов?

Не будемо гадати, а поспитаємо про це у Петрарки, Маяковського, Блока та Сосюри.

Й хоч після них поки що не з'явився ніхто, що міг би так пристрасно оспівати найсвятіше почуття до жінки, віримо, що наш прагматичний вік ще народить співців — ні, не струнких ніг, не бездонних очей, не кіс нижче пояса, не тілесного безумства в першу ніч, а незбагненого навіть у середовищі найвидатніших учених святого безумства, що охоплює людину зненацька й що називається коханням. І якщо ознак любові не знайдено в тваринному світі, до

якого дехто хотів би віднести й людство, то автор має цілковиту підставу стверджувати тут, що вірус кохання привнесено на Землю з космосу. Й нас зовсім не бентежить, що академік Ліфшиць заперечуватиме це, як і існування невпізнаних літаючих об'єктів.

І хоч про душевний стан Олександра Першого Сокола ми говорили тут без належної серйозності, то це для того, щоб хоч трохи розважити цю стражденну душу, щоб його станом не зацікавились психіатри, хоч у межах їхньої обізнаності він був цілком нормальний — знав, який сьогодні день, скільки буде двічі по два й правильно ставився до окремих осіб.

А насправді він перебував у якомусь непізнаному, нерепальному світі, де не було ні фауни, ні флори, де небо чорне й сонце теж почорніло, а в центрі цього абстракціоністського світу висвічувалось тільки обличчя коханої.

І сон не приходив, і спокою не знав. І була неусвідомлена віра в якогось пантократа — Бога чи диявола, якому мав проміняти або продати душу — бери її назавжди на довічні муки чи ув'язнення посиленого чи й особливого режиму, а то й роздягни її до білизни й кинь у льодовню карцера, а мені віддай кохану... Та-ак, це вже, можна сказати, якоюсь мірою занепадництво...

І Бог не з'являвся навіть уві сні, не приходив, як до пана Твардовського, диявол, і в антикварному магазині не була вивішена осячча шкура, що зменшувалась би в розмірі на кожне здійснене бажання її власника.

А довколишній світ був надто реальним у порівнянні з тим, внутрішнім, у якому наш герой згоряв на малому вогні.

Й треба правду сказати, що й тут ніхто не приходив йому на поміч. Місцевком не пропонував йому «горілої» путівки в Сочі, комсомольський комітет не підбадьорив його на позачерговому засіданні, відомий нам із попередньої повісті парторг Петро Степанович Геращенко з батьківською ніжністю не куйовдив йому чуба. Й автор проводить, може, недоречно паралель між неподіленим коханням і смертю. Бо в першому й у другому людина завжди залишається самотньою.

А ще Сашко був вельми непрактичний і не надсилав листів до молодіжної газети із запитанням, що ж робити у випадку того неподіленого кохання. Цілком імовірно, що, навчені власним гірким досвідом, працівники відділу листів знайшли б потрібну відповідь.

Гніздів'я Соколів на тихій вуличці, що, здається, і не мала назви, вночі поринало в чорний морок, до якого прислухався наш герой, і в тиші не пролунало жодного благовісту, тільки перед ранком десь у дошатім сарайчику, мов у камері смертника, нелюдським голосом кричав засуджений до виключної міри покарання півень.

Це в ті ночі, коли Сашко втрачав усяку надію.

А найчастіше до пізньої пори, ризикуючи натрапити на симпатичних молодиків, що ввічливо попросять три карбованці, а коли їх у тебе нема, зіб'ють на землю і копати-муть черевиками в голову й під ребра, стояв Сашко в тіні навпроти особняка «до двох поверхів» і стежив тільки за одним вікном, перед яким палала пергідролева осіння берізка й де на гардині могла промайнути невиразна тінь його нещастя. Він молився на ту тінь, закликав її, любив до млості під грудьми й палко ненавидів. Несвідомо відхрещуючись од того наслання, він намагався уявити собі Жанну голою з почорнілим тілом, і це давало на якусь мить полегшення. Але потім усе його єство волато: «Брехня!», і знову мордувала душу мука.

Гасло світло в тім єдинім вікні, Сашко ще довго гіпноти зував майже нереальну істоту, що відходила до сну, ще просив у неї світла, тіні на гардині й, не діждавшись, тихо тупав додому, — привид зростом без дециметра — два метри.

Мабуть, здогадуєтесь, що, завдяки несприятливому розташуванню зірок, тверде, мов граніт, Жанніне почуття до Сашка зруйнувалося, розсипалось на пісок... І тут автор не може собі заборонити принагідно розповісти притчу

ПРИТЧА ПРО ГРАНІТ І ПІСОК

Питалися мудреця: що таке Граніт? Це Пісок, що в силу внутрішніх зв'язків став каменем. І ще питалися: а що таке Пісок? Це Граніт, що втратив внутрішні зв'язки між своїми зернами... Й ще питалися мудреця: чи можна Пісок знову перетворити на Граніт?... і тоді вже жодним тиском не зробиш із Піску Граніт!..

...Тихо, дуже тихо, щоб не розбудити маму, Сашко відчиняв двері, зі зціпленими зубами роззувався в передпокої і йшов до кухні. Вмикав світло й гарячково розпочинав свою літературну працю в епістолярному жанрі.

Якби на Україні не було близько тисячі висвячених письменників, твори яких видавництва мусять друкувати в безспірному порядку, на наших очах народився б новий Шодерло де Лакло. Але ми тішимо себе надією, що рано чи пізно Сашкові твори з Жанниної різьбленої шкатулки потраплять до рук Віктора Петровича й він упорядкує їх і видасть.

А поки що рядок за рядком мережить Сашко власною бідою папір і, сліпий у своїй вірі, навіть і не гадає, чим може обернутися для нього поміч кандидата.

Й мати Сашкова, Зінаїда Петрівна, ще й досі не знає, яке лихо спіткало її сина, й кожної вільної часини забігає до сусіднього дому, де, як пам'ятаєте, живе смаглявка Валентина Швачко, вимріяна її майбутня (так Зінаїда Петрівна собі гадає!) невістка. Й точаться між них розмови, але виключно про хатні справи: про консервування помідорів та фруктів, про новітні пральні порошки, як невдало пошиту сукню перешити на фартушок та, нехай нам пробачать, про виведення тарганів. Але коли Зінаїда Петрівна починає обережно бідкатись, що останнім часом Сашкові заробітки скоротились і став він чомусь «якийсь не такий», дівчина замикається в собі, мовби Сашко й не існує для неї. І це матір вельми дивує, навіть ображає, як же — такого показного, як її син, не може не примічати дівчина, що разом із ним зростала, нехай і гарна, дуже гарна, проте невесела й надто худенька.

Й материн теплий погляд згасав, як вогнище без чергового оберемка хмизу, й вона затиналася в розмові й, вибачливо зітхаючи, вголос згадувала про свої нагальні хатні справи.

Й проводжали її чемно, як близьку родичку, але вчувала Зінаїда Петрівна, ой вчувала, що, віддаючи в порожній навколишній простір тепло, поволі заходить її улюблена планета...

І не відає мати, що, видаючи Сашкові чергові путівки, дівчина не підводить очей і тихим, дуже тихим голосом відповідає на його привітання і забуває побажати йому щасливої путі.

Сашко не знав, що це має означати. А що ж, ми відаємо про власну біду все й не дуже охоче вислуховуємо про чужу...

Дивувала його ця циганочка. Ображала мінливість, як йому здавалося, вдачі, нестійкість настрою, холодність льодовика. А йому зараз так потрібна була увага, волів мати поряд із собою живу душу, що вислухала б його сповідь,—

чоловіки в горі завжди податливіші, їм потрібна розрада дужчої духом жінки. От розповів би Валі про свою муку, доторкнулась би до чола — гаряче? — приклала б руку до серця — болить? — взяла б його огрубілу п'ятірню — чи підупав на силі? — зажурилась би від співчуття — може, я допоможу? — й полилась би оповідь, гаряча й важка, мов розтоплений свинець, і чим більше її витече, тим легше ставатиме на душі...

Валю... Валюню...

II. КАМІННИЙ КРОК КОМАНДОРА. АБО ТРАКТАТ НА ЗАХИСТ ДУРНІВ

...Це ми навмисне такими трагічними словами описали Сашкові страждання, щоб нам не дорікали скептицизмом і несерйозним ставленням до високих почуттів.

Але як, браття мої, дивитися на це серйозно, та ще й як на катаклізм, коли в кожного — хто відійшов, хто суцільний, і хто ще прийде — була, є і буде хоч одна нещаслива любов? Є, правда, й такі, що жодного разу не зазнали поразки, але ніхто із них не користувався повагою. Автора теж не любили жінки, однак він підійшов до шістдесятирічної межі, але, нелюблений, відхилений, ніколи й гадки не мав запросто посідати з дияволом смаженими мухоморами й блідими поганками.

До речі, навіщо тут пусті слова про вигаданого диявола, коли справдешній сатана сонно дихає у вас під боком?..

Ой, занадто вже вдалися ми до психології і забули, що стрілки годинника рухаються тільки вперед і кожної хвилини що-небудь відбувається. То народиться майбутній геніальний футболіст, із яким у пору його інтелектуальної зрілості радитимуться дуже поважні мужі, то трагічно загине відвідувач бару з вини двірника, то за номінальну ціну хтось поступиться новими «Жигулями». Мабуть, мають рацію ті, що твердять: до психологізації вдаються автори, які не мають чого сказати.

А перед нами ж стільки нерозплутаних людських доль, що для їхнього опису не вистачить ще й цієї повісті.

Перш за все: що ж робити із Сашковою бригадою водіїв, з тими порушниками спокою начальства, що воліли возити вантажі, а не мильні бульки?

Про це думаємо не тільки ми, а й «тверда рука» — директор автопарку Іван Прокопович Воронов.

Після численних комісій, що копірсались у справах тринадцятого автопарку, балансування на грані плану довелось припинити, й Іван Прокопович покотився вниз на всіх трестівських графіках. Перелякані керівні товариші з БМУ-34, на яке працював автопарк, у напівшоковому стані приклали до синців авральні примочки. Порозумітися вже не було з ким, і ось-ось може настати день, коли Івана Прокоповича поставлять на килим. «Тверда рука» повисла, збезсилена й знекровлена...

Аж тут із тресту для зміцнення керівництва надіслали нового начальника експлуатації.

Невисокий чоловік із вольбовим обличчям і кущуватими бровами над глибоко посадженими сірими очима справляв враження масивного сейфу, що нізащо не викаже своїх таємниць. Захисний кашкет із квадратним козирком був насунутий ні набакир, ні занадто високо, ні надто низько.

В погляді Андрія Федоровича Назирка висвітлювалась пронизлива веселість, яку Іван Прокопович витлумачував приблизно так: «Щось ти мені не подобаєшся. Не хочу тебе бачити діб із двадцять». Сам директор автопарку, зустрічаючись із цією усмішкою, інстинктивно втягав живіт. Він мимоволі позаздрив своєму новому підлеглому, але подобришав, коли довідався, що й на попередній своїй роботі Андрій Федорович був рангом нижчий за нього. «З породи виконавців,— вирішив Воронов.— Таким і залишиться».

— Ну, ми з тобою спрацюємось,— підбадьорив він Назирка.— Я тобі вірю. А до тебе тут сидів один із окупації... Загримів.

Андрій Федорович усміхнувся на це так само пронизливо-весело, й у Івана Прокоповича в животі затремтів якийсь живчик.

— Мене...— примружився Назирко й замовк.— Як розформують ще й автопарк...— і замовк.

— Ну, можеш жити!— Й Іван Прокопович аж повеселішав і вирішив спиратися на неабияку внутрішню силу свого нового заступника. «Цей потягне за двох дурних»,— думав він.

І хоч вони частенько сиділи разом за кухлем пива та обережно промацували один одного, однак про балансування на грані плану Іван Прокопович уже й не заїкався. Проте підкинув, що керівництво не матиме просвітлої години, поки капостить своїм безпосереднім начальникам якесь підозріле дівчисько, диспетчер Валентина Швачко, що злигалася

з самозваною бригадою шофера Олександра Сокола. А то такий...— Іван Прокопович zdeформував своє красиве обличчя гримасою відрази й замовк, шляхетно надаючи право співрозмовникові самому дійти справи.

Назирко виявився дуже тямущим.

— З дівчиною...— і замовк.— Ми зробимо так...— і замовк.— А щодо бригади...— і замовк.

Затим, запросивши до директора Петра Степановича Герашенка й голову місцевкому Світличного, Назирко при співчутливій мовчанці Івана Прокоповича виголосив промову.

— А чи не час нам...— і замовк.— Розгорнути масовий рух...— і замовк.— Адже сказано: один...— і замовк.

Це було сказано з таким глибоким підтекстом, що навіть скептично настроєний автор знітився і вже не мав чого сказати своєму новому героєві.

— Правильно, Сокола треба підтримати. Про це вже є рішення партійних зборів... Молодець, голова його — два вуха! — в котрий раз похвалив Сашка Петро Степанович і значущо всміхнувся в бік Воронова.

Іван Прокопович теж усміхнувся — самими своїми красивими голубими очима — ледь-ледь примружено, а що мала означати ця усмішка, знали тільки обидва начальники.

І справді, тижнів за два було організовано ще чотири групи водіїв, що боролися за звання бригад комуністичної праці. Це було з усіх боків правильно.

Андрій Федорович Назирко подбав, щоб їм було створено фронт робіт.

І так уже випадало (виробнича необхідність!), що новостворені бригади возили вантажі на великі відстані, а Сашкова крутилася в місті. А тут вам і зайвий час на маневрування, і на вантаження і розвантаження, й стоянки перед світлофорами, й зниження швидкості в місті, і... і виробіток Сашкової бригади на кожную «автотонну» різко зменшився. А норми ніби виконують і перевиконують...

І стоять браття шофери перед таблицями соцзмагання, мружаться від цигаркового диму й гмикають, а котрі підпускають шпильки — оце вам соколи! високо злітали, та низько впали! а ще нападали на нашу ліву копійчку! — і тут же новий начальник експлуатації — посміхається, такий демократичний, усім доступний.

— У змаганні, товариші...— і замовк.— Проте справжній шофер...— і замовк.

Отак.

Спробувала була Валя Швачко заступитися за Сашкову бригаду, — мовляв, дали їм не вигідну роботу, — хвилюється, викладає цифри, постукує кульковою ручкою в зошит, перекидає косу з плеча на плече, та тут товариш Назирко стис губи, посміхнувся їй посмішкою, від якої в дівчини раптом похололо в животі, й сказав із усією відповідальністю:

— Тут пахне... — і замовк. — Шукати «вигідної» роботи... — і замовк. — Якщо розібратися... — і замовк.

Так, справді, тут треба було розібратися... Валя ще не встигла охолонути від глибокозмістовної промови товариша Назирка, як він сам зайшов до конторки й двічі стукнув по столі керівним пальцем.

— Думай... — і замовк. — За власним... — і замовк.

Валя ще не встигла образитись на «тикання», а товариш Назирко, весь складений із прямих кутів, був за дверима. Тільки задишкуватий дух його ще хрипів у комірчині.

Валя заплакала.

Хотіла бігти за напружиненим захисним кашкетом і викласти все, що вона про нього думає, та раптом зрозуміла: цей чоловік може слухати тільки те, що, як іржаві ключі в замках, скрипить у ньому.

Здалеку він був схожий на камінну статую Командора, а ближче — з поправкою на масштабність — на один з тих бетонних монументів, що не виражали нічого, крім ваги сірого каменю.

І не тому, що боялася камінної ходи й прямих кутів ново-явленого Командора, а від кривди й гніву побігла до парторга Петра Степановича.

Той вислухав її усміхнено й спокійно.

— Що ж, дурному — ні гори, ні долини... До того ж мені здається, це він у такий оригінальний спосіб підлабузнюється до директора...

(Тут автор перерве їхню розмову, щоб розповісти притчу).

ПРИТЧА ПРО БАШТОВИЙ КРАН І ПІДЛАБУЗНИКА

Баштовий Кран ніколи не міг випростатись. Він рухався по рейках уперед і вклонявся, здавав назад і вклонявся. І люди весело й привітно помахували йому рукою — віра! майна! — дуже любили Баштовий Кран.

І хоч Підлабузник постаттю теж нагадував Баштовий Кран — рухався вперед по килимовій доріжці й уклонявся, виходив і вклонявся, та люди тільки плювали йому вслід. І Підлабузник ніяк не міг зрозуміти цієї дивної людської непослідовності...

— ...Так от,— вів далі Петро Степанович,— якби тобі дали владу, то що ти з ним зробила б?

— Ну, як вам сказати...— й Валя помахала рукою, ніби замітала.

— А він од цього, гадаєш, зміниться?

— Н-ну... не знаю...

— Ех ти, голова — два вуха!..— Й тут Петро Степанович виголосив промову на захист дурнів.— Хто є, дитино моя, дурень? І як ставитись до нього? Й чи є така міра, щоб безпомилково визначати дурня? І чи можна переконати його в тому, що він — таки дурень? І що з ним робити?

— О, то ви могли б написати про них цілу книжку!

— Дурень — це той, хто не зіставляє свою поведінку з часом, у якому живе. Бовкнути дурницю може й найрозумніший чоловік. А коли він визнав це — він уже не дурень. Дурні бували в усі часи й будуть доти, поки сонце світить. Отож їх не можна ненавидіти, бо вони наші менші браття, частина людства. А людство, сказано, треба любити. Отож і дурня, скажу тобі, треба любити, особливо ж вище над тобою поставленого. А визначити дурня дуже важко, бо глупство малопомітного дурня може скидатися на наївність, а дурість помітного — на дивацтво, перед котрим дурні малопомітні аж мліють од захвату...

— Тоді я схилиюсь перед дурнями!

— А так, так... А от чи є потреба переконувати дурня в тому, що він — дурень? У жодному разі, бо він ніколи тобі не повірить. Дурнів не можна переслідувати й виганяти. Адже вони теж мають право на працю. І коли дурнів перекидати з місця на місце, то їх часом може занести вище, ніж були. Отак, дівчинко!..— Петро Степанович засміявся.— Коли дурень не заважає в роботі, то він уже й цим допомагає... А ти йди й працюй спокійно, а я до твого начальника слово таке знаю — ене, бене — й він тільки очі вирячить!..

Невдовзі по тому Петро Степанович зустрів Назирка, взяв його попід лікоть і кивнув на Валину конторку.

— Чого бик навик, то й у череді реве?... Та не завжди можеться, коли хочеться!..

І глянув у вічі Назиркові серйозно й спокійно, ще й по плечу його поплескав.

Цього разу Андрій Федорович чомусь не посміхнувся усмішкою, від якої в його співрозмовників холонуло в животі.

III. СТРАЖДАННЯ УПОВІЛЬНЕНОЇ ДІЇ

У першому розділі ми в міру наших скромних можливостей змалювали страждання молодого Сокола. Але ж несправедливо було б замовчувати й любовні муки нашої найкращої героїні Жаннусі Воронової.

О, вона теж страждала, хоч і не так по-простонародному, як її коханий. Точніш, страждання її було уповільненої дії.

Їй хотілося... їй хотілося...— вона й сама не знала, чого їй хотілося,— а це вже страждання витончене.

Внутрішньо вона не помирилася з батьками, хоч зовні було ніби все гаразд. Вона вже не робила спроб відновити голодовку, хоч і кортіло їй інколи демонстративно відсунути солодке. Але ж мама... Її це образить, а вона ж була щодо Жанни лояльною. Батько, правда, після його наміру нагодувати Жанну силоміць видавався дияволом, але коли вдуматись, то добрим дияволом,— адже він і тут був не тюремником, зацікавленим у продовженні страждань ув'язненого, а суворим, але добрим вихователем.

А те, що батьки прихильно ставились до Віктора Петровича, котрий увагою своєю і розумінням примушував Жанну забувати про свої страждання, викликало почуття вдячності.

Жанна тільки сердилась іноді, що мати приділяє Вікторові Петровичу надто багато уваги, перед його приходом зодягається мов у театр і примушує дочку накручувати їй волосся на бігуді.

Й уже зовсім ображало дівчину, що мати часто відвідує ательє мод, шие там усе нові й нові сукні, а Жанна мусить зодягатися в ношене.

— Мамо, я вже кілька місяців не модна! — скаржилась бідна дівчина, але Тамара Матвіївна з обурливим спокоєм відрізала:

— В батька не вистачає грошей на нас обох. Ось як одружишся...

Жанна, хоч яка була розумна, та не могла збагнути, куди мати гне, але те, що батьки були егоїсти, їй було цілком зрозуміло.

Жанна була доброю дитиною і не бунтувала. Вона знала, що й у полотняній туніці вона перевершить матір вродою.

Дівчина тільки прибирала гордовитого вигляду, коли Віктор Петрович при зустрічі й прощанні цілує матері руку, а їй обережно потискує пальці.

Жанні аж смішно було спостерігати, як після відходу гостя в матері очі затягало поволокою і рухи ставали якісь зв'язані, ніби боялась Тамара Матвіївна, що раптом ні з сього ні з того пуститься в танок.

І хоч дівчина, як ми вже відзначили, була людиною неабиякого інтелекту, а матеріної поведінки зрозуміти не могла.

І з пустощів — а що з цього вийде? — вона, мов перебивляючи маму, й собі почала чепуритися, напускати на себе загадкового духу — й де вона цього навчилася? — схилити голівку на плече, коли розмовляла з гостем, і сама не помітила, як почала змагатися з мамою за увагу кандидата.

І — хай дарує нам Тамара Матвіївна — переможницею виходила Жанна.

А маму це чомусь не сердило. О премудрий Соломоне, не вже й тобі це під силу розтлумачити цей парадокс?..

Тамара Матвіївна тільки ехидно зауважувала: «Ну, ти й обложила Віктора Петровича, ще один приступ — і сядеш йому на коліна!..»

Материн тон образив Жанну, й вона вирішила помститися.

Якось кандидат приніс їй коробку цукерок. Дівчина велично вказала йому на крісло, розв'язала тасьму, взяла дві цукерки, — ось я зараз вас нагодую, — і, війнувши на матір свавільним вітром, легенько сіла гостеві на коліна. Взяла пальчиками його підборіддя і звеліла кусати цукерку, — тільки потрошку, щоб не переїсти!.. Віктор Петрович сміявся, мотав головою, а потім вільно обняв дівчину за плечі. Жанні стало незручно, й вона засмикалась, але її довше, ніж треба, не відпускали, й коли вона хутко підвелася, то зашарілася і, уникаючи матеріного насмішкуватого погляду, з погордливим виглядом сказала:

— Ви не лицар!

— Зате в мене здорова нервова система! — без тіні ніяковості засміявся кандидат, і Жанна знала, що він сказав чистісіньку правду. О, з таким, як кажуть, треба тримати міцно стиснені уста й коліна!..

Прощаючись із гостем, вона була дуже строга й не сказала — «заходьте».

«Ах, ці чоловіки!..» — подумала Жанна, переодягаючись перед дзеркалом у нічну сорочку. І з внутрішнім дрожем чомусь уявила себе разом із Віктором Петровичем у обтяг-

неному стрічками автомобілі. Й бачила це мовби збоку: наречена — як біла голубка, а жених у костюмі, чорнім, як його наміри.

Й ще подумала в зв'язку з попереднім: «Ну, збожеволієш!..»

Ми теж пристаємо на цю думку й додаємо від себе: так, справді, дивлячись (та й не дивлячись!) на свою обраницю, чоловіки завжди втрачають здоровий глузд і ніколи не намагаються порозумнішати. Розумнішають лише ті, що вже не здатні ні до чого, як тільки розумнішати...

В своїй гордій скорботі Жанна більш не їздила з Віктором Петровичем на автомобільні прогулянки. Й хоч їй кортіло почути те саме веселе й грайливе «ай лав ю», що вже раз було сказане в лісі, проте воліла, щоб хтось інший(!), не Віктор Петрович, повторював ті слова.

Це міг би сказати й Сашко Сокіл. Але він говорив дуже серйозно, аж вимогливо — я люблю тебе, я дуже, дуже, неймовірно люблю тебе... Це лякає. Ах, коли б він міг сказати усміхнено, не по-нашому — «ай лав ю», «іхь лібе діхь», «же ву зем», щоб це було на грані заклинання, щоб у цім була якась таємниця, як ото — «я на башню входил, и скрипели ступени, и скрипели ступени под ногой у меня». І щоб він був не шофером, а магом, зорельотчиком, що перший ступив на Місяць, врешті, футболістом, що дарує автографи на шкіряному м'ячі ошалілим болільникам!.. Але — «ба-ран-ка» — супроти «ай лав ю»!..

Або хай би й Віктор Петрович сказав таємничі слова, але щоб у нього був зріст без дециметра два метри, плечі — щоб підпирали земну вісь, щоб гордий профіль римського центуріона, брови — як мечі, й пристрасна душа Сокола!..

Хто мене дорікне за святе невдоволення? Хто поставить мені у вину мої сни?..

Але сни, як сказав Віктор Петрович, не збуваються. Сни ніколи не збуваються...

Боже незаміжніх дівчат із пристойних родин, допоможи мені!..

IV. СИН ПРИПАДАЄ ДО НІГ МАТЕРІ

...А мати ладна прихилити небо до синового гарячого чола, вистелити йому доріжку своєю любов'ю, іти до ворожки, щоб дала приворотного зілля — напоїти смаглявочку, що тільки одна гідна поділити з сином Зінаїди Петрівни окрасць хліба, спільну долю і чисту-пречисту постіль.

І невтямки матері, що ж коїться з її сином. Чи, може, й досі гнітить його та пригода, коли під машину трапив був хлопчик? Але ж дитина жива, а Санько — це ж і добрі міліціонери встановили — ні в чому не винен. І чимало часу стекло, можна було б і заспокоїтись.

Чи, може, смаглявка надто жорстока до Санька, не подає йому надії, не всміхнеться приязно, не дозволяє не те що пригорнути, а навіть за рученьку взяти. То я тобі, сину, допоможу, улещу її, розкрию їй очі — ліпшого чоловіка ти, дитино, не матимеш, він — гарний, може, найкращий у світі, добрий, мов пісня колискова, неспесивий, як доброї матері син,— це повір мені, повір!

Чи, може, ти, сину, сам осліп, що не бачиш її краси, її цноти, не бачиш, яка вона чиста, яка пахуча, мов у любистку скупана, яке личко тонке, що аж проситься викарбувати на золотому червінці?

А що брівки в неї зрошені — ревшива! — то не зважай, сину,— ревнуватиме так, що на край світу піде за тобою, померти не дасть самому — в ту ж мить переселиться по той бік життя, щоб і там тебе кохати-ревнувати!

А що стан можна перехопити чотирма пальцями — то не біда, ми її, як до нас попаде, підгодуємо хоч цукерками, хоч горіхами, хоч тістечками, напоїмо молоком із медом, і буде вона мов золотом налита, випорскуватиме з платтячка, як тичинка з тюльпана.

То в чому ж біда, сину мій, кровинко моя, ночі мої безсонні?

І в думках своїх тяжких вирішила Зінаїда Петрівна застосувати всю матерню владу.

— Саню,— сказала вона якось, коли він помився після роботи.— Не дам тобі ні їсти, ні пити, бо спершу хочу мовити до тебе слово.

Сашко глянув на матір сторожким, очікувальним, може, винуватим, але праведним поглядом.

— Я слухаю тебе, мамо,— й душа його впала.

— Ми з тобою, Саню, завжди були водно. Гріх дорікати дитині шматком хліба чи словом ласкавим. У раннім дитинстві, як ото німецька окупація, не було в нас шматка хліба — тим паче не маю права дорікати ним. Зате завжди було добре слово — не дорікаю і цим... Ми не крилися одне від одного — ні скоринкою, ні болем, ні щастям. Про своє власне щастя не кажу — од усього відмовилась — од суконь ошатних, від пісні веселої, не приводила тобі ні злого віт-

чима, ні поміркованого наставника, щоб від його доброї ради ти не зненавидів і його й мене. Усе моє щастя — ти.

— Мамо, ой мамо!..

— Й усе оте згадавши,— всі радощі свої, всі жалі,— слова від тебе жду. Скажи, що з тобою.

Ой, учувала Зінаїда Петрівна, знала!

Та мовчав Сашко, понурившись у свою таємницю.

— Може, людину вбив зі злости, навмисне,— підемо на суд людський жорстокий і помремо разом. Бо й мені жити не можна — матері вбійника!

— Мамо, ой мамо!..

— Може, вкрав гроші й провів у темнім товаристві,— підемо й відробимо разом, хоч би довелося працювати до скону!

— Мамо, єдина моя, совість моя вічна!..

— Може, вдарив каліку,— підемо й навколішках вимолимо собі прощення!

І ще нижче поникла душа молодого Сокола.

— Може, знадив чисту дівчину,— а то найтяжчий гріх,— підемо й заберемо її — тобі довіку жоною, а мені невісткою!

— Ні, мамо, ні! Ані злочину в мене за душею, ні каяття. Люблю.

Тут поникла душею Зінаїда Петрівна.

— Хто вона? — пропустила крізь зуби, хоч знала — не та, про кого молилася.

Що міг відповісти їй Сашко?

Барви — а їх було більше, ніж у спектрі сонячного випромінювання, а якби він розклав у спектрографі сяйво, що випромінювала в навколишній простір Жанна,— побачив би безліч ліній, що визначали б до сотні різних елементів, починаючи від найлегшого, водню, і кінчаючи трансурановими,— всі ці барви й відтінки зблякли й посіріли під материнським вимогливим поглядом!

— Це та, що якомсь приходила з тобою? — і Сашко злякався, помітивши, як змінилося обличчя його доброї матері: неблаганність судді, жорстокість закону, непростення жінки щодо іншої, яка віроломно одібрала в неї мужа чи сина.— Але хто вона?

Й Сашко, затинаючись на кожному пункті, мов прожив нечесне, темне життя, почав викладати біографію. Її, коханої, життєпис.

І він не міг одійти від стереотипу, що склався десятиріччями, й мимрив, що його сонячна Жаннуся народилася в сім'ї...— він повинен був засвідчити совістю своєю всі

чесноти батьків коханої, — а ніхто з них і не сумнівався в тих великих чеснотах, — але він був сумлінним свідком — та ще й перед таким судом! — і мусив розповісти, як заслужений Жаннусин батько тяжко образив його, Санькову матір, як ненавидів його, Санька... Про матір коханої Сашко змовчав, бо не міг нічим образити жінку (він так само не дав зневажити й матір свою!), ось так був викладений перший обов'язковий пункт Жаннусиної біографії.

«Після закінчення середньої школи Жаннуся працювала...» — й Сашко зненавидів себе, бо заради коханої він не може навіть покривосвідчити.

Й материн погляд ставав глумливим і водночас сумним, — і Сашко раптом видався собі сучасним естрадним співаком, що витискає із себе голос. Марно. З горла не чути нічого. Але співак уперто випресовує якийсь шелест — із грудей, із живота й навіть апендикса. Висока пісня не виходить...

І Сашко збунтувався: як це так, щоб людину цінувати тільки за анкетні дані, адже вона — то цілий світ, одмінний від усього, запрограмованого тими анкетами!.. Адже вона, Жаннуся, гарна, мов голуба зоря (і він подумки загнув один палець), адже в неї в чарівній голівці безліч думок (другий палець поворушився, але чомусь не загнувся), адже в неї голос, як у флейти (але мусив Сашко признатися собі, що не чув зі срібного горлечка нічого, крім «наш адрес — не дом и не улица...»), — й третій палець посіпався, посіпався і заспокоївся, — і ось тобі один загнутий палець засвідчив усі Жаннусині чесноти!.. Але й цього, як на Сашків погляд, було немало!..

— Мамо, ой мамо, ти ж сама бачила, яка вона неймовірно гарна!..

— Бачила, бачила... Але чи любить вона тебе?

Здається, дуже любить. Здається, любить... Здається...

Але вголос він чомусь не міг сказати цього матері. Певно не міг сказати. А непевність — то наполовину брехня.

І Зінаїда Петрівна з усією своєю ненавистю, — але її ще не вистачало на цю хвилину, й матері довелося навіть позичити її в когось, — із примруженими очима — а сльози облікають обличчя — сказала йому твердо:

— Ти не любиш її. Ти її вигадав. Адже сказано: не створи собі кумира. Сказано. Так сказано. Ти не любиш її!.. Бачиш, я плачу, в мене серце розривається, — ти страждаєш, бо не любиш її!..

Може, вразила його нечувана парадоксальність її речей, може, неймовірна сила материнського почуття м'яко вда-

рила його в груди, але Сашкові раптом стало так легко, ніби після довгої темряви з усіх боків облило його голубе світло. Йї стїльки стало простору в грудях, що мїг увїбрати в них не тїльки свої двадцять двї весни, а й усї, якї ще мав зустрїти. Так йому стало легко!..

Йї вїн став навколїшки перед матїрю і вклав своє лице в її долонї.

Йї не сказав їй — дякую — за чудодїйний бальзам, що пролила вона на його зранену душу. Не сказав — правда твоя, мамо, бо Зїнаїда Петрївна так одразу й не повїрила б йому. Не вдїрїкався нї од чого й не давав обїтницї, але все оте вона вдїчула своїми руками, всю судьбу його перебрала своїми руками, весь бїль його знімала своїми руками. Йї машинально втирала його сльози своїми теплими руками, мудра мати Сокола.

— Ну, ось тепер ти дужий! — Вона м'яко пїдвела його голову й вдїсторонила. — Ти тепер справжнїй дорослий дужий чоловїк!..

І, може, вперше за кїлька останнїх мїсяцїв вечера вида-лась йому вельми смачною, не було полинової гїркоти в стравї й саме насичення було для нього не обов'язком перед тїлом (задля завтрашньої працї), а чуттевою насолодою.

Вїн знав, що мала сказати мати по вечерї. Але Сашко був занадто переповнений святом звїльнення вдї чар, душа його ще так гула тупим залишковим болем, що вїн не змїг зважитись ступити хоча б крок поза окреслене коло.

— Завтра, мамо... — пробурмотїв вїн недужим, напївсонним голосом. Його ще вистачило, щоб розїбратися і пїрнути в постїль. І сон його — без сновидїнь — був такий глибокий, що втратив часовий вимїр, і засинання, і пробудження були на одній часовїй межї, — Сашко не мїг потїм сказати, чи спав вїн, чи просто чогось чекав.

V. ДИВО ДІВОЧИХ ДУШ

Найнеуважнїший читач і той, певно, помїтив, що автор заповзївся неодмїнно женити Сашка на Валї, наперед розлучивши його з Жаннусею Вороноюю. Тенденцїя дуже негарна, якщо зважити, що Жанна ще не прийняла категоричного рїшення. Якби не авторїв недобрий замїр, може, й з'єднались би молодї душі. Може, повторюємо, шляхетнїсть Вїктора Петровича вдїграла б у цьому вирїшальну

роль, може, змінилися би погляди Жанниних батьків (а вони ж, як знаєте, люди заслужені й передові!), може... може... одне слово, покладаючись на досвід оптимістів, можна було б чекати тисячі щасливих випадковостей, що поліпшать сюжет.

Але лист, що його одержав Сашко десь за місяць по розмові з матір'ю, зіграв на руку автора.

Становище зобов'язує нас навести цей меморандум повністю зі збереженням його пунктуації.

«Гр. Соколоу О. Д.

Ви ніколи по-справжньому не любили мене!!! Ви не тільки не кинулись би задля мене з третього поверху, а навіть не поїхали б на червоне світло світлофора!!! А я так страждала!!! Й ніхто не хотів мене розуміти — ні Ви, ні мама, ні батько... Тільки й розуміли мене Емма Карлівна та ще Віктор Петрович. Увесь світ повстав проти мене!!! Вчора викликали мене в якийсь «опорний пункт» і, Ви уявіть собі,— нехтуючи заслугами батьків, там говорили зі мною в неприпустимому тоні!!! Вони цікавились (??), де я працюю!!! Вони допитувались, на які (??) засоби я існую (???). Я гордо мовчала... Тоді вони сказали... вони сказали... я нізащо (!!) не повторю того, що вони сказали!!! Й у ті гіркі (!) хвилини, коли безвідповідальні особи мало не назвали мене тунеядкою (!!!?) і погрожували... ніхто не став мені на захист!!! Тільки Віктор Петрович, якому я подзвонила, з'явивсь, як добрий дух, вислухав співчутливо (!!) й одразу порадив... І цю розумну (!) пораду я прийняла... Домогосподарку вони не посміють погнати на роботу якоюсь перукаркою (??), продавщицею (!!!) чи навіть секретаркою до якогось бурбона (!!), що «тикав» би мені і, як служницю, викликав би до себе дзвінком... І якщо Ви збираєтесь (?) прийти мені на поміч (??), то пізно (!!), занадто, занадто пізно (!!!). Батько й мати схвалили мій вирішальний (!!) крок. Прощайте, прощайте, прощайте!!!»

Кілька разів перечитав Сашко цей блискучий витвір епістолярної прози, поки зрозумів, чого від нього хочуть.

Його просили, йому навіювали, врешті наказували добровільно відмовитись од того, що він вважав за щастя. Він повинен був бути шляхетним і в цьому. Він повинен був звільнити Жаннусю від обітниці, від безчестя зламаної обітниці.

Сашко був уже вільний. І, як вільна людина, він не міг тримати когось у рабській залежності — у владі обітниці.

Він зітхав (а хто був би байдужий на його місці!), але, мов заведений у ману, бачив свою колишню кохану з почорнілим тілом і з висхлими ногами. Й уже інакше не міг уявити її.

І, може, вперше твердою рукою і зі спокійним серцем Сашко написав свій останній поетичний твір.

«Жанно, Жаннусю, дівчинко, народжена з піни морської, зодягнена в небесну парчу із золотою основою сонячних променів!

Все, що ви чинили й чините, завжди викликало й викликати в мене радісний подив і палке схвалення. Я теж не можу собі уявити, як Ви принаймні кілька разів на рік обважуватимете густу юрбу покупців, що стоять за сухою ковбасою, чи стригтимете під нульовку суб'єктів зі скособоченими мордами, що входять до перукарні в супроводі міліціонерів. Не хочу навіть уявляти, як Ви в жовтогарячій жилеті розгортаєте гарячий асфальт на вулиці. Я бачу Вас у тій ролі, в якій Ви волісте бачите себе самі. Повелівайте чарівниками. Даруйте життя засудженим злочинцям — це в кращому випадку. Якщо ж доля Ваша опуститься на щабель нижче.— не проганяйте кінорежисерів, що палають бажанням зробити Вас кінозіркою. Хай доля зведе Вас із тим одним із тисяч лейтенантів, що стане хоча б генерал-майором, або з кандидатом наук, що стане хоча б професором. І якщо вже судився Вам зовсім інший талаи — будьте завжди такою красивою, щоб у людей від залася холонуло під грудьми. Будьте завжди, завжди щасливі! А за Вас буду щасливий і я.— Сашко подумав, подумав, невесело посміхнувся і підписався отак: *О'Сокіл*».

І коли він писав це, серце йому не билося прискорено, не перехоплювало дихання, не відчував жару в лицях.

І вперше подумав про свого суперника без розпачу, без задрощів, без зоологічної ненависті. Скоріш насмішкувато, з поблажливістю дужого. Й проклинаючи себе за підлість, дуже шкодував зараз, що перший зойк дівчини буде звернутий не до нього. Й тільки в цьому визначав перевагу за суперником. Оце й усе.

Й це було прощанням на все життя. Зради він не простив би нізащо.

Й спалюючи за собою всі мости, дав матері прочитати Жаннин лист.

Ні, не з радістю читала вона Жаннині одкровення. Три-мала той папір на долоні перед очима й ворушила губами, безгучно проказуючи слова, що ними ганили її найкращого

в світі сина. В кінці схлинула й, не дивлячись Сашкові у вічі, простягла йому той лист.

— Отак... отак, сину... Може, вона й добра дівчина... та тільки дуже бідна...

Довго човплась на кухні, хлюпала носом, потім сказала мовби байдуже:

— А ходімо до Швачків, пограємо в підкидного.

Сашко коливався за матір'ю, ніби боявся на неї наступити.

Дзвонила мати й відповідала на запит «хто там?». Пропускала їх Валя в двері, притиснувшись спиною до стіни, розмовляла із Зінаїдою Петрівною, а на Сашка здивовано й трохи насмішкувато зиркала. Й від того Сашко почувався так, ніби прийшов просити хліба. Й Валя розуміла, що він прийшов просити хліба, й від того хліб її зразу втрачав для неї смак — бо то був хліб для нищого.

А Зінаїда Петрівна, метким оком зирнувши по хаті, зразу відзначила, що Валя в хаті сама й батька швидко не чекає. І голосом збалуваної увагою сусідки Зінаїда Петрівна почала щebetати — забрели на вогник, хата з хатою — крок ступити, я то ще нівроку — частенько буваю, а Санько вже забув, яка ти... й не розчарується, бо гарна, мов намальована... й потерпаю за нього — ой, хто ж гляне на тебе, то пропав навіки!.. а де ж це батько твій — знову шукає «загублену копійку»?.. ну, нічого, нічого, не турбуйся, ми люди свої, ані чаю, ні кофію... а по мені слово добре — кріпше того кофію... та сідай, дитино, сідай, щоб свати в тебе в хаті сідали...

Сторожко вдивлялася Зінаїда Петрівна в мінливо гарне личко своєї сусідки, омріяної дочки-невістки.

Й кваплячись, аж голос ламався, підганяла Сашка: ну, кажи й ти, сину, бувають такі часи, коли й мужчині не гріх бути балакучим, ну, кажи нам щось веселеньке, признавайся нам у коханні, та так чемненько, так лагідно, щоб і хазяечка наша взяла ті слова до серця і собі щось сказала привітне й згідне!..

Й тут помітила мати, як пересмикнулось від болю Валине бронзове личко, й, дивлячись матері просто у вічі, сказала дівчина зухвало:

— А я щось від нього нічого не чую!

— Валю...— переступив із ноги на ногу Сашко. Стояв, може, цілу вічність.— Валю... Серцем і мислю... отак... серцем і мислю...

— А я вас ненавиджу! — зі слізьми в голосі вигукнула дівчина. І націлила палець на двері.

Поставимо питання руба: чи може геній стати дурнем і, навпаки, чи може дурень стати генієм?

А поки читач обмірковуватиме відповідь, начальник експлуатації тринадцятого автопарку, ворущачи кінчиком носа, роздумуватиме над папером, власне, не над його змістом, а над резолюцією директора: «Доповісти».

Зміст паперу дасть можливість начальникові стати благодійником чи лиходієм. І що переважить у його такій непростій душі?

Товариш Назирко довгенько ворущив носом, затим усміхнувся про себе відомим усміхом, од якого в людей холонуло під грудьми.

— Дрібниці.

І ще подумав уголос:

— Лопух.

І з папером, що його тримав за кінчик, зайшов до Воронова.

— В новій ситуації...— і замовк.— Можна й добром...

До Воронова не одразу дійшов зміст цієї промови, й він ще раз пробіг очима одержану з тресту директиву:

«З метою закріплення керівних кадрів середньої ланки на автотранспортних підприємствах пропоную направити 2 чол. з числа комсомольців, передовиків, демобілізованих воїнів на шестимісячні курси підготовки до інституту. Курсантам виплачується стипендія — сорок карбованців на місяць за рахунок автопарку. Особи, що після закінчення курсів вступають до інституту, одержуватимуть постійну стипендію від автопідприємства. Список осіб, що їх направите на навчання, представте не пізніше...»

Ще й резолюцію свою прочитав Іван Прокопович, але й після цього не зміг зрозуміти Назиркового загадкового духу.

— Ну, не катуй! — буркнув сердито.

— «Возлюби...— осміхнувся Назирко й замовк.— Своїх ворогів...» — і замовк.

— А-а! — радісно ляснув себе долонею по лобі Іван Прокопович.— Ти геній!

І таким чином поставлене руба питання на початку цього розділу в одній своїй площині було вирішене.

Й партійний комітет це питання вирішував (на запит адміністрації), і місцевком, і комсомольський комітет. І було названо дві гідних кандидатури: шофер Сокіл

Олександр Дмитрович і диспетчер Швачко Валентина Веніамінівна.

На думку одних — секретар парткому Петро Степанович Геращенко й голова профкому Світличний — це рішення було справедливим, на думку інших — Іван Прокопович Воронов — геніальним. Андрій Федорович Назирко був такої ж самої думки, але скромно мовчав. А потім порадив Воронову:

— Аби не було... — і стукнув перед грудьми спрямованими один на одного кулаками, — то нехай Геращенко... — і замовк.

Петро Степанович не вбачав у гарному жесті хитрощів і підступності. Хоч напочатку й здивувався: то Воронов гори на Сашка вернув, а то м'який, мов у ромашці скупаний...

— Петре Степановичу, ти розумієш, я перед цим парубійком... Ну, хто з нас безгрішний?.. Гарячий він.. але ж хіба ми не були гарячі?.. Одне слово, поговори з ним... він тебе послухас... Ми перед ним у боргу... А з дівчиськом то буде й зовсім легко... Побажай їм...

Так сказав Іван Прокопович Геращенкові, й це було зовсім щиро — смертельний ворог Воронова був безсилий, бо не міг власти на його гніздо й вихопити із нього нерозумну голубку.

Іван Прокопович навіть відчув до Сашка якусь пекучу цікавість, як хлопчак до знайденої гранати, — знав, що в ній смерть, а все ж ой як кортить повідгинати вусики шплінтів. Поглянути... що там... А може, це — потрібне нам душевне оновлення, може зрозумілою стала йому.

ПРИТЧА ПРО САПУ Й ПИЛКУ

Було собі на світі двоє. І покликано було їх до роботи — яка кому люба. Й сказано було їм обрати собі місце на землі — яке кому до вподоби. Й щоб знаряддя взяли собі до рук. Обрав один у поміч Сапу, а другий — Пилку. Й почали кожен свою роботу. Один почав підбирати — все до себе та до себе. Й чим більше він горнув, тим вищою ставала його місцина на землі. Й настав час, коли вже здавалося йому, ніби досяг він небувалої височини, а насправді створив подвійної глибини прірву, яку вже ніхто не переступить — за законами Сапи.

А той, що обрав собі Пилку — не мав клопоту, бо ж кожного разу, як він оддавав, то одразу йому й повертали. Й він

міг перейти й на протилежний бік — і так само брати собі й віддавати іншим. Й інакше й бути не могло — за законами Пилки.

А чи цікавість, а чи той, сподіваний нами катарсис, чи замилювання власною шляхетністю, але щось примирило директора з парубком, і він навіть подав знак тому: проходячи дворіщем автопарку побіля Соколової лайби, з гідністю кивнув шоферові.

Сашко здивовано закліпав — а хоч убий — нічого не розумію...

Так само довго не міг зрозуміти й Петра Степановича, коли той викладав йому суть справи. Кивав головою на кожне Геращенкове слово й аж потім сказав обережно:

— Пораджусь із мамою...

— Ну, ну...— погодився Петро Степанович.— Передай їй привіт. До завтра.

— От тепер ти вийдеш у люди! — зраділа Зінаїда Петрівна.

— Після того, що ти сказала, мамо, мені хочеться піти в підмітайли.

— Ну, не гнівайся, може, я не годна зрозуміти... В мене ж чотири класи... То я вже буду лагодити твій від'їзд.

— Та це ж у нашому місті... Тільки от не знаю, як проживемо на сорок.

— До твоїх сорока ще й мої шістдесят.

— А й справді, буде на хліб, на сіль, ще й цукор до чаю!

— А черевики то можна й старі лагодити.

— А штани,— всміхнувся Сашко самими очима,— то найліпше парусинові, а то ще брезентові.

Й вони вдвох сміялися — завжди були безжурні.

Так і порішили — йти йому на курси.

Подібна розмова відбулася і в Швачків, і там була така сама арифметика.

Й треба віддати належне Валі: цього разу вона не побажала уподібнюватись лисиці, що, розгнівавшись на свого хвоста, вистромила його з нори собакам. Якось навіть вивітрився з пам'яті викладач фізики, що, не вислухавши її толком, вліпив Валі трійку. А щодо засобів до існування, то вона була впевнена, що після вступу до інституту зможе витягти на стипендію.

Знаючи її наполегливість, ясну голівку і кравецькі здібності, ми теж сподіваємось, що Валя не голодуватиме й коли що, то зуміє оновити старі суєнки... А потім... а потім, може, якось і складемо ці неправильні дробі...

...І, так гадалось керівникам тринадцятого автопарку, на цілих п'ять з половиною років Валя і Сашко мали зникнути з автопарку. Й спокійнішим мало стати життя директора Івана Прокоповича Воронова та начальника експлуатації Андрія Федоровича Назирка. Чи балансували вони й надалі на грані плану, ми не знаємо, але вже за рік Івана Прокоповича забрали в трест заступником керуючого (тут нам ніхто нічого не закине — адже кадри ростуть), а Назирка залишили директором (і тут ми зробили правильний хід — за деякі окремі недоробки замінили керівництво автопарку).

До цього часу в життя героїв втручався хіба що автор. Він якоюсь мірою визначав архітектоніку твору. Й зовсім несподівано й для героїв, і для автора було втручання архітекторів, а затим і будівельників.

Тиху вуличку, де мешкали дім о дім Валя Швачко, Сашко Сокіл і десь там оддалік Жаннуся Воронова, прирекли до гільйотинування — під ніж бульдозера. Розмаїті одноповерхові вулики вирішено було замінити стандартними багатоповерховими.

І так інколи виходило, що зносили будинки справніші, веселоокі, а зовсім смутні, кривоброві залишалися на глум людський.

Одержали попередження про заборону капітальних ремонтів усі домовласники, на яких вказала пальцем доля.

І Зінаїда Петрівна тужила над своїм агрусом і персиками, а Веніамін Іванович над своїми яблунами, на яких прищеплено було по п'ять-шість сортів, над грушами, що давали плоди з протитанкову гранату, й над кількома вулицями, що стояли в затишку. Й сушили собі голови Іван Прокопович Воронов і бойовита його подруга Тамара Матвіївна, шукали відповідних законів і розмовляли з відповідними людьми: а як з відшкодуванням?— цей випадок не підлягає?..— краще вимагайте медаль за відвагу на пожежі,— і з огляду на їхні заслуги, та ще й на наявність двох жінок у сім'ї — обіцяли трикімнатну квартиру, зрозумійте, максимум того, що можемо! Й у миттєвому осяянні вирішено було прискорити Жаннине весілля і негайно прописати на свою площу зятя. І це буде і втрата (двокімнатна квартира), але й придбання, бо мусять дати дві квартири. А там молодята заберуть маму Віктора Петровича й обміняють дві квартири на одну простору...

Й плакали не тільки господарі будинку «до двох поверхів» із табличкою на воротах: «Обережно! Злі собаки», а й грошики (кривавиця!), витрачені на купівлю того будинку з усіма вигодами, сякі-такі сто вісімдесят п'ять тисяч (у старих масштабах цін), а це куди більше, ніж у минулому втрата каракулевої шуби в двадцять тисяч і чотири карбованці (в старих масштабах цін)!..

О Бóже!.. Від пекучих думок золоті коси Тамари Матвіївни позначились помітним білим димом, а під очима засвітилися сині кола.

Потерпав й Іван Прокопович — скаржився дружині й про себе бідкався — мені з моїми заслугами не давали казенної квартири... мовляв, чекай... мусив купувати за останню копійчину... м-да...

Сама тільки Жанна (ще одна її чеснота!) не мучилась суто егоїстичним дрібновласницьким клопотом своїх батьків. У цьому домі вона не була щаслива, а хай він їм завалиться!.. Проте ще раз із млявим схваленням вислухала міркування батьків про одруження з Віктором Петровичем. Так, таж, звичайно... становище серйозне... можливо, в цьому вихід...

І десь далеким-далеким розумом вирішила: я буду йому дружиною... але ніколи, ніколи — жінкою...

Це вже була воістину вояцька мужність: навіть попавши зв'язаним у стан противника — не втратити честь.

Але тут автор повинен нагадати нашій Жанні одну притчу.

ПРИТЧА ПРО НЕЗАЙМАНИЙ ЛІС

Шумів Незайманий Ліс: ніхто не ввійде в моє лоно, ніхто не спотворить моєї краси. Стоятиму вічно в холодній своїй свіжості. Та, похваляючись отак, старів і гнів, і ніхто ніколи не розповів про юні його розкоші, бо ніхто не причастився до його краси.

Невблаганно насувалось на Жанну заміжжя: автокран із почепленим до троса чавунним тягарем, як розбійник келепом, лунав у скроні будинків, і вони, крехнувши, валились, а бульдозери, мов скарабей, повзали серед мотлоху, приношуючись до припорошеної крейдою старовини. Й ті хитрі машини якимось підступно — вперед — назад, бочком — усе насувались на Жанну

Й на Сашка.

Й на милу дівчину Валентину.

Але після всього, що сталося, наші герої були роз'єднані й не могли скласти собі думки ні про своє майбуття, ні про місцину, від якої кожен буде заново відлічувати кроки в життя.

Автор бачив цю місцину в кабінеті головного архітектора міста, але тсс! тсс! — поки що про це нікому ні слова!..

VIII. ПРИКЛАДНА АСТРОНОМІЯ

...І знову, як два десятиліття тому, будуть гадати — а що ж це автор написав, а чи воно туди пнеться, чи не туди, а чи немає тут чогось такого, що ні на що не схоже, а чи воно на перший погляд не схоже, а коли пильно приглянутись, то й схоже?..

Одні будуть циркулярами (пробачте, циркулями) вимірювати форму, інші вмочатимуть указуючого (пробачте, вказівного) пальця і пробуватимуть на язик вміст (зміст). Але тут автор покладе край суперечкам, розповівши притчу.

ПРИТЧА ПРО ВИНО Й РОЗВИТИЙ ГЛЕК

...Пишалося Вино своїм незрівнянним букетом. І ще хвалилося: я рожеве, як дівоче лице після сну, я терпке, як істина, й форми мої, мов у вродливиці, незрівнянні!

А в череп'яного Глека, що в нього налите було Вино, від гострого обурення на ту безсовісну похвальбу стався інфаркт міокарда — він луснув.

І розлилося Вино й зчезло в піску, так і не збагнувши простої істини — про єдність форми й змісту...

...Починаємо цей дуже відповідальний розділ викладенням деяких астрономічних відомостей.

...Вона — зоря, і тебе наймовірно тягне до неї. Це — гравітація, в лікарів — лібідо, а в тебе — любов.

І нікуди від цього не дінешся, крутишся на еліптичній орбіті, а в одному з фокусів — твоя зоря. І наближає вона тебе до себе — перигелій — ось-ось упадеш в її обійми, й відштовхує, мовляв, упадай собі за іншою зіркою, — апогей, — але не відпускає од себе, ні! — й знову мчишся з лінійним прискоренням до своєї зорі.

Й тобі, затурканому безперервною біганиною, інколи здається: зоря обертається навколо тебе («Сходило сонце...»), — це рудиментарні залишки чоловічого егоцентризму, й ти, звичайно, помилявся, аж поки видурняли тебе Галілей і Джордано Бруно, — видурняли й напоумили: ти одвіку й довіку обертався і обертатимешся навколо своєї старіючої зорі...

Але є ще й подвійні зорі. То, кажуть, істинна рівність, — дві зорі описують еліптичні орбіти навколо їхнього спільного центра ваги. Але давайте поміркуємо: а чи не зміщений той центр у бік однієї з зір?..

З точки зору чоловіків, що попали в еліптичну орбіту супутника життя, подвійні зорі — то справжня гармонія.

А чи збувається обертання подвійних зір без збурень — дослідіть життя шлюбної пари, що справила золоте весілля.

А ми тим часом дослідимо, як прийшли в обертювий рух наші молоді герої і як склалися дві зоряних системи (зоря — супутник, подвійні зорі), про які йшла мова на початку розділу.

ІХ. ХРОНІКА ТВОРЕННЯ ЗОРЯНО-ПЛАНЕТАРНОЇ СИСТЕМИ. КОСМІЧНИЙ ПИЛ. СТАНОВЛЕННЯ

Це тривало приблизно сорок шість мільйонів мікросекунд, або, за земним часом, місяців зо два. Процес протікав дуже болісно, бо зоря (назвемо її Альфа Жанни) була винятком із ряду — не мала схильності до гравітації. Планета Кандидат мусила тягтися-притягатися в односторонньому порядку...

Як ми вже знаємо, в процесі створення системи велику роль відіграли й інші сили — це і мамин тиск, і татів, ще й катастрофічне прискорення, що впливало з квартирної проблеми.

А коли перейти на життєву прозу, то все відбувалося приблизно так.

Того дня Віктор Петрович з'явився в чорному костюмі при переливчастій краватці. Лице його лисніло від триразового гоління і урочистості моменту. В очах відбувалася боротьба всіх філософських шкіл.

Тамара Матвіївна внесла назустріч усю класичну музику своєї постаті-віолончелі.

За Тамарою Матвіївною виступав Іван Прокопович. Він, як бачите, тримався в тіні, бо не був фахівцем створення сімей, скоріш навпаки.

— Тамаро Матвіївно... й ви, Іване Прокоповичу... настає момент, коли...— Віктор Петрович провів долонею по обличчю.— Хвилююсь...— соромливо всміхнувся він.

— Ми згодні,— велично кивнула Тамара Матвіївна, приймаючи від кандидата квіти.— Але треба спитати й дочку...— Вона підвела губи й прикрила усміхнені очі повіками, даючи цим зрозуміти, що все буде гаразд.— Жанно! — строгим, але водночас і улесливим голосом гукнула вона, обернувшись до дверей другої кімнати.

Хоч усі й чекали цього, але якось і не помітили, як відчинилися двері й постала дівчина. Без замішання, без жодного виразу на обличчі Жанна дивилася на врочистого гостя.

— Я дуже потрібна вам, Вікторе Петровичу? — запитала вона голосом касирки Аерофлоту, що може обдарувати простого смертного останнім квитком на далекий рейс.— Без мене ви втрачаєте апетит, спокій і сон, напевне ж?.. І без мене ви не напишете свою геніальну книгу,— я не помиляюсь, так?..

Жар кинувся в лице кандидатів. Він зустрівся поглядом із посерйознілими очима Тамари Матвіївни, зітхнув.

— Я не знаю, чи напишу ту книгу побіля вас, але без вас я її ніколи таки не напишу!

— Ви гарно сказали,— Жанна безслізно схлипнула.— Й ви будете дихати тільки мною і молитиметесь на мене?

— Я буду завжди уважним до вас і ніколи не зраджу вас.

— І ви довірите мені ваші найглибші думки й скрині з самоцвітами?

— Пурпурових вітрил не буде. Але я радитимусь із вами про кожну покупку й віддаватиму зарплату до копійки.

— О, як це багато для мене, як багато!.. Й ви довірятимете мені прання вашої білизни, окрім, звичайно, шкарпеток і ще дечого?.. Так, звичайно, довірятимете... Й будете хвалити мій борщ... до речі, ви ще й купите для мене кулінарну книгу... без неї борщу я не досягну... Я рада... Мої мрії... мої сни... моє щастя — ось вони... сімдесят кілограмів — не більше?

— Сни ніколи не збуваються, дівчинко! — нагадав їй кандидат. Він помітно зблід, важко дихав.

— Так,— схлипнула Жанна,— сни ніколи не збуваються... Я згодна,— закивала вона головою,— я згодна! О, я згодна!..

— Жанно! — простягла до неї руки Тамара Матвіївна.
— Я згодна, мамо... Хай стріляє шампанське! Хай сурмлять сурми. Хай калатають у дзвони! Хай викочують на площі бочки з медом — я згодна!

Й усім стало страшно — кожному по-своєму.

Іванові Прокоповичу від того, що не вклав у власну дитину хоч частку власної душі, й от вона — зовсім чужа йому, й, певно, вважає батька ворогом; усе, що прожив він, — кому воно потрібне?.. Й для чого йому працювати ще цілих шістнадцять років, якщо рідній дочці й тій він уже не потрібен — сказано, ворог...

Тамарі Матвіївні страшно було зиркнути не тільки в майбутнє, а й у минуле.

В майбутньому — доччина підозра, що мати ніколи не була щирою, притамована зневага, рубіж старості, що його Тамара Матвіївна переступить після народження першої доччиної дитини, подвійний клопіт — і про дочку, й про внука.

В минулому — вагання: а чи ж було її почуття до чоловіка коханням?

А чи було просто бажання притулитися до влади, що він мав, може, й ефемерної?.. І це важко зараз встановити, адже кохання не може матеріалізуватися, щоб залишитися потім на згадку, як медаль. Отже, чи було воно насправді? А якщо не було, то за віщо ж тоді вона віддавалася пестошам зовсім чужої людини, а що вона могла бути чужою, свідчить сьогоднішній Жаннин спалах, коли дочка відчула те, що мати не годна була відчуту?..

Й чи не тому саме, що не було справжнього почуття, чоловікова вимогливість викликала в неї легеньку огиду?

Боже мій, невже таки й не було її, любові?..

Страх брав і Віктора Петровича. Не тому, що це гарне дівча завдасть йому клопоту, — він був готовий до того. Страшно було за прожите й непрожите, а воно все, мабуть, було нікчемним — бо ж навіть юна дівчина інстинктивно вчувала це.

Він ніколи не був честолобним чи марнославним і зараз ненавидів себе за те. Бо можна було хоча б удавати велику людину, гідну кохання нерозумних красунь. У кінці життя, що не склалось би, можна було б посилатися на злу долю, на підступи ворогів, на що тільки не можна було б звертати!..

В прірву стрибнути можна, а вище себе — ні...

Й чи довго ще може тривати сон, сновидіння дівчини?

Невже ціле життя?..

І вже й відмовитись од неї не міг — зрадив би сподівання її батьків, а до того ж і надто її любив, надто дорого вона йому дісталася.

Х. ТУМАННІСТЬ ЗАКРУЧУЄТЬСЯ В ТУГУ СПІРАЛЬ

...«Весільний марш» Мендельсона — це Жанна під руку з Віктором Петровичем у супроводі свідків спускається сходами із другого поверху в хол, а звідти проходить в кімнату реєстрації шлюбів.

Оголошено їхні ймення. Чималий натовп гостей звертає погляди на блискучу пару. Оплески. За столом двоє — пишна перекисоводнева й золота жінка — завідуюча загсом, і чоловік із широкою червоною стрічкою через плече — депутат міськради.

Жінка приємним контральто виголошує промову, в якій роз'яснює значення шлюбу для держави, дає стислі керівні вказівки, як майбутнє подружжя має організувати своє життя в шлюбі, аби дати найбільше користі громаді (Жанна чомусь соромливо опускає очі, а Віктор Петрович, свідомий своїх сил і місії, навпаки, гордо підносить чоло), закликає молоду й молодого не кидати одне одного в біді й хворобі,— знову оплески,— цього разу на адресу золотої дами.

Потім бере слово депутат. Він вітає молодих од імені й за дорученням, повторює деякі тези попередньої промови й широким жестом запрошує молодих обмінятися обручками, а затим поцілуватися... Цілував Віктор Петрович, Жанна терпіла... От дівчину й окільцювали... Обручки були такі масивні, що Жанні кортіло постукати нареченого окільцюваним пальцем по лобі.

Мов чорт перед хмарою, а вірніше, як призер із фігурного катання на ковзанах, крутився навколо них загсівський фотограф.

Схилялася над столом сніжно-біла голубка, за нею чорно-білий королівський пінгвін — золотим пером розписувались. Затим свідки скріплювали...

Знову Мендельсон, оплески, галас, молоду розцілюють на шматки, аж, бідна, хитається, для подарованих квітів не вистачає двох рук — хоч бери та стань Божою Матір'ю троєручницею, молодому тиснуть і трусять руки, розганяють застоюлу кров — плескають по плечу.

І от кортеж мчить вулицями, перед Жанною похитується на капоті лялька — цагадування дівчині, чого від неї хочуть люди, а найперше — її вже законний муж.

Зупиняються біля фотосалону.

Фотографуються в парі, потім зі свідками. Це щоб до скону пам'ятала про залежність од свого обранця. І в паспорті припечатали, щоб не могла зректися його, ба навіть комусь про себе збрехати.

Дивлячись у фіолетову глибину об'єктива, Жанна думає про батьків. Найбільша підлість — вважати власне життя єдиною можливою моделлю і вимагати від інших її наслідування.

Адже кожне життя — то цілий світ, і воно не може бути подібним до іншого... (Може, не цими словами думала Жанна, — а словами ніколи й не думають! — але подібне щось у голові її промайнуло).

...То чому ж вона неодмінно мала приймати наполегливі поради батьків?.. Тільки тому, що була безпорадною за порогом власного дому й не бажала йти в продавщиці чи в бригаду шляхових робітниць?..

І в цьому теж звинувачувала батьків. Звичкі до впливості й влади, вони й у іншій ситуації не хотіли втрачати їх, і день крізь день, від самих пелюшок опікувалися дочкою, наставляли її, навчали, виховували, захищали, оберігали, спрямовували — аж у сьогоднішній день!..

Залицання свого сьогоднішнього чоловіка вона могла приймати. Але... родити дітей од нього... Вона вірила, що це від неї залежить...

...Віктор Петрович учував її настрій. І закипало зло. Чому він повинен бути нещасним, чому має залежати від доброго гумору напівжінки, що їй на роду не написано не тільки родити Бога, а навіть стати причиною чвари між богинь?

Сни не збуваються, ніколи не збуваються... І дурень той хто вірить у різні сни — кожен мусить, мусить коритися тверезим законам буття. І ти коритимешся. Життя — як закон — праведне й суворе... Й Віктор Петрович, усміхнувшись про себе, пригадав притчу.

ПРИТЧА ПРО ГОСПОДАРЯ І ОСЛА

Ситий і доглянутий, Осел стояв на прив'язі коло ясел і кричав:

— Чого ти ревеш? — спитав його Господар, закладаючи в ясла добру в'язку сіна.

А дурний Осел усе кричав.

— О невдячний! — розгнівався Господар, вивів Осла на сніг, прив'язав коло повітки й кинув йому пів'язки сіна.

А Осел усе кричав.

Тоді Господар вивів Осла на гострий вітер, прив'язав коло огорожі й кинув чверть в'язки сіна.

Й Осел замовк.

І Віктор Петрович помолився подумки: о доле, дай мені в цій жінці не любові, а тверезої згоди хоча б на мир! І ще дай мені дитя, народжене хай не з любові, а хоча б із безвільної покори! А більшого тверезій людині й не треба.

Він просив у долі небагато — був тверезий. Бо сніг не збуваються, ніколи не збуваються...

І ще думав він: о нерозумне дівчисько, ти відхиляєш не мої ноги, що як у всіх, не мої руки — так само дужі й п'ятипалі, як у всіх, не моє обличчя, в якому нема нічого відворотного, не мою кров, не мою голову зі знакомитою сірою речовиною, ні, врешті, мою чоловічу силу, що її ти й не зазнала, а відхиляєш, по суті, зовсім ефемерну якість: здатність мого ймення залишатися в пам'яті людській десять, двадцять, триста років по смерті. Це — щоб і собі, як Пенелопі, залишитися в пам'яті людей як частина мого ества десять, двадцять, триста років по смерті. Але ж по смерті ти не зможеш перевірити, з ким розламувала перепічку: з генієм чи ординарною посередністю. Та й чи зрозуміла б ти, що той, хто пристрасно цілує тебе, буде занесений у аннали історії?.. Звичайно, ні... Попівна, що відмовила геніальному поетові, не складала собі справи, хто він насправді. Становище серед людей нічого не вкаже. Езоп був раб, а хто пам'ятає ім'я його пана?.. Й чи усвідомлюють сучасники генія, з яким разом виносять відра смітників, що їм треба хоча б поступитися йому чергою?.. І чи нарікали кого-небудь генієм за життя? А коли поспішно називали, то швидко й надійно забували...

І з цього погляду я питаю тебе: чому нам, безвісним, ім'я яким легіон, не вільно розраховувати на щастя, тобто здійснення бажань і мрій? Чому нам тільки й залишаються що вибірки, чому люди вважають, що ми, покликані на смертельний герць, маємо опускати дубець, аби не ушкодити вухо знаному, а самим діставати корчем по макітрі? Чому навіть природний інстинкт самозбереження нам ставлять у вину?..

Але ж проходять роки, десятки, щонайбільше кількасот

років, і забувають і тих, кому ми покірливо повинні підставляти груди для списа... Отже, дитино з обличчям-квіткою, може, й не існує того, заради чого, мабуть, ти нехтуєш мною?..

Тяжка жура повила кандидата.

А поки він зрозуміє власні помилки й дійде доброго гумору, автор розновість притчу.

ПРИТЧА ПРО БЕЗСМЕРТЯ

...Безумовно, вся пишуча братія має право на Безсмертя. Це добре знають усі дев'яносто двадцять літераторів України (за станом на чотирнадцяте квітня тисяча дев'яносто сімдесят шостого року).

Безсмертя може тривати... та почекаймо, що скажуть на це добрі люди в дві тисячі двісті сімдесят шостому році.

А тамтоді буде от що ухвалено.

Оскільки на людство література насувається, мов снігова лавина, на розгляд брати літературні твори в обезводненому вигляді.

Редакційні преси двадцятого століття потужністю в одну людську силу трощились — протидія авторитету й літературної влади переважала редакційний тиск. Вода текла тільки з «та інших» авторів.

На «обойми» сімдесятих років двадцятого століття нащадки не зважатимуть, бо «патрони» в них, у обоймах, не драїлись і позеленіли. Високолоббїстів із числа критиків і доповідачів двадцятого століття нащадки (о жах!) теж не сприймали. А хто лічився в класиках за життя — нащадків (о невдячні!) теж не цікавитиме.

Буде запущено неблаганну машину з обезводнюючим пристроєм й інформаційними решетами.

Після першого робочого циклу залишаться тільки ймення авторів і заголовки творів.

Після другого... ох-ох-ох!.. зате після третього на табло висвітяться двоє чи троє давно відомих імен, про які нащадкам скажуть ще й у дві тисячі двісті сімдесят шостому році...

Гей, хто там на черзі в Безсмертя, побратими по перу?!

...На цьому, здається, можна було б і закінчити дуже спірні міркування Віктора Петровича про новітній мезальяс, а ще й авторові роздуми про безсмертя.

Але ж весілля, любі мої!.. І що воно буде далі?

Якщо виходити з усього попереднього, то цілком імовірно, що може відбутися така сумна розмова:

— !..

— ?

— !..

— Фі, в сімейних трусах перед дамою!..

— ...

ХІ. ПРИКЛАДНА АСТРОНОМІЯ (ПРОДОВЖЕННЯ)

...Баштові крани гралися собі панелями й знічев'я склали дім. А в ньому вже були закладені клітини, й кожна мала свою любов. Кожна чекала когось нетерпляче, прихилисто й вірно — до самої його смерті. Любов ця була навіть не з першого погляду, а заочна. Й той, хто був гідний її, любові, ніколи не міг і мріяти про адюльтер. Тільки об'ява на розлучення, вивішена на дошках рекламбюро, тільки обітниця новій любові могла розлучити з першою.

І от одного погожого дня, завиваючи моторами в бездонних баюрах навколо зданого в експлуатацію будинку (був уже там і асфальт, та його поламали веселі хлопці з водогону, а справляти, сказали, будуть за кілька років, як реконструюватимуть усю вулицю), потяглися вантажні машини з хатнім манаттям, — це вселялися в будинок пожилці.

Зіскачували з машин молоді хлопці й одразу хапалися за ріжки шаф — без реактивних двигунів, самими дужими м'язами перти догори тягар, поки упнуться спітнілими чупринами в дах чи й у хмари.

Крекчучи, мляво з'їжджало з клунків схвильоване й, здавалось би, зайве тут старе луб'я. Зиркало на сьоме, восьме й дев'яте небо, з сумом думало, як довго доведеться спускатися з тих небес востаннє, дуже повільно, без ліфта, до самої землі, в найнижчі сфери.

Це, будем казати, ті, кому «спокій тільки сниться». Вірніше, ті, яким сниться тільки спокій.

Думають, як то буде їм добре з Валериками та Оксанками, котрими вони будуть піклуватися і яких поселять разом із ними в одній кімнаті, щоб батькам можна було спочити після неспокійного дня і напруженої ночі. Й подумки рахують таблетки седуксену, що їх вони проковтнуть, і лічать дні, за які підروстуть Валерики та Оксанки

аж до того часу, коли їм остаточно стане відворотним дідів чи бабин кашель. А потім церебросклероз, і це — рятунок, бо не розумітимуть жодного слова на тій нараді дітей та онуків, де буде стояти серйозне питання — баба, мовляв, несповна розуму, забалакується, порушує сімейний лад... психіатричка для хроніків...

Ну, про це думали, звичайно, тільки поодинокі громадяни похилого віку, всі ж інші були сповнені здорового оптимізму.

І все ж цьому старому луб'ю було ясно, що справжнє життя в новозаселених квартирах почнеться від того дня, коли з пологового будинку привезуть сюди перший конвертик і перший катафалк у супроводі байдужого оркестру попливе від під'їзду...

Відлунювали захопленими голосами чавунні труби сміттепроводів, — це хлопчаки кидали в люки свої шапки. Ляцали потиличники, — мамам ця забавка чомусь не подобалась.

А далі в будинку втихомиряться малі й старі, за тиждень підведуть воду, за місяць-півтора пустять у труби газ. І потечуть дні й... батареї центрального опалення. І почнуть припасовувати вікна й двері, луна бавитиметься в усьому під'їзді — це забиватимуть рейками щілини між мостинами люди, що чогось навчилися, а неуки з ромбами в лацканах піджаків чекатимуть капітального ремонту.

Й так уже сталося — не з волі автора, а від якогось вибрику долі, що мешканці однієї вулички, яка, здається, і не мала назви, в тому числі й усі наші герої, потрапили до одного під'їзду.

«Ось тепер почнеться веремія!» — подумає читач. А насправді жодних катаклізмів не сталося.

Відповідальний квартиронаймач Зінаїда Петрівна Сокол одержала двокімнатну квартиру на першому поверсі й дуже тішилась із цього — ноги її втішалися, хоча тривожно було на душі: а що, коли заб'ється каналізація і зі стояка почне п'яно бурмотіти й перти зі зливних отворів? — та поклала великі надії на тверезих у переважній своїй більшості сантехніків із жеку та на Товариство рятування на воді.

Іван Прокопович Воронов із бойовою подругою Тамарою Матвіївною мешкали на другому поверсі — теж двокімнатна квартира — всесвітній потоп їм не загрожував, правда, не така квартира, як була, далеко не така!..

Їхня Жаннуся з чоловіком Віктором Петровичем на килимі-самольоті злітали на сьоме небо, а Валя Швачко з батьком — на дев'яте.

Й Жанна, й Валя, кожна зокрема, полюбляли злітати на свої небеса на самольоті-ліфті, милуватись його відполірованими стінами, та за кілька днів почали опускати очі,— якісь юні повітроплавці цвяхами видряпали лаконічні слова на згадку нащадкам. Щоправда, потомки ніколи не розшифрують згаданий клинопис, бо слів таких у жодному словнику не знайдуть...

Із почуттям жалю до бідних дівчат автор тут розповідь притчу.

ПРИТЧА ПРО СТАТУЮ ВЕНЕРИ ТА ДУРНЯ З ЦЕГЛИНОЮ

Стояла Статуя Венери і, мабуть, простягала білі руки — вабила до себе цілий світ. Краса її, казали, була могутньою. А Дурень був іншої думки,— я, мовляв, могутніший, у мене он яка сила! Злісно кинувся до Статуї та цеглиною її, цеглиною!.. І впали білі руки Статуї, і... залишилася у віках Венера Мілоська.

В задачі питається: а де ж Дурень із цеглиною?..

...Жаннуся рада була залишити своїх жорстоких батьків, що тиранили її, спонукаючи віддатися за нелюба. І з протесту почувала якоюсь мірою вдячність до... свого законного чоловіка. Вдячність ця напочатку була поблажлива й недалека. Жанна дозволяла тільки подавати собі в постіль каву. Все ж інше було під забороною. Ах, не чіпайте, не чіпайте мене!.. Й це тривало й день, і два. Віктор Петрович терпів (чи потерпав). У практиці міжнародних стосунків це називається — виявляти стриманість. Жаннусина стриманість була м'якою і беззахисною. А стриманість Віктора Петровича була загрозлива, як дубець. І вона повела його на шлях агресії.

— Я муж твій і сюзерен! — тремтячим од якихось темних емоцій голосом вирік він.— Моє право!

— Який сю... яке право? Чого вам од мене треба?

— А от чого! — І він безцеремонно почав виконувати обов'язки й скульптора й служниці, що вкладає свою пані спати.

— Я буду кликати на поміч! — задихано протестувала Жаннуся.

— Марно,— пропустив він крізь зуби.— Я допоміч не потребую.

Жанна, як бачите, опинилася в становищі, що в нього потрапила була її Орлеанська тезка, коли вийшла на герць із англійським напасником, як про це повідав нам насміш-

куватий Вольтер. Дівчина, як справжня свята великомучениця, виходила на мур у всеозброєнні лагідної молитви й палкої філіппіки. Та цього разу Бог не захотів прийти на поміч бідній дівчині, й дубець, занесений над її доброчесністю, не опустився. Дівчина зрозуміла це тільки після того, як мур було проломлено.

Й, розпачливо зітхнувши, Жанна здалася на милість переможця.

І була перша ніч, і був ранок. І був день. Перший день творення зоряно-планетарної системи.

XII. ПАДІННЯ НЕБЕСНОГО ТІЛА

Цей розділ почнемо з притчі.

ПРИТЧА ПРО БІЛОГО ТА ЧОРНОГО ВИКОНРОБІВ

Білий Виконроб на під'їзній доріжці до будинку вклав асфальт. Мала приїхати комісія, щоб прийняти із золотих рук Білого Виконроба готовий будинок. Усе прийняли по вищому ритуалу. Прийняли й рапортували.

Другого дня Чорний Виконроб пригнав екскаватор, і той, викреслюючи іскри, почав гризти асфальт — не вклали ще водогінні труби.

Білий Виконроб засипав траншею щебенем і знову вклав асфальт.

Третього дня труби потекли, бо зварювали їх у понеділок.

Чорний Виконроб пригнав екскаватор, і той знову по-снідав асфальтом.

Білий Виконроб знову...

Четвертого дня труби ще раз потекли, бо, перш ніж їх уклали, сім років валялись під дощами.

Чорний Виконроб знову...

Білий Виконроб знову... і так далі.

В задачі вже нічого не питається...

...Так от: день цей був як усі дні кінця осені чи початку зими — сіяла дрібненька мжичка, тьмяно виблискували брунатно-сірі вулиці, посинілі (звичайно, не від холоду!) простоволосі молодики марили пижиковими шапками, окаті «жигулятка» й «москвичатка» ганяли в забруднених міні-спідничках, тротуари були всіяні різноколірними мухоморами парасольок.

Як бачите, погода була така несприятлива, що авторіві аж ніяк не пощастить вдатися до поезії пейзажу. Та він і не прагне цього, бо заклопотаний думкою — а як же поведуться мила дівчина Валентина та рішуче відхилений нею Сашко Сокіл.

А вони саме повертаються додому із занять на курсах. І йдуть отак: попереду копотить оте горде дівчисько, а позаду розбризкує ріденьку грязюку Сашко. Він уже встиг увітнитись, що терпіти його поряд із собою не бажають. Отже, йому можна сподіватися тільки на щасливий випадок.

І не автор, а Чорний Виконроб із розказаної вище притчі допоміг парубкові.

Отже, дівчина мчить собі й гадки не має, що її може спіткати лихо.

Не можна сказати, що Чорний Виконроб зі своїм екскаватором на повідку не дбав про безпеку пішоходів. Щоб останні не вломили собі карк, перестрибуючи канаву, він, той Виконроб, звелів перекинути через прірву досить широкую дошку, — сміливі хай вчаться балансувати, а полохливі — то можуть і рачки.

Й от мила дівчина Валентина ступає на той слизький місток, і хоч серцем чує Сашків поклик — стривай, допоможу! — та, не бажаючи приймати ту поміч од зрадливця, робить другий крок і... разом із формулами всесвітнього тяжіння, Декартовою системою координат та образом Брянського летить у наповнену водою, можна сказати, глибинну суть Чорного Виконроба.

Й хоч дівчина була як пушинка, однак сплеск таки почувся. І все. Бо наша гордунка борсалась у ріденькій багнуці мовчки, хоч і боліло забите коліно й не бачила світу Божого — очі теж заліпило багном.

І тут вона почула другий сплеск. І зразу догадалася і замахала руками — ах, ідіть, ідіть, я сама, мені од вас нічого не треба!

Якби Сашко та був вихованим, то почав би гукати на поміч робітників Чорного Виконроба, що грали в підкидного в пересувному вагончику. А він, як бачите, й сам стрибнув у канаву й, не довго думаючи, навіть не питаючись дозволу, взяв дівчину попід пахви й, гукнувши «гоп!», легенько поставив по той бік траншеї.

Бідна дівчина Валентина так розгубилася, що не змогла ні покартати його, ні подякувати, тільки прожебоніла «портфель...» і за якусь хвилю, все ще осліплю мацаючи повітря, одержала свої вимазані в грязюку формули та образи.

А Сашко вже видирався на поверхню, теж із ніг до голови в багні, але веселий і не зовсім коректний.

— От тобі й маєш!.. І чого б я ото тікав?..

І бідна дівчина Валентина, може, вперше в житті почувачись мокрою куркою, осоромленою, смішною, захлипала.

— Ну... ви тепер ходитимете героєм! — І додала, вже зовсім зарюмавши: — Не... на... виджу!

— А я тебе таки вирятував,— сказав він із удаваною хвалькуватістю, хоч серце його стискалося від жалю і сам він, мокрий і брудний, теж почувався зле,— вирятував, і відтепер твоя прихильність має належати мені!..

— Ніколи... ніколи!..

Сашко раптом озлився:

— Завжди! Завжди! Й цього я таки доможусь!

І бідна дівчина Валентина не здобулася на слово.

Він узяв з її руки брудний портфель, а Валю попід лікоть і, ніжно пригортаючи, прикриваючи її собою від цікавих поглядів, як ото закоханий свою милу, коли в неї ненароком подерлася сукня, втішаючи й заспокоюючи, повів дівчину до їхнього під'їзду.

«Ай-ай-ай! — справедливо обуриться читач.— Та це ж... та це ж недозволений прийом! Героєві треба було рятувати дівчину на пожежі, на морі, в річці, врешті, від якогось смердючого хулігана! Ото було б шляхетно! Й звело б душі рятівника й урятованої воедино. А так... та за свій сором дівчина назавжди зненавидить героя!..»

Може, й справді автор пошився в дурні?

Та послушайте: треба комусь і руки забруднити...

Невідомо, що буде далі, але поки що веде Сашко сходами бідну дівчину Валентину на свій перший поверх, натискує мізинцем кнопку, за дверима — весняне й насмішкувате: ку-ку! — на дверях постає Зінаїда Петрівна, кліпає, мійниться на виду, не знає — плакати їй чи сміятися, а затим жалібно:

— Це ж ти, Валюню?..

А те видиво, що з ніг до голови в багнюці, мовчить.

— Ну, ходімо... Я ось тобі табурет... Саня помиється перший... бо з тобою буде багато роботи... О Господи!..

ХІІІ. ЧОРНА ДІРА. КОРИДОР

Перші кілька місяців заміжжя видались Жанні навіть цікавими.

Молода жінка влаштовувала власне кубельце.

Й ще незвично було: на пальці золота обручка... Така молода, а вже дама. Ах, дама!.. Навіть звичним хамам, що всім молодшим, та й старшим за себе «тикають» і звіріють, коли їм відповідають тим же, так от, навіть цим хамам незручно було «тикати» Жанні, адже вона вже не дівчисько, не дівчина, а повелителька дому, сказано, дама. Вона була щедра в своїй величі й навіть готова була стати комусь дамою серця.

І мати, що звикла повсюди совати свого носа, дзвонить до неї в квартиру й питає в дочки дозволу зайти. До речі, ще й просить накрутити їй волосся на бігуді...

Й вантажники з мебльового магазину, що привезли і внесли до хати новий спальний гарнітур, дивляться їй у руки, коли вона відлічує їм «чайові»,— малувато, хазяєчку, малувато!.. Нічого, цього вистачить кожному на шістдесят склянок чаю — на цілий місяць!.. А ви, хазяєчку, забуваєте, що до чаю треба ще й торт і... А в мої часи люди обходились і печивом! І запам'ятайте, на фоні загальної боротьби з пияцтвом і алкоголізмом в мене рука не зведеться потурати поганим звичкам!..

Цікаві були й хатні роботи.

Паркет натирала заводна машина з університетським ромбиком і дипломом кандидата філософських наук. І картоплю обирала та сама машина. Й м'ясо крутила на м'ясорубці, й білизну прала, одне слово, робила все, що й до шлюбу. Нею треба було тільки керувати, з чим Жанна справлялася непогано. Вона заохочувала ту живу машину — поступалася за відповідних умов, і карала — теж за відповідних обставин — непоступливістю.

І це було теж цікаво.

От тільки якась нез'ясовна нудьга, чекання перемін якихось...

Часто, зажмуривши очі, бачила себе Жанна в довжелезному коридорі з дверима до невідомих кімнат. Заглядала до кожної з них і бачила одне й те ж — важкі гардини на вікнах, трюмо, й шифон'єр, і туалетний столик, і два ліжка під одним ліжником, і синтетичні собачки на них, і подушки під капроним тюлем. І хоч куди зайдеш — те саме... те саме...

Було моторошно в цьому приємку, мов у тяжкому сні,— а хоч би одна душа в тих однакових кімнатах зі спареними ліжками. А хоча б тобі одна жива душа!..

День у день бачила вона себе в тому безконечному коридорі, й починала двері до кімнат, послідовно, одні

за одними, шукала чогось чи когось. І виходу з того коридора не було, самі тільки двері та двері, а за ними трюмо, в яких відбиваються ліжка-катамарани під однаковими блакитними індійськими ліжниками, й вони, ті розкішні кораблі, плывуть у нікуди, а на них — капронові собачки, що ніколи не приластяться і не гавкнуть...

До своїх денних і нічних обов'язків Жанна потроху звикала. Так, навіть у принцес і королев є обов'язки. Бувають на прийомах, на балах, приймають знаки відданості, творять акти милосердя.

Але не ходять на ринок, не торгуються з перекупками, не стоять у черзі в магазинах, не обирають картоплі, не варять борщ.

Жанна визнавала, що борщ — це геніально, але, зваривши, вона вже не могла його їсти...

Але все те, що не входило в обов'язки коронованих дам і що входило в її обов'язки, Жанна, як сказано вже, вважала тимчасовим випробуванням.

І образ Віктора Петровича теж повинен був змінитися. Він стане... Жанна в своєму нестримному бігові раптом схарапуджувалась, залякала — перед нею урвище. Й хочеться відштовхнутися од самого краєчка прірви, а там — розлогий політ чи смерть.

І кожного разу, натискуючи кнопку ліфта, щоб знестися на сьоме небо, Жанна крадькома озиралася. Нема. Й не буде. Ніколи. Ніко...

Й знову перед очима та сама картина, та віща (?) картина — безконечний коридор і двері, двері...

Молодість вирятовувала її від спостережливості й відчуття катастрофічного прискорення часу. Від задишкуватого бігу до межі. Але отой коридор, що з'являвся в її уяві щодня...

Жанна зробилася дратівлива й зла. Неврастенічна її врода ще більш витончилась, і вже не Бог наповнював життям її риси, а хтось по той бік світу, твердо й чітко натискуючи рожевим і голубим олівцями, перебивав її лице під копірку. Може, щоб викарбувати потім на сатанинській медалі.

Цієї нової дружининої вроди почав боятися Віктор Петрович. Дивлячись на ту ретушовану дияволом красу, він інколи жахався навіть думки про близькість. Напочатку він намагався привчити її до світла в постелі, але опісля того, як постеріг її внутрішню (чи зовнішню?) зміну, сам гасив світильник і, намагаючись не чути її нерівне дихання,

обережно пробував дружину на дотик. Жінка. Звичайні сінька жінка... Тремтяча. Холодно покірлива. Безодвітна...

Обціловував усю. Дякував.

Потім розслаблено слухав себе. Від усього є рятунок. Реакція на страх смерті — похоронні марші — розпач виливається слізьми. Рятує від смерті також почуття гумору. Порятунки од байдужості в шлюбному житті — в дітях. Одну дитину. Двоє. Трійко... А сни, я тобі скажу, не збуваються. Ніколи не збуваються... Про коридор він не знав.

І Жанна не проходила ні словом про ту путь, що нею проходила мимо незліченних кімнат.

Йдучи вулицею і помічаючи, як никнуть од її краси чоловіки, злітають догори брови в жінок, Жанна думала: нехай би хоч у одній із тисяч своїх кімнат побачила вона когось із цих випадкових людей. Хай би був там хоча б чоловік її. І щоб був там в і н... Не буде...

Й от якось надвечір Жанна почула позад себе кроки. Вона розпізнала б їх навіть у тисячному натовпі. Молода жінка стишила ходу. Прислухалась. В і н зупинився. Радісне хвилювання нагнало їй жар у лиця. Боїться... І вона, не обертаючись, теж зупинилася. Секунда. Дві. Три. Обернулася. Він стояв нахмурений і тривожний. Кроків п'ятьшість відділяли його од неї — це якби йшлося про геометричні виміри. А в часі?.. Жанна аж схлиснула безгучно: в часових вимірах між ними лежало — ніколи. Вона глянула йому в вічі новим для нього поглядом — уже не щасливого своєю молодістю і красою дівчиська, а поглядом дорослої жінки, умудреної таким, здавалось би, коротким у часі, зате багатим на висновки досвідом одної ночі. Ремство, поклик, соромливість, стид і сміливість.

— Підійдіть ближче!

Це сказала жінка, й він мусив коритися.

Мов на суд тяжкий — крок... другий... третій... І щоразу Жанні доводилось підводити голову. А потім аж задерти.

— Ви маєте намір переслідувати мене? Ну, кажіть! Він закліпав.

— Пробачте... але я...

— Ви більш ніколи не будете переслідувати мене (!?). Ви не посмієте переслідувати мене (!?).

По цих словах Жанна затремтіла, в очах у неї запекло, й вона вже не бачила, як він обережно обійшов її і зник у дверях під'їзду.

Ридання стрясало її зіщулену постать. Ніколи... ніко...
Відплакала. Відридала.

Після того в її душі стало тихо-тихо.

Повільно вийшла на площадку першого поверху й бездумно натиснула кнопку ліфта. Й коли він підхопив її на долоню і стрімко поніс у височінь, Жанна пригадала притчу.

ПРИТЧА ПРО БАТЬКА Й СИНА

Батько був заклопотаний своїм Сином — боязкий, неграбний, затурканий і необережний.

«Візьми та помий підлогу з лізолом, — звелів Батько. — Тільки ж обережно, щоб не бризнуло в око. Ти чуєш, будь обережний! І ще раз закликаю — обережно!»

Син почав виливати лізол у воду, й крапля бризнула йому в око.

Окулісти вставили Синові в очну ямку протез.

Батько сплеснув руками об поли — й коли ти станеш людиною?! Просив тебе й молив — будь обережний! І ще раз кажу — задля твого ж добра — будь обережний!

І коли Батько знову звелів Синові помити підлогу з лізолом, той так намагався бути обережним, що пляшка з лізолом випорснула йому з рук...

Окулісти вставили Синові в очну ямку протез...

Жанна невесело посміхнулася. Але усміх той відразу зійшов з її вуст, коли, повертаючи ключ у замку, вона відчула легеньку, що пройшла хвилиною, нудоту. Жанна вже знала, до чого це...

XIV. ЗБУРЕННЯ ГРАВІТАЦІЇ

Чи могло б статися так: чоловік прагне врятувати чисту жінку від бруду, а та навпаки — перш ніж мати чоловіка чистим, потоптати його в багні?..

Не будемо робити таємниці з того, що парадокс цей стосується милої дівчини Валентини та Сашка Сокола.

Всі слухачі курсів, на яких навчалися наші герої, можуть стати свідками того, що антитезу першій частині парадоксу виробила Валя. От тобі й «мила дівчина»!..

Й ще одне: нас просто дивує мстивість і навіть агресивність цього суперечного й, треба сказати, блискучого твору природи. Бо всі негативні риси дівочого характеру

були спрямовані чомусь супроти самого тільки Олександра Сокола...

Бувало, замислиться Сашко біля шкільної дошки над тригонометричним рівнянням (а на похвалу йому, «людині мислячій», треба сказати, що замислювався він частенько), як піднімає руку капосна дівчина Валентина й, ще й не дочекавшись дозволу викладача, вибігає до дошки, постукує крейдою, виписує і стирає формули, і, дивись, Сашко вже почуввається, мов осоромлене маля. Дівчисько ж, блиснувши на нього сердитим і водночас ображеним поглядом, із триумфом всідається на своє місце.

А парубок тільки кліпає та головою крутить — ну й ну! Й уже так звик до екзекуцій, що, навіть відповідаючи з-за парти, зіщулюється і втягає голову в плечі.

І під час уроків тривожно поглядає на неї, і разом із страхом проникає в його душу замилювання — ох, який же профіль, ні, такого не може окреслити тверда й незграбна чоловіча рука, мабуть, у цю справу втрутився якийсь зачарований ягол!.. А пухнасті кучеряві коси — це просто якесь статично-електричне чудо!.. Й він так уперто дивляється на те диво, що Валя постерігає його погляд і перекидає косу на груди. Й не раз, і не два веде Сашко свої суто наукові спостереження...

І раптом...

Мабуть, чули, як поет закликав: «Ой, не рі-і-іж ко-су-у-у!..», йому підбренькував композитор: «...бо хоро-о-ошая...», і співаки голосили: «ду-у-уже про-о-ошу я-а-а!..», а капосна дівчина Валентина одного дня з'явилася на лекції у вигляді «травестушки» — підстрижена під хлопчика!..

Як угледів це Сашко, то під грудьми в нього щось тенькнуло й бриніло довго-довго — у-у-у!.. — й він ще пильніше приглядався до дівчини — а ось станеться чудо! — та ні — дівоча голівка стала мов вилита, а профіль ще витонченіший. І якась незбагненна нудьга сушила хлопцеві горло, й він намагався проковтнути її, та марно... Й зрозумів наш герой, що метаморфоза з дівчиною сталася з його вини, — це на зло йому зроблено, щоб дівоча голівка полегла на цілий кілограм!

А тут ще модні парубки, що майже не помічали Валі, коли була з косами, раптом уздріли модерне чудо й почали увиватися навколо дівчини, настирні, як гедзі.

На Сашка напав переляк.

«А що, коли вона на зло мені та ще й...» — йому було боязко доказати свою думку до кінця.

Звичайно, відсторонити тих жевжиків Сашкові було неважко. Він міг проплисти крізь них, як крізь латаття на річці.

Але... дівчина мовби й не чинила опору зальотникам. Принаймні опиралася не дуже запекло.

Й коли один із них почав умовляти дівчину прийняти від нього в подарунок дуже гарну самописку з позолоченим пером, Сашко не витримав:

— Ти краще признайся, що потяг її в батька!

А капосна дівчина Валентина, дарма що ніколи не перехувала краденого, трохи запишалася:

— Ну що ж, я прийму її у вас... у тимчасове користування...

І Сашкові раптом здалося, що в дівчиську оселилося кількадесят чортів і кожен показував йому язика й натягав носа...

Й що парубкові залишалося робити? Вдавати байдужого? Залицятися до інших дівчат?.. А може, тільки й чекають цього, щоб потім поставити йому у вину байдужість ще й зрадливість?.. В пересторогу Сашкові автор розповість притчу.

ПРИТЧА ПРО ГОСПОДАРЯ, ВОВКІВ І ЗРАДЛИВОГО ПСА

Зрадливий Пес був сучим сином і сином Вовка. Вночі він гавкав у обійсті свого Господаря, а вдень, щоб когось не порвав, Господар брав його на ланцюг. І от якось Вовки зманили сучого сина — адже ти, мовляв, син Вовка. Й Зрадливий Пес зійшов од свого Господаря. Але треба було щось їсти, й він подався до іншого господаря. А той прознав про зрадливість сучого сина й не взяв його в сторожу — ти, каже, й мені накапостиш... Поплазував Зрадливий Пес до свого Господаря, а той його прогнав, бо вже не йняв йому віри.

І Зрадливий Пес сконав попідтинню...

Отож герой наш, і це робить честь йому, одразу ж відкинув думку про різні маневри.

Сашко вирішив змиритися з примхами дівчини, бо вона таки мала на них право...

Увивалися гарненькі дівчата навколо бідного Сокола. Й хоч він був, як здогадуєтесь, далеко не передовик на курсах, однак обсідали його тісенько, не зважали на те, що він смикався туди-сюди, аби не образити котру-небудь дотиком,

щебетали — а ви, певно, розв'язали оцей приклад, де синус квадрат альфа? Ну, покажіть, як ви зробили, то й ми у вас спишемо... А калосна дівчина Валентина цокає своїми шпилечками повз них, літа з бронзи голівка піднесена, й кидає отак-о:

— Товариш Сокіл — фахівець із галантних наук. Синуси й косинуси — не в його компетенції!..

І Сашкові кортіло залісти під парту й потихеньку там скавучати...

А дівчата ображаються за свого улюбленця,— фі, яка гордунка! Зла! Насмішкувата! Задавака!..

Й Сашкові хочеться гукнути: ні! Не зла! Вона хороша! Тільки...

І зло його бере на цих недотокливих істот, що мають право дотикатись до нього, як їм забагнеться, ще й зловживають тим. Вирятовує його дзвінок. Заходить викладач, дівчата шастають на свої місця, Сашко ж залишається, мов буй на фарватері — до жодного з берегів не приб'є його хвиля...

Й таким безпорадним Сашко почувався, що якось сказав матері:

— Мамо... ой мамо!..

Зінаїда Петрівна, затамувавши віддих, слухала синову душу.

— Треба молитися,— зітхнула вона по довгій мовчанці.

— Молись, мамо, й ти.

— Але щоб твоя молитва була з вірою!

— Вірю в щастя її і моє. Але як розтопити її душу?

— Любов'ю, Саню, ласкою.

— Слідочки її цілуватиму!

Й Зінаїда Петрівна не ревнувала сина до його любові, бо ж розуміла — кожна жінка, перш ніж стати матір'ю мріє про таке кохання до себе самої.

XV. ОБЖИТА ПЛАНЕТА

...І новий дім було обжито...

Ще не прийнялися хворостинки горобини, висаджені біля будинку войовничими шанувальниками північної екзотики, не прийнялися і верболози, понатикані на противагу берізка́м і горобині, не вирости залізні мухомори на дитячому майданчику, не залатано було нори в асфальті, прориті борсуками-екскаваторами, а вже можна було сказати — дім обжито.

Ще не відбулося тут таїнство народження людини, народні умільці не намотали свої чудо-трансформатори, що примушують електролічильники крутитися в бік зменшення витрат господаря, ще не встигли посваритися дві професорші з суміжних поверхів за струшену з балкона доріжку, а вже, сказано, дім було обжито.

А це сталося так. Касир Веніамін Іванович Швачко в кінці робочого дня виявив у себе нестачу в одну тисячу карбованців нуль-нуль копійок. Він не був відповідальним працівником, щоб не зважати на таку дрібницю, він рахувався невідповідальним працівником, що несе матеріальну відповідальність. Веніамін Іванович машинально підрахував, скільки ж то треба йому працювати, щоб відробити нестачу. Виходило — один рік, два місяці й десять днів... Так... Треба шукати.

Облічив прибуткові й видаткові документи, перелічив пачки з купюрами. Та сама одна тисяча карбованців... Спокійно, спокійно... Облічимо ще раз... Ти-ся-ча... Пе-ре-дав... Один рік, два місяці й десять днів... А в тюрмі буде... так... так... От і закінчилася твоя кар'єра, Веніаміне Івановичу... Кар'єра не блискача від самого початку. Як у двірника, смітника, прибиральниці, секретарки, комірника. Про них не пишуть у газетах, їм не дають нагород. Їх тільки приймають на роботу й звільняють...

Чому він довгі-довгі роки залишався касиром? Веніамін Іванович і сам не знав... Були, правда, часи, коли він одержував стільки ж, скільки й кваліфікований слюсар. Робота його тоді була почесною, бо давала право пишатися професійною чесністю. Потім підвищували платню найважливішим категоріям працівників. Про нього, про таких, як він, забували. Аж поки потрапив він до категорії низькооплачуваних, а затим і найнижчеоплачуваних. Підвищували платню і йому — до порога низькооплачуваних... А далі він боявся і з місця зрушити. На що він уже здатний — постарілий, боязкий, — сама робота, щоденна тривога за чужі гроші не виховали з нього сміливця. Він і на війні був начфіном... Щоправда, там він одержував у кілька разів більше... Й ті, від кого залежала його доля, теж казали: куди вже його висувати — постарілий, боязкий... І таким він прийшов аж у сьогоднішній день...

Великих нестатків Веніамін Іванович не зазнавав — на невеличкій присадибній ділянці мав гарний садок і кілька вуликів. Аж до весни зберігав яблука й груші, — давали

добру ціну, продавав і мед. Правда, все це відійшло, коли знесли його будиночок.

...Один рік, два місяці й десять днів... Мусив доповідати головному бухгалтерові...

Головбух уже пішов. Веніамін Іванович, одерев'янілий і отупілий, теж поплентався додому. Його морозило.

Думав: «Один рік, два місяці й десять днів... Але не це головне...»

Не скористався з ліфта. Лічив сходинки. Сто сімдесят одна... Спокійно відімкнув двері. Роздягся. Ще заглянув до кухні, пройшов у кімнату, відчинив шафу, обережно погладив доччині сукні. А затим почалапав до ванної.

Валя припізналася — було засідання комсомольського комітету. Й цього разу, нещасний і зневірений, тупав позад неї Сашко Сокіл, не наважуючись наздогнати. Нехай собі плентається. Так буде тривати довго. Поки доля подасть якийсь знак...

Ліфт. Валя знала, що її проведжатимуть поглядом, аж поки горітиме червоне вічко кнопки. Так і повинно бути. Неуваги до себе мила дівчина Валентина не простила б. А там — доля подасть знак.

Ліфт був дуже галантний — обережно випустив Валю із своїх обіймів ще й зачекав трошки. Потім зітхнув і на чийсь знак подався донизу. А внизу ті, кому належить, мають опустити очі і йти додумувати свою невеселу думу. Так і повинно бути, поки їм, тим, кому належить, доля теж подасть якийсь знак...

І справді, Сашко опустив очі й зайшов у квартиру додумувати, як сказано, свою невеселу думу.

І тільки-но встиг роздягнутись, як закувала електрична зозуля. Він одчинив двері й дурнувато посміхнувся — перед ним стояла Валя. Вона була вся сіра — й пальтечко, й шапочка, й лице.

— Ти... ви... прохось... те...

— Тьотю Зіно... — прошелестіла дівчина, крутнулася і побігла до ліфта.

З кухні виглянула мати. Вона різко відсторонила сина й подалася за Валею.

Ліфт було зайнято, та дівчина вперто й зло тикала пальчиком у його червоне око. Ліфт несподівано одчинився, і вийшла молода й красива, аж дух забивало, невисока жінка. Здивовано глянула на Зінаїду Петрівну, гордо кивнула й пропустила їх до дверей. Зінаїда Петрівна впізнала красуню, в душі в неї тенькнуло — о Боже! — й від раптової слабкості на слово не здобулася.

Двері ліфта стулилися, і Валя знову тицьнула пальчиком у кнопку. Їхали, а дихали так важко, немовби за ними гнався чорний звір.

— Що?.. Що?..— легенько торсала дівчину Зінаїда Петрівна, наче хотіла її розбудити.

— Не зна-а...

Двері в квартиру Швачків були відчинені. Повсюди горіло світло.

Валя заплющила очі й мляво вказала пальцем на двері ванної.

Зінаїда Петрівна поторгала двері. Кликати Веніаміна Івановича вона не стала. В сусідній квартирі гриміла радіола, чулися збуджені голоси. «Мабуть, весілля,— подумала Зінаїда Петрівна.— Покликати?.. Ні, цур їм, п'яним...» — вирішила вона.

Надбїг Сашко.

— Саню,— зітхнула мати,— Веніамін Іванович...

Валя позадкувала в кімнату.

Сашко рвонув двері в ванну. Брязнув об підлогу зірваний шпінгалет.

Із сусідського телефону викликали «швидку». П'яненські сусіди, притихлі, з камінним виразом обличчя, намагалися зазирнути до ванної. Сашко з височини свого зросту тільки блимав на них важким поглядом. Кректали, відходили...

У дверях з'явився лікар у пальті поверх білого халата. За ним молоденький фельдшер ніс дерев'яну скриньку. Лікар, не роздягаючись, мовчки підняв повіку померлого, махнув рукою.

— Одягніть. А ти,— до фельдшера,— за ношами. Допоможемо людям.

Сашко глянув на натовп перед дверима квартири так промовисто, що людей наче хто змів.

Удвох із лікарем перенесли гаряче мокре тіло на канапу в їдальні й почали зодягати.

Прийшов фельдшер із брезентовими ношами. Він ховав очі і, як старик, жував губами. Вклали труп, накрили простирадлом і обережно понесли — туп, туп,— мов по лунких клавішах,— сто сімдесят одна нота...

Боязко прочинялися двері на різних поверхах,— сумна новина якимось робом рознеслася по всьому під'їзду.

Потому, як укутили ноші в машину, лікар звернувся до Валі:

— А вам з нами нічого... Подзвоните,— він назвав телефон,— мабуть, аж у вівторок. В суботу й неділю про-зектор не працює. А там дадуть висновок... поховаєте просто з моргу...

Зінаїда Петрівна взяла Валю за плечі.

— Ходімо.

Згорблена й покірлива, Валя не йшла, а переставляла ноги. Навіть не схлипнула, бо ще не підійшла душею до дійсності.

Коло дверей своєї квартири Зінаїда Петрівна обернулася до Сашка.

— Підеш,— випусти воду з ванни, підітри підлогу. Там і ночуй. Ага, зайди повечеряй.

— Не хочу.

— Валюню, дай йому ключі.

Сашко подався сходами, щоб довше йти. Ступав легко, мов закрадався. Було ще не пізно — в квартирах лунала музика, аплодисменти, показували, мабуть, фігурне катання на ковзанах.

«Жуки,— подумав хлопець.— Повітряні гімнасти в цирку працюють красивіше, й ніхто на них не навішує медалей... Люби-и-ителі!..»

Він був зараз у такому стані, що міг би освістати й балерину.

Якусь хвилю Сашко повагався, перш ніж зайти до ванної. Боявся побачити там не мертву, а живу людину. Й пробку з ванни виймав скривившись,— чиста, зеленава, ще тепла вода була осквернена смертю. Думав, як довго не зможе Валя митися тут — смерть навіть рідну людину й усе, що її оточувало, робить чомусь небезпечно-педоторканим.

Зробив усе, що звеліла мати, й, не гасячи світла, тинявся по квартирі.

Тут живе Валя, і кожна річ, що їй належить, сповнена таємничого змісту, випромінює, здається, ніжне тепло. Й клейонка на кухонному столі була не просто голуба в квіточку, а небесна блакить, у яку люблячі руки закинули вітальні букетики. Й сніжно-біла газова плита була як пристановисько святого духу. А з кранів над раковиною тече, либонь, не вода, а хмільний мед...

В ідальні стара дермантинова канапа. На ній, мабуть, спав Веніамін Іванович. І снилися йому, мабуть, пузаті сейфи й товсті пачки чужих грошей у них. А й що справді могло снитися Веніаміну Івановичу?

Невелика книжкова шафа. Шевченко, Нечуй-Левицький, Коцюбинський, Некрасов. Кілька сучасних. Читані-перечитані... Посібники з бджільництва, книжки із садівництва, — вже не потрібні...

Прочинені двері в спальню. Рожеві шпалери, холодна зимова чистота. Жодної тобі капронової кішки чи собачки. Тут живе дух Валентини. На цьому без жодної зморшки прибраному ліжку вона спить. Ось її капці. За дверима висить халатик, спортивні брюки.

Сашко злодійкувато озирнувся, опустився навколішки й поцілував ліжник. І одразу рвучко підвівся, — а чи не образив він пам'ять батька її?

Було трохи моторошно, хоч переживання сьогоденного вчора добряче стомили його.

Сашко потяг подушку з Валиного ліжка й поклав на канапу. Ти нізащо не довідаєшся про це. А я спатиму і вдихатиму запах твого лица, бачитиму твої квіти-думки, вшепочу в твої сни своє ім'я, царице моїх думок, єдина з жінок Землі, якій я віддам себе в довічну покору й рабство!..

Й він уклав свою голову на білу хмарину і вдихав дух коханої, хоч десь поряд стояла й хитала головою розлучниця всього живого.

XVI. ЗБУРЕННЯ ГРАВІТАЦІЇ (ПРОДОВЖЕННЯ)

Зустріч із Сашковою матір'ю справила на Жанну прикре враження. То сам Сашко переслідує її, заміжно даму, викликає в неї — як це?.. — негативні емоції, а ось уже й мати його перестрічає Жанну, щоб — як це? — парасихозом!.. вплинути на її, ну, душевний спокій... І навіть вона, Сашкова мати, так ніжно обнімала за плечі якесь непоказне смагляве дівчисько, до того ж таке хмуре, непривітне, ніби йому наступили на ногу в переповненому троллейбусі?..

Жанна, ще й не зміркувавши добре, враз зненавиділа ту дівчину. Невже ця циганка має заступити в Сашковім серці її, Жаннусю?.. Ситуація скидалася на трагедійну. Одне діло — відхилити претендента на свою руку й залишатися для нього навіки недосяжно-обожнюваною, а друге — самій бути відхиленою... і заради кого?..

Однак перервемо Жаннині міркування і розповімо притчу.

У самісінькому центрі клумби красувалася Троянда — як символ краси й кохання. І поряд ріс Безсмертник, якого символом не нарікали.

Йшов закоханий. Нагледів квітку Троянди й хотів зірвати. Троянда відхилила його домагання, виставивши сотні шпильок. Закоханий наразився на колючки, відсмикнув руку. Й удруге, втретє. «Не для мене ця шляхетна панна», — із жалем подумав він і взяв непримітний Безсмертник.

І та квітка залишилася в нього на все життя, не блякла, не опадала. А Троянда втратила пелюстки й залишила в спадок непоказну кислу ягоду, що й собі зморщилась і струпіла...

Хоч Жанна й могла б визнати справедливість цієї притчі, та тільки самим розумом. Бо серце звеліло їй написати такого листа:

«Гр. Соколу О. Д.

Ви продовжуєте переслідувати мене!! Мало того, що Ви кілька днів тому йшли за мною слідом, навмисне не здоганяючи, щоб не дати мені можливості гостро відчитати Вас, а й мати Ваша, Зінаїда Петрівна, вчора перестріла мене на виході з ліфта з якоюсь дівчиною, котру обнімала (!) як близьку родичку (?), що мало на меті гірко образити мене!!!

Як бачите, провина Ваша з кожним днем зростає!!!!

Вимагаю пробачень. Для цього позавтрому (Жанна зміркувала, що пошта ні сьогодні, ні завтра листа адресатові не вручить) чекайте мене на зупинці двадцять п'ятого автобуса біля автостоянки о сімнадцятій нуль-нуль. Тільки не думайте, що це я призначаю Вам побачення!!!!

Ж.»

Від хвилювання Жанна вся тремтіла. Ну, побачимо, як ти виправдовуватимешся!.. Як тремтітимуть у тебе губи, коли будеш белькотіти про свою вину! Цікаво, що ти скажеш про ту дівчину, що так дратує мене?.. Чи не родичка вона тобі часом?.. І якщо навіть і родичка, то я все одно не хочу її бачити!.. Відішліть її куди-небудь, ну хоча б на село в постійну допомогу колгоспникам у їхній благородній праці!..

О, це було б чудово!..

Від збудження Жанна була особливо привітна з чоловіком, чим підступно скористався той уночі. Навіть і це поминула увагою молода жінка в радісній передчутті пониження свого колишнього коханого. Аж потім-потім, може, й простить його. Проте не дозволить надмірностей. Він повинен тертися об її шубку, викликаючи цим тільки статичну електрику. Пронизуючого електричного струму не буде!..

Й другого дня Жанна наганяла в собі рішучості й твердості.

А що, як Сашко раптом впаде навколішки?..

Жанна протримає його в цьому положенні всього лише дві-три секунди. А далі скаже:

«Встаньте! Пізно, занадто пізно!»

Або:

«Рано, занадто рано!»

Жанна так і не вирішила, який із цих двох присудів вона вирече.

Третього дня зранку кожна жилка в ній вже витанцювувала танок маленьких лебедів. І серце теж вистукувало *allegro*.

Жанна вирішила позбавити чоловіка борщу. «Корида,— так, здається, сказав Хемінгуей,— важливіша за борщ...» І молода жінка почала готуватися до тої кориди. Бик повинен бути враженим, ще й не замірившись на неї своїми рогами. Жанні не потрібно було рум'янити щоки й накручувати волосся на бігуді. За неї це зробила дбайлива природа. Один тільки й клопіт був — підфарбувати чорним півдюймові вії та трохи підсинити під очима. Й коли потому оглянула себе молода дама в дзеркалі, то залишилася вдоволеною — на неї дивився спокусливий сатана, а вірніше — здатна заморозити до абсолютного нуля рожево-блакитна сатанида.

За чверть години Жанна прибула на місце, де мала судити Сашка Сокола. Було дванадцять хвилин на шосту.

Отже, вже дванадцять хвилин Сашко повинен був труситися від холоду й страху. Жанна вважала, що цього ще замало.

Але де ж він?

Молода жінка обвела поглядом ріденький натовп біля зупинки. Потім чомусь підійшла до автостоянки, де іржавіли на морозі найдорожчі в світі машини. Не було Сашка й там.

Якийсь власник «Волги», круглолидий і з таким кольором обличчя, що привернув би увагу першого стрічного автоінспектора, виїжджаючи із загорожі, загальмував машину біля Жанни й надтріснутим баритоном проспівав із жорстокого російського романсу: «Поедем, красotka, кататься...»

— Старий нахаба! — півголосом сказала Жанна й одійшла. Подумала: «Невже не зумів потрапити на автобус?» Ось прибув один. Молода жінка підійшла до дверей. Зараз, мабуть, вийде...

Мов сухофрукти з порваного целофанового мішечка, посипались на тротуар пасажери. Висипали, а котрі й zostалися: Двоє дужих молодиків, близенько заглядаючи в обличчя, підхопили її попід руки й почали вносити в автобус. А цур вам!.. Жанна якось випручалась і одійшла.

Й ще три автобуси прибули, а підсудного все не видно. Й Жанна нарешті збагнула, що Сокіл уникає її справедливого суду.

Й ще зрозуміла, що не може оголосити розшук.

Нема вже в неї влади над ним, ні законодавчої, ні виконавчої...

Аж повірити не могла собі.

Знехтував мною — о Боже! Й заради кого? А я змогла б вас... що?... виправдати...

Ну, йдіть же, йдіть... Станьте поряд!

Я могла б вас... що?.. простити... Тільки не кидайте мене! Я змогла б врешті... що?.. приголубити вас!.. Я змогла б, у кінці кінців... що?.. відректися од усього... заради вас... Сійте спокійно, слухайте: то я була пожартувала. Жартуючи й заміж вийшла... Жартома й судити вас збиралася...

Киньте гніваться, не йдіть од мене!.. А я можу... що?.. податися за вами на край світу... це вже остаточно!.. бо я вас втратила!..

XVII. АННІГЛІЯЦІЯ

Ховали Веніаміна Івановича аж у четвер. Ходив Сашко й до лікарні, й у райздороввідділ — розводять руками — такий порядок... Людина ж загинула, її не воскресити. Бачте, треба встановити причину — чи не помер він насильницькою смертю. То що ж, рідна дочка його звела?.. А нам, пробачте, це не відомо!..

Нарешті висновок — розладнання кровообігу якогось там ступеня, крововилив у мозок — ось вам папірець...

Не зазираючи в той документ, сестра звично виписала довідку про смерть (ніби без неї, тої довідки, чоловік не міг померти), збігала кудись, повернулася з підписаною, хукнула на печатку, припечатала на долоні — беріть, дійте...

Й Сашко діяв.

Одніс паспорт Веніаміна Івановича й довідку в похоронне бюро. Прийняли замовлення на труну, на вінки, на катафалк, на автобус, на оркестр. Прийняли й чималі гроші.

Ходив Сашко й у морг — домовлятися, щоб обмили й нарядили покійника.

Й там треба було теж платити.

Сашкові тільки тепер стало зрозумілим, здавалось би, дивацтво стариків, що, готуючись до смерті, складають гроші «на поховання». А вони просто добрі люди, бо намагаються полегшити клопіт і видатки, що лягають на плечі живих.

І Зінаїда Петрівна теж діяла.

На фабриці-кухні, де вона працювала, знайшлися жалісливі жінки, що зголосилися допомагати їй наготувати страв на поминки. Директор відпустив їм продукти — щоб без клопоту, й вони, кожна в себе вдома, почали готувати печене й варене.

Зінаїда Петрівна залучила до своєї роботи й Валю. Так, мабуть, треба було, щоб менше занурювалась у свої чорні думки. Звичай велів Валентині запнутися чорною хусткою. Десь, видно, той самий звичай примушував її рухатись повільно, без різких жестів, мовби напівзамороженій.

Бліді обличчя, на нього падає темна тінь од хустки, під очима сині кола. Печальні очі візантійської святої, чомусь побілілий, аж, здавалося, холодний кінчик носа, вимочені уста. Такою її в той день запам'ятав на все життя Сашко. Й зараз не любив її, не жадав, ні, а тільки щемливим серцем жалів, як скривджену дитину. Й не знав, що їй, тій дитині, пообіцяти, що спитати скрадливим голосом, щоб засвітилася посмішкою. І тому не займав її, не потрапляв на очі.

Й ще горілку й вино носив із магазину, мінеральну воду, лимонад. І ненавидів сам себе й зневажав людей, що мали випити всі оті напої.

Заходили до Валиної квартири якісь старушенці в чор-

них хустках, якісь дядьки з пом'ятими й зітертими обличчями, шукали очима покійника, перешіптувались (їм хтось тихо пояснював, що ховатимуть із моргу), хрестилися на голі кутки, топталися, чекали.

Потім з'явилася ціла депутація — працівники банку, здебільшого молоді дівчата й жінки, й кілька чоловіків старіших — низенький, круглий увесь, із сумним безхарактерним обличчям, — виявилось, головний бухгалтер, високий безнадійний шатен із носом-сосискою — голова місцевому, й ще зо двоє — з вигляду «виразники», якщо мати на увазі виразку шлунка.

Рівно о дванадцятій — про це сповістив знервований Сашко — прибули до під'їзду катафалк, невеликий автобус і ще менший — із оркестром.

Усі посунули донизу по сходах.

Коло моргу стояли хвилини сорок — ті, що повинні були бути там, кудись розбіглися. Бігав Сашко по лікарні, шукав головлікаря, посилали його до заступників, мчав іще кудись і нарешті найшов прозектора в старшої сестри — дуже-дуже гарна жінка...

Чоловіки винесли труну з померлим, музиканти зіграли кілька тактів похоронного маршу, засунули труну в катафалк, і шофер, щоб надолужити прогааний час, погнав, як на пожежу. Покійник докірливо похитував безвільною головою.

Ховали, як і належало ховати Веніаміна Івановича — аж у якомусь кільканадцятomu ряду...

Голосив за покійником найнятий оркестр, кидали в його яму по три жмені землі і, як усіх, засипали землею могильники. Вони ж позначили яму чотирма паличками, обклали могилу вінками й, одержавши з рук Зінаїди Петрівни пляшку, закинули лопати на плечі й подалися собі обслуговувати іншого покійника.

Люди розійшлися поміж могилами принагідно відвідати своїх родичів, що оселилися тут.

Сашко залишив матір і Валентину над свіжою могилою і вийшов на центральну алею. Стомлено вичитав кілька імен із чинами й без чинів, серед них якогось директора торгу (родичі не забули викарбувати на лабрадориті його земну посаду), й довгенько стояв у задумі. В довколишній тиші з шелестом пролітали роки. А може, це були думки людей, що лежали тут?

«Земля, — думав Сашко, — єдина в світі планета, оповита атмосферою мислей. Я іду по Землі й відчуваю їх — вони

обвівають мій мозок — я думаю, я мислю. Ось під нами ціле сховище думок, що, на відміну од тлінного тіла, залишаються назавжди. Мисль! Навіть той, що прийде на планету через тисячі років,— хай навіть він буде камінний ідол,— проникнеться мислю Землі — в атмосфері людських думок!..»

Сашка покликали. Лавіруючи між тісно поставленими загорожами, йшли до нього мати й Валентина. Мати — тиха, заклопотана, Валя — тоненька, бліда черниця, виплакана й покірлива. Сашко взяв її під руку,— вона скорилася.

За ворітьми цвинтаря їх чекав автобус. Катафалк і музиканти вже від'їхали. Виявляється, всі вже зібралися, ждали тільки трьох.

Шофер сердито глянув на них із дзеркала заднього огляду, ревною мотором і рушив так, що ті, котрі стояли в пророзі, нестримно позадкували.

У Валиній квартирі хазяйнували подружки Зінаїди Петрівни.

Десь узялися стільці, столи.

— Та сідайте, люди добрі! — це Зінаїда Петрівна.

Й люди добрі, підкреслено тихо всідалися. І найперше — нікому не відомі старушенці і дядьки з сизо-цибулястими носами.

— А де ж коливо, коливо? — витягали шії і голосно шепотілися ті, що прийшли невідомо звідки.

Зінаїда Петрівна Perezирнула ся зі своїми помічницями, ті розуміюче кивнули й принесли тарілку вареного рису, заправленого медом і родзинками.

Чорне жіноцтво хрестилося, тричі набирало в ложку, жувало яснами й передавало тарілку сусідам. А там уже й інші, ніяково озираючись, тричі занурювали свої ложки й передавали тарілку далі.

Й було налито чарки, й кожен, не цокаючись, випив за упокій душі — одні — робітника божого, а інші просто трудівника Веніаміна.

Їли, зітхали.

— Хороший був чоловік... ой, золотий!..

Кивали головами — так, земля йому пухом!.. Можна сказати — найцінніший був капітал!

— І так рано... ще б жити й жити... на користь...

— А смерть сліпа — не дивиться, кого бере...

— І знаєте,— закліпав сумний бухгалтер, промокнувши

губи хусточкою,— такий був касир, якого вже в нас більш не буде!..

— А не буде, не буде!.. Такі люди...

— Знімали сьогодні перехідну остачу — копійчка в копійчку... Як завжди... Тільки от чомусь у пачці сотених — зайва тисяча. А в дрібніших купюрах — тисяча нестачі... А загалом, кажу, тютелька в тютельку... Й чого б тобі, Веніаміне Івановичу,— звів головбух очі на портрет, оповитий чорним,— так рано нас кидати?.. Недобре ти вчинив супроти колективу, недобре!..

— Інсульт — рідко хто видряпається... Та ще, мабуть, гаряча ванна... От мій батько...

— Покинув сирітку...— й усі погляди на Валю,— ой, сама ж зосталася, сама, як билинонька в полі!..

— Не дамо на поталу! — строго підвела губи Зінаїда Петрівна.— Й од вітру затулимо, й од негоди прикриємо!

— А, так, так,— друг, товариш і брат!..

— От медицина так уже порозумнішала, а люди мруть, ще й не дійшовши межі!..

— Час такий прудкий та стресовий...

— За годину, бува, переживеш таке, як наші діди та прадіди — за добрий рік.

— А певно, стреси...

— Суєта...— Кругле одутлувате обличчя головбуха після третьої чарки прибрало живого кольору, а невеликий гачкуватий носик став дуже схожий на помідор із тих, що їх називають «сливка». — Дурна суєта... Й знов таки... про ті нервові клітини, що не відновлюються. От на мене нагримують, розпечуть, рознесуть... поставлять на килим... А я і собі... несамовитий од того розносу... теж розпечу, рознесу, а в когось та нервова клітина, що не відновлюється, взяла та й усохла... От і в кіно дивишся, в театрі, ну, виробничі там конфлікти... Й усі кричать, мов несамовиті... Й хто гучніше кричить, за тим і правда й шана... А крик, скажу вам, то — безпорадність, ознака глупства... «Тикаємо» одне на одного, мов купці лабазники. Звичайно, вищий до меншого... Й от думаю собі — все, що робиться на світі,— все задля нас, задля загалу... Так невже те добро повинно вкорочувати нам життя?.. А воно ж коротке... як у ефемеридах.

— Це ви правду, Вікторе Михайловичу, правду!..

— То, може, й сьогодні — наша вина?! — трагічно вилупився на всіх головбух.

— Ні, Вікторе Михайловичу, це говорить ваша, так би мовити, гіпертрофована совість!

— А в нас вона повинна бути такою в кожного!

— Горя чужого, болів чужих на власні плечі не візьмете... Впадете...

— Не тому, що випив, по-тверезому кажу: суспільство наше — це така людська спільнота... де братерство — не красива абстракція. Біль приймати — за всіх і радуватись із усіма! І любити... Кожну живу душу любити... і слово їй ласкаве... не стидатися ласкавого слова, бо воно потрібне більш за хліб... Люди давно вже не голодні... А от добре слово... то хоч видавай його на картки... Воно буває і дуже дороге... Його лікарі-психотерапевти вживають як ліки...

— Ну, старий,— перебив його мову голова місцевкому,— ускладнюєте ви! В людей от вода — і є вода, а по-вашому — два атоми водню і один кисню... ха-ха!.. Кому це потрібно? Небіжчикові?

— Ні, голубе... Живим. Та, може, й Веніаміну Івановичу, перш ніж він, думаю, образився і пішов. Бо хто його знає, чому він пішов!..

— Ну, добре, добре... Не ятрить людям душу... Та й уже засиділись ми. Даймо людям оговтатись...

Почали підводитись. Прощалися. Кланялись дому, де жив покійний.

Голова місцевкому одвів убік Зінаїду Петрівну,— певно, вважав її за головну родичку померлого,— пожував губами, передав їй до рук конверт.

— Незручно...— скривилася жінка.

— Усе правильно. Оформлено, підписано, запротокольовано.

Вже провели всіх людей, а Сашко все сидів, роздумуючи над словами дивака-бухгалтера. Так... добре слово! Це, здається, і є головне сьогодні, завтра, у віки віків!..

— Ходімо, Саню. Завтра вже помиємо посуд... Ходімо, дочко!

— Мамо, навіщо ти взяла?

Зінаїда Петрівна нахмурилась. Довгенько мовчала.

— А в нас, сину, чотириста карбованців боргу. А ще й дев'ять днів. І сорок днів.

— Тьотю Зі-і-іно!..— жалібно протягла Валя.

— Ходімо, ходімо!

Вдома в Зінаїди Петрівни Валя сказала, не піднімаючи очей:

— Тьотю Зіно... це доля... Але не тепер... Десь, може, за півроку... Й не задля нього...— кивнула головою на Сашка,— для нього було б замало й п'яти років... а за для вас!

І Сашко схилювся перед нею і, не стигаючись матері, поцілував складені руки коханої.

І вона була спокійна, навіть не глянула на його схилену голову,— знала: так треба.

XVIII. СМЕРТЬ ЗІРКИ

Почнемо цей розділ запитанням: як влаштувати сцену?

Одразу доведеться уточнити: мова йде не про кін, не про рухому сцену, просценіум, не про мізансцени, а про дійство, в якому бере участь одна особа, переважно жіночої статі,— і це, як завжди, театральний монолог із добре натренованим голосом, із шумовими ефектами, з биттям посуду (некоштовного), іноді навіть із застосуванням наманікюрованих нігтиків.

Отже, мова йтиме про влаштування сцени законному чоловікові.

Послухаймо про це трохи модифіковану стару-престару притчу.

ПРИТЧА ПРО ПЕРВОРОДНИЙ ГРІХ

Походжали собі Адам і Єва по райському саду,— грейпфрути там, апельсини — стара ціна по одному карбованцю і сорок копійок за кілограм,— бери собі без черги хоч по десять кіло, ну й заказне райське яблучко по п'ятдесят копійок — то вже для спецбуфета пана Бога.

А Змій уже встиг вчинити морально-етичну диверсію — намовив Єву на непослух.

Отож розпропагована Єва й рече Адамові солодким голосом:

— Котику, а зірви-но мені кисллицю, бо я не дістану. А я тобі за це щось дам.

Адам був законслухняний, тихий і покладистий чоловік, не доставайло, одне слово, як цяця-хлопчик із дитсадка.

От він і рече:

— А може б, не треба, кицю?..

— Ой ні,— рече Єва,— остобісіли мені апельсини, дивитися на них уже не можу, мене зараз на кислещі тягне!

— Не можна,— рече Адам,— то Божа райбаза!

Тут Єва впала на землю, ногами цугикає і не своїм голосом рече:

— Кисли-и-иці хо-о-очу! З райба-а-ази!

— То ж незаконно...— тихо рече Адам.

Тоді Єва скочила на ноги:

— То через того старого скупердяя ти ладен рідну жінку голодом замордувати! — та як смикне Адама за бороду — вся його мужність у неї в руці опинилася. (Ото з того часу чоловіки й почали годити бороду...)

— Цур тобі! — рече Адам Безбородько (відтоді пішли й прізвиська),— зірву вже я тобі кислещо...

Та, аби тихо-лихо, й зірвав під свою відповідальність.

А тут як загуркоче грім! І рече їм обом глас:

— Ти, розпуснице, йди в пологовий будинок у муках дітей родити, а ти, дурню, гайда до їдальні в поті чола свого хліб із салом їсти!..

Такий був сумний наслідок сцени, що її влаштувала була Єва...

Два дні сидів без борщу шанований усіма кандидат філософських наук Віктор Петрович.

Бо дружина його Жаннуся ніяк не могла повірити, що вона зневажена й уполісіджена. Ні, в усьому винувата пошта. Мабуть, аж сьогодні одержить Сашко її категоричного листа. Й треба бути телепнем, щоб не прийти на побачення... Ні, на ділову зустріч із дамою!.. Жаннуся знає Сашка, він... цілком пристойний, шляхетний, найшляхетніший із усіх, кого вона зустрічала... Він її лю... ну, поважає... він говорив їй такі речі...

А може, написати другого листа... ще категоричнішого?

А що, як він покаже його своїй матері або ще гірше — тій непереносній дівчині, що ходить безсловесна, наче привид, в обнімку з його матір'ю?... О Боже! Ні, писати більш не можна!.. Він і так сьогодні прийде...

Й Жанна бігала по квартирі, ніби чекала когось дуже суворого, що міг її осудити, й шукала місцину в хаті, єдино доречну для зустрічі гостя, і ніяк її не знаходила. Й навіть забувала, що вона неабихто, що на ній фартушок господині дсму.

А може, він прибув тоді своєчасно, почекав її аж десять-п'ятнадцять хвилин і поїхав собі, а вона зійшла на зупинці по двох хвиликах після його від'їзду?..

Цього разу вона з'явиться на побач... на ділову зустріч у точно призначений час!

Жанна взула нові теплі чобітки, щоб не замерзнути, коли доведеться і почекати якихось півгодини, ба навіть і годинку. Все може трапитись із людиною, що стрімголов мчить на побач... тобто на ділову зустріч із красивою дамою!..

Може влетіти в автобус без грошей, не матиме чим заплатити штраф, і товстелезна контролерша зажене його в глухий кут і, замість грошей, витискуватиме з нього душу.

Може, десь по дорозі виникла пожежа й Сашко кинувся в самий вогонь, щоб урятувати молоду... ні, ні, молоду хай рятує років через двадцять!.. щоб урятувати літню жінку...

А ще може статися — знайшов портфель із великими грішми... а він же такий чесний!.. і подався в міліцію здавати знахідку... Отже, доведеться чекати його, може, й з чотири години.

А може, хулігани пристануть до якоїсь дівчини... Ні, це найгірший варіант, і Жанна відхилила його з самого початку...

Чекала юна дама всього хвилин із двадцять. Усе передбачила вона, крім...

...Автобус, що підійшов, тяжко зітхнув, широко роззявив рота й у хмарці пари високого тиску випустив джина, що дуже скидався на Віктора Петровича. Джин остаточно прибрав риси її законного чоловіка й спитав його голосом:

— А чого ти тут?

— Бо... бо...

Джин був насмішкуватий і перекривив Жанну.

— Бе... бе... бе...

— Не сміть!..— рішуче тупнула чобітком Жанна.— Хамство!..

— Ну, звичайно,— спасував джин і взяв її під руку.— Ти хотіла прогулятися...

— Я хотіла прогулятися,— чесно призналася Жанна.

— Ну й добре, прогуляюсь із тобою і я. Всього чотири зупинки...

Й Жанна, мало не плачучи, що їй перешкодили зустріти

героя, котрий врятував молоду... ні, ні, стару жінку, мусила йти додому.

Лиця в Жанни горіли, ніби їй надавали ляпасів. І вперше відчула, що шлюб, навіть із покладистим і закоханим чоловіком, не дає влади, а, навпаки, неволя тяжкая. І вона в думці своїй рішуче розірвала шлюб, відчула себе вільною — будь-коли виходити на прогулянку.

Вдома джин, що став її чоловіком, замість того щоб поцікавитись її неймовірно тяжким душевним станом, почав нюхати порожні каструлі, а потім нишпорити в холодильник. Розчарування, що відбилосся на його обличчі, мало, як на думку Жанни, обивательський відтінок.

— І сьогодні немає борщу... — зітхнув він не як кандидат філософських наук, а скоріш як слюсар-сантехнік третього розряду. — І котлет.

— Яка бездушність... чи як воно?.. бездуховність! — обурилась Жанна. — В інших, може, тяжка душевна драма, а тобі тільки борщ у голові!..

— Душевна драма може бути там, де є підстави гадати про наявність душі... — хмуро промимрив у відповідь кандидат.

— Ах, он воно що!.. — Жанна була розумна жінка й одразу збагнула, до чого воно пнеться. Поглядом відшукала на посудосушиці стару тарілку, сховила її — і брязь об підлогу!

Ось вам борщ, і котлети, й десерт!

По черепках, у які перетворилась тарілка, майбутні археологи зможуть судити не тільки про матеріальну культуру шістдесятих років двадцятого століття, а й про сімейні стосунки того ж таки часу. А з того, що при розкопках археологи не знайшли жодної цілої тарілки від античних часів до наших днів, слід гадати, що тодішні матрони вже вміли влаштовувати сцени не згірш за теперішніх...

— Ти почала б із сервізу, що тобі подарувала твоя мама, — сказав кандидат, підмітаючи на совок череп'я.

— Ще одне слово про борщ, і я почну із сервізу, що подарувала вам ваша мама!

— Здаюсь, здаюсь! — хутенько стушувався кандидат і поставив на газову плиту чайник. — Але ж взаємні обов'язки... — пожалівся він.

— У мене будуть права, а у вас — обов'язки. А коли скласти докупи — то й вийде: права й обов'язки!

— Геніально!

Сцена вийшла дуже банальна й коротка, й хоч Жанна палахкотіла бажанням продовжити її, хитрий і підступний чоловік не давав їй для цього приводу.

А серце її, як кажуть, обливалося кров'ю, — вона вже не мала наміру судити Сашка Сокола, а згодна була, щоб він її судив, але ж не заочно! Ну, виклич куди треба коротенькою повісткою, і я прийду й буду давати свідчення!..

Ні, він напевне з'явиться сьогодні на побач... на щирі розмову, але в зв'язку з обставинами, що могли бути й трагічними й героїчними, запізнився, а цей... от цей філософський камінь розчавив її трепетні й живі надії. І от тепер Сашко, остаточно зневірившись у ній, не прийде ні судити її, ні карати, ні милувати.

Всі, всі проти неї... І батьки, що відібрали в неї коха... споріднену душу, й оцей розжирілий стариган, муж-самозванець!..

І в розпачі Жанна вирішила... вирішила... й навіть вона так вирішила?!

Взяла запасний ключ від матиної квартири й спустилася на другий поверх.

Заірнула в «шпигуна» — скляне вічко в дверях — не світить. Десь, мабуть, батько з матір'ю гуляють на вулиці. Зайшла до квартири й у тумбочці біля матиного ліжка потягла упаковку еленіуму. Мати приймала його вже з рік і казала, що винен у цьому батько — не приділяє їй потрібної уваги. А від цього в неї розхиталася нервова система й вона погано спить. Жанна полічила таблетки. Тринадцять. Дванадцять із упаковки вже вилущено. Мати ковтає їх по одній чи по дві на добу. Отже... вистачить...

Прийшла додому, викинула зі спальні подушку, простираadlo й ковдру. Віктор Петрович знав, що всілякі протести зараз небезпечні, й сприйняв Жаннусин жест із гідністю.

Жанна й у трагічних ситуаціях була шляхетна. Тихо заплакала над своєю долею і написала записку:

«В смерті моїй прошу нікого не звинувачувати. С., прощай, коханий, прощай, прощай!!!

Ж.»

Повилущувала з упаковки зеленкуваті таблетки, вкинула в рот, запила водою, лягла в постіль і з прискореним серцебиттям почала чекати.

Смерть непристойно запізнавалась. Їй, певно, щось перешкоджало в дорозі, як і тому С., із яким навіки розпрощалася Жанна. Але диво дивне, замість того, щоб корчитись у смертельних муках, згадувати все своє життя день за днем, юна дама сповнювалась спокоєм і навіть незрозумілим їй блаженством. І той спокій поволі ставав сірим, затим темно-синім, і коли він став чорним, бідна Жаннуся померла...

...Була неділя, і, видворений за межі законного шлюбного ложа, Віктор Петрович спав години до дев'ятої. З годину ще лежав і крєктав, ображений.

Але вечірній чай і варена ковбаса, виготовлена за прогресивною технологією, замість тривалого насичення, створила тільки його ілюзію, і зараз у нього був такий акул'ячий апетит, що вся його альковна образа вилилась у бажання когось з'їсти навіть без попереднього ритуального танцю.

Віктор Петрович прожогом кинувся до рятівного холодильника. Таємничий напівпрозорий продукт, закодований під якусь «Окрему» ковбасу, ще більше загострив у кандидата інстинкти пітекантропа, й довелося відкрити ще банку сардин. І аж опісля того Віктор Петрович відчув себе знову гомо сапієнсом.

Насичення сприяло поверненню доброго й навіть грайливого настрою. Віктору Петровичу мовби чогось не вистачало.

Він став коло дверей спальні й прислухався. Було б непристойно, якби він почув звідти вульгарне хрюпіння. Отже, він його й не почув.

Не вловив слухом і ніжного й запашного, як пишуть поети, дихання молодої діви. Була дивна тиша, хоч сучасні двері пропускають навіть цокання наручного годинника.

Віктор Петрович несміливо прочинив двері.

Ніхто на нього не жбурнув подушкою, і кандидат зовсім осмілів.

Почав робити обхідний маневр, щоб без великих втрат вийти на широкий оперативний простір спареного ліжка.

Та тут упав йому в вічі аркушик паперу.

Він прочитав і мало не зомлів. Прислухався — дихання не почув. Потім із осторогою торкнувся Жанниного голого

плеча. Покійниця була ще тепла. Кинув погляд на підлогу — порожня упаковка від ліків.

Як був у сімейних трусах, кинувся Віктор Петрович до телефону. Підняв трубку — вона теж виявилась мертвою. Телефон, як звичайно, був на блокіраторі. Хвилини за дві кандидат знову спробував подзвонити.

Трубка мовчала.

«Значить,— подумав Віктор Петрович,— на проводі висять жінки. Поки вони про щось домовляться, встигнеш добігти й до автомата».

Він хутенько одягся, ще раз спробував оживити трубку, але представниці найпрекраснішої в світі красномовної статі з проводу не злазили.

Стрибаючи через кілька сходинок, Віктор Петрович збіг до тещі.

Електронна зозуля накувала Тамарі Матвіївні років із двадцять, поки вона постала перед зятем у розкішному халаті.

Глянувши на обличчя Віктора Петровича, теща похилилася на стіну.

— Нещастя... Жаннуся...— І кандидат, відсторонивши Тамару Матвіївну, кинувся до телефону.

— Нуль три!.. Нуль три!.. Ви чуєте мене?!

— Зачекайте...— сказав сонний нультретій голос. Хвилини за дві обізався знову.— Слухаю вас.

— Отруєння малим транквілізатором...

— Постривайте... говоріть повільніше... Адреса?.. Не поспішайте... так... так... Записав... Прізвище?.. Записав... Ім'я?.. Записав... По батькові?.. Записав... Вік?.. ну, рік народження?.. Для чого, питаєте, він? Ай-ай, а по голосу — культурна людина... Має значення... дуже велике!.. Одна справа — коли їй тридцять, а інша — шістдесят п'ять... На що скаржитесь хвора?.. Вже не скаржитесь?.. Померла? То що зробимо ми?.. Реанімація?.. В газеті читали?.. Не вірю, щоб там написали таку дурницю!.. У воскресіння мертвих вірять тільки дурні... а ви ж, кажу, культурний чоловік!..

— Тоді мені доведеться подзвонити Івану Івановичу, моему другові, заступникові міністра!

— Ні, ні, ні! Не треба дзвонити! Вже виїздимо!..

Коли Віктор Петрович знову повернувся до своєї квартири, там уже були Тамара Матвіївна й Іван Прокопович.

Тесть, увесь викручений і зітертий, не сидів, а скоріш

висів на стільці, теща ж, стоячи навколішки біля ліжка, ревно ридала.

Розгублений Віктор Петрович стояв оддалік із якимось змазаним обличчям.

— А де ж ви були... де ж ви?! — простягнула до нього Тамара Матвіївна розчепірені пальці.

— Отут,— із дурнуватим виглядом вказав кандидат на канапу в ідальні.

— Справжній чоловік не покидає дружину ні вдень, ні вночі!.. Підлий ви егоїст!.. О Боже!.. Жаннусю!..

Потім теща впала грудьми на ноги померлої і почала зволожувати шовкову ковдру горючими слізьми.

Небавом прибув молодий веснянкуватий лікар зі схожою на туза пік сестрою. Мовчки підійшов до померлої, помацав пульс. Вставив у вуха рурочки фонендоскопа, послухав серце.

— М-да-а...— протяг він невдоволено.— Що випила? — до Тамари Матвіївни.

Жінка непорозуміло втупилась на нього.

— Що, питаю?

— Ось,— подав Віктор Петрович упаковку.— Еленіум. Лікар, як видалось кандидатові, глузливо посміхнувся.

— Де взяла?

Віктор Петрович стенив плечима.

— В нас не було... Тамаро Матвіївно, може, у вас?..

— Бу-у-ув... Половина упаковки...

— Перевірте... Може бути кримінальна справа...

— А ви цього тільки й боїтесь?.. Я від неї нікуди не піду-у... Донечко моя-а-а!..

— Ідіть, і хутчій!.. Ну!

Віктор Петрович майже силоміць потяг тещу до виходу. Вона горбилась, як стара баба. Спустилася ліфтом. У себе в квартирі Тамара Матвіївна чомусь ожвавилась. Підбігла до тумбочки, почала там нишпорити.

— Нема... В мене забрала... Нещасна дитина!.. Аж тринадцять таблеток!

Коли повернулися обоє в квартиру Віктора Петровича, лікар і сестра сиділи в ідальні й перекидалися жартами.

Цей їхній настрій вивів із себе Віктора Петровича.

— Лю-у-уди!..— з ненавистю глянув він на лікаря.

— Ну, то скільки таблеток проковтнула? — запитав той, мовби нічого й не трапилось.

— Цікавість ваша!.. Сказано вже — тринадцять!

— Гм! — стис лікар губи.— Ну, нам тут уже нічого робити. Ходімо, Клаво!

Всі присутні дивилися на нього як на божевільного.

В цей час зі спальні вийшла померла в нічній сорочці й, ігноруючи всіх, почовгала пантофлями до відомого місця. Всі рідні, часто кліпаючи, не спускали поглядів із дверей, за якими зникла покійниця.

Десь за хвилину там зашумів маленький водоспад, і померла з затуманеним поглядом мовчки пройшла до спальні й уклалася на ліжко довмирати.

— То як же?! — заревів кандидат і потряс піднятими кулаками.

— А отак,— засміявся лікар.— Нехай собі поспить. І промивання шлунка зайве. По десять таблеток і ми, бува, прописуєм. Й тринадцять — нема небезпеси. Пульс рівний і наповнений. І серце в нормі. От тільки чому вона?... Може, ви її тиранили? Примушували мити підлогу й посуд?..— І погляд, що його кинув лікар на Віктора Петровича, був сповнений міліцейської підозріливості.

Віктор Петрович стенув плечима, подумав якусь хвилю, затим узяв передсмертну Жаннину записку і, затиснувши одне місце пальцями, показав лікареві. Той прочитав: «...нікого не звинувачувати... прощай, коханий, прощай, прощай!!!»

— О, як несамовито вона вас кохає!..— Лікар похитав головою, закліпав очима, змахуючи, як кажуть, скупу чоловічу сльозу.

Віктор Петрович тільки ствердно кивав головою.

— А моя — ох-ох! — ніколи не отруїлась би,— з жалем відзначив лікар,— а ще від кохання до мене!.. Щасливчик ви!.. Ну й ну!.. А ви,— до Тамари Матвіївни,— ховайте ліки од дітей!..

ХІХ. НАДНОВА ЗІРКА

Самогубство бідної Жаннусі, на яке автор аж ніяк не розраховував, стало потрясінням не тільки для всіх її родичів, а й кульмінацією нашої повісті.

І перш ніж її продовжувати, послухаймо притчу

Був Океан і була Калюжа.

Здійнялася буря. Взятася хвилями-брижами вода в Океані. Забрижилась і Калюжа.

Затих вітер. Калюжа зразу стала мов дзеркало. А Океан бушував ще кілька діб.

Уся справа — в широті й глибині...

...Так от: після від'їзду «швидкої допомоги» ще годин із шість терзалися Віктор Петрович, Іван Прокопович і Тамара Матвіївна. Вірніше, остання терзала зятя і рикомшетом чоловіка. Обоє терпіли, бо знали — винуваті вже тим, що зараз їх ніхто не може заступити. Обоє дізналися, що вони — жорстокі егоїсти, до всього, а особливо ж до своїх дружин, байдужі, що вони телепні й дурні, що вони... одне слово, всю їхню вину тут і не спишеш.

За цей час вони переконалися, що доля їхня висить на волосинці — дружинам їхнім нарешті увірветься терпець і вони, нещасні жінки, можуть (звичайно, як захочуть) кинути своїх жорстоких чоловіків, і, як наслідок, тих і кури загребуть...

Віктор Петрович провину свою відчував дуже гостро, а от Іван Прокопович внутрішньо скрипів — критикою він був ситий по горло й за інших обставин.

Так от, слухайте всі ті, що не вірять у чудеса й психокінез: о п'ятнадцятій годині й п'ять хвилин описуваного дня страдниця і мучениця Жанна воскресла з мертвих! І першими словами її були:

— Кабанчику, подайте мені гарячої кави!

На ці святі слова відгукнувсь, як ви здогадалися, Віктор Петрович, і хвилин за десять Жаннуся, сидючи в постелі, обкладена подушками, смакувала розчинну каву вартістю два карбованці (така була тоді скажена ціна!) за банку.

— Ох, як я виспалась! — потяглася потому юна дама й попросила чоловіків вийти.

З'явилася в халатику, підставила чоловікові щоку, батька чмокнула в ніс, розцілувалася із матір'ю і подалася в ванну.

— Слава богові! — молитовно склала руки Тамара Матвіївна.

Чоловіки ходили навщпиньки й розмовляли утробним шепотом.

— І все-таки!..— піднесла вказівний палець Тамара Матвіївна. Чоловіки догідливо закивали.

Потім Жанна одягалася, і це дійство було для неї, мабуть, таким солодким, що кожну щасливу деталь одягу, котра обнімала її тіло, вона голубила й пестила. В хаті стояла тиша, наче перед виходом коронованої особи.

— А ось і я! — веселенько мовила Жаннуся, і Віктор Петрович остовпів — була вона в білій весільній сукні й така ясна, якою він не бачив її навіть у день шлюбу. Це вже була не сатанида, як ми обмовились вище, а щось ефірно-безтілесне, ну, як початкуюча грішниця, що після тривалого посту й молитви, поминаючи ступені талановитої, відомої, затим видатної, одразу стала славетною святою.

— Я сьогодні вдруге виходжу за вас заміж, Вікторе Петровичу! Й це вже остаточно. Бо сни, на жаль, не збуваються,— додала вона з легким сумом,— ніколи не збуваються!

— Жаннусю,— схлипнула Тамара Матвіївна,— ти вмилала й ожила! Це твій муж урятував тебе!.. О, як самовіддано він тебе рятував!..— І врочисто вказала на Віктора Петровича.

Кандидат із гідністю кивнув головою.

— Я вдячна, о, я вдячна тобі, Вітю! — вперше за кілька місяців шлюбного життя назвала вона його так.

Віктор Петрович мовчки поцілував її руку.

— Я вдячна, що ти обрав мене за свою зірку,— чи далеко ти йтимеш, чи недалеко. Й мені тепер все одно, куди ти дійдеш. Бо сни не збуваються, ніколи не збуваються!..

Разом із бурхливою радістю дружининого повернення і навернення в серце кандидатове хлюпнула хвиля сірого суму.

Людині потрібна якась довічна ілюзія, нехай нездійсненна, але надія, якийсь далекий заклик, луна чийогось голосу, на який треба йти. А Жаннуся словами своїми наївними зітерла позолоту з його долі, й він сам став рабом своєї ж формули — сни не збуваються, ніколи не збуваються!..

І хоч доля не дала йому ні великого таланту, ні талану, зате він мав ясний розум, і той підказав йому от що. Якщо вдуматись — безсмертна тільки думка, але втішатися нею людина не може, бо сама смертна. Отже, й радощі, насолоди людські можуть бути тільки смертні — радість світанку, вечірньої зорі, насолода насичення, насолода пісні, насолода пізнання смертної краси, радість смертного

кохання, насолода вмирати й оживати в оголених до останнього нерва трепетних і гарячих обіймах жінки.

Й усе, що понад те — властолюбство, марнославство, навіть гра мислю — все заради того, щоб сподобатись жінці й дістати її в нагороду за швидкоплинність життя, за смертне своє ество...

Він не зміг би стати письменником, щоб проникнути в душу жінки, щоб ізсередини зрозуміти сенс її буття. Але й не був так по-чоловічому самовпевненим, щоб вважати жінку за прикладку до чоловіка, до його смертних радощів і насолод. Є вони, специфічно жіночі радощі й насолоди, але оскільки він не може зрозуміти їх, як людина не може збагнути дельфіна, він їх поминав увагою і повністю віддавався радості смакування призначених йому смертних насолод і радощів.

— Єдина моя, наповнення мого життя! — сказав він сам до себе, але це було сказано вголос і вона, й Жанніні батьки почули.

Й усі присутні осміхнулися. Бо кожен розумів це по-своєму.

Усміхнувся і автор: треба було трішечки гри в смерть, щоб зрозуміти принадність навіть невибагливо-сіренького життя. І ще не треба скидати з рахунку впливу великих чи малих транквілізаторів, що вгамовують занадто емоційних і впливають на напрям думок, коли вони, ті думки, чорні чи дивовижні.

XX. ВІЧНА ГАРМОНІЯ (РОЗДІЛ, ПОТРІБНИЙ ПІСЛЯ КРАПКИ)

...Із ятагана місяць ставав човником, з тим сережкою, потім ювілейним карбованцем, заковчувався кудись у запліля, метаморфози його повторювались у попередньому порядку, білі сніги ставали як у магазині цукор, близько якого поставили відро води, каламутні ручаї стікали в сірі річки, вишні безгучно вибухали білим квітом, — наставала ще одна весна — кому на виріст, кому на вгин...

Зінаїда Петрівна сповнилась нових клопотів і тривоги. Валя і Сашко закінчили курси й готувалися до вступних екзаменів у інститут.

Зінаїда Петрівна днювала й ночувала у Валі. Через оту милу дівчину Сашко чи й не позбувся матері. Частенько й го-

лодним був — мати ж не розірветься на дві квартири, а сам куховарити лінувався.

І все ж був вдячний матері, що вона стала матір'ю і його коханій.

Ніжність теплом сповнювала серце, коли згадував, як ненька у війну та й по війні бідувала, надривалася в невдячній роботі, аби лиш поставити його на ноги. Й думав: як то він оддасть їй борг?..

Із цього приводу автор розповідь притчу.

ПРИТЧА ПРО НЕСПЛАЧЕНИЙ БОРГ

Боржник брав у доброго Позикодавця срібло й золото — до кращих часів. Але потреби його постійно зростали. Зростав і Несплатчений Борг. А коли Боржник став уже багатшим за Позикодавця, приніс він срібло й золото, щоб повернути Борг.

І Позикодавець сказав йому: «Я старий і недужий, збираюсь у далеку країну, де срібло й золото непотрібні. Віддай лишень мені добре слово й приязнь, а срібло й золото, що ти склав на сплату свого Боргу, давай у борг іншим Боржникам...»

І поза притчею автор ще раз нагадує тут: віддайте ласку й ніжність своїм матерям,— заборгованого вами срібла й золота їм не потрібно!..

Помітив Сашко, що від дня похорону Веніаміна Івановича мати мовби зчужавіла. Ще коли сама з ним у хаті — все ніби гаразд, а коли з ними Валя — погукує Зінаїда Петрівна на нього, ні з сього ні з того й вилає.

А мила дівчина Валентина, замість заступитися, всміхнеться зловтішно, хоч свого слова й не підкине.

Частенько посилає мати Валю до магазину, до Сашка ж сердито: «А ти гляди, щоб її ніхто не зобидив, а назад нести меш сумку!»

Йде Сашко поряд із дівчиною, тільки покректує з досади — сказати б щось привітне й згідне, так язик здерев'янів. А Валя, серйозна й заклопотана, ходить по відділах гастроному, бере покупки й, не дивлячись у Сашків бік, кладе йому в сумку. Й диво дивне — своєю роллю він цілком задоволений. І жодного разу лихий не нашептав йому думку про бунт, навпаки, хлопець почувався вірним

охоронцем цього гордовитого дівчиська, що проходило крізь густий натовп вільно, мов змащене.

У дверях Сашко пропускає її наперед, і непокрита голівка її тонко пахне весною. І така ніжність проникає йому в серце, що хочеться взяти її на одну руку й нести обережно, мов кришталеву вазу. Вона йому пахла, дзвеніла, світилася, і за нею, мов шлейф, тягнувся легенький теплий легіт.

І десь, певно, вчувала дівчина, яка-от вона, бо голівку несла високо, а очі опускала долу.

Зараз Сашко нізащо не вірив, що настане день, коли він назве її своєю. Ні, вона не може належати йому, хіба що — як гордість — усьому людуству!

От коли б оце хлюпнула злива, щоб попід тротуарами заклекотіли річки, — тоді в нього буде нагода взяти її на руки й перенести на сухе. Або щоб здійнялася страшенна буря, — пригорне й заступить від страху й шаленства вітру!..

Дурню!.. А вона... погляне на тебе з жалем і зневагою... скривить губи: «А як почуваеться, ну, Жанна?..» Ах, то ти не простила?.. А яка жінка може це простила?.. Ні, не перемір'я мені потрібне, а стійкий мир! Ну, не будь недоторкливою... ось моя рука, зіпрись... назавжди!.. Легенько відхилиє лікоть — не треба... Ну, от і домовились...

Тільки й поступки було, що почала кликати на «ти» — по смерті батька.

Запрошував у кіно — не йшла. Ну, тут зрозуміло — жалоба.

Тільки іноді в неділю вийдуть у сквер, та й то втрюх. Посередині Зінаїда Петрівна, обабіч вони з Валею. Мати помітно згорбилась, але голову несе гордо — в неї на світі є все: син, здається, непоганий, а може, найліпший у світі і, хай святиться її ім'я, — незрівняна невістка, — так уже подумки називала дівчину Зінаїда Петрівна.

Їздили разом на кладовище, — жіноцтво висаджувало на могилку квіти, Сашко носив від колонки воду.

Поряд теж порались люди, старі й молоді, тихі, умиротворені. Сашко дивився на них і думав, що, може, цей невеликий клопіт, неважкий труд у ім'я пам'яті людей, що їм уже все байдуже, є бальзамом на серцеві рани живих. Бо все — і біль! — проходить, бо все минає, а пам'ять, виявляється, не болить...

У своєму самолікуванні люди були наївні, добрі й злі, простодушні й хитрі. Навіть злодійкувати — в цьому пере-

свідчилися і Валя, і Соколи, як прийшли на могилку й виявили, що чотири кущі айстр, висаджених передучора, зникли.

Зінаїда Петрівна похитала головою, а потім сказала з безпосередністю людини з початковою освітою:

— А щоб тобі руки всохли!.. А щоб ти й на ногу налягало й на спині горба мало!..

Й важко сказати, чи зрадувана була б, чи опечалена, якби її прокляття збулося.

Навіть Валя засміялась.

— Чи не забагато йому, тьотю Зіно?

— Ай! — відмахнулася мати.

Сашко любив бувати тут, — любив тишу довкола й у своїй душі, а не заради пам'яті Веніаміна Івановича. Хоч і жили з ним Соколи двір у двір, хоч і закликав був він Сашка до своїх знайомих яблунь та груш, і спостерігав Сашко разом із ним золотий розсип бджіл на його невеликій пасіці, а проте справжньої любові до сусіди не почував. Такі тихі та сумирні не були героями його дитячої, а затим і дорослої уяви. Йому імпонували Спартак, Амундсен, Шевченко, Че Гевара — великі й непокірні. Й хоч Сашко прекрасно знав, що й сам він поділяє долю тисяч і тисяч Веніамінів Івановичів, але ж мала на зріст людина завжди полюбляє рослявих... Тільки одну перевагу над батьками, йому подібними, мав Веніамін Іванович: він породив єдину в світі незрівнянну дівчину. Не блискучий розум, не витончену вроду передав він їй у спадщину — саме тільки прізвище своє, та й те вона, переступивши шлюбний поріг, залишить перед ним.

Ні, це не була зневага, та не було й захоплення. А спільне з Валею перебування побіля могили цього тихого чоловіка стало причетністю до її горя, міцніше зв'язувало дівчину з його, Сашковою, долею.

От і все.

Це була та жорстока правда, яку порядні люди не висловлюють. Ніколи не скаже її вголос і Сашко.

— Ходімо, діти...

Зінаїда Петрівна в лічбі була сильною. Не передасть жодної копійки не тільки молодій дилетантці в магазині, а навіть висококваліфікованій перекупці на ринку.

Й от настав день, — його Зінаїда Петрівна вирахувала без перекидних чи табель-календарів, коли вона стала на порозі здійснення своєї мрії.

І сказала мати своїй майбутній невістці:

— Ну, аж сьогодні я нарешті щаслива! — й обняла дівчину. Й мила дівчина Валентина стихла в її обіймах, пригнулася, мов курчатко під крилом у квочки.

— А чого? — прожебоніла вона.

— Завтра йдемо до магазину по весільну сукню. І от побачу тебе в білому-білому... то можна й помирати.

Мила дівчина Валентина щось довго мовчала.

— Свята не буде, тьотю Зіно, — сказала вона нарешті. — Сашко вже його відсвяткував... А мені самій — хіба мені свято зараз у голові?..

Тепер настала черга помовчати Зінаїді Петрівні.

— А щоб із музикою... з привітаннями... із золотими обручками, щоб пишно та красно... — вголос мріяла вона. — Щоб на машині теж дві переплетених обручки... зі стрічками... та щоб молоду княгиню вели від машини попід руки... щоб вона пливла як пава... а молодий князь щоб із неї порошинку знімав...

— Для мене, тьотю Зіно, до самої смерті не буде свята! Адже не я полюблена-покохана першою!..

Млість сірою звіриною підповзла до серця Зінаїди Петрівни, й вона тяжко перевела подих:

— Ти не любиш його?..

— А цього я вам, тьотю Зіно, не скажу! І йому не скажу... ніколи!

Від тяжкої образи Зінаїді Петрівні запекло в очах. Хотіла сказати: «То не виходь за нього!», але забоялася, що дівчина одразу й погодиться з цим. Мати поворушила губами.

— А так йому й треба!.. Так їм і треба! — піднесла вона голос майже до крику. — Думають про себе хтозна-що! Й не попускай йому віжки, хай до кінця днів своїх ходить загнuzданий! — і ще міцніше обняла свою укохану дитину-невістку.

Й мила дівчина й сама пригорнулася до свекрухи-матері.

— А вам я, мамо, скажу... дуже-дуже люблю вас! Так, що од смерті собою заступила б!..

— А я за тебе помирала б і жила б для тебе тричі. — А про себе подумала: «Дівоче слово — не королівське!.. Слава Богів! Слава всьому святому!» — Сьогодні він тобі скаже слово... що треба сказати дівчині... найпершій дівчині...

Увечері Валя чекала в своїй квартирі. Бузкова ошатна сукня огортала її, як запашний дим. Десять із години сиділа дівчина в дамському салоні перукарні, й чорне стрижене волосся її було небезпечно напружене.

Вперше в своєму житті окреслила помадою губи, й це не для знади, а для ствердження жіночої солідності й неприступності.

Хоч Валя і знала, що має сказати їй Сашко, та не відала, якими словами відповість на його мову.

Від вагання, хвилювання, торжества, образи, радості й гніву своє ество відчувала подрібненим на кожне з цих почуттів. І їй здавалося, що п'ять чи шість різних Валентин сновигають по кімнаті.

Сашко вийшов зі своєї квартири з букетом. Світилися відчинені двері ліфта. Сашко підбіг і встиг ускочити в нього. Глянув — і враз під грудьми замлоло. Жанна хлопнула йому в душу голубінню очей. Обличчя її... натиснула кнопку сьомого поверху. Сашко машинально — дев'ятого. Двері ліфта стулилися... обличчя її пересмикнулося... Сашко опустил очі. Жанна прошепотіла: «Ви прийшли... ви...— глянула на квіти в його руці...— Пізно, занадто пізно...» Сашко: «А я...» — сховав квіти за спину. Ліфт зупинився. Жанна не наважувалась вийти, ліфт почекав, зачинився і пішов угору... «Я не та, о, я вже не та!.. Скажіть...» Ліфт знову зупинився... вийшов Сашко... і, згорбившись, ніби його переслідували, подався до Валиної квартири. Ліфт зачинився, і голубе видиво назавжди щезло...

Йому довго не відчиняли — так принаймні здавалося Сашкові. Він не наважувався дзвонити ще раз. Остерігався поглянути й на шахту ліфта.

В дверях постала сільфіда. Сашкові здавалося, що він бачить крізь неї.

— Здра...— наставив він букет на прозору істоту.

Сільфіда одійшла від дверей чи, може, розчинилася в повітрі, й він почув її голос, що теж розтанув у його свідомості.

Сашко звично скинув туплі й зайшов до їдальні, де, він здогадувався, мала опинитися сільфіда.

Вона сиділа на канапі, й навколо неї вився бузковий дим. Сашко лунав очима й не розумів навіть самого себе.

— Постав квіти у вазу. Налий у кухні води.

Він робив усе як заведений у ману, а слова, що їх говорила Валя, здавалося, мали якийсь потойбічний зміст.

Потім йому, здається, наказали сісти. Він не вірив самому собі, аж поки його взяли за руку й підвели до стільця. І цей дотик маленької, але владної руки наче розбудив його, й він аж хекнув од полегшення.

— Валю... Валюню... я прийшов...

Бронзове її личко було мінливо-прекрасним — чіткість малонка, тонкий рум'янець, вії, об які можна було глибоко поранитись, а губи... ними треба було тільки вирікати: хай буде світло!... очі... о, безперечно, ними можна було бачити навіть безтілесну думку в його, Сашковій голові!..

— Я прийшов... бо дуже-дуже люблю тебе... ой, люблю!.. І яке було б щастя, щоб і ти мене...

В очах та сама глибина... чорна глибина, в якій і кинутий камінь не озветься, а чи ж озветься його слово?..

— Я прийшов просити тебе... єдину... незрівнянну... ноги цідувати... аби ти...

Тільки шовком шелестить бузковий дим, у якому золоте тіло коханої. А сама вона мовчить!..

— Я прийшов віддати себе в рабство... солодке рабство...

Із чорної глибини нарешті війнуло теплом.

— Я стану твоєю дружиною. Заради твоєї мами.

— Нехай навіть ради Христа... але для мене!..

Через місяць вони, як і належить у порядних повістях, розписувались. А після скромної вечірки щаслива мама їхня, Зінаїда Петрівна, забобонно перехрестивши їх (у цьому місці редактор замислився), пішла ночувати у Валину квартиру.

(Тут редактор дещо викреслив).

...і його пал напружено запитував: ти моя?

І хоч вуста її мовчали, все єство м'яко відповідало: ти мій... ти мій... ти мій...

І в тому безмовному діалозі зачалось нове слово: Сашко... Олександр Другий.

І Валя знала: він буде кращий за Олександра Сокола Першого!

Ми теж покладаємо на нього великі надії.

О доле, дай нам здоров'я і снаги сказати нелукаве слово й про нього!..

ПРИТЧА ПРО БУДІВНИЧИХ І ХРАМИ КРАСИ

Будівничий усе своє життя зводив Храм Краси. То був стрункий і прекрасний витвір. Досвід і натхнення усього свого покоління вклав Будівничий у свою споруду.

Й Син Будівничого теж став будівничим. Він був залюблений у батьків Храм, але, як творець, успадкував од батька не тільки хист, а й вічну жагу нового.

Й Син Будівничого, спираючись духом на батьків Храм Краси, звів свій, ще вищий і прекрасніший.

І так буде на віки віків, бо час лине тільки вперед, а дух людський здіймається все вище й вище!

З М І С Т

Усміхнений епік... *Г. Штоль*

5

ПОСЛАНЕЦЬ ДО ЖИВИХ

Роман

ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКИ

Частина перша

20

ВОГОНЬ

Частина друга

171

МОЛОДІ ЛІТА ОЛЕКСАНДРА СОКОЛА *

Повість

409

Литературно-художественное издание

МИНЯЙЛО Виктор Александрович

Избранные произведения в двух томах

Том первый

ПОСЛАНЕЦ К ЖИВЫМ

Роман

МОЛОДЫЕ ГОДЫ АЛЕКСАНДРА СОКОЛА

Повесть

Киев,

издательство художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художес оформлення *С. П. Саацького*

Художній редактор *Н. М. Яковенко*

Технічний редактор *І. М. Драгончук*

Коректори *В. Ф. Котляревська, М. К. Склярєнко*

ИБ № 3516

Здано до фотоскладання 28.11.88.

Підписано до друку 04.04.89.

Формат $84 \times 108^{1/32}$. Папір друкарський № 2.

Гарнітура бодоні. Друк високий з ФПФ.

Умовн. друк. арк. 26,04. Умовн. фарбовідб. 26,46.

Обл.-вид арк. 29,403. Тираж 30 000 пр.

Зам 8-985. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.

310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Міняйло В. О.

М62 Вибрані твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1989.—Т. I:
Посланець до живих: Роман; Молоді літа Олександра
Сокола: Півість / Передм. Г. М. Штоня.— 489 с.
ISBN 5-308-00352-1 (т. 1)
ISBN 5-308-00354-8

До першого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника ввійшли роман «Посланець до живих», в якому відображено перші місяці німецько-фашистської окупації в невеликому українському селі Заріччя, а також лірико-гумористична півість «Молоді літа Олександра Сокола» про наших сучасників.

М 4702640201—083 83.89
М205(04)—89

ББК 84Ук7-44

Page 1017